

કર્મ સિદ્ધાંત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠગ્રંથો

જ્ઞાનાવરણીયક્રમ



દર્શનાવરણીયક્રમ



અંતરાયક્રમ

લેખક
પ્રોફેસર
હીરાલાલ ર.
કાપડિયા.
-: પ્રેરક :-
ભક્તિમુનિજી

ગૌતમક્રમ



કેશિકક્રમ



મસ્તકાક્રમ



મોહનાયક્રમ



આયુષ્યક્રમ



પ્રકાશક: શામળરાજ જુમચંદજી વાઘવાલા

: પ્રકાશક :

શા. મધરાજી ખુમાજી વાઘજીનાડીવાલા
હાલ સુ. વાઘ (મહારાષ્ટ્ર)

: વિજ્ઞાપિત :

વિશેષ વિનંતિ કે આ પુસ્તક જેમને અભિપ્રાયાર્થે અપાય તેમજ
પ્રેમાત્મક અભિપ્રાય પ્રો. કાપડિયા ઉપર આરોગ્યાર લખી મોકલવો અને
જેમને સમાલોચનાર્થે આ મોકલાવાય તેમજ સમાલોચનાની નક
જેમને જ મોકલવા કૃપા કરવી.

—પ્રકાશક

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી.મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડાર,
ગોપીપુર, સુરત-૨

: સુદ્રક :

જશવંતસિંહ ગુલાબસિંહ ઠાકોર
સુરત સિટી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મોટા મંદિર, સામે,
સુરત-૧

પ્રકાશન

આપણા આ દેશ 'ભારત વર્ષ' પરાપૂર્વથી અનેક દિશામાં અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અને તેમાં પણ વિશેષતઃ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં અવનવી અને ચિરસ્મરણીય ભાત પાડતો આવ્યો છે. એ અનેક દર્શનોની જન્મભૂમિ છે. એમાંનું એક દર્શન તે 'જૈન' દર્શન છે. એ પ્રાણીમાત્રની ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવે છે. 'કર્મસિદ્ધાન્ત' એ આ જૈન દર્શનનો એક પ્રાણ છે. એનો યથાર્થ અને પરિપૂર્ણ ભાષ થાય તે માટે જ્ઞાતજ્ઞાતા અન્થો આજ દિન સુધીમાં રચાયા છે.

ગુજરાતીમાં અને તે પણ આધુનિક માનસને સંતોષે એવો આકર અંથ તૈયાર કરાવવાની પૂજ્ય શ્રી ભક્તિમુનિજી આજે કેટલાં યે વર્ષો થયાં ઉત્તમ ભાવના સેવે છે. આને મૂર્ત સ્વરૂપ અપાય એવો પ્રયાસ પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાએ પાંચેક વર્ષોથી તો ખાસ કરીને આદર્યો છે. આનું એક ફળ તે પ્રસ્તુત અન્થમાલાના પાંચમા પુષ્પ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરાયેલું એમનું પુસ્તક નામે "કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય" છે. આ પૂર્વે અમે આ અન્થમાલામાં બીજાં ચાર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે :

(૧) શ્રીનેમવિજયજીએ રચેલો ધર્મપરીક્ષાનો રાસ સાર્થ.

(૨-૪) શ્રીસિદ્ધાન્તસારકૃત દર્શનરત્નરત્નાકર (ભાગ ૧-૩).

આમ પાંચ પુષ્પો પછીના છઠ્ઠા પુષ્પનું નામ નીચે મુજબ છે :-

પ્રસ્તુત પુસ્તક તે આ છઠ્ઠું પુષ્પ છે.

પ્રો. કાપડિયાના નામથી તેમ જ એમના કામથી-એમની સાહિત્ય-વિષયક પ્રવૃત્તિઓથી કેવળ જૈન સાક્ષરો જ નહિ પરંતુ દેશ-વિદેશના

અંગ્રેજ વિદ્વાનો પણ પરિચિત છે એટલે એમને વિષે અમે એટલો જ નિર્દેશ કરીશું કે એમના સાઠેક અન્યો પ્રકાશિત થયા છે અને ત્રીસેક અપ્રકાશિત છે. ઉપરાંત એમના લગભગ ૭૫૦ લેખો વિવિધ વિષયોને લગતા છપાયા છે અને લગભગ ૬૦૦ લેખો અપ્રકાશિત છે.

એમના પ્રકાશિત લેખો કેવા મહત્વના છે તે તો પ્રો. કાપડિયાની કૃતિ નામે “હીરક સાહિત્ય વિહાર”ની સમાલોચનાઓ ઉપરથી જણાય છે. અહીં અમે “Annuals of the Bhandarkar Oriental Research Institute” (No. XLI)માં પ્રકાશિત ડૉ. એ. ડી. પુસલકરની સમાલોચનાનો ખાસ નિર્દેશ કરીએ છીએ.

વર્તમાન યુગના અતિવ્યવસાયી જીવનમાં સામાન્ય માનવીને મહાકાવ્ય અન્યો વાંચવાની કુરસદ પણ નથી અને કદાચ વાંચવા બેસે તો તેમાં અટવાઈ જાય એ વિચારથી અમે આ પ્રકાશન કર્યું છે.

કર્મસિદ્ધાન્તને અંગે પ્રો. કાપડિયાએ વિવિધ લેખો લખ્યા છે. એમાંના ૨૬ લેખોને તેમ જ એમણે તૈયાર કરેલાં ૧૫૦૦ પરિશિષ્ટોને અમે આ પ્રકાશનમાં સ્થાન આપ્યું છે. આ લેખો ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત કરાયા છે. પ્રથમ ખંડ એ કર્મસિદ્ધાન્ત સમજવા ઇચ્છનારા જેને તેમ જ અંગ્રેજોને પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવું એક સાધન છે. દ્વિતીય ખંડમાં કર્મસિદ્ધાન્તને લગતા શ્વેતાંબરોના તેમ જ દ્વિગંબરોના પ્રૌઢ અન્યોનો પરિચય અપાયો છે. તૃતીય ખંડમાં કર્મસિદ્ધાન્તને લગતા પ્રકીર્ણક વિષયોનું નિરૂપણ છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રો. કાપડિયાના પ્રકાશિત ૧૬ લેખો ઉપરાંતના એમના નિમ્નલિખિત અપ્રકાશિત દસ લેખોને પણ સ્થાન અપાયું છે :—

(૨) કર્મપ્રશ્નોત્તરી (પૃ. ૭-૩૧).

૧ એમાંનો એક લેખ છે.

- (૩) જૈન દર્શનનો કર્મસિદ્ધાન્ત અને એનું તુલનાત્મક અવલોકન (પૃ. ૩૨-૫૭).
- (૭) કર્મનું પ્રાપ્ત્ય અને પુરુષાર્થ (પૃ. ૧૧૮-૧૧૯).
- (૮) કર્મદલિકોનું વિભાજન (પૃ. ૧૨૦-૧૪૩).
- (૧૦) કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેના ઉદાહરણો : મોદક (પૃ ૧૫૩-૧૫૬).
- (૧૧) સ્વાનર્થિ અંગેના પાંચ ઉદાહરણો (પૃ. ૧૬૦-૧૬૫).
- (૧૨) લેશ્યા અંગેના એ ઉદાહરણો (પૃ. ૧૬૬-૧૭૦).
- (૨૨) સૈદ્ધાન્તિકો અને કાર્મગ્રન્થિકો વચ્ચેના મતભેદો (પૃ. ૨૮૫-૨૮૮).
- (૨૩) બન્ધસયગની યુષ્ણિયુગત અવતરણો (પૃ. ૨૮૯-૨૯૧).
- (૨૫) ' કર્મની ગતિ કિંવા કર્મનો છંદ ' અંગેની કર્મધીન જીવોની નામાવલી (પૃ. ૩૧૨-૩૧૪).

વિશેષમાં એમણે પેતાની નાદુરસ્ત તબિયત, આખિની તકલીફ તેમ જ વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ નીચે મુજબનાં ચાર પરિશિષ્ટો ઉપરાંત " અશુદ્ધિઓનું શોધન " પણ લખી આપ્યું છે :—

- પરિશિષ્ટ ૧ : ગ્રન્થકારોની સૂચી.
- પરિશિષ્ટ ૨ : ગ્રંથો અને લેખોની સૂચી.
- પરિશિષ્ટ ૩ : પ્રકીર્ણક નામાવલી.
- પરિશિષ્ટ ૪ : પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી.

આમ એમણે આ પુસ્તકને અને તેટલું ઉપયોગી બનાવવા પુસ્તક પરિશ્રમ સેવ્યો છે તેની અમે સાનન્દ અને સાભાર નોંધ લઈએ છીએ. સાથે સાથે આ પુસ્તકમાં કોઈ મહત્વની ક્ષતિઓ જણાતી હોય તો તે સૂચવવા તબ્લોને વિનવીએ છીએ.

પ્રો. કાપડિયાએ પોતાના કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી પ્રકાશિત તો શું પણ એમનું અપ્રકાશિત લખાણુ તેમ જ પહેલાં ચારે પરિશિષ્ટ કોઈ પણ જાતના પુસ્તકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અમને એનો ઉપયોગ કરવા દીધો છે તે બદલ અમે એમનો અને અમે એમના પ્રકાશિત લેખો નિમ્નલિખિત સામયિકોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા હોઈ એના તંત્રીઓનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ :

૧. અખંડ આનંદ.
૨. આત્માનંદ પ્રકાશ.
૩. જૈન ધર્મ પ્રકાશ.
૪. જૈન સભ્ય પ્રકાશ.
૫. દિગંબર જૈન.

અંતમાં એ નોંધીશું કે અમારી અન્યમાલા માટે શુભેચ્છા સેરનારા શ્રીભક્તિમુનિજીનો તો અમારા ઉપર જે ઉપકાર છે તેની નોંધ લેવા માટે અમારી પાસે પૂરતા શબ્દો નથી.

વાઈ }
વિ. સં. ૨૦૨૫ }

સંવસેવક
મધરાજ પુમચંદણ

પ્રાસ્તાવિક

‘કર્મસિદ્ધાન્તને’ એ જૈન દર્શનનો મહાપ્રાણ્ય હોષ એનું આધુનિક યુગના માનસને લક્ષીને વિસ્તૃત અને પ્રામાણિક નિરૂપણ આપણા દેશની ગુજરાતી કે હિન્દી ભાષામાં સર્વ પ્રથમ થવું જોઈએ અને સાથે સાથે કે કાલાતરે અંગ્રેજીમાં એ કરાવું જોઈએ એવું મારું નમ્ર પરંતુ દૃઢ મંતવ્ય છે. આથી મેં ‘કર્મમીમાંસા’ નામનું પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કાર્ય કેટલાંક વર્ષોથી હાથ ધર્યું છે પરંતુ મારાં અન્ય પુસ્તકો જે છપાય છે તેનાં મુદ્રણપત્રો તપાસવામાં અને ખાસ કરીને એના પરિશિષ્ટાદિનું કામ પૂર્ણ કરવામાં મારો ઘણો સમય જતો હોવાથી તેમ જ મારી વૃદ્ધાવસ્થા, નાદુરસ્ત તપ્પિયત વગેરે વિષમતાઓને લાગતે આ મહાભારત કાર્યને જેટલો જોઈએ તેટલો વેગ હું આપી શકતો નથી. આથી હાલતુરત તો મારા આ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલા લેખો તેમ જ “કર્મપ્રશ્નોત્તરી” વગેરે મારું અપ્રકાશિત લખાણ એક પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય તો ‘કર્મમીમાંસા’ તૈયાર કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે એવા ધરાદે શ્રીમોહનલાલજી મહારાજના સંતાનીય અને કર્મમીમાંસા જેવા પુસ્તકની મારે હાથે રચના કરાવી એના પ્રકાશનાથે તીવ્ર અભિલાષા સેવનારા તેમ જ કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકના પ્રેરક શ્રીભક્તિમુનિજીએ આ પુસ્તકને અંગે ખૂબ રસ લઈ એના પ્રકાશનાથે જે પરિશ્રમ કર્યો છે તે અદલ તેઓ હાર્દિક અભિનંદનને પાત્ર કરે છે.

મારા લગભગ સાત સો લેખો અત્યાર સુધીમાં છપાયા છે. તે અંચસ્થ સ્વરૂપે રજૂ થવા જોઈએ એમ મને કેટલાયે મહાત્મુભાવોએ સૂચવ્યું છે. આનો અંશતઃ અમલ અહીંના “શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસરિ-જ્ઞાન-મંદિર” તરફથી “જૈન દર્શનનું તુલનાત્મક દિગ્દર્શન” નામના મારા લઘુ પુસ્તકના પ્રકાશનથી થયો છે. વિશેષમાં થોડા વખત ઉપર આ જ

૧. અપ્રકાશિત લેખો પૈકી અત્રે દસ છપાયા છે. જુઓ પૃ. ૮, ટિ. ૧.

જ્ઞાનમંદિરે મારા નિમ્નલિખિત બે પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે :-

- (૧) સવિવેચન હરિયાણી-સંચય (કૂટ-કાવ્ય-કલાપ) તથા સટિપણક આગમેના અધ્યયનોનો પદ્માત્મક અનુવાદ.
- (૨) જ્ઞાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર.

આમ હોઈ આ પ્રસ્તુત પુસ્તક આ જાતની પ્રકાશનરૂપ દિશામાં ચોથું સક્રિય પગલું માટે છે એથી મને સહજ આનંદ થાય છે.

કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી મારા ૧૧ પ્રકાશિત લેખોની નોંધ મેં હીરક-સાહિત્ય-વિહાર (પૃ. ૨૫-૨૬)માં લીધી છે જ્યારે મારા અપ્રકાશિત ૨૧ લેખોની સૂચી મેં કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય (પૃ. ૧૦૩-૧૦૪)માં આપી છે.

કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેના મારા તમામ પ્રકાશિત લેખોના તેમ જ અપ્રકાશિત લેખોમાંથી દસના પ્રકાશનરૂપ આ કાર્યથી કર્મસિદ્ધાન્તનો યોગ્ય મેળવવા ઇચ્છતા જનોને જે લાભ થાય તેના વિશિષ્ટ યશના ભાગી આ પુસ્તકના પ્રેરક શ્રીભક્તિમુનિજી છે. અંતમાં એમનો તથા પરિશિષ્ટોની અને “પરિચય”ની અટપટી મુદ્રણાલય-પુરિતકા (press-copy) સ્વીકારવા બદલ એના મુદ્રક મહાશયનો તેમ જ આ પુસ્તકમાં છપાયેલા મારા લેખો આ પૂર્વે પ્રકાશિત કરનારા તંત્રીઓનો અને પ્રકાશકોનો અને એ લેખોને અન્યરથ સ્વરૂપ આપનારા શા. મધરાજ ખુમચંદજીનો હું આભાર માનું છું.

કાયસ્થ મહોલ્લો, ગોપીપરું, }
સુરત-૧ }
તા. ૨૨-૧૦-'૬૯

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

૧. આ પૈકી નિમ્નલિખિત ક્રમાંકવાળા લેખો પહેલી જ વાર અત્ર પ્રકાશિત થાય છે :-

૨, ૩, ૭, ૮, ૧૦-૧૨, ૨૨, ૨૩ અને ૨૫.

પરિચય

“ કમલદલવિપુલનયના કમલમુખી કમલગર્ભસમગૌરી ।
કમલે સ્થિતા ભગવતી દ્વાતુ શ્રુતદેવતા સિદ્ધિમ્ ॥ ”

પ્રસ્તુત પુસ્તક એ મુખ્યત્વે કરીને કર્મસિદ્ધાન્તને અંગેના માર્ગ
૨૧ લેખોનું ગ્રન્થસ્થ સ્વરૂપ છે. આ લેખોને આપણે એ મુખ્ય
વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકીએ. પ્રથમ વર્ગમાંના બાર લેખો કર્મસિદ્ધાન્ત એટલે
શું—એમાં કંઈ કંઈ બાબતો આવે છે વગેરેના દિગ્દર્શનની ગરજ
સારે છે તેા દ્વિતીય વર્ગના નવ લેખો કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણાર્થે વિવિધ
વિષયોએ પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષામાં રચેલા પ્રૌઢ અને પ્રાચીન
ગ્રન્થોની ઝાંખી કરાવે છે. આ ગ્રન્થોના પ્રારંભ સ્વેતાંબરોના ગ્રન્થોથી
કરાયો છે અને ત્યાર બાદ દિગંબરોના ગ્રન્થોને સ્થાન અપાયું છે.

કર્મસિદ્ધાન્તને અંગે એના જિજ્ઞાસુને જે જાતજાતના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે
તેમ છે તે બાબત પ્રથમ લેખમાં દર્શાવાઈ છે. એના ઉત્તરો આગળ
ઉપરના લખાણુમાંથી મળી રહે તેમ લાગવાથી આ લેખમાં અપાયા
નથી પરંતુ પ્રથમ લેખગત પ્રશ્નોને આવરી લેતા પ્રશ્નો અને એના
ઉત્તરો દ્વિતીય લેખમાં રજૂ કરાયા છે.

આ લેખોની તુલનાત્મક વિચારણા તરીકે જે અજૈન દર્શનો આત્માનું
દેહથી ભિન્ન અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે અને એનો પરમ ઉત્કર્ષ થાય તે
માટે પોતપોતાની રીતે એનો વિચાર કરે છે તે દર્શનોનાં કર્મવિષયક
મંતવ્યો તૃતીય લેખમાં રજૂ કરાયાં છે.

સંસારી જીવ પોતાની સાચી, સર્વાંગીણ અને શાશ્વત ઉન્નતિ જૈન મંત્ર્ય પ્રમાણે ક્યા કરમે સાધી શકે તે ચતુર્થ લેખમાં નિર્દેશાયું છે. બ્યારે એનું અજૈન દર્શનોને લક્ષીને તુલનાત્મક અવલોકન એ પાંચમા લેખનો મુખ્ય સૂર છે.

જૈન દર્શન આત્મા, પુનર્જન્મ, મોક્ષ વગેરે આસ્તિકોનાં મૂળમૂલ તત્ત્વોને સ્વીકારે છે. મોક્ષ એ એના નિરૂપણનું ધ્યેય છે. સૌ કોઈ પોતાની શુદ્ધતમ અને સર્વોચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરે એ એની લાવના છે. આમ હોઈ એ મોક્ષાભિમુખ મહાનુભાવોના માર્ગનો ઓષ કરાવે છે. આ મહાનુભાવોના દસ વર્ગો એ છઠ્ઠા લેખનો વિષય છે.

કર્મનું પ્રાગલ્ભ્ય પુરુષાર્થની સામે ટકી ન શકે એ બાબત સાતમા લેખમાં વિચારાઈ છે. આ સંબંધમાં હું નિમ્નલિખિત વિગતો ઉમેરું છું :—

(૧) પ્રત્યેક આત્મા—પછી લલેને એ સંસારી હોય તો પણ એના પે આઈ ' રુચક ' પ્રદેશો તો સદાયે કર્મથી સર્વથા અલિપ્ત જ રહે છે. કોઈ પણ કર્મનું એના ઉપર કદાપિ અંશમાત્ર પણ વર્ચસ નથી.

(૨) કર્મના ફળનો પ્રભાવ—એનો કટુ વિપાક મંદ કરવાની તાકાત સંસારી આત્મામાં છે.

(૩) કર્મને એના ઉદ્ય પહેલાં સક્રિય બનાવવું હોય તો અર્થાત્ એની ઉદીરણા કરવી હોય તો સંસારી આત્મા માટે એ શક્ય છે.

(૪) કોઈ પણ કર્મ સંસારી આત્માને સદાને માટે હેરાન કરી શકે તેમ નથી. એને તો અમુક વખતે એ આત્મા ખાંખેરી જ નાખે છે.

કાર્મણ્ય વર્ગણા સંસારી આત્મા ગ્રહણ કરે ત્યારે તેને કટકટલો ભાગ સત્તામાં રહેલાં કર્મોને મળે એ બાબત આઠમા લેખમાં વિચારાઈ છે.

ક્રોધ, માન, મયા અને લોભ એ ચાર કષાયો હાનિકારક છે. એ બાબત ક્રોધ કટ્ટરમાં કટ્ટર નારિતક પણ ના પાડે તેમ નથી. એની જટિલ જંજીરમાંથી છૂટવું અને એમાં ફરીથી ન સપડાવું આવશ્યક હોઈ એનું યત્કિચિત્ત્વ સ્વરૂપ નવમા લેખમાં આલેખાયું છે.

કર્મસિદ્ધાન્ત સુગમતાથી અને યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે જે જ્ઞાતજ્ઞતાના ઉદાહરણો આ વિષયના ગ્રન્થોમાં અપાયાં છે તેમાંથી અંગુલીનિર્દેશરૂપે આના પછીના ત્રણ લેખો (૧૦-૧૨) છે. એ દ્વારા બંધના ચાર પ્રકારો અંગે મોદક તથા સયાનદ્ધિ નિદ્રા પરત્વે માંસ, મોદક, દન્તૂશલ, કુંભાર અને વડની શાખા એમ પાંચ ઉદાહરણો તેમ જ લેશ્યાને અંગે જાણવું વૃક્ષ અને ગ્રામધાતક એ એ ઉદાહરણો અપાયાં છે.

દ્વિતીય વર્ગના નવ લેખો એટલે શ્વેતાંબરોના તેમ જ દિગંબરોના કર્મસિદ્ધાન્તને અંગેના મનનીય ગ્રન્થોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય. આ વર્ગમાં શ્વેતાંબરોના પાંચ ગ્રન્થોની અને દિગંબરોના એમના મતે આગમતુલ્ય ગણાતા બે ગ્રન્થોની રૂપરેખા આલેખાઈ છે. આ તો એક દિશાસૂચનરૂપ છે કેમકે કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણાર્થે પુષ્કળ ગ્રન્થો લિન્ન લિન્ન ભાષામાં રચાયા છે. આની વિગતવાર વિચારણા મેં કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકમાં કરી છે. આ પુસ્તકના આધારે મુનિશ્રી મિત્રાનન્દવિજયજીએ સંકલિત કરેલી પુસ્તકા નામે “કર્મસહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” આની ટૂંકમાં નોંધ કરાવે છે.

જૈન સાહિત્યકા વૃહદ્ ઇતિહાસ (ભા. ૪)માં પૃ ૧૪૫-૩૨૪માં “આગમિક પ્રકરણ” નામનું જે લખાણ પ્રસિદ્ધ કરાયું છે

તે મારા ગુજરાતી લખાણનો હિન્દી અનુવાદ છે. એમાં પૃ. ૧૬૫-૬માં જીવસમાજ વિષે નિરૂપણ છે જ્યારે પૃ. ૨૭-૧૦૪માં છાંખડાગમ અને કસાયપાહુડ તેમ જ એનાં વિવરણો વિષે ડૉ. મોહનલાલ મહેતાનું લખાણ છે.

આ પ્રમાણે આ પુસ્તકના મુખ્ય એ વર્ગોના અને અન્ય રીતે વિચારતાં એના ત્રણ ખંડો પૈકી આઠ એનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પૂરા થાય છે એટલે તૃતીય ખંડનો આપણે વિચાર કરીશું.

મતભેદ એ જાગૃતિ અને પ્રગતિનું એક મહત્વનું અંગ છે. આમ હોઈ કર્મસિદ્ધાન્તના સમર્થ નિરૂપકોમાં આ સિદ્ધાન્તની ગહનતા અને સંપ્રદાયભેદને લઈને કોઈ કોઈ ખાખતમાં એકવાક્યતા જણાતી નથી એ સ્વાભાવિક છે. એની અપૂરતી નોંધ મેં તૃતીય ખંડની પ્રથમ કૃતિ (પૃ ૨૮૫-૨૮૮)માં અને પ્રસંગોપાત્ત પૃ. ૨૦૧, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૪, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૪૧ અને ૨૫૬માં લીધી છે. આમ કરવાનો મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ સંબંધમાં સમુચિત અને સંપૂર્ણ સમન્વય વિશેષજ્ઞો સહિ એ છે. આશા છે કે તેઓ તેમ કરી મારા જેવાને ઉપકૃત કરશે.

આ તૃતીય ખંડની ખીજી કૃતિને સ્થાન આપવાનો મુખ્ય હેતુ અન્વયસયગની યુદ્ધિણુગત અવતરણોનાં મૂળ શેષાય અને તેમ થતાં એના સ્થનાસમય ઉાર થોડોક પણ પ્રકાશ પડે.

૧. આમાંનું “ યોગ ઓર અધ્યાત્મ ”ને લગતું મારું ગુજરાતી લખાણ સને ૧૯૧૭માં અને બાકીનું તમામ લખાણ સને ૧૯૫૮-૫૯માં મેં તૈયાર કર્યું હતું.

૮૧ીય ખંડની ત્રીજી કૃતિ (પૃ. ૨૯૩)માં કૌષાદિક કષાયોને અંગેની સજ્જાયો એવો જે ઉલ્લેખ છે એ સંબંધમાં હું નોંધીશ કે “કષાયો સંબંધી સાહિત્ય : સજ્જાયો” નામના મારા લેખમાં મેં કેટલીક સજ્જાયોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

હૈમવિમલસૂરિએ પંદર પદ્યોમાં રચેલી રતેર કાઠિયાની સજ્જાય પૃ. ૩૦૩ છપાયા બદ મારા જોવામાં આવી. એના પ્રથમ પદ્યમાં પ્રસ્તુત વિષય રજૂ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે જ્યારે અંતિમ પદ્યના અંતમાં કર્તાએ ‘હૈમવિમલસૂરિ’ એવું પોતનું કેવળ નામ દર્શાવ્યું છે. હૈમવિમલસૂરિ એ થઈ ગયા છે : એકેક ‘આગમ’ ગચ્છતા છે તો બીજા ‘તપા’ ગચ્છતા છે. એ બંને વિષે જૈ. સા. સં. ઈ.માં થોડોક પરિચય અપાયો છે.

આ સજ્જાયમાં નીચે મુજબ તેર કાઠિયાનો નિર્દેશ છે :—

(૧) આલ(ળ) સ, (૨) મોહ, (૩) અવજ્ઞા, (૪) અહંકાર, (૫) કોષ, (૬) પ્રમાદ, (૭) કૃપણાઈ, (૮) ભય, (૯) સોગ (શોક), (૧૦) અજ્ઞાનપણું, (૧૧) વિકથા, (૧૨) કુતૂહલ અને (૧૩) વિષય.

અ: પૈકી અહંકારને લગતી પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે :—

“એથે” થાનીક મોટીમ કરે જીણ જીણ વ્રત વંદણ કુણ કરે !

૧. આ લેખ “જૈ. ધ. પ્ર.” (પુ. ૮૧, અં. ૨)માં છપાયો છે.
૨. આ કૃતિ “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૧૨, અં. ૩, માં સને ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. આનું સંપાદન ડૉ. શાર્લોટ કાઉઝેએ (સુમદ્રાએ) કર્યું છે. એમના મતે કર્તા ‘તપા’ ગચ્છતા છે અને એઓ વિ. સં. ૧૫૧૩થી વિ. સં. ૧૫૮૩ સુધી વિદ્યમાન હતા.

૩. એઓ ચિકમની ચૈદમી ભટ્ટીમાં થઈ ગયા છે.

અહંકારપુર્યો તડકડક, દેવ-ગુરુ-વંદણુ ગાઠો અડે.—૫”

કોષ વિષે નીચે મુજબ કથન છે :—

“ પાંચમે કોષ વસે(શે) મન કરે, અમને કાનવી આદર કરે ;
રીસે ધર્મકામ નવી ગયો, કાલે ગુરુ ધર્મલાભ નવી કલ્યો.—૬”

તેર કાઠિયાઓ વિષે કેટલીક બાબતો મેં “ તેર કાઠિયા ” નામના મારા પોષ્પર્મા દર્શાવી છે.

ત્રીજા ખંડમાં અપાયેલીર ચોથી કૃતિ નામે “ કર્મની ગતિ કિંવા કર્મનો છંદ ” અશુભ કર્મોનો—પાપ-પ્રકૃતિઓનો ઉદય થતાં અધ્યાત્મ-ક્ષેત્રે ધર્મસમ્રાટ તીર્થંકરોને અને સાંસારિક પક્ષે રાગધિરાજ ચક્રવર્તીઓને પશુ કેવી કેવી રીતે હેરાનપરેશાન કરે છે—એમની રેવડી દાણાદાણુ કરે છે એ બાબતો મોટે ભાગે સંક્ષેપમાં રજૂ કરે છે. સાથે સાથે શુભ કર્મોનો—પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો ઉદય થતાં કેવા કેવા લાભો થાય છે તે ઉપર પણ આ કૃતિ પ્રકાશ પાડે છે. એના પ્રણેતા રતનસાગર તે ‘ જગદ્ગુરુ ’ તરીકે નિર્દેશાતા હીરવિજયસરિના સંતાનીય છે. આમ આ કૃતિ લગભગ ત્રણસો વર્ષ જોટલી તો પ્રાચીન છે. એનું યથોચિત વિવરણુ કથાસાહિત્યનો મનોરમ અને મહત્વનો અંશ બની શકે તેમ છે. આ “ કર્મની ગતિ ” કરતાં નાની એવી એક કૃતિ તે કર્મપચ્ચીસી છે. એ પણ ગુજરાતીમાં છે. એને ‘ સજ્જાય ’ તરીકે ઓળખાવાય છે. એ હુધં ઋષિએ ૨૬ કડીમાં રચી છે. એની શરૂઆત નીચે મુજબ કરાઇ છે :—

“ દેવ દાનવ તીર્થંકર ગણધર, હરિ હર નરવર સખધ ”.

૧. આ લેખ “ જૈ. ધ. પ્ર. ” (પુ. ૮૧, અં. ૬-૭)માં છપાયો છે.

૨. આ કૃતિના ચતુર્થ પદમાં છ ચરણો છે (છઠ્ઠા ચરણનો પ્રારંભ “ કર્મે પુનઃ ” થી થાય છે) જ્યારે બાકીનાં બધાં પદોમાં ચાર ચાર ચરણો છે તેનું શું કારણ ?

આનાથી પણ નાની એવી આ વિષયની એક કૃતિ જ્ઞાનમુનિએ કહીમાં રચી છે. એનો પ્રારંભ નીચે પ્રમાણે કરાયો છે :-

“ સુખ દુઃખ સરજ્યાં પામીએ રે.”

જૈન સાહિત્યનો એક મુખ્ય અને વિસ્તૃત અંશ તે કર્મસિદ્ધાન્તનું તત્ત્વસ્પર્શી અને વિસ્તૃત વિવેચન છે. આને લઇને એમાં અનેક પારિભાષિક શબ્દો વપરાયા છે. એનો પરિપૂર્ણ ઓધ સુગમતાથી થાય તે માટે એના સાર્થ કાશની રચના આવશ્યક છે. આ બાબત મેં તૃતીય ખંડના પાંચમા-અંતિમ લેખ દ્વારા રજૂ કરી છે.

અંતમાં પાંચ પરિશિષ્ટો છે. એ પૈકી પહેલાં ત્રણ વિષે તે ખાસ કંઈ કહેવા જેવું નથી. ચતુર્થ પરિશિષ્ટ તરીકે “ પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી ” છે અને એમાં મુખ્યત્વે કરીને કર્મસિદ્ધાન્તને અંગેના શબ્દો છે. આ સૂચી કર્મમીમાંસા નામનું જે પુસ્તક રચવાની મારી વર્ષોનૂની અભિલાષા છે એ કાર્યમાં સહાયક થઈ પડે એ માટે મેં આપી છે અને તૈયાર કરવાના પુસ્તકની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખાથી પ્રસ્તુત પુસ્તકની પૂર્ણાહુતિ કરી છે.

કાચરથ મહોલ્લો, ગોપીપટ્ટે,

સુરત- ૨

તા. ૧૧-૧૦-'૬૯

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
પ્રકાશકીય	૩-૬
પ્રાર્તાવિક	૭-૮
પરિચય	૯-૧૫
અશુદ્ધિઓનું શોધન	૧૯-૨૦
પ્રથમ અંક : રૂપરેખા	૧-૧૭૦
(૧) કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેની પ્રશ્નાવલીઓ	૧-૬
(૨) કર્મપ્રશ્નોત્તરી	૭-૩૧
(૩) જૈન દર્શનનો કર્મસિદ્ધાન્ત અને એનું તુલનાત્મક અવલોકન	૩૨-૫૭
(૪) આત્મેન્નતિનો ક્રમ	૫૮-૬૮
(૫) જીવનશોધનનાં સોપાન સંબંધી જૈન તેમ જ અજૈન મંતવ્યો	૬૯-૧૦૫
(૬) મોક્ષાભિમુખ મહાનુભાવોના દસ વર્ગ	૧૦૬-૧૧૭
(૭) કર્મનું પ્રાપ્ત્ય અને પુરુષાર્થ	૧૧૮-૧૧૯
(૮) કર્મદલિકોનું વિભાજન	૧૨૦-૧૪૩
(૯) કોષાદિક કપાયોના પચાસો અને કર્મો	૧૪૪-૧૫૨
(૧૦) કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેનાં ઉદાહરણ : મોદક	૧૫૩-૧૫૯
(૧૧) રત્યાનદિ અંગેનાં પાંચ ઉદાહરણો	૧૬૦-૧૬૫
(૧૨) લેશ્યા અંગેનાં બે ઉદાહરણો	૧૬૬-૧૭૦

વિષય

પૃષ્ઠાંક

દ્વિતીય ખંડ : પ્રૌઢ ગ્રન્થો

૧૭૧-૨૮૪

- | | | |
|--------|---|---------|
| (૧૩) | કર્મવિષયક ગ્રન્થોનું નામસાગ્ય | ૧૭૧-૧૭૮ |
| (૧૪) | કર્મપયડિ અને (બન્ધ)સયગ [અનાગમિક સાહિત્યનાં બે અમૂલ્ય રત્નો] | ૧૭૯-૧૯૦ |
| (૧૫) | કર્મપયડિસંગહણી અને એનાં વિવરણાદિનું સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ | ૧૯૧-૧૯૬ |
| (૧૬) | બન્ધસયગ અને એના વિવરણોનું સરવૈયું | ૧૯૭-૨૦૮ |
| (૧૭) | બન્ધસયગ કિંના બૃહન્નિષ્ઠતકની બૃહન્ન્યૂષ્ણિ | ૨૦૯-૨૧૫ |
| (૧૮) | શ્રવસમાસનો રચનાસમય | ૨૧૬-૨૨૨ |
| (૧૯) | સત્તરિયા અને એનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય | ૨૨૩-૨૪૬ |
| (૨૦) | પંચસંગહપગરણનું પર્યાલોચન | ૨૪૭-૨૬૦ |
| (૨૧) | છપ્પઠાગમ અને કસાયપાહુડ તેમ જ એ પ્રત્યેકનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય | ૨૬૧-૨૮૪ |

તૃતીય ખંડ : પ્રકીર્ણક વિષયો

૨૮૫-૩૨૧

- | | | |
|--------|--|---------|
| (૨૨) | સૈદ્ધાન્તિકો અને કાર્મગ્રન્થિકો વચ્ચેના મતભેદો | ૨૮૫-૨૮૮ |
| (૨૩) | બન્ધસયગની યુષ્ણિગત અવતરણો | ૨૮૯-૨૯૧ |
| (૨૪) | કષાયો સંબંધી સાહિત્ય : સજ્જાયો | ૨૯૨-૩૦૩ |
| (૨૫) | કર્મની ગતિ કિંવા ક્રમેનો છંદ | ૩૦૪-૩૧૪ |
| (૨૬) | કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેના પારિભાષિક શબ્દોનો સાર્થકો કોશ | ૩૧૫-૩૨૧ |

વિષય	પૃષ્ઠાંક
પાંચ પરિશિષ્ટો	૩૨૨-૩૯૨
પરિશિષ્ટ ૧ : ગ્રન્થકારોની સૂચી	૩૨૨-૩૨૬
(અ) શ્વેતાંબર	૩૨૨-૩૨૪
(આ) દ્વિગંબર	૩૨૫
(ઇ) અજૈન	૩૨૬
પરિશિષ્ટ ૨ : ગ્રન્થો અને લેખોની સૂચી	૩૨૭-૩૪૮
(અ) શ્વેતાંબર	૩૨૭-૩૪૨
(આ) દ્વિગંબર	૩૪૨-૩૪૮
(ઇ) અજૈન	૩૪૮
પરિશિષ્ટ ૩ : પ્રકીર્ણક નામેા	૩૪૯-૩૫૩
પરિશિષ્ટ ૪ : પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી	૩૫૪-૩૮૫
પરિશિષ્ટ ૫ : કર્મભીમાંસાનું આયોજન	૩૮૬-૩૯૨



'અશુદ્ધિઓનું' શોધન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧	પુષ્પ ૭	પુષ્પ ૬
૧	અન્ય	મૂલ્ય:	સાત રૂપિયા
૩	૧૮	પછીના	પછીનું
”	”	છઠ્ઠા.....છે :-	૦
”	૧૯	આ	૦
૯	ઉપાન્ય	કર્મિવપયક	કર્મિવપયક
૧૨	૧૨	૫.	૫. ૮૦, ૧૪૦,
૧૬	૬	૧૯-૨૦	૧૯-૨૨
૩	૧૧	ભોક્તૃત્વ	ભોક્તૃત્વ
૧૬	૧૫	ઉદાહરણોત્તી	ઉદાહરણોની
૨૨	૧૩	ઉદ્વર્તના	ઉદ્વર્તના ^૩
૨૫	૧૭	વ્યક્તિરૂપે	વ્યક્તિ રૂપે
૩૦	૧૯	મુક્ત	મુક્ત
૪૮	૨૧	છટી	છટી
૫૪	૨૧	તીર્થકરોએ	તીર્થકરો એ
૬૦	૧૦	—તો	૦
”	”	જીવોને	જીવોને તો
૬૧	૧૫	સર્વજ્ઞતા રૂપ	સર્વજ્ઞતારૂપ

૧. મેં આ લખાણ તૈયાર કરી એને અંતિમ સ્વરૂપ આપતી વેળા જેનાચાર્ય શ્રીમાણિક્યસાગરસુરિજીએ દર્શાવેલી અશુદ્ધિઓ પૈકી જે સુધારાની જરૂર છે તેને અત્ર સમાર સ્થાન આપ્યું છે. અનુસ્વાર, માત્રા, રેફ વગેરે લખાતી વેળા ભૂલ કે ખંડિત યતાં ઉપસ્થિત થયેલી બધી અશુદ્ધિઓ મેં સુધારી નથી.

૨-૩. અન્યત્ર જરૂર હોય ત્યાં 'દ' ને બદલે 'ઢ' સુધારી લેવો.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૮	૧૧	ન	ને
૮૫	૨	નિદ્રાનિદ્રા	પ્રત્યક્ષા
૧૨૨	૯	સ્મિતિ	સ્થિતિ
૧૨૪	૧૦	ભાગર્તા	ભાગર્તા
૧૨૯	૬	સંધાત	સંધાતન
૧૪૪	૬	કપાયમોહીનીય	કપાયમોહનીય
૧૫૦	૧૯	સાદિ	આદિ
૧૫૧	૩	ભયન	ભયશુ
૧૫૭	૮	અને —	અને
૧૬૦	૭	પ્રાપ્ત્યર્થા	પ્રાપ્ત્યર્થા
૧૬૭	ઉપાન્ત્ય	તરુણા છિન્નેનાસ્માકં કિમ્	છિન્નેન તરુણા કિં અસ્માકમિતિ
૧૬૮	૮	ચોરા	ચોરા
૧૭૧	૧	દ્વિતીય ખંડ	દ્વિતીય ખંડ : પ્રૌઠ અન્યે
૧૭૨	૨૬	દીતે	રીતે
૧૭૫	૧૭	પરંતુ	પરંતુ એનાં
૧૭૭	૨	પડી	પૈડી
„	૧૦	ધમ	ધર્મ
૧૮૧	૫	અથોની	અથોની
૧૮૨	૬	૦ કરણુ	૦ કરણુ
„	૭	૦ કરણુ	૦ કરણુ
૧૮૬	૧૫	બન્ધવિ૦	બન્ધવિ૦
૧૯૨	૬	આવકાર્ય	આવકાર્ય

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૨	૨૧	અતે	અને
૨૦૧	૧૨	હાથપેથીઓને।	હાથપેથીઓને।
૨૦૪	૨૧	શતક	શતક
૨૦૫	૧૧	મેળવ્યે।	મેળવ્યે।
૨૧૯	૧	વૃત્તિ	વૃત્તિ
૨૨૦	૦	કર્મસિદ્ધાન્ત	કર્મસિદ્ધાન્ત
૨૨૯	૨૨	તરીકે	તરીકે
૨૩૦	૧૭	ઉત્કર્ષણ	ઉત્કર્ષણ
૨૩૪	૧	પ્રૌથ	પ્રૌઠ અન્થે।
૨૩૮	૦	કર્મસિદ્ધાન્ત	કર્મસિદ્ધાન્ત
૨૩૯	૦	૩૨૯	૨૩૬
૨૧	૧૭	૨	૧
૨૪૩	૯	વેતાંબરીય	સ્વેતાંબરીય
૨૪	૧૨	દ્વિગંબરીય	દ્વિગંબરીય
૨૪૪	૨૨	સંબંધમાં	સંબંધમાં
૨૪૫	૧૭	કર્તાનું	કર્તાનું
૨૪	૨૩	સત્તરિ નામનું	સત્તરિ નામનું
૨૫૦	૧૮	પાંચમા	પાંચમા
૨૫૧	૧-૭	ઉદ્દીરણા કરણ...ગા. ૧-૭	૦
૨૫૩	૨૧	૦ પ્રાણુત	પ્રાણુત
૨૫૫	ઉપાન્ત્ય	કૃતિ	કૃતિ
૨૬૫	૯	'અનુયોગદ્વાર'	'અનુયોગદ્વાર'
૨૬૬	૨૧	૦ પચડિ'પા હુડનાં	૦ પચડિ' પાહુડનાં
૨૭૨	૧૧	તમ	તેમ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૮	૨	નિયમ	નિર્ણય
૨૯૧	૩	ધિળાં	ધીળાં
૩૧૨	૫	નમ	નામ
૩૨૪	૦	પ્રૌ ગ્રન્થો	પ્રૌઠ ગ્રન્થો
૩૨૯	૦	પરિશિષ્ટ ૧	પરિશિષ્ટ ૨
„	૧	શવ૦	શિવ૦
૩૩૪	૧	સ્વાર્યાધિ૦	તસ્વાર્યાધિ૦
„	૪	ધર્મસારપ્રકારણુ	ધર્મસારપ્રકરણુ
૩૩૬	અન્ય	લઘુચૂલ્લિ	લઘુચૂલ્લિ
૩૫૨	૨	પ્રાન્ય	પ્રાન્ય
૩૫૭	૧૨	મિથ્યાત્વ	મિથ્યાત્વ
૩૬૦	૨૦	ઉરુલ૦	ઉરલ૦
૩૬૪	૭	સમકત્વ	સમ્યક્ત્વ
૩૭૨	૪	પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ	પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ
૩૮૫	૦	પિરશિષ્ટ	પરિશિષ્ટ
૩૮૬	૫	સ્પષ્ટીકરણુથે ^૧	સ્પષ્ટીકરણુથે ^૧
„	૧૮	તરકથી	તરકથી
૩૯૦	૧૦	૦	૧ કર્મ૦ અપારી
„	૨૫	૦	૧ રજૈન૦ અપારી

૧. કર્મસિદ્ધાન્તને લગતી એકે એક બાબત પછી એ નાની હો કે મોટી, ઓછા મહત્ત્વની હો કે વધારે મહત્ત્વની હો એ મારે અહીં આપવી છે. આથી આમાં નીચે મુજબના વિષયોને તો સ્થાન અપારી જ :

૨. જૈન આગમોમાં પણ એવી કોઈ કોઈ બાબત જોવાય છે કે જોને નિર્દેશ કર્મસિદ્ધાન્તને લગતી કોઈ પણ સ્વતંત્ર કૃતિમાં જણાતો નથી. આથી આ બાબતો પણ અહીં અપારી.

કર્મસિદ્ધાન્ત :
રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

પ્રો. હી. ર. કાપડિયાની અન્ય કૃતિઓ

પ્રો. હી. ર. કાપડિયાના ૫૧ ગ્રન્થો, ૫૪૬ લેખો, ૯૩ ગુજરાતી અને ૫ સંસ્કૃત પદ્ધાત્મક રચનાઓ ધ્યાનથી જોતા. ૧૬-૮-૧૯૦ સુધીમાં પ્રકાશિત થયાં હતાં. તેની નોંધ એ સમયે છપાયેલા હીરક-સાહિત્ય-વિહારમાં લેવાઈ છે એટલે અહીં તે ત્યાર પછીનાં એમનાં નવાં પ્રકાશિત પુસ્તકોનો જ ઉલ્લેખ કરાય છે :—

વિનયસૌરભ (૧૯૬૨). મૂલ્ય : એ રૂપિયા

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ (૧૯૬૩). મૂલ્ય : સાડા આઠ રૂપિયા

કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય (૧૯૬૫). મૂલ્ય : પાંચ રૂપિયા

સુરતનાં જૈન લેખકો અને લેખિકાઓ (૧૯૬૫). મૂલ્ય : અમૂલ્ય

યશોદોહન (૧૯૬૬). મૂલ્ય : સાત રૂપિયા

જૈન દર્શનનું તુલનાત્મક દિગ્દર્શન (૧૯૬૮). મૂલ્ય : એક રૂપિયા

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ખંડ ૨, ઉપખંડ ૧) (૧૯૬૮). મૂલ્ય : ચાર રૂપિયા [ઉપખંડ ૨-૪ છપાય છે.]

રૂઝાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર (૧૯૬૯). મૂલ્ય : છ રૂપિયા

સવિવેચન ઇહરિયાળી-સંચય (કૂટ-કાવ્ય-કલાપ) તથા સટિપ્પણુક આગમોનાં અધ્યયનોના પદ્ધાત્મક અનુવાદો (૧૯૬૯). મૂલ્ય : ચાર રૂપિયા

Historical & Cultural Chronology of Gujarat (From the earliest times...to 942 A. D.) (Jaina Contributions) (1960). Price : Rs. 25

D C G C M (Vol. XIX, sec, 1, pt. 2 & sec 2, pt. 1 (1962, 1967)). Price : Rs. 10 & 20 respectively

૧-૨ આમાં પ્રાયઃ પૂર્વે પ્રકાશિત લેખો છે.

૩ આમાંની ઘણીખરી હરિયાળીઓ પહેલાં છપાયાં છે.

કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

[૧]

કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેની પ્રશ્નાવલીઓ

દરેક દર્શનને પોતપોતાના સિદ્ધાન્તો હોય છે. જૈન દર્શન માટે પણ તેમ જ છે. એના વિવિધ સિદ્ધાન્તોમાંનો એક તે 'કર્મસિદ્ધાન્ત' છે. આમ હોઈ કેટલાક જૈનો તેમ જ અજૈનો પણ એ સિદ્ધાન્ત બાણુવા ઉત્સુક હોય છે. તેઓ ભતભતના પ્રશ્નો પૂછે છે. આમ પ્રશ્નોની પરંપરા સર્જાય છે. કર્મસિદ્ધાન્તના લેખકોને પણ પોતાના ગ્રંથમાં કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણાર્થે અમુક અમુક પ્રશ્નના ઉત્તરો આપવાના હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં કર્મસિદ્ધાન્તને અંગે કેટલીક પ્રશ્નાવલીઓ ઉદ્ભવી છે. અહીં હું આવી ત્રણની નોંધ લઉં છું. આ પૈકી એક મેં 'કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય નામના મારા ૧ પુસ્તકમાં' પૃ. ૧૭૧-૧૭૪માં આપી છે. એ દ્વારા મેં ૪૧ ૨ પ્રશ્નો રજૂ કર્યા છે આ પૂર્વે એ મહુત્વની પ્રશ્નાવલીઓ યોગ્ય છે. પહેલી પ્રશ્નાવલી કર્મવિપાક અર્થાત્ કર્મગ્રન્થ (પ્રથમ ભાગ)ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૭-૩૮)માં પં. સુખલાલ સંઘવીએ આપી છે. આ પુસ્તક

૧. આ પુસ્તકના પૃ. ૧૧૯માં મેં એક પ્રશ્નાવલીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમાં ૧૫ પ્રશ્નોને સ્થાન અપાયું છે.

૨. આ પ્રશ્નો જને એના ઉત્તરો લેખ રમાં અપાયા છે.

આને અપ્રાપ્ય નહિ તો દુઃપ્રાપ્ય છે એટલે એ હિન્દી લખાણનો હું ગુજરાતી અનુવાદ આ લેખમાં સાલાર આપું છું.

બીજી પ્રશ્નાવલી પંચસંગ્રહ (દ્વિતીય ખંડ)ના વિક્રદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ લખેલા આમુખ (પૃ. ૨)માં છે. આ પુસ્તક પણ આને સહેલાઈથી મળતું નથી એટલે એ પ્રશ્નાવલી હું અહીં રજૂ કરું છું. એ માટે હું એમના યોગ્ય મહાશયનું ઋણ સ્વીકારું છું.

આ બંને પ્રશ્નાવલીઓ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે :—

પ્રશ્નાવલી ૧ : હિન્દી પ્રશ્નાવલીનો અનુવાદ

૧. એ બંધ ક્યાં ક્યાં કારણથી થાય છે ?
૨. આત્માની સાથે કર્મનો બંધ કેવી રીતે થાય છે ?
૩. કયા કારણથી કર્મમાં કંઈ બાતની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ?
૪. કર્મની જ ઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કેટલી છે ?
૫. સંસારી આત્માની સાથે લાગેલું કર્મ ક્યાં સુધી અનુભવ કરાવવા અસમર્થ છે ?
૬. વિપાકનો નિયત સમય બદલી શકાય કે કેમ ?
૭. જો બદલી શકાય એમ હોય તો એ માટે સંસારી આત્માનો કંઈ બાતનો પરિણામ આવશ્યક છે ?
૮. એક બાતનું કર્મ અન્ય કર્મરૂપ ક્યારે બની શકે ?
૯. કર્મની તીવ્ર કે મંદ શક્તિ કેવી રીતે બદલી શકાય છે ?

૧૦. આગળ ઉપર ઉદ્યમાં આવનાર કર્મ એ પહેલાં જ ક્યારે અને કેમ ભોગવી શકાય ?

૧૧. કર્મ ગમે એટલું બળવાન હોય તો પણ એનો વિપાક શુદ્ધ આત્મિક પરિણામોથી કેવી રીતે રોકાય ?

૧૨. કેઈ કેઈ વાર સંસારી આત્મા અનેક પ્રયત્ન કરે છતાં પણ કર્મનો વિપાક ભોગવાયા વિના શું છૂટતો નથી ?

૧૩. સંસારી આત્મા કર્મનો કઈ રીતે કર્તા છે અને કઈ રીતે ભોક્તા છે ?

૧૪. એમ હોવા છતાં વસ્તુતઃ આત્મામાં કર્મનું કર્તૃત્વ તેમ જ ભોક્તૃત્વ કઈ રીતે નથી ?

૧૫. સંકલ્પેશરૂપ પરિણામ પોતાની આકર્ષણ-શક્તિથી સંસારી આત્મા ઉપર એક નતની સૂક્ષ્મ રજનું આવરણ કેવી રીતે નાંખે છે ?

૧૬. સંસારી આત્મા વીર્યશક્તિના આવિર્ભાવ દ્વારા આ આવરણ કઈ રીતે દૂર કરે છે ?

૧૭. સ્વભાવે શુદ્ધ એવો આત્મા પણ કર્મના પ્રભાવથી કઈ કઈ રીતે મલિન દેખાય છે ?

૧૮. બાહ્ય હુન્નરો આવરણો હોવા છતાં સંસારી આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી વ્યુત કેવી રીતે થતો નથી ?

૧૯. સંસારી આત્મા પોતાની ઉત્ક્રાંતિના સમયે પહેલાં આંધેલાં તીવ્ર કર્મોને પણ કેવી રીતે દૂર કરે છે ?

૨૦. જે સમયે સંસારી આત્મા પોતાનામાં વર્તતા પરમાત્મા-ભાવને જોવાને આતુર અને છે તે સમયે એની અને અંતરાયરૂપ કર્મ વચ્ચે કેવું સુદ્ધ થાય છે ?

૨૧. અંતમાં વીર્યશાળી આત્મા કઈ જાતના પરિણામો વડે બળવાન કર્મોને કર્મજેર બનાવી પોતાનો પ્રગતિનો માગ કંટક વિનાનો બનાવે છે ?

૨૨. આત્મમંદિરમાં રહેલા પરમાત્મદેવનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં સહાયક પરિણામ કે જેને 'અપૂર્વકરણ' અને 'અનિવૃત્તિકરણ' કહે છે એનું સ્વરૂપ શું છે ?

૨૩. સંસારી જીવ પોતાના શુદ્ધ પરિણામની તરંગમાળાના વૈદ્યુતિક યંત્ર વડે કર્મરૂપ પર્વતોના કેવી રીતે ચૂરેચૂરા કરી નાંખે છે ?

૨૪. કોઈ કોઈ વાર ગુલાટ ખાઈ કર્મ જે થોડા વખતને માટે દબાઈ ગયું હોય તે પ્રગતિશીલ આત્માને કેવી રીતે નીચે પટકે છે ?

૨૫. કયું કયું કર્મ અંધની અપેક્ષાએ તેમ જ ઉદયની અપેક્ષાએ પરસ્પર વિરોધી છે ?

૨૬. કયા કર્મોનો અંધ કઈ અવસ્થામાં અવશ્યભાવી અને કઈ અવસ્થામાં અનિયત છે ?

૨૭. કયા કર્મોનો વિપાક કઈ અવસ્થા સુધી નિયત અને કઈ અવસ્થામાં અનિયત છે ?

૨૮. આત્મા સાથે સંબદ્ધ અતીન્દ્રીય કર્મરજ કઈ જાતની આકર્ષણશક્તિથી સ્થૂલ પુદ્ગલોને ખેંચ્યા કરે છે અને એ દ્વારા શરીર, મન, સૂક્ષ્મ શરીર વગેરે રચે છે ?

પ્રશ્નાવલી ૨

૧. કર્મ એ શું છે ?

૨. સંસારી જીવ અને કર્મનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે ?

૩. એ સંયોગ ક્યારનો અને કઈ જાતનો છે ?

૪. કર્મનાં દલિકના પ્રકારો કયા કયા ?

૫. કર્મનાં દલિક કેવી રીતે બંધાય છે અને ઉદયમાં આવે છે ?

૬. કર્મ ઉદયમાં આવે તે પહેલાં તેના ઉપર સંસારી જીવ કઈ કઈ ક્રિયાઓ કરે છે ?

૭. આ વિવિધ ક્રિયાઓ કે જેને 'કરણ' કહે છે તે શું છે ? અને એના કેટલા પ્રકારો છે ?

૮. કર્મના બંધનાં શાં કારણો છે ?

૯. કર્મની નિર્જરાનાં કારણો અને ઇલાજો કયાં છે ?

૧૦. કર્મના બંધથી અને એના ઉદય આદિને લઈને સંસારી જીવની કઈ કઈ શક્તિઓ આવૃત થાય છે તેમ જ વિકસિત થાય છે ?

૧૧. કર્મનો બંધ દઢ અને શિથિલ શાથી થાય છે ?

૧૨. કર્મના બંધ અને નિર્જરાને લક્ષી સંસારી જીવ કેવી કેવી વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ કરે છે ?

૧૩. કર્મના બંધનો અને એની નિર્જરણો આધાર શાના ઉપર છે ?

૧૪. સંસારી આત્માની આંતરિક શુભાશુભ ભાવના અને દેહુજનિત બાહ્ય શુભાશુભ ક્રિયા કર્મના બંધ વગેરેમાં કેવો ભાગ ભજવે છે ?

૧૫. શુભાશુભ કર્મ અને તેના રસની તીવ્રતા અને મંદતાને લીધે આત્મા કેવી કેવી સમ અને વિષમ દશાઓ અનુભવે છે ?

૧૬. અનાદિ કર્મપરિણામને લીધે સંસારી આત્મા કેવી કેવી પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયો છે અને થાય છે તેમ જ એ કંઈ કંઈ ક્રિયાઓ કરે જાય છે ?

૧૭. અવિકસિત દશામાં સંસારી જીવની શી સ્થિતિ હોતી ?

૧૮. કંઈ કંઈ પરિસ્થિતિઓ એણે વટાવી અને તેમાંથી એનો વિકાસ કંઈ વસ્તુના પાયા ઉપર થયો ?

આમ આ લેખમાં મેં એકંદર ચાર પ્રશ્નાવલીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંતની કોઈ મહત્વની પ્રશ્નાવલીઓ હોય તો તે સૂચવવા તજ્જ્ઞોને મારી સાદર વિજ્ઞપ્તિ છે.

— જૈન ધર્મ પ્રકાશ (પુ. ૮૪, અં. ૩)

કર્મપ્રશ્નોત્તરી

જૈન દર્શનના વિવિધ સિદ્ધાન્તોમાં ‘કર્મસિદ્ધાન્ત’ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એના નિરૂપણાર્થે જાતજાતના ગ્રંથો રચાયા છે. એ સિદ્ધાન્ત આથી ઘણા ગહન અને ખૂબ જ ઝીણવટવાળા વિવેચનનો વિષય બન્યો છે. એનો સામાન્ય બોધ થાય તે માટેનો એક માર્ગ એને અંગેના પ્રશ્નો અને ઉત્તરો છે. અત્યાર સુધીમાં ચારેક પ્રશ્નાવલીઓ પ્રકાશિત થઈ છે. મેં પણ કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તક (પૃ. ૧૭૧-૧૭૪)માં એક પ્રશ્નાવલી આપી છે. એ દ્વારા ૪૧ પ્રશ્નો રજૂ કર્યા છે. આજે હું એ પ્રશ્નો અને એના સંક્ષિપ્ત ઉત્તરો તરીકે આ પ્રશ્નોત્તરી ઉપસ્થિત કરું છું. સૌથી પ્રથમ એક પ્રશ્ન અને પછી એનો ઉત્તર એ ક્રમે આ વિષયનું નિરૂપણ કરીશ.

પ્રશ્ન ૧ : ‘જગત્’ એટલે શું ?

ઉત્તર : જગત્ એટલે વિશ્વ, દુનિયા, સૃષ્ટિ. આ ત્રણે શબ્દો સર્વાંશે એકાર્થક નથી. ‘જગત્’ માટે અંગ્રેજીમાં universe, cosmos અને world જેવા શબ્દો વપરાય છે. જૈન મંતવ્ય મુજબ જગતના બે વિભાગ છે : (૧) લોક અને (૨) અલોક. લોકમાં સચેતન તેમ જ અચેતન પદાર્થો છે જ્યારે અલોકમાં આકાશ નામનો એક જ પદાર્થ છે અને તે અચેતન છે. એથી કેટલીક વાર એને ‘અલોકાકાશ’ કહે છે. લોકમાં

પણ આકાશ છે. એને 'લોકાકાશ' કહે છે. લોકમાંના સચેતન પદાર્થોને જીવ, આત્મા, પ્રાણી, સત્ત્વ, ભૂત ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાય છે. અચેતન પદાર્થો એટલે પુદ્ગલ, અધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાળ, પુદ્ગલ એ રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શથી યુક્ત પદાર્થ છે. બાકીના તમામ અચેતન પદાર્થો રૂપાદિથી રહિત છે—અમૂર્ત છે.

લોકને 'સંસાર' પણ કહે છે અને કર્મસિદ્ધાન્તનો સંબંધ મુખ્યત્વે સંસારી જીવ અને પુદ્ગલ સાથે છે. સંસારી જીવ એટલે અનાદિ કાળથી કર્મથી લેપાયેલો—આવૃત જીવ. એનું એ આવરણ દૂર થતાં એ મુક્ત બને છે. એને 'સિદ્ધ' તેમ જ 'સિદ્ધ પરમાત્મા' કહે છે. આમ જીવના બે વર્ગ છે : (૧) સંસારી અને (૨) સિદ્ધ.

પ્ર. ૨ : જીવનું શુદ્ધ, સાચું અને સનાતન સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર : જીવ મૂળ સ્વરૂપે નિરંજન—અકર્મક અને નિરાકાર છે. એ ચૈતન્યમય છે અને શાશ્વત સુખનો—આનંદનો લોકતા છે. એ સચ્ચિદાનંદમય છે. એ અચ્છેદ, અલેદ, અદાહ્ય અને અકાટ્ય છે. એ જન્મ અને મરણથી સર્વથા રહિત છે. આમ એ અજરામર છે—અવિનાશી છે. આ એનું ખરેખરું શુદ્ધ, સાચું, અને સનાતન સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપ સંસારી જીવને મુક્ત થતાં પ્રાપ્ત

૧-૨. આ બંને સ્વતઃ ગતિ કરતા પદાર્થોની ગતિમાં અને ગતિપૂર્વક સ્વતઃ સ્થિતિ કરનાર પદાર્થોની સ્થિતિમાં સહાયક છે. આ પદાર્થો તે સંસારી જીવો અને પુદ્ગલો છે, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ સદા સ્થિર જ છે.

થાય છે અને સિદ્ધને તો સદાને માટે એ પ્રાપ્ત થયેલું જ છે. સંસારી જીવની ઉત્તમોત્તમ દશા એટલે કે ચૌદમા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ એ એના શુદ્ધ, સાચા અને સનાતન સ્વરૂપની સૌથી નિકટની દશા છે. એ દશામાં તેમ જ એની પૂર્વેના તેરમા ગુણસ્થાનમાં વર્તાતા જીવને અનુક્રમે ‘અયોગી કેવલી’ અને ‘સયોગી કેવલી’ કહે છે જ્યારે સિદ્ધને ‘લવાતીત’ કહે છે. અજ્ઞેનો તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાને વર્તાતા જીવને ‘જીવનમુક્ત’ કહે છે જ્યારે સિદ્ધને ‘પરમુક્ત’ કહે છે. કેઈ પણ સંસારી જીવની ઓછામાં ઓછી સકર્મક—કર્માવૃત્ત દશા હોય તો પણ તે જીવ મુક્ત જીવની અપેક્ષાએ તો ઉતરતી કોટિનો છે. એના તમામ મૌલિક ગુણોનો પૂરેપૂરો આવિર્ભાવ એ જ એનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ છે. એ જ એનું સર્વથા સાચું, શુદ્ધ અને સનાતન સ્વરૂપ છે. એની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય તે અમુક અંશે તો કર્મના સ્વરૂપની સમજણ ઉપર અવલંબે છે.

પ્ર. ૩ : પુનર્જન્મ એ શું હકીકત (fact) છે અને જો એ હોય તો એ શાને આભારી છે ?

ઉત્તર : ‘પુનર્જન્મ’ એ આત્મવાદી ઘણાંખરાં દર્શનો પ્રમાણે હકીકત (fact) છે જ અને જૈન દર્શન પણ આત્મવાદી હોઈ એનું પણ એમ જ માનવું છે. જ્યાં સુધી સંસારી જીવ અકર્મક—કર્મરહિત બને નહિ ત્યાં સુધી એ જન્મમરણના ચક્રાવામાંથી છૂટે નહિ. અત્યાર સુધીમાં સંસારીનાં તો શું સિદ્ધ પરમાત્માઓ પણ સિદ્ધ થયા તે પૂર્વેના ભવ સુધી એમનાં ચે અનંત પુનર્જન્મો થયાં છે અને એ બધાં જ કર્મને આભારી છે. કર્મના સકંઠમાં સપડાયેલાને પુનર્જન્મની પરંપરા નડે છે.

પ્ર. ૪ : કર્મ એ કોઈ પદાર્થ છે કે કેમ અને જો હોય તો તે સચેતન છે કે અચેતન ?

ઉત્તર : કર્મ એ પદાર્થ છે એટલું જ નહિ પણ અચેતન પદાર્થ છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે પદાર્થોના બે જ પ્રકારો છે : (૧) સચેતન અને (૨) અચેતન. સચેતન એટલે ચૈતન્યથી યુક્ત અને અચેતન એટલે એનાથી વિપરીત. જૈન મંતવ્ય પ્રમાણે કોઈ પણ સચેતન પદાર્થ કદાપિ અચેતન બન્યો નથી, બનતો નથી અને બનશે નહિ. એવી રીતે કોઈ અચેતન પદાર્થ પણ કોઈ કાળે સચેતન બન્યો નથી કે બનશે નહિ અને વર્તમાનમાં પણ અચેતન જ રહેવાનો છે.

કર્મ એ સંસારી જીવે ગ્રહણ કરેલી અને પોતાની સાથે એતપ્રોત કરેલી 'કાર્મણુ' વર્ગણા છે. 'કાર્મણુ' વર્ગણા એ પુદ્ગલના એકબીજા અનેક ખારીક અંશોના-રજકણોના-પરમાણુઓના સમૂહરૂપ સ્કંધો છે. લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. કલ્પના ખાતર એનો વિચારાતો નાનામાં નાનો અંશ તે 'પ્રદેશ' છે. એ બધા એકમેકથી કદી જુદા નથી. પ્રત્યેક પ્રદેશ અવિભાજ્ય છે. આ દરેક પ્રદેશમાં રહેલા એકેક છૂટા છૂટા પરમાણુનો એટલે કે પુદ્ગલના તદ્દન ખારીક—નાનામાં નાના અંશોનો સમુદાય તે 'પરમાણુ-વર્ગણા' કહેવાય છે. બે કે એથી વધારે પરમાણુઓના બનેલા પદાર્થને 'સ્કંધ' કહે છે. અંતિમ સ્કંધ તે 'અચિત્ત મહુસ્કંધ' છે. એ સૌથી મોટો છે.

બખ્ખે પરમાણુના બનેલા સ્કંધોનો સમૂહ તે ખીજી વર્ગણા છે. આમ પરમાણુઓની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સંખ્યાઓ—

સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતથી જાતજાતના સ્કંધો અને છે, અને એવા પ્રત્યેક પ્રકારના સ્કંધોના સમૂહ તે તે જાતની વર્ગણા છે. આમ અનંત વર્ગણાઓ છે. એ પૈકી નિમ્નલિખિત આઠ વર્ગણાઓ અત્ર પ્રસ્તુત છે :—

- (૧) ઔદારિક, (૨) વૈકલ્પિક, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ, (૫) ભાષા, (૬) શ્વાસોચ્છ્વાસ, (૭) મન અને (૮) કાર્મણ.

આ વર્ગણાઓ પરમાણુઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એક બીજાથી ચડિયાતી છે અને પરિણમનની દૃષ્ટિએ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે—ધન છે. જેમ કે ૩ કરતાં સુવર્ણ એના પરમાણુઓના પરિણમનની અપેક્ષાએ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે. ટૂંકમાં કહું તો એમાં ઓછી જગ્યામાં અધિક પરમાણુઓ છે. ‘કાર્મણ’ વર્ગણા લોકાકાશના કોઈ એક જ પ્રદેશમાં નથી. એ તો એકે એકમાં છે. એનો સદા સર્વત્ર સુકાળ છે એટલે સંસારી જીવ જ્યાં હોય ત્યાં એને કાર્મણ વર્ગણાઓ જોઈતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. એ વર્ગણાઓ જાણે એના આપ્લેષની રાહ જોતી જ ઊભી છે.

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે પુદ્ગલોની નિશાળ હોય અને તેમાં લિન્ન લિન્ન ધોરણના સ્કંધો હોય તો તે વર્ગણાઓ છે અને તેમાં કાર્મણ વર્ગણા એ અગણિત અને ખૂબ ગાઢ રીતે—ખૂબ પાસે રહેલા પરમાણુઓના અનેલા સ્કંધોના સમૂહ છે.

આપણે આ જે કર્મની વાત કરી તેને જૈન દર્શનમાં

‘દ્રવ્યકર્મ’ પણ કહે છે. સંસારી જીવના મિથ્યાત્વ, રાગ અને દ્વેષરૂપ ચરિણામ તે એની વિભાવદશા છે અને તે ‘ભાવકર્મ’ છે. ભાવકર્મ દ્રવ્યકર્મને લોહચ્યુંબકની જેમ પોતાની તરફ આકર્ષી એને પોતાની સાથે એતપ્રેત કરી આત્માની અધોગતિને આમંત્રે છે અને તેમ થતાં આત્મા પરેશાન બને છે.

કર્મના શુભ અને અશુભ એમ પણ બે પ્રકારો છે. એને અનુક્રમે ‘પુણ્ય’ અને ‘પાપ’ કહે છે.

પ્ર. ૫ : કર્મનો સર્વ જીવો સાથે સંબંધ છે ?

ઉત્તર : કર્મનો સંબંધ સર્વ જીવો સાથે નથી. એ સંબંધ કેવળ સંસારી જીવો સાથે છે અને એમ હોઈ સિદ્ધ પરમાત્માએને એની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી—કશું લાગતું વળગતું નથી, જો કે કાર્મણુ વગેરે વર્ગજાઓ અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો સિદ્ધોના—લોકના અગ્ર ભાગમાં આવેલા સ્થાનમાં પણ છે. એથી તો સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય રૂપે ત્યાં રહેલા જીવો એ કાર્મણુ વર્ગજાઓ ગ્રહણ કરી આત્મસાત્ કરે છે.

પ્ર. ૬ : કર્મનો સંસારી જીવો સાથે કેવો સંબંધ છે ? આ સંબંધ શું સર્પ અને એના કંચુક વચ્ચેના જેવો છે કે તપાવેલા લોઢાના ગોળા અને અગ્નિના જેવો છે ?

૧-૨. આચાર્ય કુન્દકુન્દે સમયસાર (ગા. ૭૬)માં આને ‘પુદ્ગલ-કર્મ’ કહ્યું છે જ્યારે ભાવ-કર્મને ‘ચેતન-કર્મ’ કહ્યું છે. આ પરિભાષાનો ઉપયોગ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ પોતાની કૃતિ નામે “ સીમન્ધરસ્વામીની વિનતિરૂપ નયરહસ્યગર્ભિત સવાસો ગ્રાયાનું સ્તવન (ઢાલ ૩, કડી ૪૫)માં કર્યો છે.

ઉત્તર : સંબંધો ભતભતના છે. જે એકબીજાની પાસે હોય એ પણ એક ભતનો સંબંધ છે. થોડીક મહેનત કર્યા બાદ હાથેથી કે ચંત્રની મદદથી જેને છૂટા પાડી શકાય એ પણ એક પ્રકારનો સંબંધ છે. સર્પનો એના કંચુક સાથેનો સંબંધ એ પણ એક ભતનો સંબંધ છે પરંતુ એ સર્પ પોતાની કાંચળી (કંચુક) ઉતારે છે તેવો સંબંધ કર્મ અને એનાથી લિપ્ત સંસારી જીવ વચ્ચે નથી કે જેથી સર્પની જેમ કર્મની કાંચળી હોય અને તે એ ઉતારી શકે.

લોખંડનો ગોળો તપાવાયો હોય ત્યારે એ ગોળાનો અગ્નિ સાથે જેવો સંબંધ છે તેવો આ કર્મ અને સંસારી જીવ વચ્ચે છે. જેમ તપાવેલા ગોળાના એકે એક પ્રદેશમાં અગ્નિ છે - એની સાથે એકમેક થઈને રહેલો છે તેમ સંસારી જીવના આઠ પ્રદેશોને છોડીને બાકીના તમામ પ્રદેશો સાથે કર્મ એકમેક થઈને રહેલું છે. અન્ય રીતે વિચારીએ તો દૂધમાં રહેલા-ભળેલા પાણીનો એ દૂધ સાથે જેવો સંબંધ છે તેવો કર્મ અને સંસારી જીવ વચ્ચે છે.

પ્ર. ૭ : આ (સંસારી) જીવો અને કર્મ વચ્ચે સંબંધ યાને કર્મબન્ધ થવામાં કયાં કયાં કારણો છે ?

ઉત્તર : દીપક બત્તી દ્વારા તેલ લઈ પોતાની ઉજ્જ્વિતાથી એને જ્વાલારૂપે પરિણમાવે છે. એ પ્રમાણે સંસારી જીવ કષાય દ્વારા કાર્મણુ વર્ગણાનું ગ્રહણ કરી એને કર્મરૂપે પરિણમાવે છે. સંસારી જીવના લગભગ તમામ પ્રદેશોનો કર્મરૂપે પરિણમેલ પુદ્ગલો સાથેનો સંબંધ તે 'બન્ધ' યાને 'કર્મબન્ધ' કહેવાય.

છે. આ બન્ધ થવામાં બે કારણો છે : (૧) કષાય અને (૨) યોગ. કષાય ચાર છે : (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. યોગ એટલે મન, વચન અને દેહની પ્રવૃત્તિ.

કેટલાક ગ્રન્થકારો કર્મબન્ધનાં બે વધારાનાં કારણો તરીકે મિથ્યાત્વ અને અવિરતિનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ અવિરતિ એટલે પાપસ્થાનકોથી વિરમવાના પરિણામનો અભાવ છે. આથી એ તેમ જ મિથ્યાત્વ કષાયમાં એક રીતે આવી જાય છે. આમ હોઈ ચારનો ઉલ્લેખ એ એક અપેક્ષાને આભારી છે. એ દ્વારા બન્ધનાં કારણો વિશેષતઃ સ્પષ્ટ બને છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૮, સૂ. ૧)માં કર્મબન્ધના આ ચાર કારણો ઉપરાંત પ્રમાદનો પણ નિર્દેશ છે. આમ જો કે પાંચ કારણો ગણવામાં આવે છે છતાં 'પ્રમાદ' એ એક જાતની અવિરતિ છે એટલે એની પૃથક્ ગણના ન જ કરાય તો વાંધો નથી.

આ ઉપરથી એ વાત ક્લિત થાય છે કે કષાય અને યોગ એ બે જ કર્મબન્ધનાં ખરેખરાં કારણો છે. વધારાનાં બે તથા ત્રણ કારણો તો ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષા અનુસાર છે.

કર્મના સાંપ્રાયિક અને ધર્મ્યાપથિક એમ બે પ્રકારો છે. પ્રથમ પ્રકારના કર્મના બન્ધમાં કષાય અને યોગ એ બંને કારણો છે જ્યારે દ્વિતીય પ્રકારના કર્મના બન્ધમાં કેવળ યોગ કારણ છે.

સાંપ્રાયિક કર્મ સંસારી જીવનો સંપ્રાય કરે છે. સંપ્રાય એટલે ભવબ્રમણરૂપ પરભવ. એને લઈને એ જીવ જન્મ અને મરણની પરંપરામાં સપડાય છે. સંસારી જીવની સાથે જે

કર્મનો બન્ધ થયા બાદ એક સમય પછી જે એનાથી છૂટું પડી જાય તે 'ઈર્યાપથિક કર્મ' યાને 'ઈર્યાપથકર્મ' છે. એ બન્ધ થયા બાદ એક જ સમય ટકે છે.

ભીના ચામડા ઉપર હવા દ્વારા ઉડાવાયેલી ધૂળ ચોંટી જાય છે તેમ યોગ દ્વારા આકર્ષાયેલું કર્મ કષાયને લઈને સંસારી જીવ સાથે એકમેક બની જાય છે - ચોંટી જાય છે અને એને ખંખેરતાં વાર લાગે છે. ઈર્યાપથિક કર્મ ખંધાયું તે તો એક સમય બાદ ખરી જાય છે. કષાયના અભાવને લઈને એ કર્મ ટકી શકતું નથી. જેમકે સૂકી ભીંત ઉપર નાંખાયેલો લાકડાનો ગોળો.

કર્મના બન્ધના ચાર પ્રકારો છે : (૧) પ્રકૃતિ-બન્ધ, (૨) સ્થિતિ-બન્ધ. (૩) રસ-બન્ધ અને (૪) પ્રદેશ-બન્ધ. આ ચારેનું નિર્માણ સમકાળે થાય છે. સ્થિતિ એટલે કાળની મર્યાદા. રસ એટલે અનુભવ - કૃણ આપવાની શક્તિ અને પ્રદેશ એટલે પરિમાણ. આ ત્રણનો સમૂહ એ પ્રકૃતિ-બન્ધ છે. જુઓ પંચસંગહ (ગા. ૪૩૨). પ્રકૃતિનો સામાન્ય અર્થ 'સ્વભાવ' છે. ગાય, ભેંસ વગેરે દૂધાળાં જાનવર જે ઘાસ ખાય છે તેને એ દૂધરૂપે પરિણુમાવે છે. એ દૂધમાં મીઠાશરૂપ સ્વભાવ ઉદ્ભવે છે. એ સ્વભાવ અમુક વખત સુધી જ ટકે છે. એ એની સ્થિતિ છે. એ દૂધની મીઠાશમાં તરતમતા રહેતી છે એટલે કે એમાં તીવ્રતા, મંદતા વગેરે વિશેષતાઓ પણ થાય છે. એ દૂધનું માપ-પરિમાણ પણ છે. એમ કર્મનો પણ પ્રકૃતિ ઇત્યાદિ ચાર સાથે સંબંધ છે. સયગ (ગા. ૧)ની સ્વોપજ ટીકા (પૃ. ૩)માં તેમ જ કર્મવિવાગ (ગા. ૨)માં મોદકનું ઉદાહરણ અપાયું છે.

કષાય એ કર્મબંધની સ્થિતિ અને એના રસમાં કારણરૂપ છે તો યોગ એના પ્રકૃતિ અને પ્રદેશમાં કારણરૂપ છે. કષાયની તીવ્રતા, મંદતા ઇત્યાદિ ઉપર સ્થિતિ અને રસની અધિકતા કે અલ્પતા આધાર રાખે છે જ્યારે યોગની તરતમતા ઉપર પ્રકૃતિ અને પ્રદેશની તરતમતા આધાર રાખે છે.

પ્ર. ૮ : કર્મબંધની શિથિલતા કહો કે ગાઢતા કહો તેમાં કોઈ તરતમતા છે અને હોય તો તે કેટલી અને કયા પ્રકારની છે ?

ઉત્તર : શિથિલતા અને ગાઢતા એ મોટે ભાગે પરસ્પર સાપેક્ષિક છે. દોરીની ગાંઠ જાતજાતની બંધાય છે. જેમકે ઢીલી, જરાક મહેનત કરતાં છૂટે તેવી, વધુ મહેનતે છૂટે તેવી અને ગમે એટલો પ્રયાસ કરાય તો પણ ન જ છૂટે તેવી. જેમ દોરીની ગાંઠના બંધમાં તરતમતા રહેલી છે તેમ સગપણોમાં ખૂબ પાસેનું, થોડુંક પાસેનું, આંધેનું અને ઘણું આંધેનું એમ તરતમતા છે. કર્મબંધમાં પણ આ બે ઉદાહરણોની જેમ તરતમતા છે. એના પ્રકારો અનેક છે. તેમાં મુખ્ય ચાર છે : (૧) શિથિલ, (૨) ગાઢ, (૩) વિશેષ ગાઢ અને (૪) સૌથી વધારે ગાઢ. આને કર્મશાસ્ત્રમાં અનુક્રમે સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ, નિધત્ત અને નિકાચિત્ત કહે છે. એ માટે એમાં સોયોનું નીચે મુજબ ઉદાહરણ અપાયું છે :—

છૂટી સોયો, સૂત્ર (સૂતર)થી-દોરીથી બાંધેલી સોયો, લોહાના બંધનથી બંધાયેલી અર્થાત્ સૂત્રના બંધનથી બંધાયેલી

૧. સહેલાઈથી છૂટે એવી ગાંઠને 'સટકિયું' કહે છે.

૨. આ ગોર્ડિયન નોટ (Gordian knot) છે.

છતાં કટાઈ જવાથી મળી ગયેલી સોયો અને અગ્નિમાં તપાવી હથોડાથી ટીપી નાંખેલી સોયો.

આ અનુક્રમે સ્પૃષ્ટથી માંડીને નિકાચિત બધેના ટુપ્ટાન્તરૂપ છે.

વિઆહુપણ્ણત્તિ (સ. ૧, ઉ. ૬, સુત્ત ૫૫)માં બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ, અવગાઠ અને સ્નેહપ્રતિબદ્ધનો ઉલ્લેખ છે.^૧ કર્મરૂપવાયમાં બદ્ધ, બદ્ધસ્પૃષ્ટ અને બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિકાચિત એમ ત્રણ પ્રકારો સૂચવાયા છે. આ સંબંધમાં વિસેષાવસ્થયજ્ઞાસુ (ગા. ૨૫૧૩) અને એની 'મલધારી' હૈમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦૬) જોવાં ઘટે.

પ્ર. ૯ : બધાંજ કર્મોનું સ્વરૂપ એકસરખું છે કે કર્મના જાતજાતના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો છે ?

ઉત્તર : કર્મનો બંધ થાય તે જ વેળા એના સ્વભાવો નક્કી થઈ જાય છે—એ જાતજાતનો બને છે. એના પ્રભાવને લઈ એના અનેક પ્રકારો પડે છે. તેમાં એના આઠ પ્રકારો મુખ્ય ગણાય છે અને એ પ્રત્યેકના ઓછાવત્તા ઉપપ્રકારો પણ છે. ઉપર્યુક્ત આઠ પ્રકારો સામાન્ય રીતે નિમ્નાલિખિત ક્રમે દર્શાવાય છે :—

(૧) જ્ઞાનાવરણ, (૨) દર્શનાવરણ, (૩) વેદનીય,
(૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તરાય.

૧. જુઓ ઘર્મ ઓર દર્શન (પૃ. ૧૧).

આ આઠ પ્રકૃતિબન્ધના પ્રકારો છે. એના ઉપપ્રકારોની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે :—

૫, ૯, ૨, ૨૮, ૪, ૪૨, ૨ અને ૫.

આમ એકંદરે ૯૭ ઉપપ્રકારો છે.

‘નામ’ કર્મના ૪૨ને બદલે ૧૦૩ લેદો પણ ગણવાય છે. આ કર્મની ૪૨ પ્રકૃતિઓના ચાર વર્ગ પડાય છે : (૧) ૧૪ પિણ્ડ-પ્રકૃતિઓ, (૨) ત્રણદશક, (૩) સ્થાવરદશક અને (૪) ૮ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ.

પ્ર. ૧૦ : કર્મનો કયો કયો પ્રકાર એ બાંધનારની કઈ કઈ શક્તિનો—એના કયા કયા ગુણનો ઘાતક કે હાનિકર્તા કે અવરોધક છે ?

ઉત્તર : પ્રત્યેક કર્મ એ સંસારી આત્માના સ્વરૂપને બાંધક છે—અવરોધક છે. સંસારી આત્માની ઓછી કે વત્તી ખાનાખરાળી કરવામાં એનો હાથ છે. કોઈ કોઈ કર્મ આત્માના મૂળ ગુણો ઉપર તરાપ મારે છે. જેમકે ‘જ્ઞાનાવરણ’ કર્મ એ આત્માના વિશેષ બોધરૂપ ગુણનો લગભગ સર્વાંશે ઘાતક છે. એ એના જ્ઞાનના પ્રકાશના આવરણની ગરજ સારે છે.

‘દર્શનાવરણ’ કર્મ આત્માના સામાન્ય બોધનો ઘાતક છે.

‘મોહનીય’ કર્મ આત્માને મોહમુગ્ધ બનાવે છે. એ એની સાચી શ્રદ્ધા ઉપર પાણી ફેરવે છે અને સદ્વર્તન કરતાં એને અટકાવે છે.

‘અંતરાય’ કર્મ સંસારી આત્માનો દાન દેવામાં, લાલ મેળવવામાં, ભોગ અને ઉપભોગ ભોગવવામાં તેમ જ પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરવામાં વિઘ્નરૂપ છે.

આમ આ ચાર કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોના ઘાતક છે. એથી તો એને 'ઘાતિ-કર્મ' કહે છે. બાકીનાં ચાર કર્મો સંસારી આત્માને ઝોછા હાનિકારક છે. એને 'અઘાતિ-કર્મ' કહે છે. એનો સીધો સંબંધ પુદ્ગલો સાથે છે એટલે એ કર્મ એ બાંધનાર ઉપર સીધો પ્રભાવ પાડી શકતું નથી.^૧ એ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોના ઘાતક નથી. એના ચાર પ્રકારો છે. તેમાં 'વેદનીય' કર્મ સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. કેવળ યોગ દ્વારા જે ધર્માપથિક કર્મ બાંધાય છે તે કેવળ સુખનો અનુભવ કરાવે છે. સુખનો અનુભવ કરાવનારા કર્મને 'સાતવેદનીય' કહે છે બ્યારે એથી વિપરીત સ્વરૂપવાળા એટલે કે દુઃખનો અનુભવ કરાવનારા કર્મને 'અસાતવેદનીય' કહે છે.

'નામ' કર્મ સંસારી આત્માની મનુષ્યાદિ ગતિ, પંચેન્દ્રિયાદિ જાતિ તેમ જ એનાં શરીર અને અંગોપાંગ ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ છે.

'ગોત્ર' કર્મ સંસારી જીવને ઉચ્ચ કે નીચ કહેવડાવાનું કામ કરે છે.

'આયુષ્ય' કર્મ સંસારી જીવને એને પ્રાપ્ત થયેલા લવ સુધી જકડી રાખે છે. એ લવ પૂરો થવા પહેલાં એનો છુટકારો થવા દેતો નથી. લોકો પણ કહે છે કે આયુષ્યની દોરી તોડી તોડાતી નથી.

૧. જુઓ ધર્મ ઓર દર્શન (પૃ. ૬૪).

૨. સાતનો અર્થ સુખ થાય છે. જુઓ અભિધાનચિન્તામણિ (શ્લો. ૧૩૭૦).

પ્ર. ૧૧ : કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ કે એના તમામ પ્રકારોનો સમૂહ સંસારી જીવ ઉપર સર્વાંશી સત્તા જમાવી શકે ખરો ? એ જીવના એકે એક મૌલિક ગુણને પૂરેપૂરો હુણી નાંખે ખરો ?

ઉત્તર : ના. જો તેમ થાય તો જીવ જેવું કશું રહે જ નહિ. સંસારી જીવ કદી કર્મની સામે માથું જ ન ઊંચકી શકે. એના જ્ઞાનાદિ મૂળ ગુણો અંશતઃ પણ કાયમ જ રહે છે. પછી ભલે તે એ અંશ ઘણો નાનો હોય. પ્રત્યેક જીવના આઠ પ્રદેશો ઉપર કોઈ એક કર્મનું તો શું પણ એની સંપૂર્ણ સેનાનું પણ જરા જેટલું જોર ચાલે તેમ નથી.

પ્ર. ૧૨ : કર્મબંધ થયો એટલે એ કર્મનું ફળ લોગવવું જ પડે કે કેમ ?

ઉત્તર : કોઈ પણ જાતનું કર્મ સંસારી જીવ બાંધે એટલે એના એક યા ખીબા પ્રકારનું ફળ એને લોગવવું જ પડે. એ ફળમાં તરતમતા હોઈ શકે પરંતુ કર્મના સ્વરૂપ મુજબનું એ ફળ હોય. કર્મના સ્વરૂપમાં કોઈ કારણથી ફેરફાર કરી શકાયો હોય તો તે પ્રમાણેનું ફળ મળે પરંતુ ફળ મળે જ. ઉત્તરજ્ઞપણ (અ. ૪)ની ત્રીજી ગાથામાં આથી તો કહ્યું પણ છે કે “કહાણ કમ્માણ ન મોક્ખ અત્થ” અર્થાત્ કરેલાં કર્મોનું ફળ લોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. પછી તે એ જ ભવમાં લોગવાય કે ભવાંતરમાં.

પ્ર. ૧૩ : કર્મનું ફળ સભાનપણે જ લોગવાય કે કેમ ?

ઉત્તર : કર્મનું ફળ બે રીતે લોગવાય છે: (૧) સભાનપણે અને (૨) ખબર ન પડે તેવી રીતે. પ્રથમ પ્રકાર પ્રબળ

વિપાકોદય હોય ત્યારે અને દ્વિતીય પ્રકાર છદ્મસ્થાને મંદ વિપાક હોય ત્યારે તેમ જ પ્રદેશોદય હોય ત્યારે. સર્વજ્ઞો તે કર્મનું ક્ષણ સદા સલાનપણે જ લોગવે.

પ્ર. ૧૪ : કર્મનું ક્ષણ સ્વતઃ મળે છે કે ઈશ્વરાદિ એ ક્ષણનો દાતા છે ?

ઉત્તર : કર્મનું ક્ષણ સ્વતઃ—આપોઆપ મળે છે. એનું ક્ષણ આપનાર અન્ય કોઈ નથી—ઈશ્વર પણ નહિ. ઘડિયાળને ચાવી આપી પછી અન્ય કોઈને એને ચલાવવી પડતી નથી. જે કમાનવાળું ઘડિયાળ હોય તો એક તરફ કમાન ઢીલી થતી જાય તો બીજી સખત બનતી જાય. આવા ઘડિયાળને ચાવી આપવાની જાણે જરૂર રહેતી નથી—આપોઆપ ઘડિયાળ ચાલ્યા કરે છે.

પ્ર ૧૫ : કર્મનો કર્તા તે જ કર્મનો લોકતા છે કે અન્ય ?

ઉત્તર : જે કર્મ કરે તે જ લોગવે. “જમવામાં જગલો અને ફૂટવામાં ભગલો” એમ ન ચાલે. કર્મનો કરનાર જ એનું ક્ષણ ન લોગવે તો બીજો શા માટે કેવી રીતે લોગવે ? ઔદ્યોગના ક્ષણિક વાદ પ્રમાણે કર્તા અને લોકતા જુદા છે પરંતુ એ વાત તો જીવના પર્યાયની દૃષ્ટિએ—ઋજુસૂત્ર નય પ્રમાણે ઘટે, નહિ કે એની ધ્રુવતાને લક્ષીને. જે કામ કરે તેને તેનું ક્ષણ ન મળે તો તે મહેનત કરે ખરે ? વળી અપરાધ એક કરે અને એની સજા બીજો લોગવે એવો તે ન્યાય હોય ? “ભીમ-શકુનિ” ન્યાય અત્ર લાગુ પડતો નથી.

પ્ર. ૧૬ : કર્મનું ક્ષણ એના નિયત સમય પહેલાં લોગવી શકાય ખરું અને એમ હોય તો તેમ કરવા માટે એ કર્મ આંધનારે શું કરવું જોઈએ ?

ઉત્તર : પ્રત્યેક કર્મ બંધાય ત્યારે તેનું કૃણ ક્યારે મળશે તે તેજ સમયે નક્કી થાય છે. એ સમયમર્યાદા પૂરી થાય ત્યારેજ સામાન્ય રીતે એનું કૃણ લોગવાય છે પરંતુ આ ઉદ્યને વહેલો બનાવવો હોય તો ‘ઉદ્દીરણા’ તરીકે ઓળખાવાતી ક્રિયાને એ કર્મ બંધનારે આશ્રય લેવો જોઈએ.

પ્ર. ૧૭ : કર્મ બંધ્યા પછી તેની શક્તિમાં ફેરફાર થઈ શકે ?

ઉત્તર : કર્મ બંધનાર પોતાના પરિણામ-અધ્યવસાયમાં ધાર્યો ફેરફાર કરે તો તેની અસર બંધાયેલા કર્મનાં સ્વભાવ, સમયમર્યાદા અને રસમાં ઓછાવત્તો ફેરફાર એમ થાય. આ કાર્ય પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને રસને અંગેનાં ત્રણ કરણોથી—સંસારી આત્માએ અજમાવેલી પોતાની શક્તિથી થઈ શકે. એ શક્તિઓને અપવર્તના-કરણ, ઉદ્વર્તના-કરણ અને સંક્રમ-કરણ કહે છે.

અપવર્તના-કરણ કર્મની સમયમર્યાદામાં ઘટાડો કરે છે ન્યારે ઉદ્વર્તના-કરણ એમાં વધારો કરે છે. સંક્રમ-કરણ મૂળ સ્વભાવનું રૂપાન્તર કરે છે

પ્ર. ૧૮ : એક જાતનું કર્મ બંધ્યા પછી તેને અન્ય પ્રકારમાં કે એના ઉપપ્રકારમાં ફેરવી શકાય ? અને આવો ફેરફાર કરી શકાય તેમ હોય તો તે ગમે તે જાતના કર્મ માટે શક્ય છે કે અમુક જ જાતની ?

ઉત્તર : આપણે જોઈ ગયા તેમ કર્મના જે મુખ્ય આઠ પ્રકારો છે તેમાં ‘આયુષ્ય’ કર્મ જે ગતિનું બંધ્યું હોય તે ગતિને બદલે અન્ય કોઈ પણ ગતિનું તે બનાવી શકાય નહિ. બાકીનાં કર્મોમાં પોતપોતાના ઉપપ્રકારો પૂરતો ફેરફાર શક્ય છે.

પ્ર. ૧૯ : સંસારી જીવ ક્યાં રહેલી અને કેવી કાર્મણુ વર્ગણા ગ્રહણુ કરે છે ?

ઉત્તર : જૈન દર્શન પ્રમાણે સંસારી જીવ ન્યાં રહ્યો હોય— આકાશના જેટલા પ્રદેશોનું એને અવગાહન કર્યું હોય ત્યાં જ— તેમાં જ જે કાર્મણુ વર્ગણાઓ હોય તેનો જ અને તેમાં પણ જે કાર્મણુ વર્ગણાઓ ગતિમાં ન હોય પરંતુ સ્થિર રહેલી હોય તેનું જ ગ્રહણુ કરી શકે.

પ્ર. ૨૦ : કર્મ ભોગવાઈ રહે—એ ભોગવનારથી છૂટું પડે પછી શું એ પાછું કાર્મણુ વર્ગણાંરૂપે જ બની જાય છે કે કેમ ?

ઉત્તર : કર્મ ભોગવાઈ રહે એટલે કે એના ભોગવનારથી છૂટું પડી જાય—ખરી જાય—અલગ થઈ જાય ત્યારે એ પુદ્ગલના પરમાણુરૂપે કે એની વિવિધ વર્ગણાઓ પૈકી કોઈકના સ્કંધરૂપે બની જાય એટલે એ કાર્મણુ વર્ગણા રૂપે જ બને એવો કોઈ નિયમ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ કાર્મણુ વર્ગણા જ બની ચે જાય અને ન પણ બને પરંતુ પુદ્ગલ મટીને અન્ય કોઈ પદાર્થરૂપ તો ન જ બને.

પ્ર. ૨૧ : જે સમયે સંસારી જીવ કર્મ બાંધે તે જ સમયે એ જીવને અન્ય કર્મનો ભોગવટો—ઉદય વગેરે હોય ?

ઉત્તર : સંસારી જીવ પ્રતિસમય કોઈને કોઈ કર્મ બાંધ્યા જ કરે છે અને સાથે સાથે ઉદયમાં આવેલા કર્મને ભોગવતો રહે છે. વળી એક કર્મ બાંધતો હોય ત્યારે આ ભોગવટો ઉપરાંતની બીજી પણ અન્ય કર્મ કે કર્મોને લગતી કેટલીક

ક્રિયાઓ એ કરતો હોય છે. જેમકે નિવેક. 'નિવેક' એટલે ઉદયમાં આવનારાં કર્મની અમુક રીતે ગોઠવણી.

પ્ર. ૨૨ : સંસારી જીવ કર્મ બાંધે એટલે શું તરતજ — એક સમયના પણ વિલંબ વિના એનો લોગવટો—ઉદય શરૂ થાય છે કે અમુક વખત વીત્યા બાદ ?

ઉત્તર : સંસારી જીવ કર્મ બાંધે તે જ વખતે એ ક્યારે ઉદયમાં આવશે તે અર્થાત્ એનો સ્થિતિકાળ નક્કી થઈ જાય છે. એ સમય આવ્યા પહેલાં એ સામાન્ય રીતે ઉદયમાં આવી ન શકે. ઉદ્ધીરણા દ્વારા પણ એનું ક્ષણ તરત જ લોગવવું પડે તેમ થઈ શકતું નથી દરેક કર્મ માટે અબાધાકાળ જૈન દર્શનમાં દર્શાવાયો છે. 'અબાધાકાળ' એટલે બંધ અને ઉદય વચ્ચેની મુદત. આ મુદતની—અંતરાળ કાળની જઘન્ય એટલે ઓછામાં ઓછી અને ઉત્કૃષ્ટ એટલે વધારેમાં વધારે સીમા જૈન દર્શન પ્રમાણે નક્કી છે. જઘન્ય સ્થિતિમાં ફેરફાર શક્ય નથી જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની વાત જુદી છે કેમકે ઉદ્ધીરણા દ્વારા એ ઓછી કરવાની શક્યતા રહેતી છે આડ રીપતા વેંત એ તરત જ ક્ષણ આપે નહિ—તેમ કર્મ બંધતાની સાથમાં જ તેનું ક્ષણ લોગવવાનું બને નહિ. થોડો પણ વખત વીતવો જ જોઈએ.

પ્ર ૨૩ : જો કાલાંતરે ઉદય થતો હોય તો વચગાળાના સમયમાં એ કર્મને બાંધનાર નિશ્ચેષ્ટ રહે છે કે એક યા બીજી જાતની પ્રવૃત્તિ કરે છે ?

ઉત્તર : કર્મ બાંધનાર એ બાંધ્યા બાદ એ કર્મ પરત્વે નિશ્ચેષ્ટ—નિષ્ક્રિય રહેતો નથી. એ કર્મનાં દલિકોને અમુક રીતે

ગોઠવવાનું કાર્ય કરે છે કેમકે એકસામટાં એને ખંજેરી નાંખવાનું એને માટે શક્ય નથી. એ કર્મના ધસારાને પહોંચી વળાય તેવી એ કર્મની વર્ગણાઓને ગોઠવે છે. આને 'નિષેક' કહે છે. એનો આકાર ગાયના પૂંછડા જેવો હોય છે.

પ્ર. ૨૪ : એ સ્થિતિ કઈ કઈ છે ?

ઉત્તર : એક તો નિષેકની એટલે કે કર્મનાં દલિકો લોખવવાં માટે એની ક્રમબદ્ધ રચના કરવાની પ્રવૃત્તિ છે. આ ઉપરાંત ઉદ્ધીરણા વગેરે પણ સંભવે છે.

પ્ર. ૨૫ : કોઈ પણ કર્મ અનાદિકાલીન છે ખરું ?

ઉત્તર : સંસારી જીવ ક્યારે પણ ઉત્પન્ન થયો નથી. એ અનાદિકાલીન છે અને અનંત કાળ સુધી જીવવાનો છે એ ખરું તેમ જ એ અનાદિ કાળથી કર્મના પંજમાં સપડાયેલો છે તે પણ ખરું પરંતુ એને જે કોઈ કર્મનો વળગાડ લાગ્યો છે તેમાંનું એક પણ કર્મ અનાદિકાલીન નથી. સંસારી જીવની કર્મને અંગે તો એક બંધ અને ખીજું આવે એ બંધની સ્થિતિ તેરમા ગુણુસ્થાનક સુધી છે. કર્મ વ્યક્તિરૂપે અનાદિ નથી પરંતુ પ્રવાહરૂપે તેમ છે. પ્રવાહરૂપે પણ કર્મ અનાદિ ન જ મનાય તો સંસારી જીવ પહેલાં કર્મરહિત હતો અને ત્યાર બાદ એ અકર્મક જીવનો કર્મ સાથે સંબંધ થયો એમ માનવું પડે અને તેમ થતાં મોક્ષે ગયેલા જીવો પણ સકર્મક બને કે જે વાત ઈષ્ટ નથી.

પ્ર. ૨૬ : કોઈ પણ કર્મ શાશ્વત છે અર્થાત્ એનો એ આંધનાર સાથેનો સંબંધ હુમેશનો છે ?

ઉત્તર : ના. દરેક કર્મના ઉદય માટે જેટલો કાળ નિશ્ચિત છે તે કાળ પૂરો થતાં તો શું પણ ઉદીરણા દ્વારા એમાં જે ઓછાશ લવાઈ હોય તે પૂરો થતાં એને એ બાંધનાર સાથેના સંબંધને તિલાંજલિ આપવી જ પડે અને ત્યાર બાદ વળગી રહેવાની એની તાકાત નથી. કોઈ પણ કર્મ શાશ્વત નથી.

પ્ર. ૨૭ : કર્મની પરંપરા વિચ્છિન્ન છે કે અવિચ્છિન્ન ?

ઉત્તર : બંને. જૈન દર્શન પ્રમાણે સંસારી જીવોના બે પ્રકાર છે : (૧) લવ્ય અને (૨) અલવ્ય. લવ્ય જીવોમાં વહેલા કે મોડા પણ મોક્ષે જવાની — કર્મની જાંજીર પૂરેપૂરી તોડી મુક્ત બનવાની યોગ્યતા છે. અલવ્યમાં આ યોગ્યતાનો અભાવ છે. એને એક નહિ ને બીજું—એવું કે અન્ય પ્રકારનું કર્મ કદી છોડનાર નથી. જાતિલવ્યમાં જે કે મોક્ષે જવાની લાયકાત છે. પરંતુ તે પ્રકારની સામગ્રી નહિ મળવાથી એની પણ દશા અલવ્ય જેવી જ છે. એક રીતે કોઈ કોઈ અલવ્ય તો સૂક્ષ્મ નિગોદરૂપ જાતિલવ્યની શાશ્વત દશામાં જ સખડતો રહેતો નથી. કોઈ કોઈ તો અમુક સ્વર્ગ (નવમા ઐવેયક) સુધીની પણ સહેલ કરી આવે છે. આમ કર્મની પરંપરા લવ્ય જીવો માટે વિચ્છિન્ન છે જ્યારે અલવ્ય અને જાતિલવ્ય માટે અવિચ્છિન્ન છે.

પ્ર. ૨૮ : કયા સંસારી જીવોને આશ્રી કર્મની પરંપરા વિચ્છિન્ન છે અર્થાત્ કર્મ પ્રવાહરૂપે ચાલુ ન રહે તેમ છે અને કયા સંસારી જીવોના સંબંધમાં એ પરંપરા અવિચ્છિન્ન છે ?

ઉત્તર : લવ્ય જીવોને આશ્રીને વિચ્છિન્ન અને અલવ્ય તથા જાતિલવ્ય આશ્રીને અવિચ્છિન્ન.

પ્ર. ૨૯ : નવું કર્મ બંધાય ત્યારે એનાં દલિકોની વહેંચણી એ પૂર્વે બંધાયેલાં અને વિદ્યમાન કર્મોમાં કેવી રીતે થાય છે ? કોને કેટલો ફાળો મળે છે ?

ઉત્તર : જે જે કર્મ નવું કર્મ બંધાતી વેળા વિદ્યમાન હોય તેને તેને નવા કર્મનાં દલિકોની ફાળવણી તે તે કર્મની દલિકો-રૂપ મૂડી પ્રમાણે થાય છે. જે કર્મની મૂડી વધારે તેને તે પ્રમાણમાં દલિકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. વેદનીય કર્મ અપવાદરૂપ છે આની વિસ્તૃત માહિતી મેં “કર્મદલિકોની વહેંચણી” નામના મારા લેખમાં આપી છે.

પ્ર. ૩૦ : સંસારી જીવના શરીરનાં અંગોપાંગ અને મનની રચનામાં શું કર્મનો હાથ છે અને હોય તો ક્યાં ક્યાં કર્મનો ?

ઉત્તર : કર્મની શક્તિ અને સત્તા ઘણી છે. એનો સંસારી આત્મા ઉપર પણ જબરજસ્ત પ્રભાવ પડે છે તો પછી એ આત્માના શરીરની રચના માટે તો કહેવું જ શું ? એક રીતે વિચારતાં તો એ તમામ કાર્ય કર્મનું અને તે પણ નામકર્મનું અને એના ઉપપ્રકારોનું છે. શરીરનાં હાડકાંની રચના ‘સંઘનન’ નામકર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. શરીરનાં અંગોની એટલે મસ્તક, છાતી, પેટ ઇત્યાદિ અવયવોની અને આંગળી, પર્વરેખા વગેરે ઉપાંગોની રચના ‘અંગોપાંગ’ નામ કર્મને આભારી છે. શરીરના સંસ્થાનનો અર્થાત્ એના આકારનો નિયામક ‘સંસ્થાન’ નામ-કર્મ છે. શરીરના વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ તે તે નામવાળા નામકર્મને અધીન છે. મન માટે કોઈ વિશિષ્ટ નામકર્મ જેવાનો ઉલ્લેખ હોય તો તે જાણવામાં નથી.

પ્ર. ૩૧ : કયું કર્મ સંસારી જીવને એ ભવ પૂરતું જકડી નામે છે ?

ઉત્તર : આયુષ્ય-કર્મ.

પ્ર. ૩૨ : મુમુક્ષુ અને કર્મ વચ્ચેના સંગ્રામમાં અંતે કોનો વિજય થાય છે ?

ઉત્તર : મુમુક્ષુનેા અર્થાત્ મોક્ષના અભિલાષીનેા. આનું કારણ એ છે કે કર્મની શક્તિ આત્માની શક્તિની અમુક અંશે તો ખરાખરી કરી શકે તેમ છે પણ અંતે એ હારી જાય છે.^૧ સંસારી જીવ જરા જેટલી પણ ગફલત કરે—પ્રમાદ સેવે તો કર્મ એની રેવડી દાણાદાણુ કરે.

પ્ર. ૩૩ : કર્મની પરંપરાથી સર્જાતી ગુલામીમાંથી કોણ કોણ કેવી રીતે છૂટી શકે છે ?

ઉત્તર : કર્મની પરંપરાથી સર્જાતી ગુલામીમાંથી કેવળ ભવ્ય જીવો છૂટી શકે છે, જે કે કેટલાકને તો એ માટે ખૂબ જ પ્રયાસ કરવો પડે છે.

કર્મ કંઈ સંસારી જીવનેા કર્તા નથી પરંતુ એ જીવ કર્મનેા કર્તા છે અને એ જ્યારે પોતાની વિરાટ શક્તિનેા જ્ઞાતા બની તેનેા અમલ કરે છે ત્યારે કર્મ હારી જાય છે—પોખારા ગણી જાય છે.

૧. આ સંબંધમાં મારો લેખ નામે “ કર્મનું પ્રાપ્ત્ય અને પુરુષાર્થ ” જેવો.

પ્ર. ૩૪ : આ છુટકારો ક્રમશઃ છે કે એકસાથે અર્થાત્ સંસારી જીવના ઉત્કર્ષ માટે વિવિધ સોપાનો છે કે કેમ અને હોય તો તે કયાં ?

ઉત્તર : આ છુટકારો ક્રમશઃ છે, સંસારી જીવને પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે વિવિધ સોપાનો ચડવાં પડે છે. જેમકે માર્ગાનુસારીના પાંત્રીસ ગુણોની પ્રાપ્તિ, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ, દેશવિરતિનો અને કાલાંતરે—અતે સર્વાવિરતિનો ક્રમશઃ સંપૂર્ણ સ્વીકાર.

પ્ર. ૩૫ : કર્મનો નાશ થાય છે કે સંસારી જીવ સાથેના એના સંબંધનો ?

ઉત્તર : કર્મનો નાશ શક્ય નથી. એ પુદ્ગલ છે અને એમ હોઈ એ શાશ્વત છે, જે કે એનાં રૂપાંતરો થાય છે પરંતુ મૂળ પદાર્થરૂપ પુદ્ગલ કાયમ રહે છે. આમ હોઈ “ કર્મનો નાશ ” એમ જે સામાન્ય રીતે ઓલાય છે અને લખાય છે તેનો અર્થ એટલો જ કે કર્મનો સંસારી જીવ સાથેના સંબંધનો નાશ—એ સંબંધનો આત્યંતિક અંત.

પ્ર. ૩૬ : જન્મમરણની ઘટમાળા કર્મને લીધે છે એટલે કર્મને સદાને માટે રામરામ કરી સર્વાંશે સચ્ચિદાનન્દમય બનેલો મુક્ત થયેલો જીવ કોઈ પણ કારણસર ફરીથી જન્મ લઈ શકે ખરો અને જો ન જ લઈ શકે તો તે શાથી ?

ઉત્તર : કર્મની ઘટમાળાથી મુક્ત થયેલો જીવ યાને સિદ્ધ પરમાત્મા કોઈ પણ કારણસર ફરીથી જન્મ લે નહિ—લઈ પણ શકે નહિ કેમકે એક તો એ કૃતકૃત્ય છે.

પ્ર. ૩૭ : કર્મના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ માટે જૈન સાહિત્યમાં કઈ કઈ દલીલો રજૂ કરાઈ છે ? એમાં કેાઈ મહત્વની દલીલ રહી જતી હોય તો તે કઈ ?

ઉત્તર : જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિસેસાવસ્સયભાસ્ય રચી એમાં ‘ગણધરવાદ’ કરીકે ઓળખાવાતો વિષય મનનીય રીતે નિરૂપ્યો છે. તેમ કરતી વેળા કર્મ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જે અગ્નિભૂતિએ—ગૌતમગોત્રીય ધન્દ્રભૂતના લઘુ બન્ધુએ શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને પૂછ્યો હતો તેના સચોટ ઉત્તરો આપી કર્મના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરી છે. એમાં ઉમેરા માટે હવે અવકાશ નથી.

પ્ર. ૩૮ : કર્મ જેવો પદાર્થ છે એમ માનવાથી શો લાભ થાય તેમ છે ?

ઉત્તર : સંસારી જીવોની વિચિત્રતા કર્મ માનવાથી સમજી શકાય છે કેમકે આ વિચિત્રતાનું મૂળ કારણુ કર્મ છે.

પ્ર. ૩૯ : જે અજ્ઞેન દર્શનો સંસારી જીવની મુક્તિ માને છે—જીવમાંથી શિવ થવાય છે એમ કહે છે તે દર્શનો પ્રમાણુ આ સંસારી જીવની દુર્દશા કરનાર કેાણુ છે અને એમાંથી મુક્ત કરનાર તરીકે શેનો ઉલ્લેખ છે ?

ઉત્તર : જૈન દર્શન જેમ સંસારી જીવની દુર્દશા કરનાર તરીકે—એને પુનર્જન્મની જાળમાં સપડાવનાર તરીકે કર્મનો ઉલ્લેખ કરે છે તેમ બૌદ્ધ દર્શન વાસના અને અવિ-જ્ઞાપિતનો, સાંખ્ય દર્શન આશય અને કૂલેશનો, ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો ધર્માધર્મ, સંસ્કાર અને અદૃષ્ટનો, પૂર્વમીમાંસા

દર્શન અપૂર્વનો, અને ઉત્તરમીમાંસા—શાંકર વેદાન્ત અવિદ્યા, પ્રકૃતિ અને માયાનો ઉલ્લેખ કરે છે.^૧ ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ અને મૂસાવાદ સેતાનનો નિર્દેશ કરે છે. દુર્દશામાંથી મુક્ત કરનાર ઈશ્વર છે એમ અજ્ઞેન દર્શનો માને છે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય.

પ્ર. ૪૦ : જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્ત સાથે સર્વથા કે અંશતઃ સરખાવી શકાય એવાં અજ્ઞેન મંતવ્યો છે ખરાં અને હોય તો તે ક્યાં અને કેટલા પ્રમાણમાં ?

ઉત્તર : આનો ઉત્તર અંશતઃ આ પૂર્વના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવી જાય છે. એ સંબંધમાં અત્ર વિશેષ વિચારણા માટે અવકાશ નથી.

પ્ર. ૪૧ : સંસારી જીવોની સારી કે નરસી-વિવિધ અવસ્થાઓ—એનાં જાતજાતનાં વિલક્ષણ વર્તનોનો ખુલાસો જૈન દર્શનગત કર્મસિદ્ધાન્તથી જ થઈ શકે તેમ છે કે અજ્ઞેનોના કોઈ સિદ્ધાન્તથી—મંતવ્યથી અને હોય તો તે શું છે ?

ઉત્તર : પુનર્જન્મને માનનારા સર્વે આસ્તિક દર્શનો આનો ખુલાસો આપે છે પરંતુ એ સૌમાં જૈન દર્શન ઝીણવટ અને સચોટતાની દૃષ્ટિએ અગ્રિમ સ્થાન લોગવે છે.

૧. જુઓ ધર્મ ઓર દર્શન (પૃ. ૩૯-૪૦).

જૈન દર્શનનો કર્મ-સિદ્ધાન્ત
અને એનું
તુલનાત્મક અવલોકન

પૂર્વ જન્મ અને પુનર્જન્મ—દર્શન એટલે તાત્વિક વિચારણા. એનો મુખ્ય સંબંધ આત્મા સાથે છે. કેટલાકને મતે આત્મા એ ચાર કે પાંચ મહાભૂતોનો એક પ્રકારનો આવિર્ભાવ છે અને એને સંબંધ મર્યાદિત છે—એનું અસ્તિત્વ એ ભવ પૂરતું જ છે. આ માન્યતામાં આત્માના પૂર્વ જન્મ કે પુનર્જન્મ માટે સ્થાન નથી. જેઓ આત્માને દેહથી ભિન્ન સ્વતંત્ર તત્ત્વ—પદાર્થરૂપે સ્વીકારે છે તેઓ આત્માને શાશ્વત તો માને છે પરંતુ એમાં યે અનેક પક્ષો છે. કેટલાક એક જ આત્મા માને છે. અનેક આત્મા માનનારાઓ પૈકી કેટલાકનું કહેવું એ છે કે આત્મા પૂર્વ જન્મ અને પુનર્જન્મની ઘટમાળથી સર્વદા મુક્ત છે. ઇન્સાફને દિવસે—કયામતે ખુદા આગળ આત્મા હાજર થશે અને એ વેળા એ પ્રત્યેક આત્માને માટે એક યા ખીણ સ્થિતિમાં સદા રહેવાનું નક્કી થશે. પછી એને અન્યાન્ય ગાંતમાં જવાનું નાહ રહે.

ભવો અને મોક્ષ — જૈન દર્શન પ્રમાણે દેહે દેહે ભિન્ન ભિન્ન આત્મા છે. આમ આત્માની સંખ્યા અનંતની છે. આ દર્શન આ દેખાતા લોક ઉપરાંત સ્વર્ગ અને નરકને પણ માને છે. વળી આત્મા—મનુષ્યનો આત્મા પણ ખોટાં કાર્ય કરે તો

પશુ-પંખી તરીકે—એક સામાન્ય કીટક કરતાં ચે વધુ અધમ સ્વરૂપે—સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવ તરીકે પણ ઉત્પન્ન થાય એમ આ દર્શનનું કહેવું છે.

સૂક્ષ્મ નિગોહ એ દરેકે દરેક આત્માનું મૂળ વતન છે અને આત્મિક વિકાસ સાધનાર એ અધમાધમ દશામાંથી જીવે આવે—મનુષ્યજન્મ જેવો ઉત્તમ જન્મ પણ પામે.

પુનર્જન્મ અને પરલોકની ઉપપત્તિ ‘કર્મ’ પર અવલંબે છે. ‘કર્મ’ જેવી કોઈ ચીજ જ ન હોય તો પુનર્જન્મ વગેરે સંભવે નહિ. ‘કર્મ’ શુભ હો કે અશુભ હો—એને ‘પુણ્ય’ કહો કે ‘પાપ’ કહો, એનો અંત ભવ્યો માટે આવી શકે તેમ છે, જોકે એ આત્મા સાથે એનો સંબંધ પ્રવાહરૂપે અનાદિ કાળથી છે. આ અંત આવતાં એ આત્મા જન્મ-મરણના ચક્રાવાથી મુક્ત બને છે અને એ નિરંજન, નિરાકાર અને સચ્ચિદાનંદમય એવી અનુપમ અવસ્થાને—મોક્ષને પામે છે. આ મોક્ષ જ જૈન દર્શન પ્રમાણે ખરેખરો પુરુષાર્થ છે જ્યારે ધર્માદિ તો ગૌણ છે.

વિચિત્રતાનું કારણ — આપણે આ દુનિયામાં જાતજાતનાં પ્રાણીઓ જોઈએ છીએ. એ બધાં એકસરખાં સુખી, નીરાગી, સ્ત્રીધાંયુષી, જ્ઞાની, સંયમી, યશસ્વી, પ્રભાવશાળી, સમૃદ્ધ કે સુંદર નથી. અરે એક જ માતાના પેટે અવતરેલાં જોડિયાં સંતાનોમાં પણ અનેકવિધ વિષમતાઓ જોવાય છે. આમ જે આ જગતમાં વિચિત્રતાઓ છે તેનું કારણ શું ? જૈન દર્શન એનો ઉત્તર ‘કર્મ’ એમ આપે છે. જ્યંતલદ્ ન્યાયમંજરી (ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૪૨)માં એને ‘અદ્ધ’ કહે છે.

પુદ્ગલ અને કાર્મણુ વર્ગણા—જૈન દર્શન સમસ્ત પદાર્થોને દ્રવ્યોને જીવ અને અજીવ એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરે છે. અજીવ તરીકે એ પુદ્ગલ, આકાશ વગેરે ગણાવે છે. આકાશ અનંત છે. એના બે ભાગ નિર્દેશાયા છે. એકમાં જીવ, પુદ્ગલ વગેરે છે જ્યારે બીજામાં કેવળ આકાશ છે. પહેલા ભાગને ‘લોકાકાશ’ અને બીજાને ‘અલોકાકાશ’ કહે છે. આ લોકાકાશમાં પુદ્ગલ એક યા બીજા સ્વરૂપે સર્વત્ર છે. આ પુદ્ગલ મૂર્ત છે-રૂપી છે—ઇન્દ્રિય દ્વારા એનું ગ્રહણ શક્ય છે. એને સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણ છે. એના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશને જ્યાં સુધી એ એથી અલગ થયેલો ન હોય ત્યાં સુધી ‘પ્રદેશ’ કહે છે અને એ અલગ થતાં એને ‘પરમાણુ’ કહે છે. આમ જે છૂટા છૂટા એકેક પરમાણુઓ હોય એને ‘પરમાણુ-વર્ગણા’ કહે છે.

‘વર્ગણા’ એટલે સમુદાય. પરમાણુમાં વર્ગણારૂપે પરિણમવાની યોગ્યતા હોવાથી ‘પરમાણુ-વર્ગણા’ નામ સાર્થક ઠરે છે. બબ્બે કે એથી વધારે પરમાણુઓ મળતાં ‘સ્કંધ’ બને છે. બબ્બે પરમાણુઓના સબ્બતીય સ્કંધો તે ‘બીજી વર્ગણા’ છે. એવી રીતે વધતાં વધતાં અનંત પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધોની પણ એકેક વર્ગણા છે. આ ભતની વિવિધ વર્ગણાઓ એકેકથી સૂક્ષ્મ છે, બે કે પરમાણુઓની સંખ્યામાં એકેકથી ચડે છે. આવી એક અનંતાનંત પરમાણુઓથી બનેલી સૂક્ષ્મ વર્ગણાને ‘કાર્મણુ-વર્ગણા’ કહે છે. એ શરીર બનાવવા માટે કે ખોલવા માટે જે વર્ગણા (ભાષા-વર્ગણા) કામમાં લેવાય છે અને વિચારવા માટે જે મનોવર્ગણાને ઉપયોગ કરાય છે તેના કરતાં પરમાણુની સંખ્યા તેમ સૂક્ષ્મતાની દૃષ્ટિએ ચડિયાતી છે.

કષાયોનું નિરૂપણ—જૈન દર્શન પ્રમાણે જીવોના બે પ્રકાર છે : (૧) મુક્ત અને (૨) સંસારી. સંસારી જીવોને દેહ છે જ્યારે મુક્ત જીવોને દેહ નથી. દેહધારી જીવોમાં જેઓ સર્વથા અવિકારી બન્યા છે તેઓ ‘જીવન-મુક્ત’ ગણાય છે. એમના સમભાવમાં—એમની અવિકારિતામાં—વીતરાગતામાં તેમ જ એમના જ્ઞાનમાં કશી મણા નથી. એમનાથી ઉતરતી કોટિના જીવો વિકારી છે—એમનામાં થોડેઘણે અંશે પણ વિકાર છે. કંઈ નહિ તો એમનામાં લોભની વૃત્તિ ખૂણેખાંચરે પણ અલ્પ પ્રમાણમાં ત્રિધમાન છે. ખીજા જીવો તો એથી પણ નીચલી હદે છે. તેમનામાં તો લોભ સિવાયના વિકારો—ક્રોધ, માન, માયા કે એ બધા યે છે. આ ક્રોધાદિ વિકારોને જૈન દર્શન ‘કષાય’ કહે છે.

યોગનો અર્થ—સંસારી જીવને દેહ છે. એ દેહ જ્યાં સુધી છે—એ પાંજરામાંથી એ આત્મા મુક્ત થયો નથી ત્યાં સુધી એને હોયે કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓ થયા કરે છે. જેઓ ‘જીવન-મુક્ત’ છે તેમને પણ એમના જીવનમર્યાદાની લગલગ ખૂણાંહુતિ પર્યંત આ પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. એઓ ‘પર-મુક્ત’ અને પછી એમને પુદ્ગલને અવલંબીને કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની રહેતી નથી તેમ હોતી પણ નથી. આત્મરમણતાનો અપૂર્વ આનંદ સ્વાવલંબી જ હોય. એને વળી કોઈ પણ કારણસર પુદ્ગલને લેવાનું કે મૂકવાનું હોય ખરું ? એ ‘પર-મુક્ત’ આત્માઓ તો સર્વથા ‘અયોગી’ છે કેમકે એઓ કાયિકાદિ પ્રવૃત્તિઓથી પર છે અને આ કાયિકાદિ પ્રવૃત્તિઓને જૈન દર્શન ‘યોગ’ કહે છે. જૈનોના સર્વજ્ઞ દેવો—પુદ્ગલ તીર્થંકરો પણ નિર્વાણ ચામવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે જ ‘સયોગી’ મટી ‘અયોગી’ અને

છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યો અને એથી ઉતસ્તી કોટિના ગણાતાં પશુ-પંખીઓ—તિર્યંચો 'યોગ'થી સદા યુક્ત જ હોય એમાં શી નવાઈ?

અન્ધનું કારણ—સંસારી જીવો વિકારી તેમ જ અવિકારી એમ એ પ્રકારના છે. વિકારી જીવો યોગથી યુક્ત છે એટલુંજ નહિ પણ એઓ કષાયથી પણ યુક્ત છે જ. સંસારીના આત્મા સુધી-કાર્મણુ-વર્ગણાને લાવવામાં 'યોગ' કારણરૂપ છે અર્થાત્ એની કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓને—ક્રિયાઓને લઈને કાર્મણુ-વર્ગણાનું આગમન થાય છે. આ વર્ગણાને આત્મા સાથે જોડવાનું કાર્ય કષાય કરી શકે તેમ છે અને એ કાર્ય સતતપણે કરે પણ છે. આ જોડાણને જૈન દર્શન 'અન્ધ' કહે છે. એ અન્ધ કષાય ન હોય તો ગાઠ નથી. આ વાત આપણે એક ઉદાહરણ દ્વારા વિચારીશું.

ઉદાહરણ દ્વારા નિરૂપણ—ધારો કે રસ્તા પર ધૂળ પડેલી છે અને પવન ફુંકાય છે એટલે એ ધૂળ આમ તેમ ઊડવા માંડે છે. રસ્તાની બાજુના મકાનની ભીંત સાથે એ અથડાય છે. આ ભીંત પર કોઈ જાતની ચીકાશ ન હોય તો ધૂળને ત્યાં ચોંટી રહેવાનું બને નહિ અને જો હોય તો એ ત્યાં જરૂર ચોંટી જાય અને ભીંતને એના રંગે રંગે.

દેહધારીઓનો આત્મા એ ભીંત છે, યોગ એ વાયુ છે, કષાય એ ચીકાશ ઉત્પન્ન કરનારો—ચીકણો પદાર્થ છે અને

૧. આ યોગના કારણરૂપ આત્મિક સતિ—ઉત્સાહ પણ 'યોગ'

જોડાય છે.

કાર્મણુ-વર્ગણા એ ધૂળ છે-એની રજકણા છે. જે જીવ કષાયથી રહિત હોય તો કાર્મણુ-વર્ગણારૂપ ધૂળ, યોગરૂપ વાયુ દ્વારા ઉડાવાયા છતાં એ આત્મારૂપ ભીંત સાથે ચોંટી શકે નહિ-એનો ગાઠ બંધ ન થાય;^૧ પરંતુ જે ઓછેવત્તે અંશે પણ કષાય જેવો ચીકણો પદાર્થ આત્મારૂપ ભીંતને વળગેલો હોય તો યોગરૂપ વાયુ દ્વારા ઉડાવાયેલી કાર્મણુ-વર્ગણારૂપ ધૂળ એને જરૂર ચોંટી જાય અને એને મલિન બનાવે.

ધૂળનું ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ઊડવું વાયુના વેગ ઉપર આધાર રાખે છે. વાયુ ધીરે ધીરે વાતો હોય તો એ ઓછી ઊડે. એવી રીતે ભીંત પર ચીકણ ઓછી હોય તો ધૂળ થોડો વખત જ ચોંટેલી રહે.

દ્રવ્ય-કર્મ ને ભાવ-કર્મ—જે કાર્મણુ-વર્ગણા યોગ દ્વારા આવી કષાયને લઈને આત્મા સાથે ચોતપ્રોત બને છે એને જૈન દર્શન 'દ્રવ્ય-કર્મ' કહે છે અને એ બનવામાં કારણરૂપ કષાયને 'ભાવ-કર્મ' કહે છે.

નૈયાયિકાદિનાં મંતવ્યો—પ્રત્યેક શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ સામાન્ય રીતે એની પાછળ એના સંસ્કારને મૂકતી જાય છે. આ સંસ્કારને ૨ નૈયાયિકો અને ૩ વૈશેષિકો 'ધર્મ' અને 'અધર્મ'

૧. 'ધર્માપચિક' કર્મની સ્થિતિ એક સમય જોટલી છે. એ પછી તો એ ખરી પડે છે. ધર્માપચિક કર્મ સિવાયનાં કર્મને 'સાંપરાયિક કર્મ' કહે છે.

૨. જુઓ ન્યાયમંજરી (ઉત્તર ભાગ, પૃ ૪૪).

૩. પ્રથસ્તપાદની કંઈલી નામની ટીકા (પૃ. ૨૭૨, ૩૯૫૬).

કહે છે. યોગદર્શન (૨-૧૨) એને 'કર્માશય' કહે છે અને ખૌદ્ર દર્શન એને 'અનુશય' કહે છે. કર્માશયના સંબંધમાં આધારરૂપ અને ક્લેશરૂપ કારણવાળી વૃત્તિ 'કિલ્ષ્ટ' ગણાય છે.

આપણે જૈન દર્શનના દ્રવ્ય-કર્મને યોગદર્શનની 'વૃત્તિ' અને ન્યાય-દર્શનની 'પ્રવૃત્તિ' સાથે સરખાવી શકીએ. એવી રીતે જૈન દર્શનના ભાવ-કર્મને ઇતર દર્શનોના 'સંસ્કાર' સાથે સરખાવાય.

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે 'કર્મ' એ જૈન દર્શનના મતે કેવળ સંસ્કાર નથી પણ એક મૂર્ત પદાર્થ છે.

ઓતપ્રોતતા—દૂધમાં જેમ પાણી રેડાતાં એ પાણી દૂધની સાથે કે પાણીમાં રંગની ભૂકી નાંખતાં એ ભૂકી પાણી સાથે કે અગ્નિમાં તપાવાયેલા લોખંડના ગોળામાં અગ્નિ એ લોખંડ સાથે ઓતપ્રોત બની જાય છે તેમ એ કર્મ આત્માના પ્રાયઃ એકે એક ભાગ સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. આત્માના જે અસંખ્યેય અંશો-પ્રદેશો છે તેમાંના આઠ સર્વથા અલિપ્ત રહે છે.

આત્માની મૂર્તતા—જૈન દૃષ્ટિએ અનાદિ કાળથી આત્મા એના કષાયોને લઈને કર્મ બાંધતો આવ્યો છે અને એક કર્મ જાય અને બીજું આવે એ રીતે એની સાથે કર્મનો સંબંધ પ્રવાહરૂપે ચાલુ રહ્યો છે. આને લઈને મૂળ સ્વરૂપે અમૂર્ત-અરૂપી આત્મા મૂર્ત છે. એ આમ મૂર્તામૂર્ત છે. આને લઈને એનો મૂર્ત કર્મ સાથે બંધ થઈ શકે છે. સંપૂર્ણતયા અમૂર્ત એવા સિદ્ધના—મુક્તના આત્મા સાથે બંધ, અરે! કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નહિ થવાનું કારણ એની સર્વાંશે અમૂર્તતા છે.

૧. જુઓ અભિધર્મકોશ (૫-૧).

જીવની પ્રાથમિક દશા—પહેલાં જીવ સર્વથા શુદ્ધ હોતો અને કાલાંતરે એ કર્મરૂપ લેપથી લેપાયો—અશુદ્ધ બન્યો એ માન્યતા યુક્તસંગત નથી અને જૈન દર્શન એને સ્વીકારતું પણ નથી. આ માન્યતા સ્વીકારાય તો પછી ઉદ્ધમ કરવાનો શો અર્થ ? જો કરેલું કારવેલું ધૂળમાં મળે તેમ હોય તો એ માટે કયો સુસ જન પ્રયત્ન કરે ?

બંધના ચાર પ્રકારો — કાર્મણુ-વર્ગણુઓ આત્માની સાથે જોડાતાં એને 'કર્મ' તરીકે ઓળખાવાય છે. એનો આત્મા સાથે બંધ થાય તે સમયે સમકાળે એમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે. એ અંશો તે બંધના ચાર પ્રકારો છે.

કોઈ ગાય કે બકરી ઘાસ ખાય અને એ ઘાસ દૂધરૂપે પરિણમે તે જ વેળાએ (૧) એની મીઠાશ જેવો સ્વભાવ બંધાય છે, (૨) એનો સ્વભાવ કયાં સુધી ટકી શકશે તે કાલમર્યાદા પણ નક્કી થાય છે, (૩) એ મીઠાશની તીવ્રતા કે મંદતા જેવી વિશેષતા પણ એ સમયે જ નિર્માય છે, અને (૪) એ દૂધનું પૌદ્ગલિક પરિમાણ—એમાં કેટલા પરમાણુઓ છે તે વાત પણ સાથે સાથે જ નિર્માય છે.

એવી રીતે યોગને લઈને આવેલી કાર્મણુ-વર્ગણુ કષાયને લીધે આત્મા સાથે જોડાય અને કર્મરૂપે પરિણમે તે જ સમયે એમાં (૧) પ્રકૃતિ યાને સ્વભાવ, (૨) સ્થિતિ યાને કાલ-મર્યાદા, (૩) અનુભવ યાને વિપાક એટલે કે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશિષ્ટતા—વિવિધ પ્રકારના ફળ આપવાની શક્તિ તેમ જ (૪) એના સ્કંધ - દલિકોની—પરમાણુઓની સંખ્યા નિયત બને છે.

યોગ અને કષાયનાં કાર્ય—પ્રકૃતિ—બંધ અને પ્રદેશ—બંધ યોગથી થાય છે જ્યારે સ્થિતિ—બંધ અને અનુભાવ—બંધ કષાયથી થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો કર્મના સ્વભાવના ઘડતરમાં અને એની સંખ્યાના પરિમાણમાં યોગનો હુથ છે જ્યારે એ કર્મ આત્મા સાથે યોછો કે વધારે વખત એકરસ રૂપે રહી શકે તેનું તેમ જ એની તીવ્ર કે મંદ ક્ષણ આપવાની શક્તિનું એમ બેનું નિર્માણ કષાયને હસ્તક છે.

બન્ધનો પ્રદેશ—જીવ જેટલા ક્ષેત્રને—આકાશના જેટલા પ્રદેશોને વ્યાપીને રહ્યો હોય તેટલામાં જ—જીવના પ્રદેશના ક્ષેત્રમાં જ રહેલી કાર્મણુ-વર્ગણુનો બન્ધ થાય છે. વળી એ વર્ગણુ જો સ્થિર હોય તો જ બન્ધ થાય; ગતિવાળી વર્ગણુ કામ ન લાગે. આ કાર્મણુ વર્ગણુઓનું પ્રહુણુ આત્માના હરકોઈ દિશામાં રહેલા—ઉંચે, નીચે અને તીરછે એમ બધી દિશામાં રહેલા પ્રદેશો વડે થાય છે.^૧

પ્રકૃતિઓનું વર્ગીકરણ—આત્મપ્રદેશો સાથે કાર્મણુ-વર્ગણુ બંધાતાં એમાં અનેક પ્રકૃતિઓનું નિર્માણ થાય છે. આ વિવિધતા આત્માના પરિણામની વિવિધતાને આભારી છે. આમ જો કે એ પ્રકૃતિઓ—^૨સ્વભાવો અસંખ્ય છે તેમ છતાં સંક્ષેપમાં એના

૧. આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાંથી સદા નિર્લેપ રહેનારા આઠ પ્રદેશોની વાત જુદી છે.

૨. આ સ્વભાવો આપણે જોઈ શકતા નથી પણ એની જે અસર થાય છે—એ જે કાર્ય કરે છે તે ઉપરથી આપણે એ જાણી અને ગણી શકીએ.

આઠ પ્રકાર ગણવાય છે. એ આઠને ‘મૂળ-પ્રકૃતિ-બન્ધ’ કહે છે. પ્રકૃતિ-બન્ધને બદલે ‘પ્રકૃતિ’ એવો શબ્દ પણ વપરાય છે અને સામાન્ય રીતે એને જ ‘કર્મ’ કહેવામાં આવે છે.

મૂળ પ્રકૃતિઓ— મૂળ પ્રકૃતિઓ યાને કર્મો આઠ છે : (૧) જ્ઞાનાવરણ, (૨) દર્શનાવરણ, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ક, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.

જ્ઞાનાવરણ કર્મ આત્માના જ્ઞાનરૂપ મૌલિક ગુણનું ઘાતક છે.

દર્શનાવરણ આત્માના દર્શનને—એના સામાન્ય બોધને આવરી લે છે—એને પ્રકટ થવા દેતું નથી. વળી એ જાતજાતની વિનિદ્રાનું કારણ છે.

વેદનીય કર્મ સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે.

મોહનીય કર્મ આત્માને મોહ પમાડે છે.

આયુષ્ક-કર્મ જીવને એના જન્મસમયે પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં રોકી રાખે છે. આ કર્મની તે ભવ પૂરતી પૂર્ણાહુતિને ‘મૃત્યુ’ કહે છે.

નામ-કર્મ શરીર, એનાં અવયવો અને એનો ઘાટ નક્કી કરે છે તેમ જ જીવની અમુક ગતિ, જાતિ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ છે.

ગોત્ર-કર્મને લઈને જીવનું કુળ ઊંચું કે નીચું ગણાય છે.

અંતરાય-કર્મ ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં એટલે કે દાન દેવામાં, લાલ લેવામાં, પરાક્રમ કરવામાં તેમ જ લોગ અને ઉપલોગ ભોગવવામાં વિઘ્ન ઊભું કરે છે.

ઉત્તર પ્રકૃતિઓ—આ આઠે મૂળ પ્રકૃતિઓના ઓછાવત્તા લેદો છે. એને ‘ઉત્તર પ્રકૃતિ’ કહે છે. જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનના કેવલજ્ઞાન વગેરે પાંચ પ્રકારો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ દષ્ટિએ એના પાંચ લેદો ગણવાય છે. મોહનીય-કર્મના મુખ્ય બે લેદો છે : (૧) દર્શન-મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય. દર્શન-મોહનીયને લઈને જીવને કાં તો સાચી શ્રદ્ધાનો સર્વથા અભાવ રહે છે એટલે કે એને વિપરીત શ્રદ્ધા થાય છે કે કાં તો એની શ્રદ્ધા અડધીપડધી સાચી હોય છે કે કાં તો એની શ્રદ્ધા કંઈક અંશે મલિન હોય છે—એ સર્વથા નિર્મળ નથી હોતી. ચારિત્ર-મોહનીય કર્મ આત્માને સન્માર્ગે ચાલતાં રોકે છે. એના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ મુખ્ય પ્રકારો છે જ્યારે ભય, શોક, વેદ યાને કામાતુરતા, હાસ્ય, ઘૃણા (સ્ત્રગ) રતિ અને અરતિ એના ઉપપ્રકારો છે. અંતરાય-કર્મના દાનાંતરાય ઇત્યાદિ પાંચ ઉપપ્રકારો છે.

ઘાતિ-કર્મ—આત્માની ખરાબી કરવામાં મોહનીય કર્મ અગ્રેસર છે. એ કર્મ તેમ જ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય આત્માના મૌલિક ગુણોનાં ઘાતક છે એટલે એને ‘ઘાતિ-કર્મ’ કહે છે. બાકીનાં ચાર કર્મો ‘અઘાતિ-કર્મ’ કહેવાય છે.

પુણ્ય અને પાપ — ઘાતિ-કર્મો તો અશુભ જ છે. અઘાતિ-કર્મોમાંથી કેટલાંક શુભ છે તો કેટલાંક અશુભ છે. શુભ કર્મો તે ‘પુણ્ય’ અને અશુભ કર્મો તે ‘પાપ’ એમ જૈન દર્શનનું કહેવું છે. કેટલાંક દર્શનકારો આને ‘કુશળ’ અને ‘અકુશળ’ અથવા ‘શુક્લ’ અને ‘કૃષ્ણ’ જેવાં નામો વડે ઓળખાવે છે.

ભગવદ્ગીતા (અં ૧૯)માં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ કર્મના ત્રણ લેહ દર્શાવાયા છે.

અજ્ઞેન દર્શનોમાં કર્મના પ્રકારો — યોગદર્શનમાં કર્માશયના ‘દૃષ્ટ-જન્મ-વેદનીય’ અને ‘અદૃષ્ટ-જન્મ-વેદનીય’ એવા બે લેહ પડાયા છે. જે કર્મનો જે ભવમાં સંચય કરાય તે જ ભવમાં જેનું કૃણ ભોગવવાનું આવે તે પ્રથમ લેહ છે અને જેનું કૃણ ભવાંતરમાં—અન્ય જન્મમાં ભોગવાય તે બીજો લેહ છે. આ પ્રત્યેકના બળે ઉપલેહો છે : (૧) નિયત-વિપાક અને (૨) અનિયત-વિપાક.

૧બૌદ્ધ દર્શનમાં કર્મના કુશળ, અકુશળ અને અવ્યાકૃત એમ ત્રણ લેહો જેમ પડાયા છે તેમ આ જ અર્થવાળા—આશયવાળા બીજા પણ ત્રણ લેહો પડાયા છે. જેમકે (૧) સુખ-વેદનીય, (૨) દુઃખ-વેદનીય અને (૩) ન-દુઃખ-સુખ-વેદનીય. પહેલી જાતનું કર્મ સુખનો, બીજું દુઃખનો અને ત્રીજું નહિ સુખ કે નહિ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે.

પ્રથમના ત્રણ લેહોના બળે ઉપલેહો છે : (૧) નિયત અને (૨) અનિયત. નિયતના વળી ત્રણ પ્રકારો છે : (૧) દૃષ્ટ-ધર્મ-વેદનીય, (૨) ઉપપદ્ય-વેદનીય અને (૩) અપર-પર્યાય-વેદનીય. અનિયતના બે પ્રકાર છે : (૧) વિપાક-કાલ અને (૨) અનિયત વિપાક. દૃષ્ટ-ધર્મ-વેદનીયના બે અવાંતર પ્રકારો છે : (૧) સહુસા-વેદનીય અને (૨) અસહુસા-વેદનીય. બાકીનાના ચાર લેહ છે :

૧. જુઓ આભધર્મકોશમાંનો “કર્મ-નિર્દેશ.”

- (૧) વિપાકકાલનિયત વિપાકાનિયત.
- (૨) વિપાકાનિયત વિપાકકાલ-અનિયત.
- (૩) નિયતવિપાક નિયતવેદનીય.
- (૪) અનિયતવિપાક અનિયતવેદનીય.

સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણુ — કર્મના ક્ષતદાનની અપેક્ષાએ એના (૧) સંચિત, (૨) પ્રારબ્ધ અને (૩) ક્રિયમાણુ એમ ત્રણ પ્રકારો સાધારણુ રીતે સૂચવાય છે. જીવે ક્ષત પૂર્વ જન્મમાં જ નહિ પરંતુ ચાલુ જન્મમાં પણ અને તે પણ એક જ ક્ષણ—સમય પહેલાં જે જે કર્મ કર્યાં તે ‘સંચિત’ કહેવાય છે. આ સંચિતને મીમાંસકો ‘અપૂર્વ’ કહે છે તો કેટલાક એને ‘અદૃષ્ટ’ કહે છે કેમકે ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ એનું પરિણામ સૂક્ષ્મ હોઈ એ દેખાતું નથી.

જે કર્મનું ક્ષણ લોગવવું શરૂ થાય છે તેને ‘પ્રારબ્ધ’ કહે છે.

‘ક્રિયમાણુ’ એવો પ્રકાર યુક્તિ-સંગત જણાતો નથી કેમકે એનો અર્થ ‘વર્તમાનમાં કરાતું’ એમ થાય છે અને એ તો પ્રારબ્ધ કર્મનું જ પરિણામ છે. લોકમાન્યે આ પ્રકાર સ્વીકાર્યો નથી.^૧

વેદાન્તીઓની માન્યતા — વેદાન્તસૂત્ર (૪-૧-૧૫)માં કર્મના (૧) પ્રારબ્ધ-કાર્ય અને (૨) અનારબ્ધ-કાર્ય એમ બે પ્રકારો દર્શાવાયા છે.

૧. જુઓ ગીતાસુહૃત્ય (પૃ. ૨૭૨).

વિપાકના ત્રણ પ્રકારો— યોગદર્શન (૨-૧૩)માં કર્મના વિપાકના ત્રણ પ્રકારો ગણાવાયા છે : (૧) જન્મ (જન્મ), (૨) આયુષ્ય અને (૩) લોગ. કોઈ કર્મનું—કર્માશયનું કૃણ અમુક જન્મરૂપે, કોઈકનું અમુક આયુષ્યરૂપે અને કોઈકનું અમુક લોગરૂપે છે એટલો જ અહીં બાંધેભારે ઉલ્લેખ છે પરંતુ એ ત્રણ વિપાકને અનુરૂપ કર્માશયોનો ભિન્ન ભિન્ન નામપૂર્વક નિર્દેશ હોય એમ જણાતું નથી. જો એ હોય કે હોત તો આયુષ્ય-વિપાકવાળા કર્માશયનું જૈન દર્શનના આયુષ્ય-કર્મ સાથે અને જન્મ-વિપાકવાળા કર્માશયનું નામ-કર્મ સાથે સંતુલન થઈ શકે.

અપવર્તના અને ઉદ્ધવર્તના—કેદની સબ્દ કરાય તે વેળા એ કયાં સુધી લોગવવાની છે તેનો ઉલ્લેખ કરાય છે. સામાન્ય રીતે તો આ સબ્દ એની મુદ્દત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી એ સબ્દને પાત્ર અનેલી વ્યક્તિ લોગવે પરંતુ કોઈ મોટો આનંદ-જનક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં એ મુદ્દત ઓછી પણ કરાય છે. આવી પરિસ્થિતિ કર્મના બંધના વખતે એની જે સ્થિતિ નિયત થઈ હોય તેને તેમ જ એની નિર્મોણ થયેલી કૃણ આપવાની શક્તિ ધાને રસને પણ લાગુ પડે છે.

અશુભ કર્મ બાંધ્યા બાદ જો જીવ શુભ કાર્યો કરે તો એ દ્વારા એ એની નિયત કરાયેલ સ્થિતિમાં તેમ જ એના રસ (અનુભાગ)માં ઘટાડો કરી શકે. આ ક્રિયાને ‘અપવર્તના’ કહે છે. એથી ઊલટી ક્રિયાને—અવસ્થાને ‘ઉદ્ધવર્તના’ કહે છે. ઉદ્ધવર્તનાનો પ્રસંગ, અશુભ કર્મ બાંધ્યા પછી એના બંધ વખતે જે કલુષિત મનોદશા હુતી તેથી પણ વિશેષ કલુષિત દશા આત્માની બને તેના પર આધાર સખે છે.

અપર્વતના અને ઉદ્ધર્વતનાને લઈને કોઈ કર્મ જલદી તે કોઈ વિલાંબે ફળ આપે છે અને તે પણ મંદ સ્વરૂપે કે તીવ્ર સ્વરૂપે.

અકાળ-મૃત્યુ અને કાળ-મૃત્યુ—સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે આયુષ્યની સ્થિતિ ઘટવાનાં કારણો મળે તો એ ઘટે. વિષપાન વગેરે દ્વારા અકાળ-મૃત્યુ નિપજી શકે. આયુષ્ય આમ જ જલદી ભોગવાઈ જાય તેને ‘અપર્વતના’ યાને અકાળ-મૃત્યુ’ કહે છે જ્યારે નિયત સ્થિતિ પૂરી થાય ત્યારે જ એ ભોગવાઈ રહે તો એ ભોગને ‘અનપર્વતના’ યાને ‘કાળ-મૃત્યુ’ કહે છે. અકાળ મૃત્યુમાં વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ વગેરે નિમિત્તો છે. એ નિમિત્તોની પ્રાપ્તિ તે ‘ઉપક્રમ’ કહેવાય છે અને એ ઉપક્રમવાળું આયુષ્ય ‘સોપક્રમ’ અને એથી વિપરીત જાતનું આયુષ્ય ‘નિરુપક્રમ’ કહેવાય છે.

અપર્વતનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમ જ હોય છે; અનપર્વતનીય અને પ્રકારનું હોઈ શકે પણ એને બાહ્ય નિમિત્તો મળવા છતાં એની એના ઉપર કંઈ અસર થતી નથી.

યોગદર્શન (૩-૨૨)ના ભાષ્યમાં આયુષ્યને અંગે સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ શબ્દ વપરાયા છે. અહીં ભીનું કપડું અને સૂકું ઘાસ એ જો દાખલા અપાયા છે.

આયુષ્ય જલદી ભોગવાઈ જાય છે એટલે કૃતનાશ, અકૃતાગમ કે નિષ્ફળતાના દોષો ઉદ્ભવે છે એમ કોઈ કહે તો તેને ભીનું કપડું વાળીને અને એ છૂટું સૂકવાય તે જો વચ્ચેનો ભેદ તેમ જ ગુણાકાર વગેરે માટેની વિવિધ પ્રક્રિયાઓનો વિચાર કરવો ઘટે એટલું જ અહીં હું સૂચવીશ.

અખાધાકાલ—આંગેા રોખો કે તરત જ કેરી ખાવા મળે ખરી? એને માટે થોડોક વખત થોભવું પડે. આવી સ્થિતિ કર્મ માટે પણ છે. અમુક વખત સુધી તો કર્મ જાણે નિષ્ક્રિય ન હોય તેમ પડી રહે છે—એ સુષુપ્ત દશામાં રહે છે. એ હુયાત છે પણ એ એનું ક્રુણ ચખાડતું નથી. એની આ નિષ્ક્રિય સ્થિતિ રહે એટલા વખતને ‘અખાધા-કાલ’ કહે છે. આયુષ્ય-કર્મ માટે અમુક અપવાદ છે પણ એ વાત હું અહીં જતી કરું છું.

પ્રદેશોદય અને વિપાકોદય—કર્મ ક્રુણ આપવા માંડે તેને ‘ઉદય’ કહે છે. એ ઉદયના બે પ્રકાર છે: (૧) પ્રદેશોદય અને (૨) વિપાકોદય. કર્મ ઉદયમાં આવે પરંતુ એનું ક્રુણ ભોગવવું ન પડે એ રીતનો એનો નાશ તે ‘પ્રદેશોદય’ છે જ્યારે એ એનું ક્રુણ ચખાડયા બાદ નષ્ટ થાય—એ આત્માથી છૂટું પડે એ જાતનો એનો ઉદય તે ‘વિપાકોદય’ છે. પ્રદેશોદય તે પરણેલી પણ તેમ છતાં એ વાંઝણી રહેલી સ્ત્રી જેવું છે જ્યારે વિપાકોદય એ પરણીને પુત્રવતી બનેલી સ્ત્રી જેવું છે.

બંધની સ્પૃષ્ટાદિ ચાર અવસ્થાઓ—કપડું ચોખ્ખું હોય અને એવામાં ધૂળ ઊડે તો તેની રજકણા એ કપડાને લાગે ખરી પરંતુ કપડું ખંખેરવાથી એ ખરી જાય. કપડું તેલ જેવા પદાર્થ વડે ચીકણું બન્યું હોય તો આ ધૂળ ચોંટી જાય અને એ સાફ કરતાં મહેનત પડે. કોઈ વાર કપડું એટલું બધું ચીકણું હોય કે એને પડેલા ડાઘ કેમે કર્યા નીકળે નહિ. કપડું ફાટી જાય પણ ડાઘ નીકળે નહિ આમ જેમ મેલ ચોંટવાચોંટવામાં

૧ આને ‘અનુદય-કાળ’ કહી શકાય.

ફરક છે તેમ કર્મના બંધમાં પણ ફરક છે. એ બંધ ચાર ભતનેઃ છે : (૧) એકદમ ઠીલો, (૨) એનાથી જરા મજબૂત, (૩) એનાથી પણ વધારે મજબૂત અને (૪) ખૂબ જ મજબૂત આ પ્રમાણેની બંધની ચાર અવસ્થાઓને અનુક્રમે (૧) સ્પૃષ્ટ, (૨) બદ્ધ (૩) નિધત્ત અને (૪) નિકાચિત કહે છે.

આ સંબંધમાં આપણે ગાંઠનું તેમ જ સોયનું ઉદાહરણ વિચારીશું. ગાંઠ વાળતી વેળા જે સર્ટકચું વાળ્યું હોય તો એ જલદી છૂટે. જેસમાં ગાંઠ પાડી દીધી હોય અને દિવેલ લગાડી એને ચીકણી બનાવી દીધી હોય કે જેવી મશ્કરી કેટલીક વાર કાંકણ-દોરા છોડનાર સામાને બનાવવા માટે કરે છે તો એ છોડતાં મહામુશ્કેલી ઊભી થાય. ખડુ જ સખત ગાંઠ હોય તો એ છૂટે જ નહિ—એ કાપી નાખે જ છૂટકો.

ધારો કે પચાસેક સોયોની ઢગલી છે. આને હાથ લગાડતાં એ છૂટી પડી જાય છે. આ સોયોને દોરી વડે બાંધી મૂકાય તો એને છૂટી કરતાં વાર લાગે. વળી જે એને દોરી સાથે બાંધી રખાય અને એને કાટ લાગતાં એ આગળ ઉપર ચાંટી જાય તો એને જુદી કરતાં મહેનત પડે. આ પચાસ સોયોની ઢગલીને તપાવી તપાવી અને ફૂટી ફૂટીને એનો ગઠ્ઠો બનાવાય તો પછી એ સોયો છટી શી રીતે પડે ?^૧ આમ જેમ સોયોના બંધની ચાર અવસ્થા છે તેમ કર્મબંધની પણ છે. નિકાચિત બંધ સૌથી ગાઠ છે.

૧. સરખાવો સબખ તા૦ સૂ૦ (અ. ૧, સ. ૩)ની સિદ્ધસેવીય ટીકા (પ. ૭૮).

બંધાવલિકા, ઉદ્યાવલિકા અને નિષેક-કાળ — અસંખ્ય સમયો નેટલો વખત 'આવલિકા' કહેવાય છે. મુદ્દત એટલે એ ઘડી યાને ૪૮ મિનિટ. ૪૮ મિનિટની ૧, ૬૬, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકા થાય છે. અર્થાત્ લગભગ એક કરોડ ને સડસઠ લાખ થાય છે. એ હિસાબે એક મિનિટની લગભગ સાડા ત્રણ લાખ આવલિકા ગણાય.

કર્મ બંધાયા પછી એક આવલિકા સુધી એ એમ ને એમ પડી રહે છે. એને બંધનકરણનો અપાટો લાગતાં બાજુ એને મૂર્છા આવી ન ગઈ હોય ?

અબાધા-કાળ દરમ્યાન એના ઉપર એક યા બીજા કરણની અસર એણેવત્તે અંશે હોય છે. એ કરણના અપાટામાંથી એ અબાધા-કાળ પૂર્ણ થતાં છૂટે છે અને પોતાનું ક્ષણ બતાવવાને અધીરું બને છે. એ એક આવલિકા નેટલા વખતમાં પોતાનો કાર્યક્રમ ગોઠવે છે. આટલા નિયત કાળને 'ઉદ્યાવલિકા' કહે છે.^૨ એક આવલિકા પૂરી થાય એટલે બીજી શરૂ થાય. એમ કેટલી ચે ઉદ્યાવલિકાઓ પસાર થાય ત્યારે કર્મનો ઉદ્ય-કાળ પૂરો થાય. દરેક ઉદ્યાવલિકામાં કર્મનો ઉદ્ય ચાલુ જ હોય છે. આ સંપૂર્ણ ઉદ્યકાળ 'નિષેક-કાળ' કહેવાય છે.

૧. સમય એટલે કાળનો નાનામાં નાનો વિભાગ. એક આંખના પલકારામાં અસંખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય.

૨. ઉદ્યના સમયથી માંડીને એક આવલિકા સુધીનો વખત તે 'ઉદ્યાવલિકા' કહેવાય છે.

કર્મના ઉદ્ય માટેનો જાણે વરસાદ ન હોય એવું નિષેકનું સ્વરૂપ છે. નિષેકની પહેલી ઉદ્યાવલિકામાં કર્મનો મોટો સમુદાય—મોટો જથ્થો જોસખંધ ધસે છે. પછી જેમ જેમ વખત જતો જાય તેમ તેમ ધસારો મંદ પડતો જાય છે. કોઈ નાટક કે ચલચિત્ર પહેલી વાર રજૂ થાય ત્યારે લોકોનો જેટલો દરોડો શરૂઆતમાં પડે છે એટલો આગળ ઉપર થોડો જ ચાલુ રહે છે ?

નિષેક દરમ્યાન ઉદ્યમાં આવેલા કર્મના જથ્થાએના સમૂહનો આકાર ગાયના પૂંછડા જેવો હોય છે.

ઉદ્યાવલિકામાં પ્રવેશેલા કર્મ ઉપર કોઈ પણ કરણ અસર કરી શકતું નથી.

ઉદ્દીરણા અને આગાહ — સામાન્ય રીતે કર્મનો અખાધા—કાળ પૂરો થાય એટલે એ જાણે જાગે—એ ઉદ્યમાં આવે પરંતુ એને વહેલું પણ જગાડી શકાય. એના નિયત કાળ પૂર્વે પણ એને ઉદ્યમાં લાવી શકાય. આમ જે કર્મને નિયત કાળ પૂર્વે કૃણદાયી બનાવાય તેને ‘ઉદ્દીરણા’ કહે છે. એને ‘વિપાક-ઉદ્દીરણા’ પણ કહે છે.

બૌદ્ધ દર્શનમાં પણ આવી ઉકીકત છે કેમકે એમાં જેનો વિપાક-કાળ નિયત છે એવાં કર્મોનો તેમ જ એથી વિપરીત જાતનાં કર્મોનો ઉલ્લેખ છે.

વ્યવહારમાં પણ આપણે આવી પરિસ્થિતિ જોઈએ છીએ. દા. ત. કેરીને જલદી પકવવી હોય તો તેમ બની શકે છે.

લાકડું સ્વાભાવિક રીતે સળગતું સળગતું આગળ સળગે પરંતુ એને સંકેરીએ તો જલદી બળે.

વિપાક—ઉદીરણા થાય તે માટે કર્મની સ્થિતિ ઘટાડવી જોઈએ. આ કાર્ય ‘અપવર્તના’ નામના કરણ દ્વારા સધાય છે.

અકાળ—મૃત્યુમાં આયુષ્યની ઉદીરણા કારણરૂપ છે.

ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં ઉદીરણાને માટે અવકાશ નથી. એ ત્યાં હોય જ નહિ.

‘આગાલ’ એ ઉદીરણાનો એક પ્રકાર છે. કર્મનાં દળિયાંની એ સ્થિતિ કરાયા બાદ ‘ઉદીરણા’ કરણ વડે દ્વિતીય સ્થિતિમાં રહેલાં દળિયાંને આકર્ષી ઉદ્યાવલિકામાં દાખલ કરવા તે ‘આગાલ’ કહેવાય છે. આમ આગાલ એ દ્વિતીય સ્થિતિને લગતી ઉદીરણા છે.

સંક્રમ—કર્મ આત્માથી અલગ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ તે જ સ્વરૂપે પડી પણ રહે અને કેટલાંક કર્મ ન પણ પડી રહે—એના સ્વભાવમાં થોડોક ફેરફાર થઈ શકે. એક કર્મને એના બીજા સભતીય કર્મરૂપે પલટાવી શકાય. આને ‘સંક્રમણ’ કહે છે. એક મૂળ પ્રકૃતિ અન્ય મૂળ પ્રકૃતિરૂપે કદી ફેરવી ન શકાય. એ જાતના સંક્રમ માટે અવકાશ નથી પરંતુ કર્મની ઘણીખરી ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં આ સંભવે છે. જેમ સુખ ઉત્પન્ન કરનાર વેદનીય કર્મનો—સાત વેદનીયનો દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર વેદનીયરૂપે—અસાત વેદનીયરૂપે કે અસાતવેદનીયનું સાત વેદનીય—રૂપે સંક્રમણ થઈ શકે આયુષ્ય—કર્મ અપવાહરૂપ છે. આયુષ્યના ચાર પ્રકારો પરસ્પર સંક્રમણથી મુક્ત છે. જે ગતિનું આયુષ્ય બંધાયું હોય તે જ ગતિમાં જવું પડે; એમાં

ફેરફાર ન જ થઈ શકે. દર્શન—મોહનીય અને ચારિત્ર—મોહનીય માટે પણ એમ જ છે અર્થાત્ દર્શન—મોહનીયને ચારિત્ર—મોહનીયરૂપે અને ચારિત્ર—મોહનીયને દર્શન—મોહનીયરૂપે ફેરવાય તેમ નથી.

સંક્રમમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચારે અન્ય રૂપે થાય છે જ્યારે અપવર્તના અને ઉદ્વર્તનમાં સ્થિતિ અને રસ એ બે જ સ્વરૂપે કરી હીન કે અધિક થાય છે.

નિધત્તિ—કર્મમાં એવો સંસ્કાર ઉપજાવવો કે જેથી એના ઉપર અપવર્તના કે ઉદ્વર્તના સિવાય અન્ય કોઈ કરણતું જોર ચાલે નહિ—સંક્રમ માટે પણ અવકાશ રહે નહિ. આને 'નિધત્તિ' કહે છે અને એ પ્રકારના સંસ્કારવાળા કર્મને 'નિધત્ત' કહે છે.

નિકાયના—કર્મમાં એવો સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો કે જેથી એના ઉપર એકે કરણતું જોર ચાલે નહિ અર્થાત્ ન એના સ્વભાવમાં અંશે પણ પલટો લવાય કે ન એની સ્થિતિમાં કે રસમાં વધઘટ કરી શકાય. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સંક્રમ, અપવર્તના અને ઉદ્વર્તના જેવાં કરણો એને કંઈ કરી શકે નહિ. આ જાતના સંસ્કારની ઉત્પત્તિને 'નિકાયના' કહે છે અને એવા સંસ્કારવાળા કર્મને 'નિકાયિત' કહે છે. એનું કૃણ પ્રાયઃ લોગવવું જ પડે.

ઉપશમના—જે કર્મ ઉપર ઉદય, ઉદીરણા નિધત્તિ અને નિકાયનાની કશી અસર ન થાય એવી એની અવસ્થા તે 'ઉપશમના' છે. આ કરણ દ્વારા વિપાકોદય તો શું પણ પ્રદેશોદયને પણ રોકી રખાય છે.

આઠ કરણો—જૈન દર્શન આઠ કરણ ગણાવે છે : (૧) અંધન, (૨) સંક્રમ, (૩) ઉદ્વર્તના (૪) અપવર્તના, (૫) ઉદ્ધીરણા, (૬) ઉપશમના, (૭) નિધત્તિ અને (૮) નિકાયના.

હસ અવસ્થાઓ કિંવા ક્રિયાઓ — ઉપર્યુક્ત આઠ કરણ તેમ જ ઉદ્દય અને સત્તા એ હસને કર્મની મુખ્ય હસ અવસ્થાઓ યાને ક્રિયાઓ તરીકે ઓળખાવાય છે. ‘ઉદ્દય’ એ કરણ નથી કેમકે એ આત્મવીર્યપૂર્વક નથી.

યોગદર્શન પ્રમાણે કર્મની અવસ્થાઓ - યોગદર્શનના વ્યાસકૃત લાખ્યમાં ‘અદૃષ્ટ-જન્મવેદનીય—અનિયતવિપાક-કર્મ’ની ત્રણ અવસ્થાઓ દર્શાવાઈ છે : (૧) કરેલાં કર્મનો વિપાક થયા વિના એનો નાશ, (૨) પ્રધાન કર્મમાં અવાપગમન અને (૩) નિયત વિપાકવાળા પ્રધાન કર્મ દ્વારા અભિભૂત થઈ લાંબો વખત ટકી રહેવું. પહેલી અવસ્થાને આપણે પ્રદેશોદય સાથે, બીજીને સંક્રમણ-કરણ સાથે અને ત્રીજીને નિધત્તિ ઇત્યાદિ સાથે સરખાવી શકીએ.

‘કલેશ’ એ કર્માશયનું મૂળ કારણ છે એમ યોગદર્શનનું કહેવું છે. કલેશ એ જૈન દર્શનનું ‘લાવ-કર્મ’ ગણાય.

૧. ‘કરણ’ એટલે આત્માનો એક જાનો પરિણામ યાને આત્માની એક પ્રકારની શક્તિ (વીર્ય).

૨. આત્માની જે શક્તિને લઈને કર્મ બંધાય તે ‘અંધન-કરણ’ કહેવાય છે.

૩. આમાં પ્રદેશોદયને સ્થાન છે.

ચોમદર્શન (૨-૪)માં ક્લેશોની ચાર અવસ્થા બતાવાઈ છે :
(૧) પ્રસુપ્ત, (૨) તનુ, (૩) વિચ્છિન્ન અને (૪) ઉદાર.

અબાધા-કાળ પર્યંતની કર્મની અવસ્થા તે 'પ્રસુપ્ત' છે. કર્મનો ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ એ એની 'તનુ' અવસ્થા છે. અમુક કર્મનો ઉદય પોતાનાથી કેઈ સખગ અને વિરોધી પ્રકૃતિના ઉદયાદિ કારણને લઈને જે રોકાઈ જાય એ એની 'વિચ્છિન્ન' અવસ્થા છે અને ઉદય એની 'ઉદાર' અવસ્થા છે.

બંધ-સત્તા અને સંક્રમણ-સત્તા — સત્તા. અસ્તિત્વ અવસ્થાન, વિદ્યમાનતા, હુચાતી ઈત્યાદિ શબ્દો એકાર્થક છે. કાર્મણુ-વર્ગણુનો સંસારી આત્મા સાથે બંધ થતી વેળા એતું જે સ્વરૂપ નક્કી થાય છે — એ જ સ્વરૂપે એ આત્મા સાથે જોડાયેલ રહે તેને 'સત્તા' કહે છે. આ સ્વરૂપમાં સંક્રમણ-કરણુ દ્વારા જે પલટો આવે તો સંક્રાંત સ્વરૂપે રહે. આમ કર્મોની સત્તા એ પ્રકારની છે. આ બેનો ભેદ ખ્યાલમાં રહે એ માટે પ્રથમ પ્રકારની સત્તાને 'બંધ-સત્તા' અને બીજા પ્રકારની સત્તાને 'સંક્રમણ-સત્તા' એવા નામથી એક વિદ્વાને ઓળખાવી છે.^૨

કર્મણુ સ્વનાઃ ફલદાયિત્વ — જૈન દર્શન પ્રમાણે અનંત જીવો અત્યાર સુધીમાં મોક્ષે ગયા છે અને હવે પછી પણ જશે. એ સુક્ત થયેલા તમામ જીવો તેમ જ 'જીવનુક્ત' તીર્થંકરોએ

૧. જુઓ: દેવેન્દ્રસંસ્કૃત બીજા કર્મગ્રંથનો હિંદી અનુવાદ (પૃ. ૭૫-૭૬).

જૈનોના દેવાધિદેવ છે—ઈશ્વરો છે પરંતુ આ પૈકી એકે ઈશ્વર જગતના કર્તા કે નિયંતા નથી એટલું જ નહિ. પરંતુ એમને અંગે આમ માનવું કે કહેવું એ જૈન દર્શનને મતે એમના વાસ્તવિક ઐશ્વર્યને બહનામ કરવા બરાબર છે. જૈન દૃષ્ટિએ જગત અનાદિ અનંત છે. યુદ્ધગલનો કે જીવનો કોઈ સર્જનહાર નથી. પ્રસ્તુતમાં કર્મનું કૃણ સ્વતઃ મળે છે—એ માટે ઈશ્વર જેવા ન્યાયાધીશની કે અન્ય કોઈની દબલગીરી કે દોસ્વણી માટે સ્થાન નથી. કોઈ મહિરા પીએ પછી એ મહિરાથી એ બેહોશ બને તેમાં શું અન્ય કોઈનો હાથ છે ખરો ? શું એ મહિરાનું—મહિરા—પાનનું જ કૃણ નથી ? આને લઈને જૈન દર્શન ઈશ્વરને ‘કૃણદાતા’ તરીકે માનતું નથી. જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે તો પછી કૃણ ભોગવવામાં એ પરતંત્ર શા માટે ?

કર્મનું કૃણ કેટલીક વાર તરત તો કેટલીક વાર લાંબે ગાળે મળે છે તો શું એ ઈશ્વરેચ્છાને અધીન છે ? એમ હોય તો પણ એ ઉત્તર જૈન દર્શનને માન્ય નથી.

વિસ્તાર — જૈનોના કર્મ—સિદ્ધાન્તની આ એક આછી રૂપરેખા છે. એનો ગુણુસ્થાનો અને માર્ગણાદ્વારો સાથેનો સંબંધ, કયું કર્મ ક્યારે કોણ બાધે અને કેવી રીતે એ ભોગવે એ વિગત, મૂળ પ્રકૃતિઓની જન્મન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિઓ, વર્ગણા, સ્પર્ધકો અને કંડકોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ, સમુદ્ધાત, કરણો ક્યારે કેમ પ્રવર્તે ઇત્યાદિ અનેક બાબતો ઘણી જ ઝીણવટથી જૈન ગ્રંથોમાં વિચારાઈ છે. એના નિષ્કર્ષરૂપે સહેજે

લગભગ ૧૫૬૨સો પૃષ્ઠ જેવડું પુસ્તક થઈ શકે. આ લેખ તે બાજુ એની પ્રવેશિકા છે. અહીં મેં અજૈન ભારતીય દર્શનોમાં નિરૂપાયેલી કર્મવિષયક હકીકત નોંધી છે પણ એમાં જે ન્યૂનતા રહેતી હોય તે તે દર્શનના કર્મ-સિદ્ધાંતના સંપૂર્ણ નિરૂપણપૂર્વક દૂર થવી ઘટે.

ઋણસ્વીકાર—“આત્મોન્નતિનો ક્રમ” નામનો મારો ૨લેખ “અખંડ આનંદ”માં છપાશે એવા સમાચાર મળતાં “જીવન શોધનનાં સોપાન સંબંધી જૈન તેમ જ અજૈન મંત્રણો” નામનો ૩લેખ લખવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી અને એ લેખ તૈયાર કરતી વેળા આ પ્રસ્તુત લેખ લખવાની વૃત્તિ જાગી. એવામાં દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પંચમ કર્મ-ગ્રંથને અંગે ન્યાયતીર્થ પં. કૈલાશચન્દ્રે હિંદીમાં લખેલી અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના યાદ આવી. એ વાંચી જતાં મને આ લેખ તૈયાર કરવાની ઉત્કંઠા વિશેષ સતેજ થઈ. આ પ્રસ્તાવના મને પ્રેરક નીવડી છે. વિશેષમાં એમાંની કેટલીક સામગ્રી જે તુલનાથે ઉપયોગી હતી તે સુલભ રીતે મને એમાંથી સાંપડી છે. એનો મેં અહીં ઉપયોગ કર્યો છે એટલો અહીં ઋણ-સ્વીકારરૂપે નિર્દેશ કરું છું. અંતમાં જેમ ભારતીય

૧. જુઓ કર્મભીમાંસાનું આયોજન. આ લેખ ‘જૈ. ધ. પ્ર.’ (પ. ૬૭, અં. ૧)માં છપાયો છે.

૨. આ લેખ વ. ૪, અં. ૧૨માં છપાવાયો છે.

૩. આ લેખ “જૈન સત્ત્વ પ્રકાશ”માં ચાર કટકે છપાયો છે, વ. ૧૭, અં. ૧૨થી એ શરૂ થયો છે અને વ. ૧૮, અં. ૩માં પૂર્ણ થયો છે.

દર્શનોમાં^૧—ખાસ કરીને જૈન દર્શનમાં અને અંશતઃ યોગદર્શન અને બૌદ્ધ દર્શનમાં કર્મ—સિદ્ધાન્તનો વિચાર કરાયો છે તેમ અભારતીય દાર્શનિક કૃતિઓમાં પણ કોઈ કોઈ ખાખત જોવાય છે તો એ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના વિશિષ્ટ અભ્યાસીને હાથે રજૂ થાય એમ હું ઇચ્છું છું

આમ સર્વાંગીણ નિરૂપણ માટેની મારી ઇચ્છા અન્યાન્ય વિદ્વાને દ્વારા તૃપ્ત થશે તો માનવજીવનની મોટામાં મોટી સમસ્યાનો ઉકેલ આવેલો હું ગણીશ.

૧. સુશ્રુતસંહિતામાં પણ કર્મવિષયક હકીકત છે.

—જૈન સત્ય પ્રકાશ (વ. ૧૮, અં. ૬-૭ અને ૯)

આત્મોન્નતિનો ક્રમ

આપણે સૌ મનુષ્યો છીએ એ વાત ખરી પરંતુ આ માનવજીવનની મહત્તા અને ઉપયોગિતા વિચારવાની અભિલાષ આપણામાંથી કેટલાંને છે અને હોય તો તે માટે અવકાશ કેને છે ? સદ્ભાગ્યે આપણા આ દેશમાં-આર્યાવર્તમાં અત્યાર સુધીમાં અનેક ધર્મધુરંધરો-સાચા અને સનાતન ધર્મના સંસ્થાપકો અને પ્રવર્તકો થઈ ગયા છે. એમણે પોતાની શક્તિ અનુસાર આ જાગત ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. એમાં જૈનોના તીર્થંકરોના અને શ્રમણોનો પણ સમાવેશ થાય છે. એમણે મનુષ્યના જીવનને દેવોના કરતાં યે ચડિયાતું ગણ્યું છે કેમકે આત્માની ઉન્નતિની પરાકાષ્ટકા રૂપ મુક્તિ મેળવવા માટે મનુષ્ય જ તરીકેનો જન્મ અત્યંત આવશ્યક છે.

મનુષ્યજીવનની દુર્લભતા સૂચવવા જૈન શાસ્ત્રોમાં લોજન, પાશ, ધાન્ય, જુગાર, રતન, સ્વપ્ન, ચક્ર, ચર્મ, ઘોંસરી અને પરમાણુ એવા દસ દૃષ્ટાંતો અપાયાં છે. એમાંથી અહીં ધાન્યનું દૃષ્ટાંત લઈએ :

આપણા આ દેશમાં જેટલી જાતનાં ધાન્ય મળતાં હોય તે બધાં એકઠાં કરી એમાં સરસવનો એક પ્રસ્થ નાખી ઘરડી ડોસીને તે બધાં જુઠાં કવાનું સોંપવામાં આવે તે

તે ઠાસી દૈવયોગે જ તેમ કરી શકે કિન્તુ મનુષ્ય-ભવ મળવેલ તો એથી પણ દુર્લભ છે.

આ ઉપરથી મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ કેવી દુર્લભ છે તે સમજાશે. પૂર્વ જન્મમાં પુબ્ધિ પુણ્ય ઉપાર્જન કયું હોય તો તેના ક્રુણરૂપે માનવ તરીકે જન્મ પામી શકાય.

‘માનવ’ એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનનો જેવો અને જેટલો જોઈએ તેવો અને તેટલો ઉપયોગ કરી શકનાર પ્રાણી. આને લઈને તો જો એ પોતાની શક્તિ ઊંધે માર્ગે વાપરે તો એ અધમાધમ દશાને-દુર્ગતિને પામે; બાકી એનો સદુપયોગ કરનાર—આ જીવનનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવનાર મોક્ષે પણ જઈ શકે.

વાદ્ય જેવા વિકરાળ પ્રાણીને, હાથી જેવા મહાકાય પશુને અને સિંહુ જેવા વનરાજને વશ કરવાની શક્તિ કાળા માથાના માનવીમાં છે. આ પશુઓનું તેમ જ પોપટ વગેરે પંખીઓનું જીવન ભમરા, કાનખજૂરા, માંકડ, જૂ અને ઇયળ જેવા ક્ષુદ્ર જીવો કરતાં અનેક રીતે ચડિયાતું છે કેમકે આ બધાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ છે, જ્યારે ભમરા વગેરેને એક તો પૂરેપૂરી ઈન્દ્રિયો નથી—એ બધાં વિકલેન્દ્રિય છે તેમ જ દીર્ઘ દૃષ્ટિ ઠોડાવી શકાય એવી એમને મતિ-સંજ્ઞા નથી.

દ્વીન્દ્રિય જીવો પૃથ્વીકાય, જળકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિ-કાય કરતાં ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ચડિયાતા છે. વનસ્પતિ-કાયના જૈન દર્શન પ્રમાણે બે પ્રકાર છે : પ્રત્યેક અને સાધારણ. તેમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાયને પોતાનું સ્વતંત્ર-અલાયદું

શરીર છે જ્યારે સાધારણ વનસ્પતિ-કાયને સહિયારું શરીર છે. આ સહિયારા શરીરમાં બે-ચાર નહિ પણ અગણિત-અનંત જીવો રહેલા છે. એને ‘અનંતકાય’ તેમ જ ‘નિગોહ’ પણ કહે છે. જેને પોતાનું સ્વતંત્ર શરીર પણ ન હોય તેની દશા કેવી ગણાય ? આ હિસાબે પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાય સાધારણ વનસ્પતિ-કાય યાને નિગોહના જીવ કરતાં ચડે આ સાધારણ વનસ્પતિ-કાયના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભેદો છે. સ્થૂલ એ અર્થમાં જૈન દર્શનમાં ‘બાહર’ શબ્દ વપરાયો છે. આ બાહર સાધારણ વનસ્પતિ-કાયને-તો બાહર નિગોહના જીવોને આપણે જોઈ શકીએ. કાંઠા વગેરે આ જાતના જીવો છે. સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ-કાયને-સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવોને તો જોવા માટે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર જેવાં સાધન પણ કામ લાગે તેમ નથી એ એટલા બધા સૂક્ષ્મ છે. એ આખા વિશ્વમાં ખીચોખીચ રહેલા છે. મુક્તિપુરીમાં પણ એનો વાસ છે આ સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવો સમકાલે આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ કરે છે. આના જેવી ખીજી દુર્દશા શી હોય ? અધૂરામાં પૂરી એમની જીવનદોરી પણ સાવ ટૂંકી છે. કેટલાક જીવોને તો એક શ્વાસોચ્છ્વાસમાં લગભગ સત્તર ભવ થઈ જાય એટલું બધું એમનું આયુષ્ય અદ્ય છે.

જૈન દર્શન પ્રમાણે એક વેળા આપણે પણ આ સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવ તરીકે જીવતા હતા. અને તે પણ અબજો શું અગણિત વર્ષો સુધી ! એક વેળા^૧ અચાનક, પારિભાષિક શબ્દમાં કહું તો તથાભવ્યતાના યોગને લઈને આપણને આ અધમાધમ

૧ કેટલી યે શોધો વૈજ્ઞાનિકાદિને હાથે અચાનક થઈ છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

જીવનથી આગળ વધવાનો સંયોગ સાંપડ્યો અને આપણું નામ આ સ્થાનમાં રહ્યા ત્યાં સુધી જે 'અવ્યવહાર-રાશિ' હતું તે હવે બદલાઈને 'વ્યવહાર-રાશિ' થયું. આજે આપણે પાપની પરિસીમા વટાવી જઈએ તો ફરીથી આપણને સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવ તરીકે જન્મવાનું થાય પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે એક વેળા આપણે પહેલાની અવ્યવહાર-રાશિમાંથી છૂટયા છીએ એટલે અળજે વર્ષે પણ ફરીથી આ અધમાધમ દશામાંથી આગળ વધવાનો સંભવ રહે છે અને ભલે એ દશામાં રહીએ તો પણ 'વ્યવહારીઆ' જ ગણાઈએ.

અવ્યવહાર-રાશિ તરીકે ઓળખાવાતી દશા કરતાં પણ અધમ દશા છે જે કે એ સજીવ પ્રાણીની નથી. નિર્જીવ યાને અજીવ પદાર્થમાં ચૈતન્યનું નામનશાને ય નથી. (અને એ એને કદી મળે તેમ નથી) જ્યારે સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવને એ છે, જે કે આ ચૈતન્યની માત્રા સર્વજ્ઞતા રૂપ સાગરની અપેક્ષાએ તો એક નાનામાં નાના બિન્દુ જેટલી પણ ભાગ્યે જ ગણાય.

અહીં એ ઉમેરીશ કે જૈન દર્શન પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં જે અનંત જીવો મુક્તિપદને પામ્યા છે તે સર્વે એક વેળા તે સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવ હતા. એમણે પોતાના સામર્થ્યનો સંયોગ અનુસાર ઉપયોગ કર્યો અને એઓ અનન્ય સુખ, શક્તિ અને જ્ઞાનના સ્વામી બન્યા. આપણે પણ આવા બની શકીએ, સિવાય કે આપણામાંથી કેઈક કદી પણ મોક્ષે ન જનાર અભવ્ય હોય.

આપણામાંના કેટલાંયે મીહુની મદિરા પીને મદોન્મત્ત બન્યા છીએ એને લઈને આપણને સાચો માર્ગ જણાતો નથી

એટલું જ નહિ, પણ એ જાણવાની ઉત્કંઠા એ થતી નથી. જૈન માન્યતા મુજબ અનંત કાળથી સંસારમાં રખડતા જીવને એક જ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલો સમય (જો કે એ પણ અગણિત વર્ષો જેટલો છે) ખાકી રહે ત્યારે જ ધર્મ જાણવાની વૃત્તિ થાય. ત્યાર બાદ આગળ જતાં એ સાચા દેવ, ગુરુ અને ધર્મના સ્વરૂપ પરત્વે ખોટો અભિનિવેશ સેવે. જેનામાં દેવત્વ ન હોય તેને 'દેવ' માનવા જેવી વિપરીત ભાવનાથી—મિથ્યાત્વથી વ્યાપ્ત બને. આ ભાવના અણુજાણુપણુ સેવાતી ઊંધી ભાવના કરતાં ચડિયાતી છે કેમકે અહીં કૃત્ત દ્વિશાનો ફેર છે. દ્વિશા પલટાય તો ખેડો પાર થાય એવું આનું જોર છે. જૈન પરિભાષામાં કહેવું હોય તો અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં વ્યક્ત મિથ્યાત્વની દશા વધારે સારી છે.

સાચી દ્વિશા સૂઝે એવી પરિસ્થિતિની ઉપા પ્રગટે તે પૂર્વે જ્ઞાન દેવું, પરોપકાર કરવો, કોઈને નાહક દુઃખ ન દેવું, ન્યાય-પૂર્વક ધન કમાવું ઇત્યાદિ સહગુણો પૈકી એક યા અનેકનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. આ દશા તે 'માર્ગાનુસારિપણું' ગણાય છે. એ સમયે પણ વ્યક્ત મિથ્યાત્વ પણ હોઈ શકે પણ એ મિથ્યાત્વ જાણુ પોતાનું પોત પ્રકાશવામાં કંઈક પાછી પાની કરે તેવું હોય છે.

અવ્યક્ત મિથ્યાત્વની દશામાંથી વ્યક્ત મિથ્યાત્વની દશા પ્રાપ્ત થવી એ પણ જેવી તેવી આત્મોન્નતિ નથી કેમકે સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવોથી માંડીને તે ચતુરિન્દ્રિય સુધીના—સંમૂર્ઝમ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓ તો બિચારાં અવ્યક્ત મિથ્યાત્વરૂપ ઘોર અંધારામાં અથડાય છે. આને લઈને તો વ્યક્ત મિથ્યાત્વની દશાને જૈન દર્શનમાં આત્મોન્નતિનું પ્રથમ પગથિયું ગણ્યું છે. એને પ્રથમ 'ગુણસ્થાન' એવું ઐરવપૂર્ણ નામ અપાયું છે. આ પ્રથમ

ગુણસ્થાને રહેલો. જીવ રાગ અને દ્રેષનો હુલ્લો કંઈક શમી ગયો હોય એવે વખતે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરે તો પ્રથમ સોપાન ઉપરથી જાણે ઠેકઠો ન માર્યો હોય તેમ ચોથે સોપાને—‘અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ’ નામના ચોથે ગુણસ્થાને જઈ ચડે. આ ગુણસ્થાન એટલે દેવાદિ વિષેની સાચી પ્રતીતિ—યથાર્થ સમજણ—સમુચિત જ્ઞાન. સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહું તો ચોથે ગુણસ્થાને આરૂઠ થયેલો જીવ ‘સાચા દેવ તે વીતરાગ જ હોય, સદ્ગુરુ તે કંચન અને કામિનીના સર્વથા ત્યાગી જ હોય અને સુધર્મ તે અહિંસામય જ હોય’ એ પ્રકારના મંતવ્યમાં મક્કમ હોય. આ મંતવ્ય સદા ટકાવી રાખવું સહેલું નથી કેમકે રાગ અને દ્રેષનું જોર પાછું જામે તો આ પગથિયાથી નીચે ઊતરવાનું થાય અને કેટલીક વાર તો તે પણ છેક પહેલા પગથિયા સુધી ગમડી પડાય.

ચોથા ગુણસ્થાને પડવા માંડેલો જીવ ત્રીજા ગુણસ્થાને આવે આ ગુણસ્થાન એટલે સાચી અને વિકૃત શ્રદ્ધાનું મિશ્રણ. આ ગુણસ્થાનમાં જીવ વધારેમાં વધારે ‘અંતર્મુહૂર્ત’ સુધી જ રહી શકે. પછી કાં તો એ ઉપર ચડે એટલે ચોથે જાય; કાં તો પડતો પડતો બીજે થઈ પહેલે આવે. બીજું પગથિયું એટલે ચોથા પગથિયે સાચી શ્રદ્ધા થવાથી જે આનંદ આત્માએ અનુભવ્યો હતો—જે એક પ્રકારની નિર્મળ દશાનો અપૂર્વ લાભ મેળવ્યો હતો તેના કંઈક આસ્વાદ પૂરતો અનુભવ જેમકે

૧ નવ સમયથી માંડીને ૪૮ મિનિટમાં એક સમય આછો હોય ત્યાં સુધીનો કાળ ‘અંતર્મુહૂર્ત’ કહેવાય છે. કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ—સર્વથા અવિભાજ્ય અંશ તે ‘સમય’ છે.

કેઈએ દૂધપાક ખાધો હોય અને એટલામાં એને ઊલટી થાય તે એ સમયે એને દૂધપાકનો જે આછો સ્વાદ આવે તેવી આ દશા છે. આ દશા અંતર્મુહૂર્તથી—છ આવલિકાથી વધુ વખત ન ટકે. આ પગથિયાથી આત્મા નીચે ઊતરે જ ને પહેલે આવે જ.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જૈન માન્યતા પ્રમાણે દરેકે દરેક સંસારી જીવ ઉત્કાન્તિનાં પગથિયાં એક પછી એક ચડ્યો જ જાય એમ નથી; ચડતાંચડતાં એ પડે પણ ખરો—એની અપકાંતિ એ થાય અને પાછો ખરાખર પરિશ્રમ કરે તો વળી એ ફરીથી ચડે પણ ખરો.

આત્મોન્નતિમાં આગળ વધવું હોય તો કેવળ કેરી સુશ્રદ્ધા કામ ન લાગે. સાચો ધર્મ શો છે એ જાણ્યા પછી એને અનુરૂપ વર્તન થોડેબધે અંશે પણ ન કરાય ત્યાં સુધી આત્મોન્નતિનું કાર્ય આગળ કેવી રીતે થયે ?

હિસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ એ દુષ્કૃત્યોથી આત્માને જેટલો બચાવાય એટલી એની ઉન્નતિ સધાય. આ કાર્ય અંશતઃ કરાય તો ચોથા પગથિયાથી પાંચમામાં આવ્યા જેટલી પ્રગતિ સાધી કહેવાય—પાંચમો 'દેશવિરતિ' નામના ગુણસ્થાને આત્મા પહોંચેલો ગણાય.

જો હિસાદિ ઉપર પૂરેપૂરો કાપ સુકાય અર્થાત્ પાંચમો યમોનું એટલે કે મહાવ્રતોનું સાચા અને સંપૂર્ણ સ્વીકારપૂર્વક પાલન થાય તો આત્મોન્નતિનું વળી એક પગથિયું ચડાય. એ જીવન સાધુજીવન—સાચું સંસ્કારી જીવન ગણાય. એ શ્રમણતા—થી ઝળકી ઊઠે. આમ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી ચડેલો જીવ-

પછી એ સાધુ હો કે સાધ્વી, જે પોતાનાં મહાવ્રતોને જરા પણ ડાઘ ન લાગે એટલી તકેદારી રાખે તે। એથી પણ જાણે ચહે એટલે 'પ્રમત્ત' ગુણસ્થાનથી 'અપ્રમત્ત' નામના સાતમા ગુણસ્થાને આરૂઠ થાય.

મોહ જેવો આત્માનો કેઈ શત્રુ નથી. એ ક્રોધ, માન, માયા (કપટ) અને લોભ એમ જુદા જુદા વેષ સજી આત્માની ણાનાખરાળી કરવામાં આનંદ માને છે. એને જીતવાનો અપૂર્વ મનોરથ આઠમા ગુણસ્થાને થાય છે. આને લઈને તે એ 'અપૂર્વકરણ' એવા નામથી ઓળખાવાય છે.

અનંત કાળથી જે આત્માની અધોગતિ કરવામાં મચ્યો રહેતો હતો એ મોહને પરાસ્ત કરવા માટે આત્મામાં અસાધારણ સામર્થ્ય જાગે છે અને એને સક્રિય બનાવવા માટે એની પાસે બે માર્ગ છે—જાણે બે નિસરણી છે: (૧) ક્રોધ વગેરે ચંડાળોને એક પછી એક દબાવતો દબાવતો એ ચાલે અને (૨) એકેકને જડમૂળથી નાશ કરતો એ ચાલે. પ્રથમ માર્ગને 'ઉપશમ-શ્રેણિ' કહે છે અને બીજાને 'ક્ષપક-શ્રેણિ' કહે છે. ક્ષપક-શ્રેણિએ આરૂઠ થયા વિના સંપૂર્ણ વીતરાગતા, સાચી સર્વજ્ઞતા અને અંતે મુક્તિ મળે નહિ.

આત્મા એના મનોરથ પાર પાડવામાં થોડે અંશે પણ સફળ થાય એટલે એ નવમા 'અનિવૃત્તિ' નામના ગુણસ્થાને આરૂઠ થાય છે.

ક્રોધ, માન અને માયાને પૂરેપૂરા દબાવી કે નિર્મૂળ કરાતાં લોભના અને તે પણ તદ્દન સામાન્ય કેટિના લોભના

એક સૂક્ષ્મ અંશને જ જીવવાનું કાર્ય બાકી રહે એવી ઉચ્ચ દશા આત્માની થાય ત્યારે એ દસમા ગુણુસ્થાને આરૂઠ થયેલો ગણાય, આ ગુણુસ્થાનને 'સૂક્ષ્મ-સંપરાય' કહે છે.

આ ગુણુસ્થાનથી આગળ વધનારના હાથે આ લોભ પણ કાં તો પૂરેપૂરો દબાઈ જાય-ઉપશાન્ત થાય કે પછી ક્ષીણ થાય. ઉપશાન્ત થાય તો અગિયારમું ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય અને જે ક્ષીણ થાય તો આ અગિયારમા પગથિયે પગ મૂક્યા વિના જ ખારમે જઇ પહોંચાય.

અગિયારમા ગુણુસ્થાનને 'ઉપશાન્તમોહ' અને ખારમાને 'ક્ષીણમોહ' કહે છે. ખારમે ગુણુસ્થાને જઇ પહોંચેલી વ્યક્તિને કદાપિ પડવાનો ભય જ નથી. એ કદી પણ લપસી પડે જ નહિ એવી ઉત્તમ દશા એ પામે છે. જે મોહ એને અનંત કાળ સુધી હેરાન કરતો હતો તેનો સમૂળગો નાશ કરી એ સદાને માટે એના ઉપર જીવ મેળવે છે.

સાતમા, આઠમા, નવમા અને દસમા ગુણુસ્થાનની પેઠે અગિયારમા ગુણુસ્થાને વધારેમાં વધારે અંતમુંહૂર્ત સુધી રહેવાય. પછી તો પતન જ થાય, વળી 'ક્ષપક' શ્રેણિએ આરૂઠ થયેલો જીવ આ પગથિયું કૂદી જાય છે. ઉપશમ-શ્રેણિ માટે આ છેલ્લું પગથિયું છે.

અગિયારમું ગુણુસ્થાન એ ખૂબ જ - સર્વથા લપસણું પગથિયું છે કેમકે અહીં મોહને દબાવી દીધો છે એ વાત ખરી પણ એનો આત્યંતિક નાશ કર્યો નથી એટલે એ મોહ એની જાત પર જતાં બહુ વાર ન જ લગાડે અને તેમ થતાં

આત્માના બાર વાગી જાય છે—મોહ એની સવાર પાડી નાખે છે. એની દશા એ એવી અધમ કરે છે કે ન પૂછે વાત. અગિયારમા પગથિયા જેટલી ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપરથી છેક પહેલા પગથિયા સુધી ચે એ પટકી પાડે.

અગિયારમા ગુણસ્થાન સુધી ચડેલા કેટલાક જીવ છેક પ્રથમ ગુણસ્થાન જેટલી નીચલી હુદ સુધી એકદમ નીચે ન પડતાં સાતમે કે એથી નીચે ઊતરતાં ચોથે ગુણસ્થાને ટકી પણ જાય પરંતુ આગળ વધવા માટે તે એમને પણ ફરીથી પ્રયાસ કરવો પડે, જો કે પહેલે પગથિયે આવી પડનારની જેમ એને તદ્દન નવેસરથી એકઠો ઘૂંટવાનો રહે નહિ.

જેણે ‘ક્ષપક’ શ્રેણિ સ્વીકારી હોય તે જ બારમે ગુણસ્થાને જઈ શકે.

બારમું ગુણસ્થાન એટલે સંપૂર્ણ વીતરાગ દશા. આ અનુપમ દશા પ્રાપ્ત થયા પછી આત્માની સાચી સંપત્તિરૂપ જ્ઞાનની અગહનતી જ્યોતિ અંતર્મુહૂર્તમાં, વધારેમાં વધારે કાચી બે ઘડીમાં ચારે તરફ ફરી વળે એ મહાત્મા સર્વજ્ઞ બને અર્થાત્ એ તેરમે ગુણસ્થાને આરૂઢ થાય. આ ગુણસ્થાનને ‘સયોગિ-કેવલી’ કહે છે.

આમ એક બાજુ વીતરાગતા અને બીજી બાજુ સર્વજ્ઞતા અને સાથે સાથે દરેક પ્રકારના અંતરાયનો આત્યંતિક અભાવ એમ વિવિધ પ્રકારના દિવ્ય અને સનાતન રંગથી રંગાયેલા આત્માની દશા એ આત્મોન્નતિનું લગભગ છેલ્લું પગથિયું છે. આને આપણે ‘જીવન્મુક્તિ’ કહી શકીએ. આ

સમયનું એ જીવનમુક્ત આત્માનું—સયોગિ કેવલીનું વર્તન—ચારિત્ર્ય આદર્શરૂપ હોય છે. આ ગુણસ્થાને રહેલા જીવના જ્ઞાનની કોઈ સીમા નથી તેમ એના સદ્વર્તનમાં કશી મણાનથી. તેમ છતાં શરીરરૂપ કેદખાનામાં આ આત્માને રહેવું પડે છે એટલે અંશે એની દશા નિરાકાર—અશરીરી બનેલા પરમાત્મા—મુક્તાત્માથી ઊતરતી ગણાય. આ સિદ્ધિ પણ તેરમા ગુણસ્થાનથી ચૌદમે જતાં વેંત પ્રાપ્ત થાય છે. એ આત્મોન્નતિનું અંતિમ અને અનન્ય પગથિયું છે. એ ગુણસ્થાનમાં તમામ પ્રકારની શારીરિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિ—યોગોનો ક્રમશઃ વિયોગ થાય અર્થાત્ એ સર્વેનો અંતે આત્યંતિક અભાવ થાય. આથી તો આને ‘અયોગિ-કેવલી’ ગુણસ્થાન કહે છે. આ પગથિયે આરૂઠ થયેલો લગ્યાત્મા જેમ ખારમે ગુણસ્થાને આરૂઠ થતાં રાગરૂપ અજનથી સદાને માટે મુક્ત બન્યો હતો તેમ અહીં શરીરથી પણ—જન્મ ધારણ કરવાની ઉપાધિથી પણ સદાને માટે મુક્ત બને છે. એ સચ્ચિદાનંદમય આત્માને નિરંજનતાની સાથે સાથે નિરાકારતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ બે મહાવિભૂતિઓથી એને કોઈ જરા જેટલા યે સમય માટે છૂટા પાડી શકે તેમ નથી. આ આત્માને એનો સાચો, સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર આનંદ માણતાં કોઈ શક્તી શકે એમ નથી. એના સુખનો કોઈ જોટો નથી. એ સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ આપણે આત્મોન્નતિનાં પગથિયાં ચડવાનો મનોરથ સેવીએ છીએ.

—અખંડ આનંદ (વ. ૪, અં ૧૨)

[૫]

જીવનશોધનનાં સોપાન સંબંધી

જૈન તેમ જ અજૈન મંતવ્યો

[૧]

ઉપક્રમ—આપણે બધા મનુષ્યો છીએ પરંતુ આપણામાંથી કેટલામાં માણસાઈ છે ? જ્યાં મૂળમાં મીઠું હોય ત્યાં પછી સંત, મહંત, મહાત્મા કે અતિમાનવ (superman) જેવા સમર્થ લગ્યાત્માઓમાં રહેલી અલૌકિક અને અનુપમ માનવતાની તો આશા જ શી રાખવી ? પણ આમ નિરાશ થવાનું કારણ નથી કેમકે સંત વગેરેમાં અને સામાન્ય કોટિના માનવમાં જે ભેદ છે તે એટલો જ છે કે સંતોએ પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરી વિકારોને વશ કર્યા છે જ્યારે વિકારોએ નિર્બળ મનના—સામાન્ય કક્ષાના માણસોને વશ કર્યા છે. આથી જો આ વિકારોનું જડમૂળથી નિકાલ કરાય તો મનુષ્ય ‘ પામર પ્રાણી ’ ગણાતો મટીને સર્વોત્તમ બની શકે—ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કોટિનો પ્રભુ બની શકે—જીવન-મુક્તિ મેળવી પર-મુક્તિનો અધિકારી થઈ શકે પરંતુ આ ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ તો આપણે વિકારો વિષે માહિતી મેળવવી જોઈએ અને ત્યાર બાદ એને વશ કરવાના—નિર્મૂળ બનાવવાના ઉપાયોથી વાકેફગાર થવું જોઈએ અને એટલેથી જ ન અટકતાં એ ઉપાયોનો સતત અને સચોટ અમલ કરવો જોઈએ.

ચાર કષાય અને નવ નોકષાય—વિકારો આત્માના અંતરંગ શત્રુઓ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છને સામાન્ય રીતે ‘ષડ્-રિપુ’ તરીકે ઓળખાવાય છે. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો છે અને એ આત્માના કટ્ટરમાં કટ્ટર શત્રુઓ છે એ ચાર કષાયોના સહુચારી અને ઉદ્દીપક નવ ગોઠિયાઓને ‘નવ નોકષાયો’ તરીકે ઓળખાવાય છે. એનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જુજુષ્ણા, (૭) પુરુષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુંસક-વેદ.

ઉપયુક્ત ચાર કષાયો તેમ જ આ નવ નોકષાયો એ મોહ રાજાનો પરિવાર છે. એ બધા વિકારો છે. ‘મોહ’ રાજાને જેટલો ઓખરો કરાય—જેટલો એના ઉપર કાબુ મેળવાય તેટલો આત્મોન્નતિનો માર્ગ મોકળો બને.

બે સોપાન—ઉત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ સાધવા માટે—વિકારી જીવનને સર્વથા વિશુદ્ધ બનાવવા માટે—‘પરમાત્મા’ પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે જૈન દર્શનમાં બે માર્ગ સૂચવાયા છે : (૧) ઉપશમ-શ્રેણિ અને (૨) ક્ષપક-શ્રેણિ. આ બેને હું “જીવન-શોધનનાં જૈન સોપાન” કહું છું. આના સ્થૂળ પરિચય પૂરતી આ લેખની મર્યાદા છે.

ક્રોધના પ્રકારો—ક્રોધની તરતમતા એ ક્રોધ કેટલો વખત ટકે છે તે ઉપરથી માપી શકાય. આ દૃષ્ટિએ જૈન દર્શન એના : ચાર પ્રકારો પાડે છે અને એને (૧) અનંતાનુબંધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, (૩) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને (૪) સંબલન

એ નામે ઝોળખાવે છે. તીવ્રતાની દૃષ્ટિએ અનંતાનુબંધી કોધ ચારેમાં અગ્રેસર છે જ્યારે સંજ્વલન કોધ સૌથી પછાત છે.

સ્થિતિ—અનંતાનુબંધી કોધની સ્થિતિ જીવન પર્યંતની છે અને એથી ઉતરતી કોટિના અન્ય ત્રણ કોધોની સ્થિતિ અનુક્રમે એક વર્ષ, ચાર માસ અને એક પખવાડિયું છે.

માનાહિના પ્રકારો અને એની સ્થિતિ—જેમ કોધના તરતમતાની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો પડાયા છે તેમ માન, માયા અને લોભના પણ ચાર ચાર પ્રકારો પડાયા છે અને તેનાં નામ પણ ઉપર મુજબ રખાયાં છે અને એ ચારેની સ્થિતિ પણ ઉપર મુજબ જ છે.

કષાયોની કનડગત—જીવનવિકાસની ગણનાપાત્ર પ્રથમ પગથિયારૂપ સાચી શ્રદ્ધા પણ કેળવવામાં 'અનંતાનુબંધી' કષાય મહાવિધનરૂપ છે તે પછી જરા જેટલો યે સંયમ પાળવા જેવું કે એથી આગળ વધીને આદર્શ જીવન જીવવા જેવું પગલું તે એ ભરવા જ શાનો દે ?

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ—કષાય નામનો એનો લઘુ બંધુ એનાથી કંઈક નરમ છે. એ સાચી શ્રદ્ધા કેળવવામાં અંતરાય ઊભો કરતો નથી. એ કે અંશતઃ પણ સંયમી થતાં અટકાવવામાં તે એ પણ એના મોટા ભાઈથી ઊતરે તેમ નથી.

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ—કષાય એના આ બંને ભાઈઓ કરતાં વધારે નમ્ર છે. એ સાચી શ્રદ્ધા સેવવામાં બાધક બનતો નથી એટલું જ નહિ, પણ એ થોડાઘણા પણ વ્રતનિયમો પાળવા દેવામાં યે વચ્ચે આવતો નથી.

સંબલન-કષાય તો એના અગ્રિમ લાઇઓ કરતાં સાવ ઠીકો છે. એ ઉચ્ચતમ જીવન જીવવા નથી દેતો—એ આદર્શ વર્તનની વિરુદ્ધ છે ખરો પરંતુ એથી કંઈ એ પાંચ યમો-મહાવ્રતો સ્વીકારવામાં આડખીલીરૂપ થતો નથી. આમ હોવાથી એના રાજ્ય દરમ્યાન સાચી શ્રદ્ધા માટે અને યથાયોગ્ય સંયમ માટે પૂરતી છટ રહે છે.

ચતુર્થ ગુણસ્થાન—જ્યાં સુધી દેવ, ગુરુ અને ધર્મને વિષે સાચી શ્રદ્ધા ન ઉદ્ભવે અથવા અન્ય રીતે કહું તો જીવ અને અજીવ તત્ત્વોના સ્વરૂપ વિષે યથાર્થ પ્રતીતિ અને રુચિ ન થાય ત્યાં સુધી લલ્લે થોડું પણુ—એટલું જે સાચું જ્ઞાન ન જ થાય તો પછી સદ્વર્તનના-યથાર્થ ચારિત્રના અંશની તો વાત જ શી ?

આથી એ વાત ક્લિત થાય છે કે ‘મોહ’ નૃપતિને પરાસ્ત કરવા માટેની તીવ્ર અસિદ્ધાષા જાગે તે માટે સાચી શ્રદ્ધારૂપ ભૂમિકા ઉપર આવવું જોઈએ. જૈન પરિભાષિક શબ્દોમાં કહીએ તો ચોથું “અવિરત-સમ્યગ્દષ્ટિ” નામનું^૧ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ દશામાં પછી લલ્લેને સાચી શ્રદ્ધા અને યથાર્થ જ્ઞાનને અનુરૂપ સદ્વર્તન કરવા જેટલો પુરુષાર્થ મોહની પ્રખળતાને લઈને એ આત્મા ન કરી શકે એટલો એ લાચાર હોય. આ લાચારીનો એણે ખુદકા મને સ્વીકાર કરવો ઘટે.

૧. આની સમજણ માટે જુઓ ‘આત્મોત્તરિતો ક્રમ’ નામનો મારો લેખ (પૃ. ૬૩). આ લેખ અત્ર પૃ. ૫૮-૬૮માં છપાયો છે. એમાં મેં આત્માની ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચત દશાઓ કંઈ કંઈ છે તે દર્શાવ્યું છે. અ્યારે પ્રસ્તુત લેખમાં એ દશાઓ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સૂચવ્યું છે.

ગુણસ્થાન ૫-૭—જો શ્રદ્ધાને થોડેઘણે અશે પણ સક્રિય સ્વરૂપ આપવા જેટલો પ્રયાસ પણ એ આત્મા સફળ રીતે કરી શકે તો તે ઇષ્ટ છે અને એથી પણ ઇષ્ટતર સ્થિતિ તો પાંચ યમો યાને મહાવ્રતોનો યથાર્થ સ્વીકાર અને તેનું પાલન છે અને ઇષ્ટતમ સ્થિતિ તો એ પાલનમાં જરા જેટલો પણ પ્રમાદ ન સેવાય તે છે. આ પ્રમાણેની ઇષ્ટ, ઇષ્ટતર અને ઇષ્ટતમ સ્થિતિઓને અનુક્રમે પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાન તરીકે યોગબાવાય છે. એનાં નામ નીચે સુજબ છે :—

(૧) દેશવિસ્ત, (૨) પ્રમત્તસંયત અને (૩) અપ્રમત્તસંયત.

યોગ્યતા—મોહની સામે મોરચો માંડવા માટેનો—જીવન-શુદ્ધિની શરૂઆત કરવા માટેનો અધિકાર ચોથા ગુણસ્થાને આવનારને મળે છે પરંતુ એના કરતાં એના પછીના ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાને આડૂઠ થયેલો આત્મા એના કરતાં વધારે સહેલાઈથી અને વધારે પ્રમાણમાં લાભ ઉઠાવી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

સંતુલન—મોહને વશ કરવો એટલે ક્રોધાદિને દાખી દેવા. એનાથી અડયાતો અને અપ્રતિપાતી માર્ગ તો ક્રોધાદિનો સહંતર નાશ એ છે પરંતુ આ કાર્ય વિકટ છે કેમકે એ વિશેષ પુરુષાર્થની અપેક્ષા રાખે છે. આમ જે એ માર્ગો છે તેને અનુક્રમે ‘ઉપશમ-શ્રેણિ’ અને ‘ક્ષપક-શ્રેણિ’ કહે છે.

અધિકારી—‘ઉપશમ’ શ્રેણિનો અધિકારી ચોથાથી સાતમા ગુણસ્થાનો પૈકી ગમે તે ગુણસ્થાને રહેલો આત્મા છે. ‘ક્ષપક’ શ્રેણિ ઉપર આડૂઠ થવા માટે તો આટલી જ યોગ્યતા ન ચાલે. એ માટે તો એ વ્યક્તિની વય આઠ વર્ષ કરતાં તો કંઇક અધિક

હોવી જ જોઈએ તેમ જ એના શરીરનો ખાંધો સર્વોત્તમ હોવો જોઈએ અને શારીરિક બળ પણ અગાધ હોવું જોઈએ.

દિગંબર સંપ્રદાય પ્રમાણે તો 'ઉપશમ' શ્રેણિનો આરંભ સાતમા ગુણુસ્થાને આરૂઠ થયેલી જ વ્યક્તિ કરે છે. એ પૂર્વેનાં ગુણુસ્થાનમાં રહેલી વ્યક્તિને તેમ કરવાનો અધિકાર નથી. 'ક્ષપક' શ્રેણિના આરંભ માટે પણ આ સંપ્રદાય સાતમા ગુણુસ્થાનની નીચેનાની ના પાડે છે.

[૨] 'ઉપશમ' શ્રેણિ

ત્રણ કરણો—સાચી શ્રદ્ધા થાને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તે માટે આત્માને પુરુષાર્થ કરવો પડે છે તો પછી પરંપરાએ મોક્ષ અપાવનારી નિસરણીએ ચડવા માટે વિશેષ પુરુષાર્થ કરવો પડે તેમાં શી નવાઈ ?

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે જૈન દર્શનના મતે અનાદિ કાળથી મિથ્યાદૃષ્ટિ એવો જીવ ત્રણ કરણો કરે છે : (૧) યથાપ્રવૃત્તિ-કરણુ, (૨) અપૂર્વ-કરણુ અને (૩) અનિવૃત્તિ-કરણુ. 'કરણુ' એટલે આત્માનો પરિણામ—એનો અધ્યવસાય. આ જ ત્રણ કરણો ક્રમશઃ 'ઉપશમ' શ્રેણિ માટે પણ કરાય છે. એ દરેકનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે. 'કર્મોની દીર્ઘકાલીન સ્થિતિ ઘટાડવામાં

૧. જૈન દર્શન પદાર્થોત્તિ ચેતન અને જડ એમ બે વિભાગમાં વહેંચે છે. જડ પદાર્થો તરીકે આકાશ, પુદ્ગલ વગેરે એ ગણાવે છે. 'પુદ્ગલ' એટલે રૂપ, રસ, ગંધ અને રપક્ષથી યુક્ત પદાર્થ. આ પુદ્ગલના ખૂબ આરીક અંશો જે આખી દુનિયામાં ફેલાયેલા છે તેને વિકારી કે અવિકારી સદેહ આત્મા કાયિક, વાયિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા આઠર્ષી પોતાની સાથે એકમેક ખનાવે છે. તેમ થતાં એ અંશો 'કર્મ' તરીકે ઝોળખાય છે.

કષાયોને અને ખાસ કરીને મિથ્યાત્વને મંદ બનાવવામાં આત્માનો જે પરિણામ કારણરૂપ થાય તેને ‘યથાપ્રવૃત્તિ-કરણુ’ કહે છે. આ બુદ્ધિપૂર્વકનો પ્રયાસ નથી.

‘યથાપ્રવૃત્તિ’ કરણના પ્રત્યેક સમયમાં આત્મા ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ સાધતો જાય છે. એને લઈને શુભ કર્મોની જે કૃળ આપવાની શક્તિ છે—જે એનો અનુભાગ છે તેમાં એ વધારો કરે છે અને અશુભ કર્મોની કૃળ આપવાની તાકાતને એ તોડતો જાય છે—એના અનુભાગની હાનિ કરે છે.

અંતર્મુહૂર્ત સુધી આ કાર્ય કરી એ ‘અપૂર્વ-કરણુ’ કરે છે. આના પ્રથમ સમયે જે કર્મ જેટલો વખત ટકવાવાળું હોય તેટલા વખત કરતાં એ ઘણો ઓછો વખત ટકે એવી જાતનો એ પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ એ કર્મોનો ‘સ્થિતિ-ઘાત’ કરે છે.

ખીજું કાર્ય એ એ કરે છે કે જેથી અશુભ કર્મોનું જોર ધીરે ધીરે ઓછું થતું જાય છે—એનો રસ ધીરે ધીરે જાણે સુકાઈ જાય છે. આને ‘રસ-ઘાત’ કહે છે.

જે કર્મોનાં ફળિયાં (ફલિકો)નો સ્થિતિઘાત કરાય છે તેનાં ફળિયાંએને અસુક ક્રમે સ્થાપન કરવાનું કાર્ય કરાય છે એને ‘ગુણુ-શ્રેણિ’ કહે છે. આ એનું ત્રીજું કાર્ય છે આ કાર્ય દ્વારા જે ફલિકો ઠાલાંતરે ભોગવવાનાં હતાં તે ફલિકો જેમ અને તેમ જલદી ભોગવાય અને ઉત્પન્ન થતાં ફલિકોની સંખ્યા જેમ અને તેમ ઘટે એવો પ્રયાસ કરાય છે.

સદેહુ આત્મા અને તેમાં યે વિકારી આત્મા તો પ્રતિસમય કોઈ ને કોઈ કર્મ બાંધતો જ રહે છે—કર્મનો પોતાની સાથે સંબંધ જોડતો જ રહે છે. આમાં જે શુભ કર્મોનો એ બંધ કરે છે તે રૂપે જે અશુભ કર્મો પહેલાં એણે બાંધ્યાં હતાં તેને પલટાવે છે—ફેરવી નાખે છે. આને ‘ગુણ-સંક્રમણ’ કહે છે. પ્રથમ સમયમાં અશુભ કર્મમાં જેટલાં દળિયાં શુભ કર્મમાં સંક્રાન્ત કરાય છે તેનાથી ઉત્તરોત્તર સમયમાં એ અશુભ કર્મનાં વધારેમાં વધારે દળિયાંને શુભ કર્મનાં દળિયાં તરીકે ફેરવતો જાય છે. આ એનું ચોથું કાર્ય છે.

પાંચમું કાર્ય ‘અપૂર્વ-સ્થિતિ-બંધ’ છે. આનો અર્થ એ છે કે આત્મા પહેલાં જેટલી સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધતો હતો તેનાથી ઘણી જ ઓછી સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે.

આમ અપૂર્વ-કરણ દ્વારા આત્મા (૧) સ્થિતિ-ઘાત, (૨) રસ-ઘાત, (૩) ગુણ-શ્રેણિ, (૪) ગુણ-સંક્રમણ અને (૫) અપૂર્વ-સ્થિતિ-બંધ એમ પાંચ કાર્યો અપૂર્વ રીતે કરે છે.

અપૂર્વ-કરણની અવધિ પૂર્ણ થતાં આત્મા અનિવૃત્તિ-કરણ કરે છે આ વેળા પણ એ સ્થિતિ-ઘાત ઇત્યાદિ કાર્યો કરે છે પણ એ વધારે વેગથી કરે છે.

કાર્યપ્રદેશ—‘ઉપશમ’ શ્રેણિએ આરૂઠ થનાર સૌથી પ્રથમ અનુક્રમે યથાપ્રવૃત્તિ-કરણ, અપૂર્વ-કરણ અને અનિવૃત્તિ-કરણ કરે છે અને એ દ્વારા એ અનંતાનુબંધો કષાયેને દાખી દે છે—એને જાણે ઊંઘાડી દે છે—એને જાગૃત થવા દેતો નથી. ત્યાર બાદ એ સાચી શ્રદ્ધામાં ખલેલ પહોંચાડનારા ત્રણ પ્રકારના દર્શન-મોહનીયની ત્રણે પ્રકૃતિઓને સમકાળે દબાવી દે છે અને

એ દ્વારા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું દાર હુંમેશને માટે ઊભાડું કરે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જતું રહે તો એ આગળ ઉપર એ મળી જ શકે એવી પરિસ્થિતિ આ વ્યક્તિ ઊભી કરે છે. આ વાત એ દૃષ્ટાંતો દ્વારા હું સ્પષ્ટ કરીશ :—

(૧) ધારો કે એક મોતીમાં કાણું પડાયું છે. કોઈક કારણસર એ કાલાંતરે પુરાઈ જાય એવું બને તો પણ એ વિધાયેલું તે અણવિધાયેલું ન રહે.

(૨) સોયમાં દોરી પોરવી હોય તો એ સોય ખોવાઈ જતાં એને શોધવી સહેલી પડે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થતાં એ ફરીથી ઉપર્યુક્ત ત્રણ કરણો કરે છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણ સાતમા 'અપ્રમત્ત સંયત' નામના ગુણુસ્થાનમાં, અપૂર્વકરણ એ નામના આઠમા ગુણુસ્થાનમાં તેમ જ અનિવૃત્તિકરણ 'અનિવૃત્તિ બાહર સંપરાય' નામના નવમા ગુણુસ્થાનમાં કરે છે. એ ગુણુસ્થાનમાં આરૂઠ થયા બાદ થોડોક વખત પસાર થતાં એ વ્યક્તિ ૨૧ 'મોહનીય-પ્રકૃતિઓ'નું અંતરકરણ કરે છે અર્થાત્ વચ્ચે આંતરું પાડે છે. આ આંતરમાં ચારિત્ર-મોહનીય કર્મનાં

૧. કર્મના મુખ્ય જે આઠ પ્રકારો ગણાય છે તેમાંના એકનું નામ 'મોહનીય કર્મ' છે. એના જે ઉપપ્રકારો છે તે 'મોહનીય પ્રકૃતિઓ' કહેવાય છે. એમાં સોળ કષાય, નવ નોકષાય અને સમ્યક્ત્વને બાધક ત્રણ પ્રકૃતિઓ છે.

૨. કરણુમાં કરણુ તે 'અંતરકરણુ'.

કોઈ દળિયાં રહેતાં નથી કે જે લોગવવાં પડે. ત્યાર બાદ એ અંતર્મુહૂર્તમાં આ ૨૧ પ્રકૃતિઓ પૈકી નવ નોકષાયોને નીચેના ક્રમ દબાવી દે છે :—

(૧) નપુંસક-વેદ; ત્યાર બાદ (૨) સ્ત્રી-વેદ; એના પછી સમકાલે (૩) હાસ્ય, (૪) રતિ, (૫) અરતિ, (૬) શોક, (૭) ભય અને (૮) જીગૃહ્સા; અને અંતે (૯) પુરુષ-વેદ.

આ ક્રમ તો ઉપશમ-શ્રેણિએ આરૂઠ થયેલી વ્યક્તિ પુરુષ હોય તો તેને અંગે ઘટે છે. જો એ સ્ત્રી હોય તો પ્રથમ નપુંસક-વેદને, પછી પુરુષ-વેદને, ત્યાર બાદ સમકાલે હાસ્યાદિ ષટ્ક ન અને અંતમાં સ્ત્રી-વેદને દબાવી દે છે. એવી રીતે ઉપશમ-શ્રેણિ ચક્રનાર નપુંસક હોય તો સૌથી પ્રથમ સ્ત્રી-વેદ, પછી પુરુષ-વેદ, ત્યાર પછી સમકાલે હાસ્યાદિ ષટ્ક અને છેલ્લે નપુંસક-વેદ એ ક્રમે એને દબાવવાનું કાર્ય કરે છે.

નવ નોકષાયોને પરાસ્ત કરી એ વ્યક્તિ ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ’ ક્રોધને અને ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણ’ ક્રોધને સમકાલે દબાવી કાલાંતરે ‘સંજ્વલન’ ક્રોધને દબાવે છે. ત્યાર પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એમ બંને પ્રકારના માનને સમકાલે દબાવી અને આગળ ઉપર ‘સંજ્વલન’ માનનો સામનો કરી એને દબાવે છે. ત્યાર બાદ ઉપયુક્ત ક્રોધ અને માનની જેમ એ જ ક્રમે ત્રણ પ્રકારની માયાને એ દબાવે છે.

આ કાર્ય થઈ રહેતાં ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ’ લોભ અને ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણ’ લોભને એ દબાવે છે. ‘સંજ્વલન’ લોભને એ ભાતના ક્રોધાદિ કષાયોની જેમ દબાવાય તેમ નથી. એથી એ માટે એને નવીન વ્યૂહ રચવો પડે છે.

સાથી પ્રથમ તો એ 'સંન્વલન' લોભને ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત કરે છે. પછી એના પહેલા એ વિભાગોને સમકાલે એ દખાવે છે. પછી ત્રીજા વિભાગના સંખ્યેય ખંડ કરી એને એક પછી એક દખાવે છે. આ સંખ્યેય ખંડને 'કિટ્ટી' કહે છે. એ પૈકી છેલ્લી કિટ્ટીના સંખ્યેય ટુકડા કરી એ પ્રત્યેકને સમયે સમયે એ દખાવે છે. આમ કરવાથી એ 'સૂક્ષ્મ-સંપરાય' નામના દસમા ગુણસ્થાને આરૂઢ થાય છે. 'સંન્વલન' લોભનો છેલ્લો સૂક્ષ્મ અંશ એ દખાવી રહે એટલે 'ઉપશાંત-મોહ' નામના અગિયારમા ગુણસ્થાને આરૂઢ થાય છે. આ ઉપશમ-શ્રેણિનું છેલ્લું પગથિયું છે એટલે એનાથી એ આગળ વધી શકે નહિ કેમકે અહીં આ નિસરણી પૂરી થાય છે.

પતન—૧૧મા ગુણસ્થાનમાં વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ ટકાય. ત્યાર બાદ તો પતન જ થાય. આ પતન યાને પ્રતિપાત એ કારણથી થાય છે : (૧) ભવ-ક્ષય યાને આયુષ્યની સમાપ્તિ થઈ જવાથી અને (૨) અદ્વા-ક્ષય યાને ૧૧મા ગુણસ્થાનની ઉત્કૃષ્ટ કાલમર્યાદાનો અંત આવવાથી.

એ ૧૧મા ગુણસ્થાનમાં રહ્યો છતો આયુષ્ય પૂર્ણ થાય તો એ 'અનુત્તર' વિમાનવાળા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય પરંતુ આત્મોન્નતિની અપેક્ષાએ તો એ વ્યક્તિ છેક ચોથા ગુણસ્થાન સુધી નીચે ઊતરી જાય કેમકે આ દેવગતિમાં ચોથું જ ગુણસ્થાન છે.

એ ૧૧મા ગુણસ્થાનમાં મરણ ન થાય તો એ ૧૧મા ગુણસ્થાનનો કાળ પૂરો થતાં જે ક્રમે એક પછી એક ચડતી અનુભવી હુતી તેનાથી ક્રમે ક્રમે એ પડવા માંડે એટલે કે

પહેલા દસમે ગુણુસ્થાને આવે, પછી નવમે ઇત્યાદિ પડતાં પડતાં એ કદાચ છૂકું કે ચોથે ગુણુસ્થાને ટકી જાય અને તેમ ન થાય તો છેક પહેલા ગુણુસ્થાન સુધી નીચે ગળડી પડે.

શ્રેણિની પ્રાપ્તિ—એક ભવમાં વધારેમાં વધારે જે વાર અને સમગ્ર સંસાર દરમ્યાન ચાર વાર ભવ્યાત્મા ‘ઉપશમ-શ્રેણિ’ પ્રાપ્ત કરે છે. જે એક જ વાર ‘ઉપશમ’ શ્રેણિ એક ભવમાં પ્રાપ્ત થઈ હોય અને ફરીથી એનો યોગ ન મળે અને પુણ્ય ભેરાવાર હોય અને ‘ક્ષપક’ શ્રેણિ આરૂઠ કરાય તો ભવનો અંત આવે—મુક્તિ મળે. આ સંબંધમાં મતભેદ છે કેમકે સૈદ્ધાંતિકોને મતે એક ભવમાં એક જ શ્રેણિ સંભવે છે, નહિ કે જે અર્થાત્ એક વાર ‘ઉપશમ’ શ્રેણિએ આરૂઠ થયેલી વ્યક્તિ તે ભવમાં ફરીથી એ જ શ્રેણિનો કે ‘ક્ષપક’ શ્રેણિનો યે આશ્રય લઈ ન જ શકે—આને લઈને એ ભવમાં તો એ જીવન-મુક્ત ન જ બની શકે તો પર-મુક્ત બનવાની તો વાત જ શી ?

નિષ્કર્ષ—ઉપશમ-શ્રેણિમાં જે ક્રમથી કષાયાદિનું ઉપશમન કરાય છે તે જોતાં નીચે મુજબની કલ્પના સ્પુરે છે :—

(૧) આત્માની ઉન્નતિ થવામાં બાધકમાં બાધક તત્ત્વ તે અનંતાનુબંધી કષાયની જાગૃત અને સક્રિય અવસ્થા છે—એનો વિપાકોદય છે.

(૨) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ આત્માની ઉન્નતિ રોકવામાં એકેકથી ચડિયાતા છે.

(૩) નોકષાયના ઉપશમ બાદ ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ’ કોષને અને ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ’ કોષને સમકાળે ઉપશમ થાય છે. ‘સંવલન’ કોષ એના પછી દબાવાય છે. આમ ચારે પ્રકારના કોષને ઉદય અટકાવ્યા બાદ—એને પોતાને પડછો ખતાવતાં રોક્યા બાદ માનને અને ત્યાર પછી માયાને અને લોભને સપાટામાં લેવાય છે.

(૪) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ કષાયોનો સમકાળે ઉપશમ થાય છે.^૧

(૫) સૌથી દુર્જેય શત્રુ તે ‘સંવલન લોભ’ છે કેમકે બીજા બધા કષાયોને તેમ જ લોભના પહેલા ત્રણ પ્રકારોને દબાવ્યા બાદ એનો વારો છેલ્લો આવે છે અને બીજું એનો સર્વથા ઉપશમ કરવા માટે એના પ્રથમ ત્રણ ભાગ કરી ત્રીજા ભાગના તો ટુકડે ટુકડા કરવા પડે છે.

(૬) નવ નોકષાયોનું જોર ‘અનંતાનુબંધી’ કષાયની આણુ વર્તતી હોય ત્યાં સુધી—એના ઉદય સુધી જ છે. એનો અસ્ત થતાં નવ નોકષાયો દબાવી શકાય છે—એનો ઉદય રોકી શકાય છે. મુખ્ય શત્રુ કેદ પકડાતાં એના ગોઠિયાઓનું જોર કયાં સુધી ચાલે? એ તો પલાયન જ કરી જાય ને?

[૩]

ક્ષપક-શ્રેણિ

અધિકારી—આ શ્રેણિના અધિકારી વિષે આપણે પૃ. ૭૩-૭૪માં ઉલ્લેખ કરી ગયા.

૧. જુઓ આવરસપની નિજશ્રુતિ (ગા. ૧૧૬).

વિશેષતા—‘ઉપશમ’ શ્રેણિ પર આરૂઠ થનારી વ્યક્તિ કોઠાદિને પોતાનું જોર બતાવતાં રોકે છે જ્યારે ‘ક્ષપક’ શ્રેણિનો આશ્રય લેનારી વ્યક્તિ એને સુધુષ્ટ અવસ્થામાં પણ ન રહેવા દેતાં એનું પૂરેપૂરું નિકંદન કાઢે છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં કહું તો ‘ઉપશમ’ શ્રેણિનો આશ્રય લેનાર કોઠાદિના ઉદ્યને રોકે છે તો ‘ક્ષપક’ શ્રેણિએ આરૂઠ થયેલ એ ઉદ્યને જ નહિ પણ એની સત્તાનો—એની નિષ્ક્રિય વિદ્યમાનતાનો પણ નાશ કરે છે અને તેમ કરી એના પંજમાંથી સદાને માટે મુક્ત બને છે—એના ઉપર સર્વાંશે વિજય મેળવે છે.

ચારનો સંહાર—‘ક્ષપક’ શ્રેણિએ આગળ વધનાર સૌથી પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિ આદિ ઉપયુક્ત ત્રણ કરણો વડે અનંતાનુબંધી કષાયોનો સર્વથા નાશ કરે છે. ત્યાર બાદ એ દર્શન-મોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિનો ક્રમશઃ સંહાર કરે છે. જે એમ કરવા માટે એની પાસે પૂરતું આયુષ્ય ન હોય અર્થાત્ મિથ્યાત્વના સંહારરૂપ આ કાર્ય પૂરું કર્યા પૂર્વે એનું મૃત્યુ થાય તો ફરીથી એ અનંતા-નુબંધી કષાયો બાંધવા જેવી અધમ દશાને પામે કેમકે મિથ્યાત્વનું ખીજ હજી બળી ગયું નથી—એ મોજૂદ છે.

‘ક્ષપક’ શ્રેણિએ આરૂઠ થતાં પહેલાં જે આરૂઠ થનારે અન્ય ગતિનું આયુષ્ય બાંધી દીધું હોય અને સાત મોહનીય પ્રકૃતિનો નાશ થયા બાદ તરત જ એ મૃત્યુ ન પામે તો જે ઉચ્ચ સ્થિતિ સુધી એ પહોંચ્યો હોય તેટલેથી જ એ સંતોષ માને અને ટૂંક સમય માટે તો અન્ય દુશ્મનોનો નાશ કરવા માટે એ કથો પ્રયત્ન કરે નહિ. એને લઇને એને મુક્ત મેળવવા માટે ચારેક ભવ કરવા પડે.

જો આયુષ્યનો બંધ કર્યા પૂર્વે એ આ શ્રેણિ પર આરૂઠ થયેા હોય તો સાત મોહનીય પ્રકૃતિનો નાશ કર્યા બાદ એ અવશિષ્ટ મોહનીય પ્રકૃતિનો સંહાર કરવા પૂરી તૈયારી કરે છે. આ માટે એ સૌથી પ્રથમ ઉપર્યુક્ત ત્રણ કરણો કરે છે. પ્રથમ કરણ ‘અપ્રમત્તસંયત’ ગુણુસ્થાનમાં અને બીજાં જે એના નામરાશિ ગુણુસ્થાનોમાં એટલે કે ‘અપૂર્વકરણુ’ અને ‘અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય’ ગુણુસ્થાનમાં એ કરે છે.

આઠનો ક્ષય—‘અપૂર્વકરણુ’રૂપ કરણુ ચાલુ હોય તે દરમ્યાન ચારે પ્રકારના અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ અને ચારે પ્રકારના પ્રત્યાખ્યા-નાવરણુ કષાયોનો એમ આઠનો એ સમકાળે સંહાર કરે છે. આ સંહારનું કાર્ય અડધું થઈ રહે એટલે એ ‘વેદર્શનાવરણુ’ કર્મની પ્રચલાદિ ત્રણ પ્રકૃતિઓનો નાશ કરે છે અને નરક-ગતિ, તિર્યચ-ગતિ વગેરે તેર નામ-કર્મનો પણ સંહાર કરે છે. આટલું કાર્ય સિદ્ધ થતાં એ કષાયોના સંહારનું કાર્ય એણે અડધું બાકી રાખ્યું હતું તે પૂરું કરે છે.

નોકષાયોનો નાશ—આ કાર્ય કર્યા પછી ‘ઉપશમ’ શ્રેણિએ આરૂઠ થનાર પુરુષે જે ક્રમે નવ નોકષાયોને દમાવી દીધા હતા એ જ ક્રમે એ એનો વિનાશ સજે છે. સ્ત્રી અને નપુंसકને

૧. એના નવ પ્રકારો છે : પાંચ પ્રકારની નિદ્રા તેમ જ ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શનનાં ચાર આવરણો. એમાં નિદ્રાના જે પાંચ પ્રકારો છે તે એની તરતમતા ઉપર આધાર રાખે છે. એ એકેકથી ગાઠ છે. એનાં નામો નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્થાનધિ છે. જિંધમાં ને જિંધમાં જીડીને ખૂમ કામ કરે છતાં ખમર ન પડે એની જિંધ તે ‘સ્થાનધિ’ છે. જિભા જિભા કે બેઠા બેઠા જે જિંધ આવે તે ‘પ્રચલા’ કહેવાય છે.

માટે 'ઉપશમ' શ્રેણિના નિરૂપણમાં જે ક્રમ દર્શાવાયો છે તે જ ક્રમ આ 'ક્ષપક' શ્રેણિએ આરૂઢ થનાર સ્ત્રીને અને નયુક્તકને અંગે ઘટે છે.

ત્રણનો ક્ષય—ત્યાર બાદ એ 'સંજ્વલન' નામના કોષ, માન અને માયાનો એમ ત્રણનો ક્ષય કરે છે.

સંજ્વલન લોભનો સંહાર—આટલું કાર્ય થઈ રહે એટલે એ 'અનિવૃત્તિ બાહર સંપરાય' ગુણુસ્થાન છોડીને એથી આગળના— 'સૂક્ષ્મ સંપરાય' નામના દસમા ગુણુસ્થાને આરૂઢ થાય છે. એ ગુણુસ્થાને રહીને એ 'સંજ્વલન' લોભના ત્રણ ભાગો કરી પહેલા બેનો આત્યંતિક નાશ કરી ત્રીજા ભાગના સંખ્યેય ખંડો કરી એ દરેક ખંડનો અનુક્રમે સંહાર કરતો કરતો છેલ્લા ખંડના સંહારની નોખત વાગતાં એ એના સંખ્યેય ટુકડા કરે છે અને પ્રત્યેક સમયે એકેકને રામશરણ કરે છે.

આ પ્રમાણે કષાયના છેલ્લા અંશનો પણ નાશ થતાં કોઈ કષાયનો નાશ કરવો બાકી રહેતો નથી. આ સ્થિતિએ પહોંચવું એટલે 'ક્ષપક' શ્રેણિના લગભગ છેલ્લા પગથિયે જઈ પહોંચવું. હવે આ જીવ 'ક્ષીણ-કષાય' તરીકે—સાચા વીતરાગ તરીકે ઓળખાય છે.

એણે દસમા ગુણુસ્થાનથી ઠેકઠો મારી બારમું 'ક્ષીણમોહ' નામનું ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ 'ક્ષીણમોહ' નામના બારમા ગુણુસ્થાનના ઉપાંત્ય

સમયમાં એ નિદ્રા અને નિદ્રાનિદ્રાનો સંહાર કરે છે અને અંત્ય સમયમાં જ્ઞાનાવરણની પાંચ પ્રકૃતિને, દર્શનાવરણની અવશિષ્ટ ત્રણ પ્રકૃતિને અને અંતરાયની ૨૫ાંચે પ્રકૃતિને સમકાળે સંહાર કરે છે. તેમ થતાં એ 'સયોગિ-કેવલી' નામના તેરમે ગુણુસ્થાને આરૂઢ થાય છે. પછી આયુષ્ય-કર્મ લોગવવાનું બાકી રહે ત્યાં સુધી એ આ 'જીવન-મુક્ત' અવસ્થામાં રહે છે અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેહ પણ છૂટે છે અને એ પર-મુક્તિને—જીવન-મુક્તિ પછીની સર્વોત્તમ દશાને વરે છે. એ મુક્તિ-રમણી સાથે અવિ-ચિન્ન અને અનુપમ લગ્ન-અંથિથી સત્વર જોડાઈ જાય છે.

સામ્ય અને વૈષમ્ય—'ઉપશમ' શ્રેણિ અને 'ક્ષપક' શ્રેણિ પૈકી ગમે તે શ્રેણિનો આશ્રય લેનાર જે કે મોહ સામે જ મારચો માંડે છે અને આમ એ બંનેના કાર્યમાં સમાનતા છે ખરી પરંતુ મોહનાં વિવિધ રૂપો સામે માથું ઝેંચકવાના ક્રમમાં ફેર છે. અલબત્ત બંને શ્રેણિમાં સૌથી પ્રથમ 'અનંતાનુબંધી' રૂપાયોની સામે હુલ્લો લઈ જવાય છે અને પછી દર્શન-મોહ-નીયની ખબર લેવાય છે એટલું સામ્ય છે. ત્યાર પછી બંને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે ફટાય છે. 'ઉપશમ' શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિ નવ નોકપાયનો સામનો કરે છે જ્યારે આ કાર્ય 'ક્ષપક' શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિ આગળ ઉપર કરે છે.

૧. આ પ્રકૃતિઓ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને અવધર્શન એ ચારનાં આવરણરૂપ છે.

૨. દાન દેવામાં, લાભ લેવામાં, ભોગ ભોગવવામાં, ઉપભોગ ભવવામાં અને પુરુષાર્થ કરવામાં આ વિદ્યારૂપ છે.

‘ઉપશમ’ શ્રેણિએ આરૂઠ થયેલી વ્યક્તિ ક્રોધના અનંતાનુભંધી સિવાયના ત્રણે પ્રકારોને દબાવ્યા બાદ માનના એ જ ત્રણ પ્રકારોને અને ત્યાર પછી માયાના પણ એ જ ત્રણ પ્રકારોને અને ત્યાર બાદ લોભના અવશિષ્ટ ત્રણ પ્રકારો પૈકી બેને અને ત્યાર પછી લોભના છેલ્લા પ્રકારને સપાટામાં લે છે, જ્યારે ‘ક્ષપક’ શ્રેણિએ આરૂઠ થનાર આમ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ક્રમશઃ નાશ ન કરતાં એ પ્રત્યેકના તરતમતા પ્રમાણેના પ્રકારોને એટલે કે ચારેના અપ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપને અને સમકાળે ચારેના પ્રત્યાખ્યાનરૂપ સ્વરૂપને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી ત્યાર બાદ નવ નોકષયનો ઉપર સૂચવાયા મુજબ ક્રમે-ચાર કટકે ક્ષય કરી ચારે કષાયના ‘સંજવલન’ નામના પ્રકારનો ક્ષય કરે છે.

આમ ‘ઉપશમ’ શ્રેણિમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેકના પહેલા બે પ્રકારોપૂર્વક ક્રમશઃ ઉપશમ છે જ્યારે ‘ક્ષપક’ શ્રેણિમાં ક્રોધાદિના પહેલા બે પ્રકારનો-અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણનો સમકાળે અને ત્યાર બાદ ‘સંજવલન’ કષાયરૂપ ક્રોધાદિનો ક્રમશઃ ક્ષય છે.

‘ઉપશમ’ શ્રેણિ અને ‘ક્ષપક’ શ્રેણિ વિષે વિશેષ પરામર્શ કરતાં નીચે મુજબના મુદ્દા તારવી શકાય :—

(૧) ક્રોધાદિ ચાર કષાયો એ આત્માના મહાશત્રુઓ છે જ્યારે એની સરખામણીમાં નવ નોકષાયો સામાન્ય અર્થાત્ કુદ્ર શત્રુઓ છે.

(૨) ‘લોભે લક્ષણ જાય’, ‘લોભ એ પાપતું મૂળ છે’ ઇત્યાદિ લોભને અંગેની કહેવતો એક યા બીજા સ્વરૂપે જાણે

એમ ન સૂચવતી હોય કે આત્માને સૌથી જીવલેણ દુશ્મન કાંઈ હોય તો તે 'લોભ' છે. આ અનુમાન અજ્ઞેનોને માન્ય હોય તો નહિ પરંતુ જૈન દૃષ્ટિએ તો કષાયોના ઉપર વિજય મેળવવા માટે જે માર્ગ દર્શાવાયેલ છે તે જોતાં તો આત્માને સૌથી પ્રખર શત્રુ 'લોભ' છે. એ લોભ પહેલેથી છેલ્લે સુધી એની સામે થાય છે. વળી જાણે આત્માને જીતવા માટે એ લોભ જ હતાત્રેય ન બન્યો હોય તેમ એ ત્રિમૂર્તિધારી સ્વરૂપે ખિરાજે છે. 'સંબલન' લોભને—તીવ્રતાની દૃષ્ટિએ છેક ઉતરતી કોટિના આ લોભને જીતવા માટે એની આ ત્રણ મૂર્તિઓને અલગ અલગ કરવી પડે છે. તેમ થાય તો જ એની રેવડી દાણાદાર થઈ શકે. એની જે મૂર્તિને સમકાળે પરાસ્ત કર્યા પછી પણ એની ત્રીજી મૂર્તિને જીતવાનું કાર્ય સહેલું નથી—કંઈ પ્રાણુ આવે તેવું છે કારણકે એને જીતવા માટે એના કેટલાયે ખંડો કરવા પડે છે અને તેમાં પણ એકેક ખંડને વશ કર્યા બાદ છેલ્લા ખંડને પાંસરો કરવા માટે તો વળી એના સંખ્યેય ટુકડા કરવા પડે છે અને એના ઉપર ક્રમસર વિજય મેળવવો પડે છે.

(૩) 'ક્ષપક' શ્રેણિએ આરૂઠ થયેલી વ્યક્તિની એ વિશેષતા છે કે કોઈપણ કષાયોને અડધા ખોખરા કર્યા પછી એ કાર્યને જાણે થોડા વખત સુધી તિલાંજલિ આપી પ્રચલાદિ ત્રણ પ્રકારની નિદ્રારૂપ દર્શનાવરણ-પ્રકૃતિઓની તેમ જ નામ-કર્મની તેર પ્રકૃતિઓ કે જે 'મોહનીય' કર્મ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી નથી પણ આત્માની ખરાબી કરવામાં સાથ આપે છે તે પ્રકૃતિઓની પણ એ પૂરેપૂરી ખબર લે છે અને એ

કાર્ય પૂર્ણ થતાં અધમૂઆ કરાયેલા કષાયોને હુમ્મશને માટે લોચલેગા કરે છે.

(૪) 'ઉપશમ' શ્રેણિનો સંબંધ ચોથાથી અગિયારમા એમ આઠ ગુણસ્થાનો સાથે છે જ્યારે 'ક્ષપક' શ્રેણિનો સંબંધ ચોથાથી દસમા સુધીનો અને ત્યાર બાદ બારમાથી ચૌદમા સુધીનો એમ દસ ગુણસ્થાનો સાથે છે.

(૫) શત્રુને ટુંક સમય માટે દાબી દેવો એ એક વાત છે અને એનો સર્વાંશે નાશ કરવો એ બીજી વાત છે.

(૬-૭) ઉપશમનું કાર્ય જેટલું સહેલું છે એટલું ક્ષયનું નથી અને આથી તે આ કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટેના ક્રમમાં ફેર હોવો ઘટે અને એ છે પણ ખરો.

(૭) વીતરાગતા એટલે રાગનો અર્થાત્ આસક્તિનો અને ઉપલક્ષણથી દ્વેષનો પણ સર્વાંશે સંહાર. કેવળ એ દ્વેષ છે—રાગ નથી. માનને દ્વેષ ગણવો કે રાગ એ વિવક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. એને ગમે તે ગણો પરંતુ દ્વેષને છોડવો જેટલો સહેલો છે એટલો રાગને પરાસ્ત કરવો સહેલો નથી. એ હકીકત પણ આ બે શ્રેણિઓમાં જે ક્રમે કાર્ય કરાય છે એ બેને સ્પષ્ટ થાય છે.

(૮) સાચી અને સંપૂર્ણ વીતરાગતા એટલે મોહનો સર્વાંશે નાશ એ વાત ખરી પણ એની પૂર્વ તૈયારી કરનારે જોન દૃષ્ટિ પ્રમાણે નિર્ભયતા કેળવવી જોઈએ. નિર્ભય બન્યા વિના કેવળ સામાન્ય યુદ્ધ પણ જીતાય નહિ. ડરપોકની તે! —સંસારમાં ચે કયાં કિમત છે તે પછી આ અનાદિ કાળના

શત્રુઓ સામેનું ભયંકરમાં ભયંકર યુદ્ધ તો એના જેવાથી કેમ જ જીતાય ? આથી નોકષાયે પૈકી ભયનો સામનો શા માટે કરવો જોઈએ એ વાત સ્પષ્ટ બને છે.

(૯) 'વેદ' એટલે કામાતુરતા યાને મનની વિહ્વલતા. કામાતુરતાની તૃપ્તિ બાહ્ય સાધનો ઉપર આધાર રાખે છે. આ એક જાતની પરવશતા છે. સાચી સ્વતંત્રતાનો પૂજારી આવી પરવશતાને વશ બનવાનું કેમ પસંદ કરે ? પરાધીન રહેવું પડે એટલી સુખમાં ખામી ગણાય તો સર્વથા વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત કરી 'જીવ-સુક્ત' થઈ આત્માનંદમાં—આત્મરમણતામાં મસ્ત રહેવા ઇચ્છનાર કામાતુરતાને જલાંજલિ ન આપે એ બને જ કેમ ?

(૧૦) 'લડાઈનું ઘર હાંસી અને રોગનું ઘર ખાંસી' એ લોકોક્તિ છે. હાંસીનું પરિણામ કોઈક વાર કેટલું ભયંકર આવે છે એ મહાભારતના અભ્યાસીથી અજાણુ નથી. દ્રૌપદી વગેરેએ દુર્યોધનની હાંસી કરી અને એમાંથી મહાભીષણુ યુદ્ધરૂપ દાવાનળ પ્રગટ્યો અને એમાં વિજેતાઓ સુદ્ધાં ઓછેવત્તે અંશે હોમાઈ ગયા.

આમ જ્યારે હાંસી અનિષ્ટ છે તો પછી વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તો એને—એના ભાઈ હાસ્યને દેશવટો દેવો જ પડે ને ? આ હાંસી તે જ 'ઉપહાસ'. એ 'હાસ્ય' સાથે સંબંધ રાખે છે. 'હસવાનું ખસવું થાય' એ જાણીતી વાત છે. આ હિસાબે હાસ્યરૂપ નોકષાય પણ શત્રુ જ ગણાય.

શોક શેનો કરવો અને શા માટે કરવો એનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર એનો પક્ષપાતી ન જ બની શકે—શોકાતુર-થવાનું પસંદ ન કરે.

કેઈ પણ વસ્તુ વસ્તુસ્વરૂપે સર્વાંશે લાભદાયી કે હાનિકારક નથી. એ તો એનો જેવો ઉપયોગ કરાય તેવું ફળ આંવે તો પછી આ મને પ્રિય છે અને આ અપ્રિય છે એવી સાંકડી અને અનુચિત મનોદશા—આસક્તિ મુમુક્ષુને સેવવી પાલવે ખરી? આ રીતે વિચારતાં વીતરાગતા માટે શોકને પણ શોકમગ્ન જ બનાવવો એ ઈષ્ટ છે અને એ આવશ્યક પણ છે.

વસ્તુ એકાંતે જ્યારે ખરાબ કે સારી નથી એ જાતના વસ્તુ-સ્વભાવથી પરિચિત જનને જુગુપ્સા અર્થાત્ ધૃષ્ટા શાળી? નવ નોકષાયોમાં તરતમતાની દૃષ્ટિએ જે ક્રમ છે તે વૈજ્ઞાનિક અને યથાર્થ જણાય છે.

નોકષાયોને દબાવવા કે એનો ક્ષય કરવા માટે એક જ રીત છે. સૌથી પ્રથમ તો અનુદીર્ઘ જે વેદોમાંથી જે વધારે અધમ હોય તેને પહેલાં અને પછી ખીજાને અને ત્યાર બાદ સમકાળે હાસ્યાદિ છને અને અંતે જે વેદનો ઉદ્દય હોય તેનો સામનો કરવો.

[૪]

અજૈન દર્શનોમાં આત્મોન્નતિનો ક્રમ

જૈન દર્શનના અભ્યાસીને આ વિષય જાણવો આવશ્યક હોવાથી એ હું વિચારું છું. જૈન સાહિત્યમાં આત્માની ઉન્નતિના ક્રમને અંગે વ્યવસ્થિતતા અને સાંગોપાંગતા જેટલા પ્રમાણમાં નિરૂપાયેલી જોવાય છે તેટલા પ્રમાણમાં એ અન્ય ભારતીય દર્શનોમાં જણાતી નથી. વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદો વગેરેમાં અધ્યાત્મનો વિષય ચર્ચાયો છે ખરો પરંતુ આત્મોન્નતિના

વિકાસનો ક્રમ વ્યવસ્થિત અને સાંગોપાંગ રીતે આલેખતા એવા કોઈ વૈદિક ગ્રંથો હોય તો તે મહર્ષિ પતંજલિકૃત યોગદર્શન ઉપરનું વ્યાસે રચેલું ભાષ્ય અને યોગવાસિષ્ઠ છે.^૧

(૧) યોગદર્શનનું ભાષ્ય

પતંજલિએ મોક્ષના સાધનરૂપે યોગનું વર્ણન યોગદર્શનમાં કર્યું છે. અહીં યોગનો અર્થ ‘આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમની ભૂમિકાઓ’ એ છે. જે ભૂમિકામાં યોગનો પ્રારંભ થાય છે એ ભૂમિકાથી માંડી તે યોગ ક્રમે ક્રમે કરીને પુષ્ટ બનતાં બનતાં એ સોળે કળાએ ખીલે ત્યાં સુધીની ચિત્તની તમામ ભૂમિકાઓનો આધ્યાત્મિક વિકાસ-ક્રમમાં સમાવેશ થાય છે. યોગનો પ્રારંભ જે ભૂમિકામાં થાય છે એની પૂર્વેની ભૂમિકાઓ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસની ભૂમિકાઓ છે.^૨ આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખી વ્યાસે ચિત્તની નીચે મુજબ પાંચ ભૂમિકાઓ દર્શાવી છે :—

(૧) ક્ષિપ્ત, (૨) મૂઠ, (૩) વિક્ષિપ્ત, (૪) એકાગ્ર અને (૫) નિરુદ્ધ.

આ પાંચેનું સ્વરૂપ યોગદર્શન (પાઠ ૧, સૂ ૧)ના ભાષ્ય અને વાચસ્પતિમિશ્રની ટીકાને આધારે પં. સુખલાલજીએ નીચે મુજબ રજૂ કર્યું છે :—

૧-૨. જુઓ “ ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય ” તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ નામનો પં. સુખલાલજીનો નિબંધસંગ્રહ (પૃ. ૫).

જે ચિત્ત સદા રજોગુણની અધિકતાને લઈને અનેક વિષયોમાં પ્રેરાતું હોવાથી અત્યંત અસ્થિર રહે છે તે 'ક્ષિપ્ત' કહેવાય છે.

જે ચિત્ત તમોગુણની અધિકતાને લઈને નિદ્રાવૃત્તિવાળું બને તેને 'મૂઢ' કહે છે.

જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતાં કોઈ કોઈ વાર પ્રશસ્ત વિષયોમાં સ્થિરતા અનુભવે તે 'વિક્ષિપ્ત' કહેવાય છે.

જે ચિત્ત એકતાન એટલે કે સ્થિર બની જાય તેને 'એકાગ્ર' કહે છે.

જે ચિત્તમાં સર્વે વૃત્તિઓનો વિરોધ થઈ ગયો હોય અને ક્રુક્ત સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તેને 'નિરુદ્ધ' કહે છે.

'ક્ષિપ્ત' અને 'મૂઢ' એ બે ભૂમિકાઓ અવિકાસ સૂચવે છે. પહેલી ભૂમિકામાં રજોગુણની પ્રબળતા હોવાથી અને બીજીમાં તમોગુણની પ્રબળતા હોવાથી એકે ય મુક્તિની પ્રાપ્તિનું કારણ બની શકતી નથી એટલું જ નહિ, પણ એ તો બલકે મુક્તિની બાધક છે. આથી એ યોગની કોટિમાં ગણવાલાયક નથી એટલે કે એ ક્ષિપ્ત અને મૂઢ એ બે ચિત્તની સ્થિતિઓમાં આધ્યાત્મિક અવિકાસ હોય છે.

'વિક્ષિપ્ત' નામની ત્રીજી ભૂમિકા એ અવિકાસ અને વિકાસના મિશ્રણરૂપ છે. એમાં વિકાસ કરતાં અવિકાસનું જોર ઘણું વધારે છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્ત કોઈ કોઈ વાર સાત્ત્વિક વિષયોમાં સમાધિ મેળવે છે અરું પણ એ સમાધિની સામે અસ્થિરતા એટલી બધી હોય છે કે એને લઈને એ પણ યોગની કોટિમાં ગણવા લાયક નથી.

‘એકાગ્ર’ નામની એથી ભૂમિકામાં વિકાસનું બળ વધે છે અને એ વધતાં વધતાં ‘નિરુદ્ધ’ નામની પાંચમી ભૂમિકામાં પૂર્ણતાને પામે છે આ ‘એકાગ્ર’ અને ‘નિરુદ્ધ’ એ એ જ ચિત્તના સમયે જે સમાધિ હોય છે તે ‘યોગ’ કહેવાય છે. એકાગ્ર ચિત્તના સમયના યોગને ‘સંપ્રજ્ઞાત યોગ’ અને નિરુદ્ધ ચિત્તના સમયના યોગને ‘અસંપ્રજ્ઞાત યોગ’ કહે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘ક્ષિપ્ત’, ‘મૂઠ’ અને ‘વિક્ષિપ્ત’ એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં અવિકાસ-કાળ હોય છે જ્યારે છેલ્લી એ ભૂમિકાઓમાં—‘એકાગ્ર’ અને ‘નિરુદ્ધ’ નામની બાકીની બે ભૂમિકાઓમાં આત્મોત્તરિતનો ક્રમ હોય છે. આ પાંચ ભૂમિકાઓની પછીની સ્થિતિ તે મોક્ષ-કાળ છે.

(૨) યોગવાસિષ્ઠ

યોગવાસિષ્ઠ એ એક જાતનું રામાયણ છે. એથી તો એવું ‘યોગિવાસિષ્ઠ રામાયણ’ એવું નામ છે. એની રચના ક્યારે થઈ એ બાબત વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. ડૉ. વિન્તર્નિત્સના અને એસ. એન. દાસગુપ્તના મતે એ ઇ. સ.ની આઠમી સદીનો ગ્રન્થ છે જ્યારે ડૉ. વી. રાઘવનના મતે એની રચના ઇ. સ. ૧૧૦૦થી ઇ. સ. ૧૨૫૦ના ગાળામાં થઈ છે.

આ ગ્રન્થનો મુખ્ય વિષય વસિષ્ઠ અને રામચન્દ્ર વચ્ચેનો સંવાદ છે. એ સંવાદ દ્વારા વસિષ્ઠ રામચન્દ્રને મુક્તિ મેળવવાનો ઉપાય વિસ્તારથી સમજાવે છે. વાલ્મીકિએ અરિષ્ટનેમિને એ સંવાદ સંભળાવ્યો હતો. યોગવાસિષ્ઠમાં અગસ્ત્ય સુતીકણને યોગ કરાવવા માટે ‘વાલ્મીકિ-અરિષ્ટનેમિ’ સંવાદ કરે છે.

યોગવાસિષ્ઠના પ્રારંભમાં—‘વૈરાગ્ય’ પ્રકરણ (અ. ૧)માં રામાવતાર માટે વ્રણ કારણો દર્શાવાયાં છે. રામચન્દ્ર સોળ વર્ષની વયે વિરક્ત બને છે. વિશ્વામિત્રના કહેવાથી વસિષ્ઠ એમને વિસ્તૃત ઉપદેશ આપે છે એનું એ કૃણ આવે છે કે રામચન્દ્ર નિર્લિપ્ત રહીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે.

અંતિમ પ્રકરણમાં—‘નિર્વાણ’ પ્રકરણ (અ. ૧૩, ૨૩)માં કાક ભુશુંડીના જન્મની તેમ જ એના સુમેરુ ઉપરના નિવાસની કથા અપાઈ છે. રામકથા (પૃ ૨૬૦) પ્રમાણે કાક ભુશુંડીની કથા સૌથી પ્રથમ યોગવાસિષ્ઠમાં મળે છે.

યોગવાસિષ્ઠમાં ચેતનની સ્થિતિના સંક્ષેપમાં બે ભાગ કરાયા છે : (૧) અજ્ઞાનમય અને (૨) જ્ઞાનમય. અજ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે અવિકાસ-કાળ અને જ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે વિકાસ-કાળ. વિકાસ-કાળ પછીનો કાળ તે મોક્ષ-કાળ છે.

અજ્ઞાનમય સ્થિતિના સાત વિભાગ કરાયા છે. એ દરેકને ‘ભૂમિકા’ કહેવામાં આવે છે. એ સાત ભૂમિકાનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) બીજ-જાગ્રત, (૨) જાગ્રત, (૩) મહાજાગ્રત, (૪) જાગ્રત-સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્ન-જાગ્રત અને (૭) સુષુપ્તક.

આ સાતનું સ્વરૂપ આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે જ્ઞાનમય

૧. જુઓ હિન્દી પરિષદ, વિશ્વવિદ્યાલય, પ્રયાગથી ઇ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રકાશિત રામકથા (પૃ. ૧૬૩-૧૬૪). આ પુસ્તકના પ્રણેતા રેવરંડ કાંધર કામિલ બુદ્ધે છે.

સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી એ દરેકને 'ભૂમિકા' તરીકે ઓળખાવી એનાં જે નીચે મુજબ નામો અપાયાં છે તે નોંધી લઈએ :—

(૧) શુભેચ્છા, (૨) વિચારણા, (૩) તત્તુમાનસા, (૪) સત્ત્વાપત્તિ, (૫) અસંસક્રિત, (૬) પદાર્થભાવની અને (૭) તુર્યંગા.

ખીજ-જાગ્રત વગેરે સાત ભૂમિકાઓનું વર્ણન ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ (સર્ગ ૧૧૭)માં અપાયું છે. એ ઉપરથી પં. સુખલાલજીએ નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

“(૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વની બુદ્ધિની જાગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેવી-જાગૃતિની ખીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે તેથી તે 'ખીજ-જાગ્રત' કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા ક્ષુદ્ર નિકાયમાં મानी શકાય.

(૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વની બુદ્ધિ અહંપાંચે જાગે છે તેથી તે 'જાગ્રત' કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં મानी શકાય.

(૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમમત્વની બુદ્ધિ વિશેષ પુષ્ટ હોય છે તેથી તે 'મહાજાગ્રત' કહેવાય છે. આ ભૂમિકા મનુષ્ય, દેવ આદિ નિકાયમાં મानी શકાય.

(૪) ચોથી ભૂમિકામાં જાગ્રત અવસ્થાના મનોરાજ્ય—ભ્રમનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે એકને જાહેલે જે ચંદ્ર દેખાવા, છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન અને ઝાંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા 'જાગ્રત-સ્વપ્ન' કહેવાય છે.

(૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જાગ્યા બાદ જે ભાન થાય છે તેનો સમાવેશ થાય છે તેથી તે 'સ્વપ્ન' કહેવાય છે.

(૬) છઠ્ઠી ભૂમિકામાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે તેથી તે 'સ્વપ્ન-જાગ્રત' કહેવાય છે

(૭) સાતમી ભૂમિકા ગાઠ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કર્મો માત્ર વાસનારૂપે રહેલાં હોય છે તેથી તે 'સુષુપ્તિ' કહેવાય છે.

ત્રીજીથી સાતમી સુધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે."

શુભેચ્છા વગેરે સાત ભૂમિકાઓ વિષે યોગવાસિષ્ઠના 'ઉત્પત્તિ' પ્રકરણ (સ. ૧૧૮)માં તેમ જ એના 'નિર્વાણ' પ્રકરણ (સ. ૧૨૦)માં નિરૂપણ છે. એ ઉપરથી પં. સુખલાલજીએ નીચે મુજબ તારણ કયું છે :—

" (૧) હું મૂઠ જ શા માટે રહું? હવે તો શાસ્ત્ર અને સન્નજન દ્વારા કાઈક આત્માવલોકન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે 'શુભેચ્છા.'

(૨) શાસ્ત્ર અને સન્નજનના સંસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યાભ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે 'વિચારણા'.

(૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે દંનિદ્ર્યોના વિષયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે 'તનુમાનસા' કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ ઓછા હોય છે.

(૪) (પૂર્વની) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત સુદામાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે સ્થિતિ થવા પામે છે તે 'સત્વાપત્તિ'.

(૫) પૂર્વની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગરૂપ પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિશય આત્માનંદનો ચમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે 'અસંસક્તિ' ભૂમિકા.

(૬) (પૂર્વની) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ સ્થિતિને લીધે એક એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્ય ને આભ્યંતર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે. દેહયાત્રા રૂક્ત ખીબ્બના પ્રયત્નને લઈને ચાલે છે તે 'પદાર્થભાવની' ભૂમિકા.

(૭) (પૂર્વની) છ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે લેહલાવનું જ્ઞાન બિલકુલ શમી જવાથી જે એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે 'તુર્યાંગા'.

આ સાતમી તુર્યાંગાવસ્થા જીવન્મુક્તમાં હોય છે. વિદેહ-મુક્તનો વિષય ત્યાર બાદની 'તુર્યાતીત' અવસ્થા છે."

સાત અજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓમાં અજ્ઞાનનું જોર વિશેષ છે, એથી એ અવિકાસ-કાળમાં ગણાય જ્યારે સાત જ્ઞાનમય ભૂમિકાઓમાં જ્ઞાનનું બળ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે એથી એ વિકાસ-કાળમાં ગણાય.

સાતમી જ્ઞાનમય ભૂમિકામાં જ્ઞાન 'પૂરેપૂરું' ખીલે છે. એથી એના પછીની અવસ્થા તે મોક્ષ-કાળ છે.

[૬]

(૩) ખૌદ્ર પિટક

ખૌદ્ર સાહિત્યમાં એના 'પિટક' નામના મૌલિક શાસ્ત્રોમાં આત્મવિકાસનું વર્ણન જોવાય છે. એમાં વ્યક્તિની નીચે મુજબ છ સ્થિતિઓ ગણવાઈ છે:—

(૧) અંધપુથુજ્જન, (૨) કલ્યાણપુથુજ્જન, (૩) સોતાપત્ર, (૪) સકદાગામી, (૫) ઔપપાતિક અને (૬) અરહા.

પુથુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય. એને સંસ્કૃતમાં 'પૃથગ્-જ્જન' કહે છે. મજ્જિમનિકાય (મૂળ પરિયાય, સુત્તવણ્ણના)માં પુથુજ્જનના અંધ-પુથુજ્જન અને કલ્યાણ-પુથુજ્જન એમ બે પ્રકારો દર્શાવાયા છે આ બંને પ્રકારના સામાન્ય પુરુષમાં સંયોજના અર્થાત અંધન તો દસે છે, પરંતુ એ બેમાં ભેદ એ છે કે અંધ-પુથુજ્જન આર્ય દર્શનથી રહિત છે—એને સત્સંગ થયેા નથી જ્યારે ખીજને એ લાલ મળેલો છે. તેમ છતાં આ બંને મોક્ષ-માર્ગથી તો પરાહ-મુખ છે.

મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિઓના ચાર પ્રકાર છે :

(૧) સોતાપત્ર, (૨) સકદાગામી, (૩) ઔપપાતિક અને (૪) અરહા.

જેણે દસ સંયોજના પૈકી ત્રણનો નાશ કર્યો હોય તેને 'સોતાપત્ર' કહે છે.

જેણે ત્રણ સંયોજનાનો નાશ કરી ત્યાર બાદની બેને શિથિલ બનાવી હોય તેને 'સકદાગામી' કહે છે.

જેણે આ પાંચે સંયોજનાનો નાશ કર્યો હોય તેને 'ઔપચાતિક' કહે છે.

જેણે દસે સંયોજનાનો નાશ કર્યો હોય તેને 'અરહા' (સં. અર્હત) કહે છે.

સોતાપત્ર વધારેમાં વધારે સાત વાર મનુષ્ય-લોકમાં અવતરે છે. ત્યાર બાદ એ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે.

'સકદાગામી' એક જ વાર મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે. ત્યાર બાદ એ નિર્વાણ પામે છે.

'ઔપચાતિક' તો બ્રહ્મલોકમાંથી જ નિર્વાણ પામે છે.

'અરહા' તે જ સ્થિતિમાંથી નિર્વાણ પામે છે.

'વ્યક્તિની અંધપુથુજનન ઇત્યાદિ જે છ સ્થિતિઓ ઉપર ગણવાઈ છે તેમાંની પહેલી સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસનો કાળ છે. બીજી સ્થિતિમાં વિકાસ કરતાં અવિકાસની માત્રા વધારે છે. એ પણ અવિકાસ-કાળ છે. ત્રીજી સ્થિતિથી છઠ્ઠી સુધીની ત્યાર

૧૦૦ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

સ્થિતિમાં વિકાસમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને છઠ્ઠી સ્થિતિમાં એ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. આમ આ ત્રીજીથી છઠ્ઠી સુધીની ચાર સ્થિતિઓ વિકાસ-કાળ છે. છ સ્થિતિઓ પછી નિર્વાણ-કાળ છે.

(૪) મજ્જિમનિકાય

મજ્જિમનિકાયના ‘સામગ્ગકલમુત્ત’ નામના પ્રકરણમાં ‘આજીવિક’ દર્શન પ્રમાણેની આઠ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓ-પાયરીઓ નીચે સુજળ ગણવાઈ છે :—

(૧) મન્દ, (૨) ખિટ્ટા, (૩) પદવીમંસા, (૪) ઉજુગત, (૫) સેખ, (૬) સમણ, (૭) જિન અને (૮) પન્ન.

આ જોદ્ધ ગ્રંથ ઉપર યુદ્ધવેષે સુમંગલવિલાસિની નામની ટીકા રચી છે તેમાં એમણે ઉપર્યુક્ત આઠ પાયરીઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે :—

(૧) જન્મદિવસથી માંડીને સાત દિવસ સુધી ગર્ભ-નિષ્ક્રમણને લઈને ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને લીધે પ્રાણી જે સ્થિતિમાં રહે છે તેને ‘મન્દ’ કહે છે.

(૨) દુર્ગતિમાંથી આવેલું બાળક એ દુર્ગતિને યાદ કરીને વિલાપ કરે છે અને સુગતિમાંથી આવેલું બાળક એ સુગતિમાં ભોગવેલ સુખ વગેરે યાદ કરી હસે છે. આ સ્થિતિ તે 'ખિટ્ટુ' (સં. ક્રીડા) છે.

(૩) માતાપિતાના હુઘ કે પગ પકડીને અથવા તે ખાટલો કે બાજઠ ઝાલીને બાળક જમીન ઉપર પગ માંડે એ સ્થિતિને 'પદ-વીમંસા (સં. પદ-વિમર્ષા) કહે છે.

(૪) જે સ્થિતિમાં પગથી સ્વતંત્ર ચાલવાનું બળ પેદા થાય છે તેને 'ઉજુગત' (સં. ઋજુગત) કહે છે.

(૫) શિલ્પ-કળા શીખવા જેવી સ્થિતિના વખતને 'સેખ' (સં. શૈક્ષ) કહે છે.

(૬) ઘરનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લેવા જેવી સ્થિતિના વખતને 'સમણુ' (સં. શ્રમણુ) કહે છે.

(૭) આચાર્યની સેવા કરી જ્ઞાન મેળવવાની સ્થિતિના વખતને 'જિન' કહે છે.

(૮) પ્રાણ બનેલા બિહુની અર્થાત્ જિનની કંઈ પણ બાંધે નહિ એવી નિર્લોભ સ્થિતિને 'પન્ન' (સં. પ્રાણ) કહે છે.

ડૉ. હર્નલે ઉવાસગદસાના અંગ્રેજી અનુવાદ (ભા. ૨નું પરિ-
શિષ્ટ, પૃ. ૨૩)માં ઉપર પ્રમાણે યુદ્ધધોષના વિચારો રજૂ કર્યા
છે ખરા પરંતુ યુદ્ધધોષના આ વિચારો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે
બંધબેસતા આવે એવા જણાતા નથી. એ તો બાળકના જન્મ
સમયથી માંડીને એના ધોવન-કાળનું વ્યાવહારિક ચિત્ર આલેખે છે.

‘ઉપર્યુક્ત આઠ સ્થિતિઓનો સંબંધ જન્મ સાથે શો
હોઈ શકે ? ખરી રીતે તો એ સ્થિતિઓ એ અજ્ઞાન અને
જ્ઞાન સાથે સંલગ્ન હોવી જોઈએ. એ બેની પ્રબળતા અને પુષ્ટિ
સાથ આ આઠ સ્થિતિઓ સંકળાયેલી હોવી જોઈએ. આમ ૫.
મુખસાલજીએ જે મત દર્શાવ્યો છે તે ઉચિત જણાય છે.

‘મન્દ’ વગેરે પહેલી ત્રણ સ્થિતિઓ અવિકાસ-કાળની છે
અને બાકીની પાંચ વિકાસ-કાળની છે ત્યાર બાદ મોક્ષ-કાળ
હોવો જોઈએ.

[૫]

આ પ્રમાણે જૈન, આજીવિક, વૈદિક અને જૌદ્ધ દર્શનો
પ્રમાણે આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકાઓનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ મેં
રજૂ કર્યું છે. એમાં અવિકાસ-કાળ અને વિકાસ-કાળ અંગે
ભારતીય દર્શનોના વિચારો ઉપસ્થિત કરાયા છે. તે અહીં
કોષ્ટકરૂપે હું દર્શાવું છું કે જેથી એનો એકસામટો અને
તુલનાત્મક ખ્યાલ આવી શકે :—

૧. જુઓ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ (પૃ. ૧૮).

દર્શન	અવિકાસ-કાળ	વિકાસ-કાળ
જૈન દર્શન	ગુણસ્થાન ૧-૩	ગુણસ્થાન ૪-૧૪
આજીવિક દર્શન	સ્થિતિ ૧-૩	સ્થિતિ ૪-૮
યોગદર્શન	ભૂમિકા ૧-૩	ભૂમિકા ૪-૫
યોગવાસિદ્ધ	અજ્ઞાનભૂમિકા ૧-૭	જ્ઞાનભૂમિકા ૧-૭
ખૌદ દર્શન	સ્થિતિ ૧-૨	સ્થિતિ ૩-૬

વિકાસ-કાળ પછીનો કાળ તે આ સમસ્ત દર્શનો પ્રમાણે 'યોગ-કાળ' છે. એ મેળવવા હરકોઈ ભાગ્યશાળી થાયો એટલી અભિલાષા વ્યક્ત કરતો હું આ લેખ પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે 'ઉપશમ' શ્રેણિ અને 'ક્ષપક' શ્રેણિનું સત્વર અને સુગમ રીતે સંતુલન થઈ શકે તે માટે ઉપસંહાર તરીકે એ જેનું સ્વરૂપ હું નીચે મુજબની આકૃતિઓ દ્વારા આલેખું છું :—

[૬]

૧. આ લેખ આકૃતિઓ સાથે "જૈન સત્ય પ્રકાશ" (વ.૧ ૭, અં. ૧૨; વ. ૧૮, અં. ૧-૩)માં છપાયો છે.

૧૨	મનુષ્યાનુપૂર્વાં મત્યાદિ	
૧૩	દેવગતિ વગેરે પ્રકૃતિઓ	
૧૪	પાંચ સાના- વસ્યુ	પાંચ અંતરાય

૨	નિદ્રા-દિક	૨
૧	સંજ્વલન લોભ	૧
૧	સંજ્વલન માયા	૧
૧	સંજ્વલન માન	૧
૧	સંજ્વલન ક્રોધ	૧
૧	પુરુષ-વેદ	૧

નવમ્યુ'
ગ્રીહસ્થાન

૧	૧	સંજ્વલન લોભ
૨	૨	અપ્રત્યાં લોભ
૧	૧	પ્રત્યાં લોભ
૨	૨	સંજ્વલન માયા
૧	૧	અપ્રત્યાં માયા
૧	૧	પ્રત્યાં માયા
૨	૨	સંજ્વલન માન
૧	૧	અપ્રત્યાં માન
૧	૧	પ્રત્યાં માન
૨	૨	સંજ્વલન ક્રોધ
૧	૧	અપ્રત્યાં ક્રોધ
૧	૧	પ્રત્યાં ક્રોધ

हास्य	रति	अरति	लय	शोक	जुगुप्सा
-------	-----	------	----	-----	----------

१	१
१	१

१४	३	१६
नाम-प्रकृति	दर्शनावरण्य	
अप्र. प्र० व्यप्र. प्र० व्यप्र. प्र० अप्र. प्र०	माया माया माया	लाभ लोभ

सम्यक्त्व- मोहनीय	१
(मिश्र मोहनीय	१
मिथ्यात्व- मोहनीय	१

अनंता० क्रेष	अनंता० मान	अनंता० माया	अनंता० लोभ
-----------------	---------------	----------------	---------------

क्षपक-श्रेण्यु

पुरुष-वेद	१				
हास्य	रति	अरति	शोक	लय	जुगुप्सा

१	१
१	१

गुण्य ६-७	मिथ्या- मोह	मिश्र- मोह	सम्यक्- मोह	३
--------------	----------------	---------------	----------------	---

अनंता० क्रेष	अनंता० मान	अनंता० माया	अनंता० लोभ
-----------------	---------------	----------------	---------------

उपशम-श्रेण्यु (२८)

મોક્ષાભિમુખ મહાનુભાવોના દસ વર્ગ

જેન દર્શન પ્રમાણે જે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતાથી યુક્ત હોય તે 'દ્રવ્ય' છે—'પદાર્થ' છે અને એની સંખ્યા અનંતની છે. એ પદાર્થોના જે પ્રકાર છે : સચેતન અને અચેતન. સચેતન પદાર્થને 'જીવ', 'આત્મા' ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાય છે. જીવોની સંખ્યા પણ અનંત છે, જે કે એ સમસ્ત પદાર્થોની સંખ્યા કરતાં ઓછી છે. અત્યાર સુધીમાં અનંત જીવો મોક્ષે ગયા છે અને અનંત જશે તેમ છતાં આ સંસાર કદી જીવ વિનાનો નહિ બને. અનંત કાળ વ્યતીત થયો છે. એમાં દિન-પ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે છતાં કાળનો કદાપિ અંત આવશે ખરો ?

જીવોના મુખ્ય જે પ્રકાર છે : (૧) મોક્ષે ગયેલા યાને 'મુક્ત' કિંવા 'સિદ્ધ' અને (૨) મોક્ષે નહિ ગયેલા યાને 'અમુક્ત' અર્થાત 'અસિદ્ધ' કિંવા સંસારી. અમુક્ત જીવો પૈકી કેટલાક જીવો એવા છે કે જેમનામાં મોક્ષે જવાની લાયકાત અનંતે કાળે પણ આવનાર નથી. એવા જીવોને 'અભવ્ય' કહે છે અને ખાકીના જીવોને 'ભવ્ય' કહે છે. ભવ્ય જીવોમાં મોક્ષે જવાની લાયકાત તો છે પણ એકલી લાયકાત હોય તેથી મુક્ત થાડી જ મળે છે ? એ મેળવવા માટેની સામગ્રી મળે તો 'મુક્ત' થવાય. જે ભવ્ય જીવોને યથાયોગ્ય સામગ્રી કદાપિ મળે તેમ નથી તેમને 'જાતિ-ભવ્ય' કહે છે. એ જીવોની દશા અધમાધમ છે. એ સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવો છે અને એ જ રીતે એઓ

જીવન-મરણ અનુભવે છે. એ જાતિ-લગ્ય જીવોને બાદ કરતાં જે લગ્ય જીવો બાકી રહે છે તે બધાને કંઈ મોક્ષની પડી નથી. મોક્ષે જવાના પહેલા પગથિયારૂપ, સર્વશકયિત પદાર્થો વિષે સાચી અને પાકી રુચિ-શ્રદ્ધા એમને નથી એવી શ્રદ્ધા થવી દુર્લભ છે—મહાપુણ્યના યોગે તેમ થાય. એવી શ્રદ્ધા લગ્ય જીવોને થઈ હોય અને થાય તેને હું 'મહાનુભાવ' કહું છું. જૈન દર્શન એમને 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ' કહે છે. એ જીવો મોક્ષાભિમુખ છે. એમને મોક્ષ મેળવવાની ઉત્કંઠા છે. એમને આ અસાર સંસારમાં ઝાઝો રસ નથી. આમ હોઈ એ જીવો ભલે મહાનુભાવતાની છેક નીચલી કક્ષાએ છે છતાં મહાનુભાવ છે. એઓ જીવન-મરણની જંજાળમાંથી વહેલા મોડા છૂટનાર છે—અનંત અને સનાતન સુખના સ્વામી બનનાર છે—સદાને માટે નિરંજન અને નિરાકાર થનાર છે—સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરનાર છે.

હું આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવરૂપ મહાનુભાવ કરતાં ચડિયાતી કોટિના ખીજા નવ પ્રકારના મહાનુભાવ વિષે કશું કહું તે પૂર્વે 'મહાનુભાવ'ના વિવિધ અર્થ નોંધું છું. ગુજરાતીમાં 'મહાનુભવ' શબ્દ 'વિશેષણ' તેમ જ 'નામ' એમ બંને રીતે વપરાય છે. મોટા મનનો, ઉદાર એ વિશેષણરૂપ 'મહાનુભાવ'નો અર્થ છે. એવો પુરુષ કે એવી સ્ત્રી એ નામરૂપ 'મહાનુભાવ'નો એક અર્થ છે. એનો ખીજો અર્થ એ નામનો એક સંપ્રદાય એવો થાય છે અને એ અર્થ તો અત્ર અપ્રસ્તુત છે

વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ ૯, સૂ ૪૭)માં મોક્ષાભિમુખ જીવોના દસ વર્ગ કર્મની નિર્જરાને લક્ષ્યમાં રાખીને પાડ્યા છે. આ રહ્યું એ ૪૭મું સૂત્ર :—

“ સમ્યગ્દષ્ટિભાવકવિરતાનન્તવિયોજકદર્શનમોહક્ષપકોપશ-
મકોપશાન્તમોહક્ષપકક્ષોળમોહજિનાઃ ક્રમશોઽસંખ્યેયગુણનિર્જરાઃ
।૨-૪૭।”

આ સૂત્રમાં મોક્ષાભિમુખ મહાનુભાવોના જે દસ વર્ગોનો ઉલ્લેખ છે તે દસ વર્ગ નીચે મુજબ છે:—

(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૨) શ્રાવક, (૩) વિરત, (૪)
અનન્તવિયોજક (અનન્તાનુબન્ધવિયોજક), (૫) દર્શન-
મોહક્ષપક, (૬) ઉપશમક (મોહોપશમક), (૭) ઉપશાન્ત-
મોહ, (૮) ક્ષપક (ચારિત્રમોહક્ષપક), (૯) ક્ષીણમોહ
અને (૧૦) જિન.

આ દસ વર્ગ અનુક્રમે એકેકથી અસંખ્યેયગુણી કર્મ-
નિર્જરાવાળા છે—પરિણામની વિશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એકેકથી
ચડિયાતા છે અને તેટલે તેટલે અંશે મોક્ષ મેળવવા માટે વધુ
અને વધુ લાયક અને સાધનસંપન્ન છે.

ઉપર્યુક્ત દસ વર્ગના મહાનુભાવો પૈકી પ્રથમ વર્ગનાને
અંગે આ લેખની મર્યાદાને લક્ષ્યમાં રાખી ખપપૂરતો મેં
પરિચય આપ્યો છે એટલે હવે બાકીનાનો પણ એ રીતે હું
હવે વિચાર કરું છું :—

શ્રાવક અને વિરત—જે લભ્ય જીવોએ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત
કર્યું છે તે તમામ જીવો અર્થાત્ બધાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો
દુર્ગુણોને દુર્ગુણો માને છે એટલું જ નહિ પણ એના પંજમાં
નહિ સપડાવા અને સપડાયા હોય તો તેમાંથી છૂટવા અભિલાષા

તો રાખે જ છે પરંતુ એકલી અભિલાષા શું કામ લાગે ? આથી કેટલાક સમ્યક્દષ્ટિ જીવો દુર્ગુણોનો ઝોછેવત્તે અંશે સામનો કરવા—એના ઉપર વિનય મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. જેમનો પ્રયાસ અદ્ય છે તેઓ 'શ્રાવક' કહેવાય છે અને જેમનો પ્રયાસ એમનાથી અધિક છે તેઓ 'વિરત' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમાં કહું તો ક્રૂતા સમ્યક્દર્શનથી વિભૂષિત જીવો—કેવળ સમ્યક્દષ્ટિ જીવો 'અવિરત' છે; શ્રાવકો અને ઉપલક્ષણોથી શ્રાવિકાઓ પણ 'દેશવિરત' છે; અને જૈન સાધુ-સાધ્વી 'સર્વવિરત' છે. શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ દુર્ગુણોથી ખચવા માટે—હિંસાદિથી નિવૃત્ત થવા માટે સ્થૂળ વ્રતો—અહ્યુવ્રતો ગ્રહણ કરે છે જ્યારે સર્વવિરત જીવો અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતોનું સેવન કરે છે.

શ્રાવક-શ્રાવિકામાં 'અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ' કષાયના ક્ષયોપશમથી અદ્ય પ્રમાણમાં વિરતિ યાને ત્યાગ પ્રગટે છે, જ્યારે સાધુ-સાધ્વીમાં—સર્વવિરત જીવોમાં 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણ' કષાયના ક્ષયોપ-શમથી મોટા પ્રમાણમાં—સર્વાંશે વિરતિ પ્રગટે છે અને તેનું બાહ્ય ચિહ્ન તે સંસારનો ત્યાગ કરી ભાગવતી દીક્ષાના અંગીકારપૂર્વકનો જૈન શ્રમણનો અને સ્ત્રી હોય તો શ્રમણીનો વેશ છે.

એકલા સમ્યક્દર્શનથી વિભૂષિત જીવો ચોથે ગુણસ્થાને છે, શ્રાવક-શ્રાવિકા પાંચમે ગુણસ્થાને છે અને એની ઉપરની કોટિના 'વિરત' જીવો ઝોછામાં ઝોછા છઠ્ઠે ગુણસ્થાને છે. આમ આ ત્રણ પ્રકારના જીવોમાં આત્મિક વિશુદ્ધતાની તરતમતા રહેલી છે—એક બીજાથી ચડિયાતાપણું રહેલું છે. આ હિંસાએ મોક્ષાભિમુખ મહાનુભાવના ત્રણ જ મુખ્ય વર્ગ ગણાવી શકાય :
(૧) સમ્યક્દષ્ટિ, (૨) શ્રાવક અને (૩) વિરત.

અનન્ત-વિયોજક—‘અનંતાનુબંધી’ કષાયોનો ક્ષય કરવા જેટલી કે એનો ઉપશમ કરવા જેટલી વિશુદ્ધિ જે ભવ્ય જીવોમાં પ્રગટે છે અને તદનુસાર એ કાર્ય કરે છે તેમને ‘અનન્ત-વિયોજક’ કહે છે. એ જીવો ચોથાથી સાતમા ગુણુ-સ્થાને છે.

દર્શનમોહ—ક્ષપક— જે ભવ્ય જીવોમાં દર્શન-મોહનો નાશ કરવાની વિશુદ્ધિ પ્રગટે છે તેમને ‘દર્શન-મોહ-ક્ષપક’ કહે છે. અહીં દર્શન-મોહથી ચાર અનંતાનુબંધી કષાયો તેમ જ સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ એ સાત સમજવાનાં છે. આમ અહીં દર્શન-મોહ સાત પ્રકારનો છે. દર્શન-મોહ-ક્ષપક જીવો ચોથાથી સાતમે ગુણુસ્થાને છે.

ઉપશમક—ઉપર્યુક્ત સાત પ્રકારના દર્શનમોહના ઉપશમાર્થે જે ભવ્ય જીવો પ્રયાસ કરતા હોય તેઓ ‘ઉપશમક’ કહેવાય છે. અહીં ‘દર્શનમોહક્ષપક’ગત ‘દર્શનમોહ’ શબ્દ અધ્યાહત હોવાની કોઇ કલ્પના કરે તો તે સંગત છે. ઉપશમક મહાનુભાવો ‘ઉપશમ-શ્રેણિ’એ આરૂઠ થયેલા છે. તેઓ આઠમાથી દસમા ગુણુસ્થાને છે.

ઉપશાન્ત-મોહ—જે ભવ્ય જીવોએ ‘મોહનીય’ કર્મનો ઉપશમ કર્યો હોય—એ કર્મને થોડા વખત માટે પણ દબાવી દીધેલ હોય—એના ઉદ્ધયને રોકી રાખ્યો હોય તેઓ ‘ઉપશાન્ત-મોહ’ કહેવાય છે. એ જીવો અગિયારમે ગુણુસ્થાને છે.

ક્ષપક— જે લબ્ય જીવો ‘મોહનીય’ કર્મના ક્ષય માટે પ્રવૃત્તિ કરતા હોય પરંતુ જેમનું એ કાર્ય પૂરું થયું ન હોય તેઓ ‘ક્ષપક’ કહેવાય છે. એ જીવો ‘ક્ષપક-શ્રેણિ’એ આરૂઢ થયેલા છે. એઓ આઠમાથી દસમા ગુણસ્થાને છે.

ક્ષીણ-મોહ — જે લબ્ય જીવોએ ‘મોહનીય’ કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કર્યો હોય—હ મેશને માટે એતાથી છૂટાછેડા લીધા હોય તેઓ ‘ક્ષીણ-મોહ’ કહેવાય છે. એ જીવો—શ્રમણો ખારમે ગુણસ્થાને છે. આ જીવો ‘ક્ષપક’ કરતાં ચડિયાતા છે કેમકે એમણે મોહને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાનું કાર્ય પૂરું કર્યું છે—સર્વથા સિદ્ધ કર્યું છે.

જિન—અહીં ‘જિન’ એટલે ચાર ઘાતી કર્મના વિજેતા એટલે કે ‘સર્વજ્ઞ’ એવો અર્થ કરવાનો છે. એ ઉચ્ચ પદના અધિકારી પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ પણ છે.

‘મોહનીય’ કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા બાદ અંતર્મુહૂર્તમાં જ્ઞાનાવરણ, દશનાવરણ અને અન્તરાય એ ત્રણ કર્મોનો એક-સામટો ક્ષય કરવાથી જે સર્વજ્ઞતા પ્રગટે છે તે સર્વજ્ઞતાને વરેલા લબ્ય જીવો—પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ ‘જિન’ કહેવાય છે. એઓ તેરમે ગુણસ્થાને તો છે જ અને કેટલાક તો ચૌદમે ગુણસ્થાને પણ છે અને તેમ હોઈ તેઓ જોતજોતામાં—બહુ અદ્ય સમયમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારા છે. તેરમા ગુણસ્થાને વર્તતા જીવો ‘સયોગી કેવલી’ છે જ્યારે ચૌદમે વર્તતા જીવો ‘અયોગી કેવલી’ છે.

બારમા ગુણસ્થાન સુધી છદ્મસ્થતા છે અને જ્ઞાનની અપૂર્ણતા છે. ક્ષીણ-મોહુ જીવો અને 'જિન' તરીકે ઓળખાવાતા જીવો વચ્ચે જેમ જ્ઞાનની અસમાનતા છે તેમ સમ્યક્ચારિત્રને અંગે પણ છે. નિર્ઝન્યના પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ઝન્ય અને સ્નાતક એમ પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં પહેલા ત્રણ પ્રકાર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ અનુસાર છે જ્યારે બાકીના બે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ મુજબના છે એટલે કે એ છેલ્લા બે પ્રકારના નિર્ઝન્યોમાં રાગ અને દ્વેષની ગાંઠના સર્વથા અભાવરૂપ તાત્ત્વિક નિર્ઝન્યતા છે. જિન 'સ્નાતક' હોઈ ક્ષીણમોહુના વર્ગના નિર્ઝન્ય કરતાં અડિયાતા છે—આત્મવિશુદ્ધિરૂપ ચારિત્રમાં આગળ વધેલા છે.

ધ્યાનના આત્, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એમ ચાર પ્રકારો છે. તેમાં શુક્લ ધ્યાન ઉત્તમ છે અને તેમાં ચે વળી એના ચાર પાયા પૈકી ચોથો પાયા તો ઉત્તમોત્તમ છે. ઉપશાંત-મોહુ અને ક્ષીણ-મોહુ એ બે વર્ગના મહાનુભાવો પૈકી કેટલાક 'ધર્મ' ધ્યાનના અધિકારી છે તો કેટલાક—ખાસ કરીને પૂર્વધર શુક્લ-ધ્યાનના પહેલા બે પાયાના અધિકારી છે, એથી આગળના બે પાયાના અધિકારી તો 'જિન' જ છે. 'ધ્યાન' એ આભ્યંતર તપનો એક પ્રકાર છે અને એ તપ કર્મની નિર્જરા માટે ઉપયોગી છે.

ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર છે, તેમાં જે જીવોમાં લોભના અતિસૂક્ષ્મ અંશ સિવાય બાકીના કોઈ પણ કષાયોનો જરા ચે ઉદય નથી તેવા જીવો 'સૂક્ષ્મ સંપરાય' ચારિત્ર પાળે છે. એઓ દસમે ગુણસ્થાને છે.

જે મહાતુલાવોમાં લોભનો અંશ પણ ઉદયમાં નથી એએ। તેા આ ચારિત્ર કરતાં ચડિયાતું એવું 'યથાખ્યાત-ચારિત્ર' યાને 'વીતરાગ-ચારિત્ર' પાળે છે અને એ જીવોમાં ઉપર્યુક્ત દસ વર્ગો પૈકી છેલ્લા ચાર વર્ગના જીવોનો—ઉપશાંત-મોહ, ક્ષપક, ક્ષીણુ-મોહ અને જિનનો સમાવેશ થાય છે. એ ચાર વર્ગના મહાતુલાવો કર્મની નિર્જરા કરવામાં એકેકથી અસંખ્યગણુ ચડિયાતા છે.

સન્તુલન અને મૌલિકતા—આ લેખ હું હવે પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે જે પ્રશ્ન રજૂ કરું છું :—

(૧) તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જે દસ વર્ગો દર્શાવાયા છે તેને લગતો સ્પષ્ટ પાઠ કોઈ મૌલિક આગમમાં છે ?

(૨) જો ન જ હોય તો આ તત્ત્વાર્થસૂત્ર કરતાં પ્રાચીન એવી કોઈ કૃતિમાં છે ?

આનો ઉત્તર અત્યારે તો હું એ આપું છું કે કોઈ મૌલિક આગમમાં સીધેસીધા દસ વર્ગ ગણવાયેલા જણાતા નથી પરંતુ આને મળતો પાઠ આચાર (સુય. ૧, અ. ૪, ઉ. ૧)ને અંગેની નિબંધુત્તિમાં જોવાય છે. આ રહ્યો એ પાઠ :—

“ સમ્મત્તુપત્તી સાવણ ય વિરણ અણન્તકમ્મંસે ।

દંસણમોહક્લવણ ઉવસામન્તે ષ ઉવસન્તે ॥ ૨૨૩ ॥

ક્લવણ ય સ્ત્રીણમોહે જિણે ય સેઢી ભવે અસંલ્લિજ્જા ।

તન્નિવરીઓ કાલો સંલ્લિજ્જગુણાહ સેઢીય ॥ ૨૨૪ ॥ ”

આ ગાથાઓ વિષે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ વાત સૂચવીશ કે આ નિબંધુત્તિના કર્તા શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી જ હોય તો ઉમાસ્વાતિએ આ ગાથાઓનો ઉપયોગ કર્યો હશે. જો

આ નિજ્જુત્તિ ઉમાસ્વાતિની રચના બાદ કોઈકે યોજી હોય તેા એ યોજકે તત્ત્વાર્થસૂત્રનો લાભ લીધેા હુશે કે કેમ તેના અંતિમ નિર્ણય કરવેા બાકી રહે છે કેમકે શિવશર્મસૂરિકૃત કમ્પયડિના ‘ઉદ્દય’ અધિકારની અગિયાર ગુણુશ્રેણિ રજૂ કરતી નિમ્નલિખિત ગાથા જેવું અન્ય સાધન પણ ઉપયોગમાં લેવાયું હોય :—

“સમ્મત્ત્પાસાવયવિરય સજ્જોયણાવિણાસે ય ।

દંસળમોહવસ્ત્રવગે કસાયવવસામગુવસન્તે ॥ ૮ ॥

લ્લવગે ય સ્ત્રીમમોદે જિણે ય દુવિદ્દે અસંલ્લગુણસેદો ।

ઉદ્દઓ તવિવવરીઓ કાલો સંલ્લેજ્જગુણસેદો ॥ ૯ ॥”

શીલાંકસૂરિએ આચારની ટીકા (ભા. ૧, પત્ર ૧૬૦આ)માં નિજ્જુત્તિની ઉપયુક્તિ જે ગાથા રજૂ કરતાં પહેલાં એવેા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે અન્ય પ્રકારે પણ સમ્યગ્દર્શન તેમ જ એ પૂર્વકનાં ગુણુસ્થાનકોના ગુણુ દર્શાવવા કહ્યું છે. એમણે સ્પષ્ટાકરણરૂપે કહ્યું છે કે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમાં અસંખ્યેયગુણી શ્રેણિ હોય. એ કેવી રીતે હોય તે દર્શાવવા એમણે કહ્યું છે કે એક કોડાકોડી કર્મસ્થિતિથી કંઈક ન્યૂન સ્થિતિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ-ગ્રન્થિક જીવેા કર્મની નિર્જરાને આશ્રીને સમાન છે. ધર્મ પૂછવાની સંજ્ઞા જે જીવેામાં ઉત્પન્ન થઈ છે તેઓ એ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવેા કરતાં અસંખ્યેયગુણી નિર્જરા કરે છે. એમના કરતાં એનાથી અસંખ્યેય અસંખ્યેયગુણી નિર્જરા કરનાર જીવેા નીચે મુજબ છે :—

(૧) ધર્મ પૂછવાની ઇચ્છા રાખી સાધુ પાસે જનાર.

(૨) ક્રિયાવિષ્ટ એટલે કે જ્વાની ક્રિયામાં આરૂઢ હોઈ પૂછતો.

(૩) ધર્મ અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા રાખનાર (પ્રતિપિત્સુ).

(૪) ક્રિયાવિષ્ટ હોઈ ધર્મ અંગીકાર કરતો (પ્રતિપદ્ધમાન).

(૫) ધર્મને પામેલો (પૂર્વપ્રતિપન્ન).

આમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ કહી.

વિસ્તાવિરતિ અને સર્વવિરતિને પણ આશ્રીને પ્રતિપિત્સુ, પ્રતિપદ્ધમાન અને પૂર્વપ્રતિપન્ન એ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર ઘટે છે.^૧

સર્વવિરતિને પામેલા મહાનુભાવ કરતાં 'મોહનીય' કર્મના અંશરૂપ અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષય કરવાની ઇચ્છા રાખનાર અસંખ્યેયગુણી નિર્જરા કરે છે એનાથી ક્ષપક, એનાથી અનંતાનુબંધી કષાયનો જેણે ક્ષય કર્યો છે તે એમ ઉત્તરોત્તર અડિયાતા જીવો દર્શાવતાં શીશાંકસૂરિએ જિન એટલે ભવસ્થ-કેવલી એમ કહી એમના કરતાં શૈલેશી અવસ્થાએ પહોંચેલા મહાનુભાવ અસંખ્યેયગુણી નિર્જરા કરે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

એમ લાગે છે કે શીશાંકસૂરિના આ વક્તવ્યને ન્યાય-વિશારદ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ અધ્યાત્મસારના પ્રથમ પ્રબન્ધના 'અધ્યાત્મસ્વરૂપ' નામના દ્વિતીય અધિકારમાં નીચે સુજળ ગૂંથી લીધું છે :-

૧. દેશવિરતિને પામવાની ઇચ્છાવાળો, દેશવિરતિને પામતો અને દેશવિરતિને પામેલો એમ સર્વવિરતિને અંગે પણ સમજવું.

૧૧૬ કર્મસિદ્ધાન્ત : ૩૫૨૫ અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

“ અત एष जनः पृच्छोत्पन्नसङ्घः पिपृच्छिषुः ।
साधुषाश्वे जिगमिषुर्धर्मं पृच्छन् क्रियास्थितः ॥ ८ ॥
प्रतिपित्सुः सृजन् पूर्वं प्रतिपन्नश्च दर्शनम् ।
आद्यो यतिश्च त्रिविधोऽनन्तांशक्षपकस्तथा ॥ ९ ॥
दृष्टमोहक्षपको मोहशमकः शान्तमोहकः ।
क्षपकः क्षीणमोहश्च जिनेऽयोगी च केवली ॥ १० ॥
यथाक्रमममी प्रोक्ता असङ्ख्यगुणनिर्जराः ।
यतितव्यमसौऽध्यात्मवृद्धये कलयाऽपि हि ॥ ११ ॥ ”

અહીં એકેકથી અસંખ્યગુણી નિર્જરા કરનારાના એકવીસ વર્ગ નીચે મુજબ પડાયા છે :—

(૧) પ્રશ્ન પૂછવા માટે જેનામાં સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થઈ છે તે, (૨) પૂછવાની ઈચ્છા ધરાવનાર, (૩) સાધુની પાસે જવાની ઈચ્છા રાખનાર, (૪) ક્રિયામાં રહી ધર્મ પૂછતો, (૫) સમ્યગ્દર્શન પામવાની ઈચ્છા રાખનાર, (૬) સમ્યક્ત્વને પામતો, (૭) સમ્યક્ત્વને પામેલ, (૮-૧૦) ત્રણ પ્રકારના શ્રાવકો, (૧૧-૧૩) ત્રિવિધ સાધુઓ, (૧૪) અનંતાનુબંધી કૃપાયરૂપ મોહનીય કર્મના અંશના ક્ષપક, (૧૫) દર્શનમોહના ક્ષપક, (૧૬) મોહના ઉપશમક, (૧૭) ઉપશાંતમોહ, (૧૮) ક્ષપક, (૧૯) ક્ષીણમોહ, (૨૦) જિન (સયોગી કેવલી) અને (૨૧) અયોગી કેવલી.

અંતમાં હું વાચક ઉમાસ્વાતિને અંગે એટલું જ કહીશ કે આગમોમાંના છૂટાછવાયાં સૂક્તરૂપ મૌકિતકોને એકત્રિત કરી તેની સુંદર ગૂંથણીરૂપે મુક્તાવલી તૈયાર કરવા ઉપરાંતનું મહત્ત્વ-

પૂર્ણ કાર્ય કે જે એમની પ્રતિભાનું ઘોતક છે તે પણ એમણે કર્યું છે—એમણે કેટલીક નવીન યાજ્ઞો પણ આપણને આ મુક્તાવલી દ્વારા આપી હોય એમ લાગે છે. એથી એમને હું “ઉત્તમ ‘સંગ્રહકાર’ કહી સંતોષ ન માનતાં એમને। નિર્દેશ ‘જ્ઞાનવિભૂતિ’ તરીકે કરી આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

—જે. ધ. પ્ર. (પુ. ૪૪, અં. ૩-૪ અને ૫)



આજકાલ આ શબ્દ પ્રતિભાસંપન્ન લેખકોને માટે તેજોદ્વિષી જનો તરફથી પ્રચલિત કરાતો જોવાય છે.

કર્મનું પ્રાબલ્ય અને પુરુષાર્થ

જૈન દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યેક કાર્યની સિદ્ધિ પાંચ કારણોના ઉપર આધાર રાખે છે. એ પાંચ કારણો કુમ્ભધપયવશ્ચ (કાંક ઠ, ગા. ૫૩)માં તાર્કિકરત્ન સિદ્ધસેન દેવાકરે નીચે મુજબ દર્શાવ્યાં છે :-

“કાલો સહાવ નિયઈ પુવ્વકયં પુરિસ કારણેગન્તા ।

મિચ્છત્તં તે ચેવા(વ) સમાસઓ હોન્તિ સમ્મત્તં ॥ ૫૩ ॥”

કર્મનું પ્રાબલ્ય મર્યાદિત છે - એના અખંડિત સામ્રાજ્ય માટે ક્યારેય અવકાશ હતો નહીં અને કદી અવકાશ મળનાર નથી કેમકે કામણુ વર્ગણા સ્વતંત્ર રીતે કોઈ પણ જીવને જરા જેટલી પણ હેરાન કરી શકે તેમ નથી. એ તો જ્યારે સંસારી આત્મા એનું ગ્રહણ કરી પોતાની સાથે મેળવે પછી જ એ પોતાનું જોર બતાવી શકે. આ સંબંધમાં આપણે એક ઉદાહરણ વચારીશું. એક શીશીમાં માદરા હોય પણ એ જ્યાં સુધી એનું પાન ન કરાય ત્યાં સુધી એ કંઈ ખરાબી કરી શકે નહીં. ૧૧વેષમાં કર્મ લેહ્યમાં આવ્યા બાદ જ પોતાને પરચો બતાવી શકે, નહીં કે એ સત્તામાં - સલ્લકમાં હોય ત્યારે.

અશુભ કર્મના કટુ ફળ ભોગવવામાં અને કર્મના સંક્રમણમાં અને નવાન કર્મ નહીં બધાય તેની તકેદારી રાખવામાં પુરુષાર્થને સ્થાન છે. જૈન દર્શનના પ્રાણરૂપ કર્મસિદ્ધાન્તનો અધકચરો

કે ઉપરછલ્લો અભ્યાસ કરનાર ભલે એમ માને કે કર્મરાજા આગળ આપણે લાચાર છીએ - એ જે નાચ નચવે તે આપણે મૂંગે મોઢે સહન કરવાનો છે - આપણે એ મુંઝવી નાંખે તેમ છે પરંતુ આ સિદ્ધાન્તનો યથાર્થ અને પરિપૂર્ણ અભ્યાસી તે અશુભ કર્મના વિપાકને પૂરતા ધૈર્યથી - સાચી સમતાથી સહન કરે અને નવીન અશુભ કર્મ ન બંધાય તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવા પૂરતો પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરે. આ ઉપરાંત કર્મના સંક્રમણ માટે પણ યોગ્યતાથી બનતું કરે.



કર્મદલિકોનું વિભાજન

કર્મનો બંધ—જીવોના સંસારી અને મુક્ત એ બે પ્રકારો છે. મુક્ત જીવોને પુદ્ગલ સાથે દૃશ્યો સંબંધ નથી જ્યારે સંસારી જીવની વાત ન્યારી છે. ચૌદમા ગુણસ્થાને આરૂઠ થયેલા કેવલ-જ્ઞાનીને કોઈ પણ કર્મનો બંધ હોતો નથી. એની પૂર્વેનાં ગુણસ્થાનોમાં રહેલા જીવોને આઠ પ્રકારનાં કર્મમાંથી પોત-પોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર કર્મ-પ્રકૃતિને । સમયે સમયે બંધ હોય છે. ‘આયુષ્ક’ કર્મનો બંધ સદા હોતો નથી. એ તો ચાલુ જીવન દરમ્યાન એક જ વાર બંધાય છે. આથી કવાયેથી કલુષિત જીવ એ સિવાયના પ્રસંગે સાત મૂલ-પ્રકૃતિઓ બાંધે છે. એ વેળા એ ‘સપ્તવિધ બંધક’ તરીકે ઓળખાય છે. ‘આયુષ્ક’ કર્મનો બંધ જ્યારે એ કરે છે ત્યારે એ કાર્ય એ અંતર્મુહૂર્ત સુધી કરે છે અને એ દરમ્યાન એ અન્ય સાત પ્રકૃતિઓ પણ બાંધે છે. એ વખતે એને ‘અષ્ટવિધબંધક’ તરીકે ઓળખાવાય છે.

જીવ આઠે કર્મ-પ્રકૃતિઓનો બંધ કરે એ સમયે એ જે કર્મનાં દલિકો અર્થાત્ દળિયાં ગ્રહણ કરે છે તે આઠ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે અને ‘આયુષ્ક’ કર્મ સિવાયની સાત પ્રકૃતિઓનો એ બંધ કરતી વેળા જે કર્મનાં દલિક એ ગ્રહણ કરે છે તે સાત ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

દસમા ગુણસ્થાનમાં રહેલો જીવ ‘આયુષ્ક’ કર્મ અને ‘મોહનીય’ કર્મ એ બે સિવાયની છ મૂલ-પ્રકૃતિઓ બાંધે છે.

એ સમયે એને 'બહુવિધબંધક' કહે છે. એણે ગ્રહણ કરેલાં કર્મનાં દલિકો છ ભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે.

૧૧માથી ૧૩મા સુધીનાં ગુણસ્થાનોમાં કેવળ 'વેદનીય' કર્મને જ સંસારી જીવ બંધ કરે છે એટલે એ સમયે એ 'એકવિધબંધક' છે. એણે જે કર્મનાં દલિકો ગ્રહણ કરેલાં હોય તે સમગ્રપણે 'વેદનીય' કર્મને ક્ષણે જાય છે. એ એક જ કર્મરૂપે પરિણમે છે.

મૂલ-પ્રકૃતિઓના હિસ્સાનો ક્રમ—અનેકવિધ વિચિત્રતાથી વિભૂષિત એક જ અધ્યવસાય વડે 'અષ્ટવિધબંધક' જીવ જે દલિકો ગ્રહણ કરે છે તેના આઠ પ્રકૃતિઓને નીચે મુજબ હિસ્સા મળે છે :—

(૧) 'આયુષ્ક' કર્મને હિસ્સો સૌથી થોડો છે કેમકે બાકીની મૂલ-પ્રકૃતિઓની સ્થિતિને હિસાબે એની સ્થિતિ અલ્પ છે.

(૨) 'આયુષ્ક' કર્મ કરતાં 'નામ' કર્મ અને 'ગોત્ર' કર્મને વધારે હિસ્સો મળે છે કેમકે 'આયુષ્ક' કર્મની સ્થિતિ બહુમાં બહુ તો ૩૩ સાગરોપમની છે જ્યારે આ બંને કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીસ કોટી કોટી સાગરોપમની છે. આ બંને કર્મની સ્થિતિ સરખી હોવાથી બંનેને સરખો હિસ્સો મળે છે.

(૩) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણે મૂલ-પ્રકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સરખી છે. એ ત્રીસ કોટી કોટી સાગરોપમની છે. આથી કરીને આ ત્રણે મૂલ-પ્રકૃતિને

૧. 'કોટી' કહો કે 'કોટિ' તે એક જ એનો અર્થ એક કરોડ છે.

૧૨૨ : કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ અન્થો

જે સરખો હિસ્સો મળે છે તે 'નામ' કર્મ અને 'ગોત્ર' કર્મના હિસ્સા કરતાં અધિક છે.

(૪) આઠે કર્મોમાં 'મોહનીય' કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સૌથી વધારે છે. એ સિત્તર કોટી કોટી સાગરોપમની છે. આને લઈને એનો હિસ્સો જ્ઞાનાવરણાદિ ત્રણે મૂલ-પ્રકૃતિઓ કરતાં અધિક હોય અને છે એ સ્વાભાવિક છે.

(૫) વેદનીય-કર્મનો હિસ્સો સૌથી વધારે છે, જોકે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ 'મોહનીય' કર્મ કરતાં વધારે નથી. એ ત્રીસ કોટી કોટી સાગરોપમની એટલે કે જ્ઞાનાવરણાદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી જ છે.

આ પ્રમાણે જે લેહ પડે છે તેનું કારણ 'કર્મઅન્યકારોએ એમ દર્શાવ્યું છે કે 'વેદનીય' કર્મને અધિક પ્રમાણમાં પુદ્ગલ મળે તો જ એ પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ બને છે. દલિક અવ્ય હોય તો એ દ્વારા સુખ કે દુઃખનો સ્પષ્ટ અનુભવ થઈ શકતો નથી.

નેમિચન્દ્રે ગોમ્મટસારના કર્મ-કાંડ (કર્મ-કાંડ)ની ૧૯૩મી ગાથામાં 'વેદનીય' કર્મનો હિસ્સો સૌથી વિશેષ શા માટે છે એનો ખુલાસો એમ કર્યો છે કે સુખ અને દુઃખને લઈને વેદનીય કર્મની ખૂબ નિર્જરા થાય છે અર્થાત્ દરેક સંસારી જીવ પ્રતિસમય સુખ કે દુઃખ ભોગવે છે. એથી 'વેદનીય' કર્મનો ઉદય પ્રતિસમય થાય છે અને એને લીધે એની નિર્જરા પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. આ કારણને લઈને એનું દ્રવ્ય

૧. જુઓ દા. ત. કેવેન્દ્રસરિ. જુઓ સયગ (ગા. ૮૧).

ખીજી બધી મૂલ-પ્રકૃતિઓ કરતાં અધિક છે એમ નિર્દેશાયું છે. આ ઉપરથી તો કંઈ મૂલ-પ્રકૃતિને હિસ્સો કોના કરતાં અધિક છે-એનો શો ક્રમ છે એટલું જ જાણી શકાય છે પરંતુ એ કેટલો અધિક છે તે જાણવું બાકી રહે છે. એ માહતી ઉપર્યુક્ત કર્મ-કંડની હપતી ગાથાને આધારે હું અહીં રજૂ કરું છું :—

ગોમ્મટસારમાં હિસ્સાને હિસાબ—ખહુભાગના સરખા આઠ ભાગ કરવા. પછી આઠે કર્મોને એકેક ભાગ આપવો. શેષ રહેલા એક ભાગને ફરીથી ખહુભાગ કરવો અને એ ખહુભાગ મોટા હિસ્સાવાળા કર્મને આપવો.

આ રીતિ અનુસાર એક સમયમાં જેટલાં કર્મ-પુદ્ગલ-દ્રવ્યનો ખંધ થાય છે તેની સંખ્યાને આવલીનાં અસંખ્યાતમા ભાગે ભાગવી. એથી જે જવાબ આવે તેટલો ભાગ જુદો રાખવો. બાકી રહેલી સંખ્યાના ખહુભાગના આઠ સરખા ભાગ કરી આઠે કર્મોને એકેક ભાગ આપવો. શેષ એક ભાગને ફરીથી આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાગવો. પછી એક ભાગ અલગ રાખી ખહુભાગ 'વેદનીય' કર્મને આપવો કેમકે એનો હિસ્સો સૌથી મોટો છે. શેષ રહેલા એક ભાગની ફરીથી આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી. આમ આ કાર્ય 'આયુષ્યક' કર્મને હિસ્સો મળે ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવું. આ હકીકત ખરાખર સમજાય તે માટે આપણે એક અસત્-કલ્પનારૂપ 'ઉદાહરણ વિચારીશું'. ધારો કે એક સમયમાં જે કર્મ-પુદ્ગલ-દ્રવ્યનો ખંધ થાય છે તેની સંખ્યા ૨૫૬૦૦ની છે અને આવલીનો અસંખ્યાતમો ભાગ ૪ છે. ૨૫૬૦૦ને ૪

૧૨૪ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

વડે ભાગતાં જવાબ ૬૪૦૦ આવે છે. આ એક ભાગ છે. એને જુદો રાખવો એટલે ૨૫૬૦૦-૬૪૦૦ અર્થાત્ ૧૯૨૦૦ જેટલો બહુભાગ બાકી રહેશે. એના આઠ સરખા ભાગ કરતાં દરેક ભાગનું પ્રમાણ ચોવીસસો ચોવીસસો આવે છે. આથી દરેક કર્મને કાળે ચોવીસસો ચોવીસસો જેટલાં દ્રવ્ય આવશે.

શેષ રહેલો એક ભાગ જે ૬૪૦૦નો છે તેને ચારે ભાગતાં ૧૬૦૦ આવે છે. એ ૧૬૦૦ ૬૪૦૦માંથી બાદ કરતાં બહુભાગ ૪૮૦૦નો આવે છે. આ 'વેદનીય' કર્મનો હિસ્સો છે.

શેષ રહેલા ૧૬૦૦ની સંખ્યાવાળા ભાગને ચારે ભાગતાં જવાબ ૪૦૦ આવે છે. ૧૬૦૦માંથી આ ભાગ બાદ કરતાં ૧૨૦૦ રહે છે. એ બહુભાગ 'મોહનીય' કર્મનો હિસ્સો છે.

શેષ રહેલ ૪૦૦ને ચારે ભાગતાં જવાબ ૧૦૦ આવે છે. ૪૦૦માંથી આ ૧૦૦ બાદ કરતાં ૩૦૦ રહે છે. એ બહુભાગનો માલિક એક નહિ પણ ત્રણ છે. આથી એના ત્રણ સરખા ભાગ કરવા બંધે તેમ કરતાં સો સોની સંખ્યા આવે છે. આટલા પ્રમાણનું દ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયને કાળે બંધ છે.

શેષ રહેલ ૧૦૦ને ચાર વડે ભાગતાં જવાબ ૨૫ આવે છે. ૧૦૦માંથી આ ૨૫ બાદ કરતાં ૭૫ બાકી રહે છે. એ બહુભાગના 'નામ' કર્મ અને 'ગોત્ર' કર્મ એમ બે માલિક છે.

૧ જુઓ દેવેન્દ્રસરિકૃત સયમ (ગા. ૭૯-૮૦)નું લિંદી ટિપ્પણ
(પૃ. ૨૨૫-૨૨૬).

આથી એના બે સરખા ભાગ કરવા. તેમ કરતાં એ દરેકને ફાળે ૩૭૬ દ્રવ્ય આવે છે.

હવે શેષ ભાગ રપનો છે અને હવે ફક્ત 'આયુષક' કર્મ જ બાકી રહેલું છે તો એ એને આપવો.

આ હિસાબે પ્રત્યેક કર્મનો ફાળો નીચે મુજબનો થવા બાય છે :—

વેદનીય	મોહનીય	જ્ઞાનાવરણ	દર્શનાવરણ
૨૪૦૦	૨૪૦૦	૨૪૦૦	૨૪૦૦
૪૮૦૦	૧૨૦૦	૧૦૦	૧૦૦
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
૭૨૦૦	૩૬૦૦	૨૫૦૦	૨૫૦૦
અંતરાય	નામ	ગોત્ર	આયુષક
૨૪૦૦	૨૪૦૦	૨૪૦૦	૨૪૦૦
૧૦૦	૩૭૬	૩૭૬	૨૫
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
૨૫૦૦	૨૪૩૭૬	૨૪૩૭૬	૨૪૨૫

આ એક અસત્કલ્પના છે એટલે દરેક કર્મને ફાળે જે દ્રવ્ય આવે છે તે ઉપરથી એકેકેનું પ્રમાણ નક્કી ન કરાય એટલે કોઈ 'મોહનીય' અને 'વેદનીય' એ બે કર્મના ફાળા બેધ એકને બીજા કરતાં અડધું મળે છે એવું અનુમાન દોરે તો તે એની ભૂલ છે.

૧૨૬ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો.

ઉત્તર-પ્રકૃતિઓના હિસ્સા—કર્મ દલિકનો જે જે હિસ્સો મૂલ-પ્રકૃતિઓને મળે છે તે તે ઓની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓને કાળે જાય છે કેમકે ઉત્તર પ્રકૃતિઓને બાબુ પર રાખતાં મૂલ-પ્રકૃતિઓનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ કયાં છે ?

જે ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ કર્મ-દલિકના અકુળના સમયે બંધાતી હોય તેને જ હિસ્સો મળે છે પરંતુ જે બંધાતી નથી એને કશો હિસ્સો મળતો નથી કેમકે હિસ્સો મળવો એનું જ નામ 'બંધ' છે અને હિસ્સો ન મળવો એનું નામ 'અબંધ' છે.

આઠ મૂલ-પ્રકૃતિઓના એ વર્ગ છે : (૧) ઘાતિ-કર્મ અને અઘાતિ કર્મ. ઘાતિ-કર્મની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓના એ પેટાવર્ગ છે : (૧) સર્વઘાતિની અને (૨) દેશઘાતિની. ઘાતિ-કર્મને કાળે જે કર્મદલિક આવે છે તે સર્વઘાતિની તેમ જ દેશઘાતિની એવી ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં વહેંચાઈ જાય છે.

આઠે મૂલ-પ્રકૃતિઓ પૈકી પ્રત્યેક પ્રકૃતિમાં જે સ્તિગ્ધતર પરમાણુઓ છે તે થોડા છે તે પોતપોતાની મૂલ-પ્રકૃતિના પરમાણુની સંખ્યાના અનંતમા ભાગે છે. એ સ્તિગ્ધતર પરમાણુઓ જ સર્વઘાતિની પ્રકૃતિને માટે યોગ્ય છે. સર્વઘાતિ રસથી યુક્ત એ અનંતમા ભાગ બાબુ પર રખાતાં અવશિષ્ટ રહેલાં દલિકો જે દેશઘાતિ રસથી યુક્ત છે તે તે સમયે બંધાતી પ્રકૃતિઓમાં વહેંચાઈ જાય છે.

'જ્ઞાનાવરણ' કર્મની પાંચ ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ છે. તેમાં કેવલ જ્ઞાનાવરણ એ એક જ સર્વઘાતિની પ્રકૃતિ છે જ્યારે બાકીની ચાર તે દેશઘાતિની છે. જે કર્મ-દલિક જ્ઞાનાવરણને ભાગે આવે છે એનો અનંતમા ભાગ સર્વઘાતિ રસથી યુક્ત છે એટલે

એ કેવલ-જ્ઞાનાવરણને જ ભાગે જાય છે જ્યારે બાકી જે એનાથી વધારે દેશઘાતી રસથી યુક્ત દ્રવ્ય રહ્યું તે બાકીની ચાર દેશઘાતિની પ્રકૃતિઓને ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં મળે છે.

‘દર્શનાવરણ’ કર્મની નવ ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ છે. તેમાં કેવલ-દર્શનાવરણ અને પાંચે પ્રકારની નિદ્રા એ છ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતિની છે જ્યારે બાકીની ત્રણ દેશઘાતિની છે. ‘દર્શનાવરણ’ કર્મના ક્ષણે જે દ્રવ્ય આવે છે-જે ‘દર્શનાવરણ’ કર્મરૂપે પરિણમે છે તેનો અનંતમો ભાગ છ સર્વઘાતિની ઉત્તર પ્રકૃતિઓને મળે છે જ્યારે અવશિષ્ટ ભાગ ત્રણ દેશઘાતિની પ્રકૃતિઓમાં ઓછે-વત્તે અંશે વહેંચાઈ જાય છે.

‘વેદનીય’ કર્મની બે ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ છે પણ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છે એટલે સમકાળે બંને બંધાતી નથી કિન્તુ ગમે તે એક જ બંધાય છે. આથી ‘વેદનીય’ કર્મને મળેલો હિસ્સો એ બંધાતી એક જ ઉત્તર-પ્રકૃતિને સર્વાંશે મળે છે.

‘મોહનીય’ કર્મને ક્ષણે જે દ્રવ્ય આવે છે તેનો અનંતમો ભાગ સર્વઘાતી રસથી યુક્ત છે અને બાકીનો તે દેશઘાતી રસથી યુક્ત છે. સર્વઘાતી રસવાળો ભાગ દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય એ બંનેને મળે છે. દર્શન-મોહનીય પ્રકૃતિના સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારો છે ખરા છતાં એનો તમામ હિસ્સો મિથ્યાત્વને જ મળે છે જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયનો હિસ્સો ચાર ‘સંબલન’ કષાયોને છોડીને બાકીના બાર કષાયોમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે.

‘મોહનીય’ કર્મને જે દેશઘાતી રસથી યુક્ત દ્રવ્ય મળ્યું હોય છે તે સંબલનરૂપ કષાય-મોહનીય અને નો-કષાય-

મોહનીય એ બંને દેશઘાતિની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓને મળે છે. 'સંજ્વલન-કષાય' મોહનીયનો હિસ્સો સંજ્વલન-ક્રોધ ઇત્યાદિ ચારેમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે. નો-કષાય-મોહનીયના હિસ્સાના પાંચ ભાગ પડાય છે. એક ભાગ ત્રણ વેદોમાંથી એ સમયે બંધાતા એક વેદને, હાસ્ય અને રતિ એ યુગલ તથા શોક અને અરતિ એ અન્ય યુગલ એમ જે બે યુગલો છે તે પૈકી એ સમયે બંધાતા એક યુગલને—એ બે પ્રકૃતિઓને તેમજ જાય અને જુગુપ્સા એમ પાંચ દેશઘાતિની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓને મળે છે કેમકે અન્ય પ્રકૃતિઓના બંધનો અભાવ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે એકીસાથે એક જ વેદ બંધાય છે. એવી રીતે હાસ્ય અને રતિનો બંધ થતો હોય તો એની પ્રતિ-પક્ષિણીરૂપ શોક અને અરતિ એ બે ઉત્તર-પ્રકૃતિઓનો બંધ હોતો નથી.

'નામ' કર્મને ક્ષણે આવેલું દ્રવ્ય નીચે મુજબની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓમાંથી જે એક સમયમાં બંધાય છે તેમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે :—

(૧) ગતિ, (૨) જાતિ, (૩) શરીર, (૪) બંધન, (૫) સંઘાતન, (૬) સંહનન, (૭) સંસ્થાન, (૮) અંગોપાંગ, (૯) આનુપૂર્વી, (૧૦) ગંધ, (૧૧) વર્ણ, (૧૨) રસ, (૧૩) સ્પર્શ, (૧૪) અગુરુલઘુ, (૧૫) પરાઘાત, (૧૬) ઉપઘાત, (૧૭) ઉચ્છ્વાસ, (૧૮) નિર્માણ, (૧૯) તીર્થંકર, (૨૦) આતપ, (૨૧) ઉદ્દ્યોત, (૨૨) વિહાયોગતિ, (૨૩-૩૨) ત્રસ-દશક અને (૩૩-૪૨) સ્થાવર-દશક.

વર્ણ-ચતુષ્કમાં વહેંચણી—વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શને ક્ષણે જેટલું જેટલું દ્રવ્ય આવે છે તે તે દ્રવ્ય વર્ણના પાંચ, રસના

પાંચ, ગંધના બે અને સ્પર્શના આઠ એમ અવાંતર લેહોવાળી પ્રકૃતિઓને ભાગે જાય છે એટલે કે વર્ણને જે દ્રવ્ય મળ્યું હોય તેના પાંચ હિસ્સા પડાય છે અને રસ વગેરે માટે પણ એ જ જાતની વ્યવસ્થા છે.

શરીર અને સંઘાત આશ્રીને વહેંચણી—પાંચ જાતનાં શરીરો પૈકી સમકાળે ત્રણ કે ચાર શરીરનો બંધ થાય છે. ત્રણ શરીરોના બંધ માટે નીચે મુજબ બે વિકલ્પ છે :—

(૧) ઔદારિક, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણુ.

(૨) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણુ.

આમ બે વિકલ્પો પૈકી ગમે તે એક અનુસાર ત્રણ શરીર અને ત્રણ સંઘાતનો એકીસાથે બંધ થાય છે. એથી શરીરને મળેલા હિસ્સાના ત્રણ ભાગ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પડે છે અને સંઘાત માટે પણ એમ જ બને છે. જો ત્રણ શરીરને બદલે ઔદારિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ એ ચાર શરીરનો અને સંઘાતનો સમકાળે બંધ થાય તો શરીરના તેમ જ સંઘાતના હિસ્સાના પણ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં ચાર ચાર ભાગ પડે છે.

બંધનના હિસ્સાના ભાગ—‘બંધન’ નામ-કર્મને ક્ષણે જે હિસ્સો આવ્યો હોય તેની વહેંચણી બે રીતે સંભવે છે. જો ત્રણ શરીરોનો બંધ હોય તો એ હિસ્સાના ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સાત ભાગ પડે છે અને જો ચાર શરીરોનો બંધ હોય તો એના ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં અગિયાર ભાગ પડે છે કેમકે બંધનના એકંદર ૧૫ંદર પ્રકારો છે.

૧. જુઓ પૃ. ૧૪૮.

૯

અન્ય નામ-પ્રકૃતિઓના હિસ્સાની અખંડિતતા—વર્ણ્યતુષ્ક, શરીર, સંઘાત અને બંધન એ પ્રકૃતિઓ. સિવાયની અવશિષ્ટ પ્રકૃતિઓને જે જે હિસ્સો મળ્યો હોય છે તે તે અખંડ લોગવે છે કેમકે ગતિ વગેરેના જે ભેદો પડે છે તે પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેનો સમકાળે બંધ થતો નથી. કહેવાની મતજ્ઞ એ છે કે ભેદે ગતિના ચાર પ્રકાર છે છતાં એકીસાથે તેા એમાંથી ગમે તે એક જ ગતિનો બંધ શક્ય છે. એવી રીતે જાતિ, સંસ્થાન અને સંહનન માટે સમજી લેવું. વળી ત્રસ-દશક અને સ્થાવર-દશક પરસ્પર વિરોધી છે એટલે ત્રસ-દશકનો બંધ હોય ત્યારે સ્થાવર-દશકનો ન જ હોય અને એવી રીતે સ્થાવર-દશકનો હોય ત્યારે ત્રસ-દશકનો ન જ હોય.

‘ગોત્ર’ કર્મની જે ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ છે ખરી પરંતુ એક સમયમાં તેા એમાંથી ગમે તે એકનો જ બંધ હોઈ શકે છે. આથી ‘ગોત્ર’ કર્મને કાળે આવેલું દ્રવ્ય એની જે ઉત્તર-પ્રકૃતિ બંધાતી હોય તેને સર્વાંશે મળે છે. આમ આ હુકીકત ‘વેદનીય’ કર્મના હિસ્સાની વહેંચણી સાથે મળતી આવે છે.

‘અન્તરાય’ કર્મની પાંચ ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ છે અને એ બધી જે ધ્રુવબંધિની હોવાથી એ પાંચે સમકાળે સદા બંધાય તેમ છે. આથી ‘અન્તરાય’ કર્મને મળેલો હિસ્સો આ પાંચે ઉત્તર-પ્રકૃતિમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જાય છે.

‘આયુષ્ક’ કર્મની ચાર ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ છે પણ બંધ તેા એકોવખતે ગમે તે એકનો જ હોય છે. આથી ‘આયુષ્ક’ કર્મનો હિસ્સો બંધાતી એક જ પ્રકૃતિને સર્વાંશે મળે છે અને આમ એ ‘વેદનીય’ કર્મ અને ‘ગોત્ર’ કર્મ સાથે સમાનતા ધારણ કરે છે.

મતાંતર — ગોમ્મટસારમાં કમ્મકંડમાં પણ એ બાબત છે અરી કે ઘાતિકર્મોને જે દ્રવ્ય મળે છે તેનો અનંતમો ભાગ સર્વઘાતી રસથી યુક્ત એટલે સર્વઘાતી દ્રવ્ય છે અને બાકીનો દેશઘાતી રસથી યુક્ત યાને દેશઘાતી છે અને એ બહુભાગ છે. આમ બેકે આ બાબતમાં ગોમ્મટસાર અને સયગ મળે છે પરંતુ કમ્મકંડ પ્રમાણે તો સર્વઘાતી દ્રવ્ય કેવળ સર્વઘાતિની પ્રકૃતિઓને જ ન મળતાં દેશઘાતિની પ્રકૃતિઓને પણ મળે છે. આમ અહીં મતાંતર છે. બાકી દેશઘાતી દ્રવ્ય દેશઘાતિની જ પ્રકૃતિઓને મળે છે એ બાબતમાં તો બંને સંપ્રદાયો સમાન આન્યતા ધરાવે છે.

દિગંબરીય હિસાબ— ઉપર્યુક્ત મતલેહને લઈને ઉત્તર-પ્રકૃતિઓના હિસ્સાની બાબતમાં શ્વેતાંબરીય સંપ્રદાયથી દિગંબરીય સંપ્રદાય જે જુદો પડે છે તે વહેંચણીની રીત નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે :-

‘જ્ઞાનાવરણ’કર્મના સર્વઘાતી દ્રવ્યને આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાગવો. જે જવાબ આવે તેટલી સંખ્યા એમાંથી બાદ કરતાં જે બહુભાગ રહે તે આ કર્મની પાંચે ઉત્તર-પ્રકૃતિઓને આપવો. બાદ કરાયેલા ભાગને આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાગવો અને જે જવાબ આવે તે બાદ કરતાં બહુભાગ રહે તે મતિ-જ્ઞાનાવરણને આપવો. શેષ એક ભાગને ફરીથી આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાગવો અને જે બહુભાગ આવે તે શ્રુત-જ્ઞાનાવરણને આપવો. આ પ્રમાણે જે બહુભાગે આવે તે અનુક્રમે અવધિ-જ્ઞાનાવરણને અને મનઃપર્યવ-જ્ઞાનાવરણને આપવા. શેષ એક ભાગ કેવલ-જ્ઞાનાવરણને આપવો.

મતિ-જ્ઞાનાવરણને જે પહેલાં ભાગ મળ્યો હતો તેમાં પાછળથી મળેલો ભાગ ઉમેરતાં એ એનો સર્વઘાતી દ્રવ્ય પૂરતો હિસ્સો પૂરો થાય છે

‘જ્ઞાનાવરણ’ કર્મનું જે દેશઘાતી બહુભાગ દ્રવ્ય છે તે કેવલ-જ્ઞાનાવરણને તો મળે નહિ કેમકે એ સર્વઘાતિની પ્રકૃતિ છે એટલે એ દ્રવ્ય મતિ-જ્ઞાનાવરણ આદિ ચાર પ્રકૃતિઓમાં ઉપર મુજબ વહેંચાય છે અર્થાત્ સૌથી પ્રથમ દેશઘાતી દ્રવ્યને આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાગવો. પછી એક ભાગ જુદો રાખી જે બહુભાગ રહે તેના ચાર ભાગ કરવા ઇત્યાદિ. આ વ્યવસ્થા માત્રજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણને અનુક્રમે લાગુ પાડવો.

‘દર્શનાવરણ’ કર્મને મળેલ સર્વઘાતી દ્રવ્યને આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગ વહે ભાગવો. પછી એક ભાગ જુદો રાખવો અને તેમ કરતાં જે બહુભાગ રહે તે આ કર્મની નવે ઉત્તર-પ્રકૃતિઓમાં વહેંચવો. શેષ ભાગની ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા કરવી. તેમ થતાં જે બહુભાગો અનુક્રમે આવે તે નીચે મુજબની પ્રકૃતિઓને ક્રમસર આપવો અને જે અંતે શેષ ભાગ રહે તે કેવલદર્શનાવરણને આપવો :—

સ્ત્યાન-ગૃહિ, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, નિદ્રા, પ્રચલા, અક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને અવધિદર્શનાવરણ.

દેશઘાતી દ્રવ્યની વ્યવસ્થા 'જ્ઞાનાવરણ' કર્મની દેશઘાતિની પ્રકૃતિને અંગે જેમ કરાઇ હતી તેમ કરવી. એ હિસાબે ૧અક્ષુ-ર્દર્શનાવરણ, ૨અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને ૩અવધિદર્શનાવરણને ઘાતપોતાને હિસો મળી રહેશે; બાકીની છ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતિની હોવાથી એને આ દેશઘાતી દ્રવ્યમાંથી કંઈ મળશે નહિ.

જે જે પ્રકૃતિને જે જે દ્રવ્ય કટકે કટકે મળ્યું તે એકત્રિત કરતાં તેનો પૂરેપૂરો હિસો થઈ જશે.

'૪અતરાય' કર્મના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા જ્ઞાનાવરણની જેમ કરવી. એમાં વીર્યાન્તરાય, ઉપલોગાન્તરાય, લોગાન્તરાય, દ્વાભાન્તરાય અને દાનાન્તરાય એ કર્મની વહેંચણી કરવાની છે.

'મોહનીય' કર્મનું સર્વઘાતી દ્રવ્ય મિથ્યાત્વ અને સોળ કષાયો એમ સત્તર પ્રકૃતિઓને મળે છે. એ વહેંચણીની રીત જ્ઞાનાવરણને અંગેની રીતના જેવી છે. ઉપર્યુક્ત સત્તર પ્રકૃતિઓને નીચે મુજબના ક્રમે ક્ષણો અપાય છે :—

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અનંતાનુબંધી લોભ, (૩) અનંતાનુબંધી માયા, (૪) અનંતાનુબંધી ક્રોધ, (૫) અનંતાનુબંધી માન, (૬) સંજ્વલન લોભ, (૭) સંજ્વલન માયા, (૮) સંજ્વલન ક્રોધ, (૯) સંજ્વલન માન, (૧૦)

૧-૩ આ ત્રણ જ પ્રકૃતિઓને સર્વઘાતી તેમ જ દેશઘાતી દ્રવ્ય મળે છે.

૪. આની પાંચે ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ દેશઘાતિની છે

પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ લોભ, (૧૧), પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ માયા, (૧૨)
પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ ક્રોધ, (૧૩), પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ માન, (૧૪)
અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ લોભ, (૧૫) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ માયા,
(૧૬) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ ક્રોધ અને (૧૭) અપ્રત્યાખ્યાવરણુ
માન.

‘મોહુનીય’ કર્મના દેશઘાતી દ્રવ્યને આવલીના અસંખ્યા-
તમે ભાગે ભાગવેા. તેમ કરતાં જે જવાબ આવે એટલી
સંખ્યા બાબુએ રાખી બાકીના બહુભાગના જે ભાગ પાડી એક
ભાગ નોકષાયેાને અને બીજે સંજ્વલન-કષાયને આપવેા. શેષ
ભાગ પણ સંજ્વલન-કષાયને આપવેા.

સંજ્વલન-કષાયના દેશઘાતી દ્રવ્યની વહેંચણી ઉપર
મુજબ છે. એની ચાર પ્રકૃતિઓનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) સંજ્વલન લોભ, (૨) સંજ્વલન માયા, (૩)
સંજ્વલન ક્રોધ અને (૪) સંજ્વલન માન.

ચારે સંજ્વલન કષાયેાને સર્વઘાતી તેમ જ દેશઘાતી એમ
બન્ને પ્રકારતું દ્રવ્ય મળે છે. અવશિષ્ટ ચાર કષાયેાને અને
મિથ્યત્વને સર્વઘાતી જ દ્રવ્ય મળે છે અને નોકષાયને દેશઘાતી જ
દ્રવ્ય મળે છે. નોકષાયેા માટેની વહેંચણીની વ્યવસ્થા ઉપર
મુજબ છે. નવે નોકષાયનો સમકાળે બંધ થતો નથી કેમકે ત્રણ વેદ-
માંથી ગમે તે એકનો જ બંધ થાય છે. એ બાબત રતિ અને અરતિને
તેમ જ હાસ્ય અને શોકને પણ લાગુ પડે છે. આમ ભાગીદારો
પાંચ જ છે. એનો ક્રમ નીચે મુજબ સમજવાનો છે :—

(૧) વેદ, (૨) રતિ અને અને અરતિમાંથી જે પ્રકૃતિ બંધાતી હોય તે એક, (૩) હાસ્ય અને શોક પૈકી જે પ્રકૃતિ બંધાતી હોય તે, (૪) ભય અને (૫) જુગુપ્સા.

જે મનુષ્ય કે તિર્યચ મિથ્યાદષ્ટિ હોય તે એકીસાથે 'નામ' કર્મની નીચે મુજબની ૨૩ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે :-

(૧) નિર્માણ, (૨) અચશઃકીર્તિ, (૩) અનાદેય, (૪) દુર્લભ, (૫) અશુભ, (૬) અસ્થિર, (૭) સાધારણ, (૮) અપર્યાપ્ત, (૯) સૂક્ષ્મ, (૧૦) સ્થાવર, (૧૧) ઉપ-ઘાત, (૧૨) અગુરુલઘુ, (૧૩) તિર્યચાનુપૂર્વી, (૧૪) સ્પર્શ, (૧૫) રસ, (૧૬) ગંધ, (૧૭) વર્ણ, (૧૮) હુંડક સંસ્થાન, (૧૯-૨૧) ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરો, (૨૨) એકેન્દ્રિય-ભાતિ અને (૨૩) તિર્યચ-ગતિ.

પ્રથમ વહેંચણી કરતી વેળા ત્રણ શરીરો એ પિંડપ્રકૃતિના અવાંતર પ્રકારો હોવાથી એને ત્રણ જુદા જુદા ભાગીદારો ન ગણતાં એક જ ગણાય છે. વહેંચણીની વ્યવસ્થા ઉપર મુજબ છે અને એકવીસ ભાગીદારોનો ક્રમ પણ ઉપર પ્રમાણે છે.

જે પિંડ-પ્રકૃતિઓ છે તેને મળેલો હિસ્સો એની અવાંતર પ્રકૃતિઓને કાળે બાય છે. તેમાં ત્રણ શરીરને અંગેની પ્રકૃતિનો ક્રમ કાર્મણુ, તૈજસ અને ઔદારિક એમ છે.

ન્યાં પિંડ-પ્રકૃતિમાંની અવાંતર પ્રકૃતિઓમાંથી એકનો જ બંધ થાય છે ત્યાં એ સમગ્ર દ્રવ્ય એ એક જ પ્રકૃતિને મળે છે.

કેટલીક વાર 'નામ' કર્મની એકીસાથે ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. ત્યાં પણ વહેંચણીનો ક્રમ ઉપર મુજબ જાણવો.

જ્યાં કેવળ યશઃકીર્તિ નામની એક જ પ્રકૃતિ બંધાય છે ત્યાં 'નામ' કર્મને મળેલ તમામ દ્રવ્યનો વારસો આ પ્રકૃતિને મળે છે.

વેદનીય, ગોત્ર અને આયુષ્યક એ ત્રણ કર્મની તો એકીસાથે એકેક જ ઉત્તર-પ્રકૃતિ બંધાય છે અને એ મૂલ-પ્રકૃતિને મળેલું તમામ દ્રવ્ય એની એ ઉત્તર-પ્રકૃતિને સર્વાંશે મળે છે.

ઉત્કૃષ્ટ પદની અપેક્ષાએ અદપબહુત્વ^૧

કર્મપયડિ (પએસ-બંધ, ગા. ૨૮)માં કર્મનાં દલિકોના વિભાજનનો અધિકાર છે પણ એ પૂરતો નથી. તેમ છતાં કઈ પ્રકૃતિને સૌથી અધિક ભાગ મળે છે અને કઈને ઓછો મળે છે એ બાબત ક્રમસર વિચારાઈ છે. આ વિચારણા ઉત્કૃષ્ટ પદ તેમ જ જલન્ય પદ એમ બે પદોને આશ્રીને કરાઈ છે. તેમાં ઉત્કૃષ્ટ પદની અપેક્ષાએ અદપબહુત્વનો ક્રમ નીચે મુજબ છે :—

જ્ઞાનાવરણ—કેવલજ્ઞાનાવરણનો રહિત્સો સૌથી ઓછો, મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણનો એથી અનાંતગણો, અવધિજ્ઞાનાવરણનો

૧ આને અંગેનું યંત્ર કર્મગ્રન્થ : સાર્થ (વ. ૨, પૃ. ૧૧૫-૧૧૭)—માં અપાયું છે જ્યારે જલન્ય પદની અપેક્ષાને અંગેનું યંત્ર પૃ. ૧૧૭-૧૧૯માં અપાયું છે.

૨. સયગ (ગા. ૮૧)ની સ્વોપજ ટીકા (પૃ. ૯૨)માં આને અદલે 'પ્રદેશામ'નો ઉલ્લેખ છે. 'પ્રદેશામ' એટલે પ્રદેશનું પરિમાણ.

મનઃપર્યવસાનાવરણથી અધિક, શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો એથી પણ અધિક અને મતિજ્ઞાનાવરણનો એનાથી પણ અધિક છે.

દર્શનાવરણ—પ્રચલાનો સૌથી ઓછો, નિદ્રાનો એથી અધિક, પ્રચલાપ્રચલા, નિદ્રાનિદ્રા અને સ્ત્યાનદ્વિનેા અનુક્રમે એકેકથી અધિક, કેવલદર્શનાવરણનો એથી પણ અધિક, અવધિ-દર્શનાવરણનો એથી અધિક, અચક્ષુર્દર્શનાવરણનો એથી વિશેષ અને ચક્ષુર્દર્શનાવરણનો એથી પણ વિશેષ છે.

વેદનીય—અસાતવેદનીયનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું અને સાત-વેદનીયનું એથી અધિક હોય છે.

મોહનીય—અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માયા, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ લોભ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન, ક્રોધ, માયા અને લોભ એ ચારનું તેમ જ અનંતાનુબંધી માન, ક્રોધ, માયા અને લોભ એ ચારનું દ્રવ્ય એકકથી અધિક અધિક હોય છે. અનંતાનુબંધી લોભ કરતાં મિથ્યાત્વનું અધિક હોય છે. એનાથી જુગુપ્સાનું દ્રવ્ય અનંતગણું હોય છે. એનાથી ભયનું અધિક, ભયથી હાસ્ય અને શોકનું અધિક પરંતુ પરસ્પર તુદ્ય, એનાથી રતિ અને અરતિનું અધિક પરંતુ પરસ્પર તુદ્ય, એનાથી સ્ત્રી-વેદ અને નયુસક-વેદનું અધિક પરંતુ પરસ્પર તુદ્ય, એનાથી સંન્વલન ક્રોધ, સંન્વલન માન, પુરુષ-વેદ અને સંન્વલન માયાનું ઉત્તરોત્તર અધિક અને સંન્વલન લોભનું એનાથી અસંખ્યાતગણું હોય છે.

‘આયુષ્ક’ કર્મ—ચારે ઉત્તર-પ્રકૃતિનો ભાગ સરખો છે કેમકે એકીવખતે એક જ અંધાય છે.

‘નામ’કર્મ— આનો આપણે એના અવાંતર ભેદો આશ્રીને વિચાર કરીશું :

ગતિ—દેવ-ગતિ અને નરક-ગતિ બંનેનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું હોય છે, જો કે એ પરસ્પર સરખું છે. મનુષ્ય-ગતિનું એથી અધિક અને તિર્યચ-ગતિનું તેા એથી પણ અધિક હોય છે.

જાતિ— દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચ્ચેન્દ્રિય એ ચાર જાતિઓનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું પરંતુ પરસ્પર તુલ્ય છે જ્યારે એકેન્દ્રિયનું એથી અધિક છે.

શરીર— આહારક, વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણુ એ શરીરોનું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર અધિક હોય છે.

સંઘાત— પાંચ સંઘાતો માટે ઉપર મુજબ સમજી લેવું.

બંધન— (૧) આહારક-આહારક (૨) આહારક-તૈજસ, (૩) આહારક-કાર્મણુ, (૪) આહારક-તૈજસ-કાર્મણુ, (૫) વૈક્રિય-વૈક્રિય, (૬) વૈક્રિય-તૈજસ, (૭) વૈક્રિય-કાર્મણુ. (૮) વૈક્રિય-તૈજસ-કાર્મણુ, (૯) ઔદારિક-ઔદારિક, (૧૦) ઔદારિક-તૈજસ, (૧૧) ઔદારિક-કાર્મણુ, (૧૨) ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણુ, (૧૩) તૈજસ-તૈજસ (૧૪) તૈજસ-કાર્મણુ અને (૧૫) કાર્મણુ-કાર્મણુ એમ પંદર બંધનનું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર અધિક હોય છે.

સંસ્થાન— છ સંસ્થાનો પૈકી વચલાં ચાર સંસ્થાનોનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું, જો કે પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. એના કરતાં

અધિક દ્રવ્ય સમયતુરસ્ત-સંસ્થાનનું અને એનાથી અધિક હુંડક સંસ્થાનનું હોય છે.

અંગો ૧૧૧— આહારક, વૈક્રિય અને ઔદારિક અંગોપાંગોનું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક હોય છે.

સંહનન— છ સંહનનો પૈકી પહેલાં પાંચ સંહનનોનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું પરંતુ પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. સેવાર્ત-સંહનનનું એથી અધિક હોય છે.

વર્ણ— (૧) કૃષ્ણ, (૨) નીલ, (૩) રક્ત, (૪) પીત અને (૫) શ્વેત એ વર્ણો પૈકી એકબીજાનું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર અધિક હોય છે.

ગન્ધ— સુગન્ધનું દ્રવ્ય ઓછું અને દુર્ગન્ધનું એથી અધિક હોય છે.

રસ— (૧) કટુ, (૨) તિક્ત, (૩) કષાય, (૪) આમ્લ અને (૫) મિષ્ટ એમ પાંચ રસોનું દ્રવ્ય એકબીજાથી ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે હોય છે.

સ્પર્શ— કકંશ અને ગુરુ સ્પર્શનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું પરંતુ પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. મૃદુ અને લઘુ સ્પર્શનું એથી અધિક પરંતુ આપસઆપસમાં સરખું હોય છે. રૂક્ષ અને શીત સ્પર્શનું દ્રવ્ય એથી અધિક પરંતુ પરસ્પર સરખું હોય છે સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ સ્પર્શનું દ્રવ્ય એથી વિશેષ પરંતુ આપસઆપસમાં તુલ્ય હોય છે. આમ ચાર જોડીમાં જે બંને સ્પર્શ છે તેનું

૧૪૦ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઢ ગ્રન્થો

દ્રવ્ય આપસઆપસમાં સરખું હોય છે.

આનુપૂર્વી— દેવ-ગતિ અને નરક-ગતિ સંબંધી આનુપૂર્વીનું દ્રવ્ય સૌથી અલ્પ પરંતુ આપસમાં સરખું હોય છે. એના કરતાં મનુષ્ય-ગતિ-આનુપૂર્વીનું અધિક હોય છે અને એના કરતાં પણ તિર્યચ-ગતિ-આનુપૂર્વીનું અધિક હોય છે.

ત્રસ-દશક અને સ્થાવર-દશક— ત્રસનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું અને સ્થાવરનું અધિક હોય છે. એવી રીતે પર્યાપ્તનું ઓછું અને અપર્યાપ્તનું અધિક હોય છે. આ પ્રમાણે સ્થિર અને અસ્થિરનું, શુભ અને અશુભનું, સુભગ અને દુર્ભગનું, આદેય અને અનાદેયનું, સૂક્ષ્મ અને ખાદરનું તેમ જ પ્રત્યેક અને સાધારણનું સમજવું.

અયશઃકીર્તિનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું અને યશઃકીર્તિનું સંખ્યેયગણું છે.

આતપ, ઉદ્ધોત, પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ તેમ જ સુસ્વર અને દુઃસ્વરનું દ્રવ્ય પરસ્પર તુલ્ય હોય છે.

આમ કમ્મપચડિની ટીકામાં છે પરંતુ સયગની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં કર્મપ્રકૃતિના ટીકાકારને આધારે જે કથન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે તેની સાથે મેળ ખાતો નથી.

અલ્પખદુત્વનો અભાવ— નિર્માણ, ઉચ્છ્વાસ, પરાઘાત, ઉપઘાત, અગુરુલઘુ અને તીર્થકર એ 'નામ' કર્મની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓનું અલ્પખદુત્વ નથી કેમકે અલ્પખદુત્વ તો સભતીય

પ્રકૃતિઓમાં કે પછી પ્રતિપક્ષ (વિરોધી) પ્રકૃતિઓમાં થી શકે. ઉપર્યુક્ત છ પ્રકૃતિઓ કોઈ પિંડ-પ્રકૃતિના અવાંતર લેહરૂપ નથી અર્થાત્ એ સન્નતીય નથી. વળી સુલગ અને દુર્લગની જેમ પરસ્પર વિરોધી પણ નથી કેમકે એનો બંધ સમકાળે થઈ શકે છે.

ગોત્ર— નીચ ગોત્રનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું છે અને ઉચ્ચ ગોત્રનું એથી અધિક છે.

અંતરાય— દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય, અને વીર્યાન્તરાયનું દ્રવ્ય એકબીજાથી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક હોય છે.

જઘન્ય પદ આશ્રીને અલ્પબહુત્વ

જ્ઞાનાવરણ— આને અંગે ઉત્કૃષ્ટ પદ આશ્રીને જે કહેવાયું છે તે જ હકીકત અહીં પણ સમજવાની છે.

દર્શનાવરણ—નિદ્રા, પ્રચલા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનર્હિનું દ્રવ્ય એકેકથી ઉત્તરોત્તર અધિક છે. કેવલ-દર્શનાવરણનું એથી અધિક જેમ છેક બાકીની ત્રણ ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ માટે ઉત્કૃષ્ટ પદને આશ્રીને જે કહ્યું છે તે થટાવી લેવું.

વેદનીય—ઉત્કૃષ્ટ પદને અંગે જે કહ્યું છે તે જ હકીકત અહીં પણ સમજ લેવી.

મોહનીય—‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ’ માનથી માંડીને તે અરતિ મુધીની વીસ ઉત્તર-પ્રકૃતિઓનું દ્રવ્ય ઉત્કૃષ્ટ પદ આશ્રીને જેમ હોય છે તેમ જ અહીં પણ છે. અરતિથી ત્રણે વેદોનું દ્રવ્ય

૧૪૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

અધિક છે પરંતુ એ ત્રણે વેદાનું દ્રવ્ય પરસ્પર સરખું છે. એ વેદના દ્રવ્યથી 'સંજ્વલન' માન, ક્રોધ, માયા અને લોભ એ ચારેનું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર અધિક છે.

'આયુષ્ક' કર્મ—તિર્યંચ અને મનુષ્યનાં આયુષ્યનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું પરંતુ પરસ્પર સરખું છે. દેવનું અને નારકનું દ્રવ્ય એથી અસંખ્યાતગણું છે પરંતુ આપસમાં સરખું છે.

'નામ' કર્મ—આના અવાંતર ભેદો આશ્રીને આપણે વિચાર કરીશું :

ગતિ—તિર્યંચ-ગતિનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું હોય છે. મનુષ્ય-ગતિનું એથી વિશેષ હોય છે. દેવ-ગતિનું એનાથી અસંખ્યાતગણું અને નારક-ગતિનું એથી અસંખ્યાતગણું હોય છે.

જાતિ—ઉત્કૃષ્ટ પદને અંગે જે વ્યવસ્થા છે તે જ અહીં પણ છે.

શરીર—ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર અધિક હોય છે. વૈક્રિય શરીરનું એથી અસંખ્યાતગણું અને આહારક શરીરનું એથી પણ અસંખ્યાતગણું હોય છે.

સંઘાત અને બંધન—આ બંને માટે પણ આ જ ક્રમ સમજાવેલો.

અંગોપાંગ—ઔદારિક અંગોપાંગનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું હોય છે. વૈક્રિયનું દ્રવ્ય એનાથી અસંખ્યાતગણું અને આહારક શરીરનું તેના એનાથી થી અસંખ્યાતગણું હોય છે. તૈજસ અને કાર્મણ

શરીરને તે અંગોપાંગ છે જ નહિ એટલે એનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.

આનુપૂર્વી—આને અંગેનો ક્રમ ઉત્કૃષ્ટ પદ આશ્રીને જે છે તે જ છે

ત્રસાદિ—‘ત્રસ-નામ’ કર્મનું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું હોય છે. એના કરતાં સ્થાવરનું અધિક હોય છે. એ પ્રમાણે બાહર અને સૂક્ષ્મનું, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તનું તેમ જ પ્રત્યેક અને સાધારણનું સમજવું.^૧

અવશિષ્ટ પ્રકૃતિ—રેખાકીની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓનું અલ્પબહુત્વ નથી.

ગોત્ર અને અંતરાય—ગોત્રના અલ્પબહુત્વ સંબંધમાં ઉત્કૃષ્ટ પદની જેમ સમજી લેવું અંતરાય માટે પણ એમ જ સમજી લેવું.

૧. સ્થિર અને અસ્થિરનું, શુભ અને અશુભનું, સુમગ અને દુર્ભાગનું, આદેય અને અનાદેયનું, યશઃકીર્તિ અને અપશઃકીર્તિનું તેમ જ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત વિદાયેગતિનું દ્રવ્ય ફેટફેટલું છે એ વાત સચગની સ્વોપણ ટીકામાં અપાઇ નથી.

૨. આથી નિર્માણ વગેરે જે છ પ્રકૃતિઓ ૫ ૧૪૯ના અંતમાં મેં નોંધી છે તે સમજવાની હોય એમ લાગે છે.

કોધાદિક કષાયોના પર્યાયો અને ક્રમે

ઉપર્યુક્ત શીર્ષકના' સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આ લેખનો પ્રારંભ કરાય છે. 'કોધાદિક'થી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો સમજવાના છે. જૈન શાસ્ત્રમાં કષાયને માટે કેટલીક વાર અને ખાસ કરીને કર્મગ્રંથોમાં 'કષાયમોહીનીય કર્મ' એવો પ્રયોગ કરાય છે. આ કર્મને અંગે એના મુખ્ય ચાર પ્રકારરૂપ કોધાદિક પરત્વે જૈન તેમ જ અજૈન લેખકોએ અનેક ખાખતો વિચારી છે. મારા જેવાએ પણ કેટલીક ખાખત વિષે થોડાઘણો નિર્દેશ નિમ્નલિખિત કૃતિઓમાં કર્યો છે :-

(૧) આહુતદર્શનદીપિકા—આના પૃ. ૩૪૯માં અને ૯૯૦માં કષાયનાં લક્ષણ, પૃ. ૭૪૩માં એની વ્યુત્પત્તિ, પૃ. ૧૦૦૫-૧૦૦૭માં કષાયમોહીનીયના અનન્તાનુબંધી ઇત્યાદિ ચાર પ્રકારો અને એનાં લક્ષણ, પૃ. ૧૦૦૭માં કોધાદિકની તરતમતા અને એના સોળ પ્રકારો, પૃ. ૧૦૦૭-૮માં ચચચાર પ્રકારના કોધાદિકની અન્યાન્ય વસ્તુઓ સાથે સરખામણી, પૃ. ૮૯૪માં સત્યની પાંચ લાવનાઓ પૈકી ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાન અને લોભ-પ્રત્યાખ્યાનનાં લક્ષણ, પૃ. ૭૫૨માં પચ્ચીસ ક્રિયાઓમાંની માયાપ્રત્યાયિક ક્રિયાનું લક્ષણ, પૃ. ૧૦૭૭માં

૧. વિસેસાવરસયજ્ઞાસની ગાથા ૧૨૨૮-૯ અને એનો શુભરાતી અર્થ " ઋષભપંચાશિકા " (શ્લો. ૨૮)ના સ્પષ્ટીકરણમાં મેં આપેલાં છે ક્રમકે એ કસાય (સ', કષાય)ની વ્યુત્પત્તિ રજૂ કરે છે.

ક્રોધનેા નિગ્રહ કરવાના પાંચ પ્રકારો કિવા પાંચ પ્રકારની ક્ષમા અને પૃ. ૧૦૭૮-૯માં માનાદિના પ્રતિરૂપધી મૃદુતાદિનાં લક્ષણુ.

(૨) ભક્તિભરતોત્રની પાઠપૂતિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ— આના પ્રથમ ભાગમાં પૃ. ૩૨-૩૭માં કષાય-મીમાંસા.

(૩) વૈરાગ્યસમજરી—આના સ્પષ્ટીકરણુમાં પૃ. ૨૩-૨૬માં કષાય-વિચાર અને પૃ. ૩૧૩-૩૩૦માં અનન્તનુબન્ધી કષાયેના ઉપશમને સમ્યક્ત્વના શમરૂપ લિંગ ન ગણુવા વિષે બિહાપોહ.

(૪) રતુતિચતુર્વિંશતિકા—આના સ્પષ્ટીકરણુમાં પૃ. ૫૨માં માન અને મદમાં તક્ષાવત, પૃ. ૫૩-૫૪માં મદનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારો અને પૃ. ૨૧૬માં માન અને મદ સંબંધી વિચાર.

ક્રોધાદિકના સ્વરૂપાદિનેા યોધ કરાવે એલું પદાત્મક લખાણુ એને અંગેની સજ્ઞાયો અને એને ઉદ્દેશીને રચાયેલ સલોકા પૂરું પાડે છે.

આ ઉપરાંતની બાબતો એકત્રિત કરી અને તેનેા મારા ઉપર્યુક્ત લખાણુ સાથે મેળ સાંધી કષાય સંબંધી સવિસ્તર પુસ્તક તૈયાર કરવાનું મને મન તો છે પણુ એ માટેનેા સુયોગ જ્યારે સાંપડશે ત્યારે ખરો. આજે તો અહીં હું ક્રોધાદિક કષાયના પર્યાયો યાને સમાનાર્થક શબ્દો નોંધવા અને વિચારવામાંગું છું:

ક્રોધના પર્યાયો

સંસ્કૃત—‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રસૂરિએ અભિધાનચિન્તા-મણિ (કાંડ ૨, શ્લોક-૨૧૩)માં ક્રોધના આઠ પર્યાયો નોંધ્યા

છે : (૧) કૌપ, (૨) કુષ્, (૩) કુંધા, (૪) પ્રતિષ, (૫) મન્યુ, (૬) રુષ. (૭) રુષા અને (૮) રાષ. વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર રચી એને સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યથી વિભૂષિત કર્યું છે. જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં આ પ્રથમ છે. અ. ૮, સૂ. ૧૦ના ભાષ્ય (પૃ. ૧૪૩) માં ક્રોધના પાંચ પર્યાયો અપાયા છે : (૧) કૌપ, (૨) દ્રેષ, (૩) ભણ્ડન, (૪) ભામ અને (૫) રાષ.

ગુજરાતી — ગુજરાતીમાં કૌપ, રાષ, દ્રેષ અને મન્યુ શબ્દ ઉપરાંત મૂળે અરખી એવા ગુસ્સો અને મિત્તજ શબ્દ પણ ક્રોધના અર્થમાં વપરાય છે. આ ઉપરાંત આવેશ, ખીજ, ચીડ અને રીસ શબ્દ પણ વપરાય છે.

પાઈય — જેને સામાન્ય રીતે 'પ્રાકૃત' કહેવામાં આવે તેનું એ ભાષામાં નામ પાઈય છે. પાઈય ભાષામાં 'કૌહ' વગેરે ક્રોધવાચક શબ્દ છે. અદ્ધમાગહી (સં. અર્ધમાગધી) માં રચાયેલા સૂયગડ નામના જૈન આગ્રમમાં ક્રોધાદિક કપાયના વિશિષ્ટ પર્યાયો જોઈને તેા એ નોંધવા માટે હું આ લેખ લખવા લલચાયો છું. એ હું માનાદિકના સંસ્કૃત પર્યાયોનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ આ લેખમાં આપીશ.

૧. સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સંસ્કૃતમાં અતરણુ છે એ ઉપરથી તેમ જ ઉત્તરજ્ઞયણુ (અ. ૮) ની ટીકામાં 'વાચક'ના નામે આપેલા સંસ્કૃત અતરણુ ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે ઉમાસ્વાતિની પહેલાં સંસ્કૃતમાં જૈન કૃતિ હોવી જોઈએ.

માનના પર્યાયો

સંસ્કૃત— તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (અ. ૮, સ. ૧૦)ના ભાષ્ય (પૃ. ૧૪૫)માં 'માન'ના સાત પર્યાયો અપાયા છે : (૧) અહંકાર, (૨) ઉત્સેક, (૩) ગર્વ, (૪) દર્પ, (૫) મદ, (૬) સ્તમ્ભ અને (૭) સ્મય. અભિધાનચિન્તામણિ (કાંડ ૨, શ્લો. ૨૩૦-૨૩૧)માં અભિમાન, અવલિપ્તતા, અહંકાર, ગર્વ, ચિત્તોત્પત્તિ, દર્પ, મમતા અને સ્મય એમ માનના આઠ પર્યાયો નજરે પડે છે.

ગુજરાતી— અકડાઈ, અભિમાન, અહંકાર, ગર્વ અને દર્પ એ શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાય છે. આ ઉપરાંત ગુમાન, તોર, કાંકો, બેડશી(સી), બેડસાઈ, મગરૂબો, મગરૂરી, મિબ્બજ, હુંપદ, ઇત્યાદિ શબ્દો પણ પ્રચલિત છે.

માયાના પર્યાયો

સંસ્કૃત— ઉપર્યુક્ત ભાષ્ય (પૃ. ૧૪૬)માં માયાના નવ પર્યાયો નોંધાયા છે : (૧) અતિસન્ધાન, (૨) અનાર્જવ, (૩) આચરણ, (૪) ઉપધિ, (૫) કૂટ, (૬) દમ્ભ, (૭) નિકૃતિ, (૮) પ્રાણિધિ અને (૯) વંચના. અભિધાનચિન્તામણિ (કાંડ ૩, શ્લો. ૪૧-૪૨)માં માયાના નીચે મુજબ સોળ પર્યાયો જોવાય છે :—

(૧) ઉપધિ, (૨) કપટ, (૩) કુસૃતિ, (૪) કૂટ, (૫) કૈતવ, (૬) છન્ન, (૭) છલ, (૮) દમ્ભ, (૯) નિકૃતિ, (૧૦) નિભ, (૧૧) મિષ, (૧૨) લક્ષ, (૧૩) વ્યપદેશ, (૧૪) વ્યાજ, (૧૫) શકતા અને (૧૬) શાક્ય.

૧. સૂચગઠ (૨, ૨, ૨૭)માં ઉરહિ (ઉપધિ) શબ્દ 'માયા'ના અર્થમાં વપરાયો છે.

આ પૈકી ૧૦-૧૪ને કેટલાક માયાના પર્યાય ગણતા નથી.

ગુજરાતી—કપટ, કૈતવ, છદ્મ, છલ(ળ), દંભ, શકતા અને શાઠ્ય તેમ જ મિષ અને વ્યાજ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. આ ઉપરાંત કૂડકપટ, છળકપટ, છેતરપિટી, છેતરખાણ, છેતરામણી, ઠગાઈ, દગો, દગોફટકો, દોંગાઈ, લુચ્યાઈ તેમ જ બહાનું અને 'મશ (સં. મિષ) એવા પણ શબ્દો ગુજરાતીમાં છે.

લોભના પર્યાયો

સંસ્કૃત— ઉપયુક્ત ભાષ્ય (પૃ. ૧૪૬)માં 'લોભ'ના સાત પર્યાયો અપાયા છે : (૧) અભિષ્વંગ, (૨) ઇચ્છા, (૩) કાંક્ષા, (૪) ગાધ્ય, (૫) મૂર્છા, (૬) રાગ અને (૭) સ્નેહ. અભિધાન-ચિન્તામણિ (કાંડ ૩, શ્લો. ૯૪-૯૫)માં 'લોભ'ના નીચે મુજબ પંદર પર્યાયો અપાયા છે :-

(૧)અભિલાષ, (૨) આશંસા, (૩) આશા, (૪) ઇચ્છા, (૫) ઇંહા, (૬) કાંક્ષા, (૭) કામ, (૮) ગર્હ, (૯) તૃષ્ણ, (૧૦) તૃષ્ણા, (૧૧) મનોરથ, (૧૨) લિપ્સા, (૧૩) વશ, (૧૪) વાંછા અને (૧૫) સ્પૃહા.

ગુજરાતી—લોભ માટે આ ભાષામાં તૃષ્ણા, પ્રલોભન, લાલચ, લાલસા ઇત્યાદિ શબ્દો નજરે પડે છે.

વિશિષ્ટ પાઠ્ય પર્યાયો

પૃ. ૧૪૬માં કહ્યું છે તેમ સૂયગડમાં ક્રોધાદિકના વિશિષ્ટ પાઠ્ય પર્યાયો મળે છે. આ આગમના સુય. ૧, અ. ૧, ઉ. ૨ના

૧. આ શબ્દ 'મિષ' ઉપરથી ઉદ્ભવ્યો છે અને એનો અર્થ 'બહાનું' છે.

બારમા પદમાં સંવચ્છ, વિઉક્કસ, છૂમ અને અપત્તિય એ શબ્દો અનુક્રમે લોભ, માન, માયા અને ક્રોધ એ અર્થમાં વપરાયા છે. જેનો આત્મા સર્વત્ર છે તે ‘સંવચ્છ’ (સર્વાત્મક) યાને લોભ. વિવિધ ઉત્કર્ષ યાને ગર્વ તે ‘વિઉક્કસ’ (વ્યુત્કર્ષ) યાને માન. ‘છૂમ’ એ ‘દેશ્ય’ શબ્દ છે અને એનો અર્થ ‘માયા’ થાય છે. ‘અપત્તિય’ (અપ્રીતિ) એટલે ક્રોધ.

અ. ૧, ઉ. ૪ના બારમા પદમાં ઉક્કસ, જલણ, છૂમ અને મજ્જત્ય એ શબ્દો અનુક્રમે માન, ક્રોધ, માયા અને લોભ માટે વપરાયા છે. જેના વડે આત્માનો ઉત્કર્ષ કરાય છે—જેનાથી આત્મા ગર્વ વડે પુલાય છે તે ‘ઉક્કસ’ (ઉત્કર્ષ) યાને માન. જે આત્માને અથવા તેો આરિત્રને બાળે છે તે ‘જલણ’ (જલન) યાને ક્રોધ. ‘છૂમ’ એટલે ગહુન અર્થાત્ માયા. એનું મધ્ય નહિ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી આમ કહ્યું છે. ૩ સંસારના સમસ્ત પ્રાણીઓના મધ્યમાં જે હોય છે તે ‘મજ્જત્ય’ (મધ્યસ્થ) યાને લોભ.

ક્રોધની પહેલાં જે માનનો અહીં ઉલ્લેખ છે તેનું કારણ શીલાંકસૂરિ એમ કહે છે કે માન હોય ત્યારે ક્રોધ અવશ્ય હોય છે જ પરંતુ ક્રોધ હોય ત્યારે માન હોય કે ન પણ હોય એ દર્શાવવા આમ અન્ય ક્રમ રખાયો છે.

અ. ૨, ઉ. ૧ના બારમા પદમાં ‘કાયરિયા’ શબ્દ માયાના અર્થમાં વપરાયો છે. એને માટે ‘કાતરિકા’ એવો સંસ્કૃત શબ્દ અપાયો છે. આ પદમાં ક્રોધ અને કાયરિયા એમ બેનો સ્પષ્ટ

૧. આ જાતની સમજૂતી શીલાંકસૂરિએ પહેલાં ન આપતાં અહીં પ્રસંગે આપી છે.

નિર્દેશ છે એટલે શીલાંકસૂરિ કહે છે કે ક્રોધ કહેવાથી માનનું અહુણ થઈ જાય છે અને એવી રીતે માયાના ઉલ્લેખથી લોભનું અહુણ થઈ જાય છે.

અ. ૨, ઉ. ૨ના યોગણીસમા પદ્યમાં છન્ન, પસંસ, ઉક્કોસ અને પગાસ એ શબ્દો માયા, લોભ, માન અને ક્રોધ એ અર્થમાં અનુક્રમે વપરાયા છે. પોતાનો અભિપ્રાય જે છાનો રાખે છે તે 'છન્ન' યાને માયા. જેની સૌ પ્રશંસા કરે છે-જેનો સૌ આદર કરે છે તે 'પસંસ' (પ્રશસ્ય) યાને લોભ. હલકી પ્રકૃતિના પુરુષને જે જાતિ વગેરે મદસ્થાનો વડે ઉશ્કેરે છે તે 'ઉક્કસ' (ઉત્કર્ષ) યાને માન. જે અંદર રહેલો હોવા છતાં મુખ, નેત્ર, ભવાં ઇત્યાદિના વિકારથી જણાઈ આવે છે તે 'પગાસ' (પ્રકાશ) યાને ક્રોધ.

અ. ૮ના અરાઠમા પદ્યમાં 'અણિહુ' શબ્દ છે. એ સમ-ભવતાં શીલાંકસૂરિ કહે છે કે જેનામાં 'નિહા' અર્થાત્ 'માયા' નથી તે 'અનિહુ' છે. આમ 'માયા' માટે ઉપર જે 'નિહ' શબ્દ નોંધાયો છે તેનું એ સ્મરણ કરાવે છે.

અ. ૮ના યોગણીસમા પદ્યમાં 'સાદિય' શબ્દ વપરાયો છે. એમાં 'સાદિ'નો અર્થ 'માયા' છે. સાદિક મૃષાવાદ એમ જે અહીં કહ્યું છે તે સકારણ છે. સામાને છેતરવા અસત્ય બોલાય છે અને એ અસત્ય માયા વિના સંભવતું નથી આમ શીલાંકસૂરિ કહે છે.

અ. ૯ના અગિયારમા પદ્યમાં પલિઉચ્ચ, ભયણ, થંડિલ્લ અને ઉસ્સયણ એ શબ્દો અનુક્રમે માયા, લોભ, ક્રોધ અને માન એ અર્થવાચક છે. જેના વડે ક્રિયાઓમાં ખંધી રીતે વક્તા

આવે છે તે 'પદિઉચ્ચ' (પરિકુચન) યાને 'માયા' કહેવાય છે. જેના વડે આત્મા સર્વત્ર લબ્ધય છે-નમાવાય છે તે 'ભયન' (ભજન) યાને 'લોભ' છે. જેના ઉદયથી આત્મા સદસત્તા વિવેક વિનાનો બની સ્થાંડલ જેવો થાય છે તે 'ચાંડલ' (સ્થાંડલ) યાને 'ક્રોધ' છે. જેની હૈયાતીમાં જાતિ વગેરે દ્વારા પુરુષ જાંચો આશ્રય લે છે તે 'ઉચ્ચય' (ઉચ્ચય) યાને 'માન' છે.

અહીં જે ક્રોધાદિકના ક્રમનું ઉલ્લંઘન છે તે સૂત્રની વિચિત્રતાને આભારી છે અથવા રાગનો ત્યાગ દુષ્કર હોવાથી અને લોભ માયાપૂર્વક હોવાથી માયા અને લોભનો પ્રારંભમાં નિર્દેશ કરાયો છે. આમ આ ક્રમને અંગે શીલાંકસૂરિ કહે છે.

સુયગડના પ્રથમ સુયક્રમ્ધના નવમા અજગચ્ચના સોળમા પદ સુધીનો ભાગ ટીકા સહિત જે ફરીથી છપાયો છે અને હજી અપ્રસિદ્ધ છે તે વાંચી જતાં ક્રોધાદિના જે પર્યાયો દૃષ્ટિ-ગોચર થયા તે મેં અહીં વિચાર્યા છે. આગળ ઉપરનો ભાગ અત્યારે જોઈ જવાનું અને તેમ નથી જોઈએ ક્રોધાદિ માટે અંગ્રેજીમાં જે શબ્દો છે તેનું સૂચન કરી હું આ લેખ પૂર્ણ કરીશ :

અંગ્રેજી શબ્દો—ક્રોધને માટે અંગ્રેજીમાં anger શબ્દ છે. આ અર્થમાં નીચે મુજબના શબ્દો વપરાય છે :—

Exasperation, indignation, rage, resentment, wrath ઇત્યાદિ.

માનને pride કહે છે. આને માટે arrogance, haughtiness, insolence, vainglory ઇત્યાદિ શબ્દો વપરાય છે.

૧૫૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

માયા એટલે deceitfulness. આ અર્થમાં deceit, deception, fraud, guile, treachery ઇત્યાદિ શબ્દો વપરાય છે.

લોભને માટે avarice શબ્દ છે. આના પર્યાય તરીકે covetousness, greed ઇત્યાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચે ખ થઈ શકે.

કોષાદિક કષાયોને નિર્મૂળ કરવા માટે એના ભતભતના આવિષ્કારોને આપણે સમજવા ભેદીએ. એને રોકવાની અને એનો સર્વથા ઉચ્ચે કરવાની વૃત્તિ આપણે કેળવીએ તો આવી સમજણ મેળવેલી સાર્થક ગણાય.

—જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ (પુ. ૬૩, અં. ૧૧

કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેનાં ઉદાહરણો : મોદક

કાંઈ પણ વિષય હોય અને તેમાં યે જે ગહન હોય તેના નિરૂપણને સુગમ અને રાચક બનાવવાનું એક સાધન તે તેને લગતું ઉદાહરણ યાને દર્શાવતું છે. જૈન દર્શનના એક વિશિષ્ટ અંગરૂપ કર્મસિદ્ધાન્તનો વિષય ઘણો ગહન અને ખૂબ ઝીણવટ-ભર્યો છે. આથી આ વિષયના ગ્રન્થોમાં આપણને જાતજાતનાં નિમ્નલિખિત ઉદાહરણો અપાયેલાં જોવા મળે છે :-

અગ્નિ અને લોહ-	આસન	કાષ્ઠસ્તંભ
પિણ્ડ	ઊંટ	કુચિકર્ણાની ગાયો
અવહોલિકા	૧કલ્પિકા	કુંભાર
અધિકર્ણ	કપૂર	કૂંપર
અસ્થિસ્તંભ	કર્દમ	કૃમિરાજ
આમલી	કાષ્ઠનો અગ્નિ	

૧ આને માટે 'કલ્પિકા' શબ્દ પણ વપરાય છે. "સાર્થ" ગૂજરાતી જોડણીકોશ'માં 'કલ્પક' અને 'કલ્પિકા' એ બંને શબ્દોનો 'બાધેલો લોટ' એવો એક અર્થ કરાયો છે. આ અર્થ માટે ગૂજરાતીમાં કલ્પક અને હિન્દીમાં 'કલ્પિક' અને 'કનેક' શબ્દ વપરાય છે.

આચાર (૨, ૨૧)માં 'કલ્પપૂપલિયા' શબ્દ છે. એનો અર્થ એક 'કલ્પકની બનાવાયેલી એક ખાવ વસ્તુ' છે.

ક્ષીર અને નીર	‘નાલિકેર’ દ્વીપનો	મહિલક
ખચ્ચર	મનુષ્ય	માંસ
ખંજન	નાસારજી (નાથ)	મૃણાલ
ગાયનું પૂછડું	પટ	મોઢક
ગોમૂત્રિકા	પથ્થરોનો સ્તંભ	રાજપટ્ટ
ગોળ	પર્વતમાં રેખા	રૂ
ઘાસનો અગ્નિ	પુષ્પ	લસણ
ઘી	પૃથ્વી ઉપર રેખા	લાળ
ઘેટાનું શિંગડું	પૂર્ણકલશ	લીંબડો
ચિત્રકાર	ખહેડું (ખિલીતક)	વજ્ર
છ ચોર	ખળદ	વડની શાખ
છાણાનો અગ્નિ	ખળદની રાશ	વાંસનું મૂળ
જળમાં રેખા	બેડી	શંખ
જાંબુનું વૃક્ષ	લવન	શેરડી
જીરુ	ભુંલલ (મધપાત્ર)	સાત ધાતુઓ
તિનિશની લતા	મદનકોદ્રવ	સાથવો
તીક	મદિરા	સૂઠ
તેલ	મધ ચોપડેલી તર-	સૂત્રધાર
દન્તાલી	વાર	સોય
દીપક, બત્તી, તેલ		હળ
અને જ્વાલા	મન્મણુ	હળદર
ધૂળ	મરકત	હાથી
ધૂળમાં રેખા	મહાનગરનો ઢાહ	દિગલોક
		હિમ

આ પૈકી આપણે અહીં મોહકનું ઉદાહરણ વિચારીશું. 'મોહક' એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. એ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે. આ અર્થમાં ગુજરાતીમાં 'લાડવો' અને 'લાડુ' શબ્દનો પણ વ્યવહાર કરાય છે. વ્યંગમાં 'ગોફણિયો' શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. પ્રાકૃતમાં મૌખ્ય, મૌખ્ય, લડુડુઅ અને લડુડુગ શબ્દ મોહકના અર્થમાં વપરાય છે. 'લડુડુક' એવો સંસ્કૃત શબ્દ છે. એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'લાડુ' શબ્દ ઉદ્ભવ્યો છે. કેટલાકના મુખને તેમ જ ચન્દ્રને લાડવાની ઉપમા અપાય છે. કર્મસિદ્ધાન્તમાં બન્ધના પ્રકૃતિ-બન્ધ, સ્થિતિ-બન્ધ, રસ-બન્ધ અને પ્રદેશ-બન્ધ એ ચારેનું સ્વરૂપ સમજાવતી વેળા મોહકનું ઉદાહરણ કેટલાક ગ્રંથોમાં અપાયું છે. આ બાબત આપણે હવે હાથ ધરીશું:

[૧]

વૈયાકરણ વિનયવિભ્યગણિએ વિ. સં. ૧૭૦૮માં લોકપ્રકાશ રચ્યો છે. એના દસમા સર્ગના શ્લો. ૧૪૧-૧૪૩માં મોહકનું ઉદાહરણ નીચે મુજબ અપાયું છે :-

સૂક વગેરે નાંખીને બનાવાયેલો મોહક વાયુ દૂર કરે છે અને જીરૂ (જીરક) વગેરે નાંખીને બનાવાયેલો મોહક પિત્ત દૂર કરે છે. તેવી રીતે પ્રકૃતિબન્ધ માટે સમજવું. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ.

કાંઈ મોહક એક પખવાડિયાની સ્થિતિવાળો હોય તો કોઈક અહિને ઈત્યાદિ. એ પ્રમાણે સ્થિતિ-બન્ધ વિચારવો.

૧૫૬ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

કોઈક મોઢક મધુર-ગળ્યો હોય તો કોઈ તીખો તો કોઈ કડવો.
એ પ્રમાણે રસ-બન્ધ માટે સમજવું.

કોઈ મોઢક એક સેર હળવાળો હોય તો કોઈ બસેર ઇત્યાદિ.
એ પ્રદેશ-બન્ધ માટે— કર્મનાં દલિકો માટે આમ વિચારણા
કરવી.

[૨]

વિ. સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગે સંચરનારા દેવેન્દ્રસૂરિએ કર્મ-
વિવાગ (કર્મવિપાક) રચ્યો છે. એમાં દ્વિતીય ગાથામાં બન્ધના
ચાર પ્રકારો માટે મોઢકનો દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉદ્દેશ્ય છે. એની
નીચે મુજબ સમજણ આની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં અપાઈ છે :

મોઢક એટલે કષ્ટિકા (કષ્ટેક) વગેરેનો બનાવાયેલો લડ્ડુક
(લાડુ). જેમ વાતનો નાશ કરનાર દ્રવ્યનો બનાવેલો મોઢક
વાતને અને પિત્તને શાંત કરનાર દ્રવ્યનો બનાવેલો મોઢક
પિત્તનો તેમ જ કફ દૂર કરનાર દ્રવ્યનો બનાવેલો મોઢક કફને
શાંત કરે છે તેમ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે.

કોઈક મોઢકની સ્થિતિ એક દિવસની તો કોઈકની બે
દિવસની એમ કોઈની એક મહિના વગેરેની પણ હોય છે.

સ્નિગ્ધ, મધુર ઇત્યાદિરૂપ રસ કોઈક મોઢકનો એક ગણો.
કોઈનો બમણો અને કોઈનો ત્રણ ગણો વગેરે હોય છે.

કોઈ મોઢકના કષ્ટિકાદિરૂપ પ્રદેશો એક પ્રસૂતિ જેટલા તો
કોઈના બે પ્રસૂતિ જેટલા એમ કોઈકના સેતિકાદિ જેટલા છે.

એ જ પ્રમાણે કોઈક કર્મની પ્રકૃતિ જ્ઞાનને આવરણ કરવાના સ્વભાવવાળી છે તો કોઈકની દર્શનની તો કોઈ આહુલાદવગેરે કરાવનારી તો કોઈકની પ્રકૃતિ સમ્યક્દર્શનાદિનો વિધાત કરવાના સ્વભાવવાળી છે.

કોઈક કર્મની સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની તો કોઈકની ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે.

રસ એટલે અનુભાગ. એ એકસ્થાનિક, દ્વિસ્થાનિક અને-ત્રિસ્થાનિકાદિ છે.

પ્રદેશો અદ્ય, બહુ, બહુતર અને બહુતમ વગેરે છે.

અહીં એ ઉમેરીશ કે પંચસંગહની ગા. ૪૩૨ અવતરણુ-રૂપે અપાઈ છે અને એમાં કહ્યું છે તેમ અહીં પણ એ ઉલ્લેખ છે કે સ્થિતિ-બન્ધ, અનુભાગ-બન્ધ અને પ્રદેશ-બન્ધનો સમુદાય તે 'પ્રકૃતિ-બન્ધ' છે.

[૩]

ગર્ગ મહાર્ષિએ કમ્ભવિવાગ રચ્યો છે. એની ત્રીણ ગાથામાં મોદકનો દુષ્ટાન્ત તરીકે નિર્દેશ છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ વિ. સં. ૧૨૭૫માં તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી એક વ્યાખ્યામાં નીચે મુજબ અપાયું છે :-

લડડુક (લાડુ)ની પ્રકૃતિ કષ્ટિહા, ગોળ વગેરે છે. એની સ્થિતિ સાત દિવસ, પક્ષ ઇત્યાદિ છે. એનો અનુભાગ તે આટલા પ્રમાણમાં કષ્ટિહા, આટલા પ્રમાણમાં ગોળ, આટલું ઘી, આટલી સૂકં વગેરે એમ છે. પ્રદેશ એ રસવીર્યનો વિપાક છે. એ પ્રમાણે કર્મની પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણાદિ છે. સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ વગેરે છે. અનુભાગ

૧૫૮ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો.

એટલે કર્મોનું વિભાગ વડે અનુભવન. પ્રકૃષ્ટ દેશ એટલે પ્રદેશ પ્રદેશાનુભવ એ જીવના પ્રદેશો સાથેનું કર્મપુદ્ગલોનું અનુભવન છે.

[૪]

વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર રચ્યું છે એના ઉપર સિદ્ધસેનગણિએ સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. આ ટીકા ઈ. સ.ની નવમી સદી જેટલી તો પ્રાચીન છે જ. ત. શા. (અ. ૮, સૂ. ૪)ની ટીકા (ભા. ૨, પૃ. ૧૩૦)માં સિદ્ધસેનગણિએ મોદકનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. એમણે કહ્યું છે કે મોદક એ વાલ અને પિત્તને દૂર કરનારો, બુદ્ધિ વધારનારો, સંમોહકારક અને મારક છે. એ જીવના સંયોગને લઈને અનેક આકારમાં પરિણમે છે. એવી રીતે કર્મવર્ગજ્ઞાને યોગ્ય એવો પુદ્ગલોનો સમૂહ પણ સંસારી જીવ સાથેના સંબંધને લઈને કોઈક જ્ઞાનને આવરે છે તો કોઈક દર્શનને વળી કોઈ મુખ અને દુઃખના અનુભવકારણ છે.

વિદ્યમાન એવા ગન્ધ અને રસની અવિનાશિતારૂપે એ અવસ્થાને તે 'સ્થિતિ' છે.

આ ઉપરાંત એના સ્તિગ્ધ, મધુર વગેરે એકગણ્યા, બમણ્યા (ઈસાદિ) ભાવ તે 'અનુભાવ' છે.

વિશેષમાં એના કણિકાદિ દ્રવ્યના પરિમાણનું અન્વેષણ તે 'પ્રદેશ' છે. કર્મનાં પણ પુદ્ગલોના પરિમાણનું નિરૂપણ તે 'પ્રદેશ-ગન્ધ' છે.

આ ટીકા (પૃ. ૧૩૦)માં એવો ઉદ્દેશ છે કે પારમર્થ વ્યવહારના બાહ્યકારો કષ્ટિકા, ગોળ, ઘી, કટુક ભાંડાદિ દ્રવ્યના વિકારરૂપ મોહકનું ઉદ્દાહરણ આપે છે. આથી એ ક્લિત થાય છે કે આ ટીકા કરતાં કોઈ એકાદ પ્રાચીન ગ્રન્થમાં તેા મોહકનું ઉદ્દાહરણ અપાયું છે. આમ હોઈ એ ગ્રન્થ કે ગ્રન્થો કયા છે તેની તપાસ થવી ઘટે. સાથે સાથે એ ઉમેરીશ કે આ આઠમા અધ્યાયની આ ટીકામાં કર્મવિષયક જે સંસ્કૃત અવતરણો જોવાય છે તે કયા ગ્રન્થનાં છે તેની પૂરી શોધ થવી ઘટે.

સ્ત્યાનર્દિ અંગેનાં પાંચ ઉદાહરણો

કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકારો ગણવાય છે. આમાંના એકનું નામ 'દર્શનાવરણ' છે. એના જે નવ ઉપપ્રકારો પડે છે તેમાંના પાંચ તો પાંચ જાતની નિદ્રાઓ છે. આ નિદ્રાઓમાં અધમાધમ-નિકૃષ્ટ નિદ્રાને 'સ્ત્યાનર્દિ' તેમ જ 'સ્ત્યાનગૃદિ' પણ કહે છે. આ બંનેને પ્રાધ્યમાં અનુક્રમે 'થીણુદિ' અને 'થીણુગિદિ' તરીકે અને અંગ્રેજીમાં somnambulism તરીકે ઓળખાવાય છે.

'થીણુ' શબ્દ સિદ્ધહેમચન્દ્ર (અ. ૮, પા ૧, સૂ. ૭૪), દેશીનામમાલા (૧, ૯૧), કુમારવાલચરિય અને પાઠ્યલક્ષ્મી-નામમાલામાં વપરાયો છે, જ્યારે એ જ અર્થવાચક 'થિણુ' એવો શબ્દ સિંહુ હેં (અ. ૮, પા. ૧, સૂ. ૭૪ અને અ. ૮, પા. ૨, સૂ. ૯૯) માં તેમ જ સેઉખન્ધ (આં ૨, શ્લો. ૩૦) માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ બંને શબ્દોનો અર્થ 'કંઠણુ, એકત્રિત થયેલ' છે. એને સંસ્કૃતમાં 'સ્ત્યાન' કહે છે. 'થીણુગિદિ'નો ઉલ્લેખ ઠાણુ (ઠા. ૯), ઉત્તરજ્ઞયણુ (અ. ૩૩, ગા. ૫) અને વિસેસાવરસયભાસ (ગા. ૨૩૪) માં છે. એવી રીતે 'થીણુદિ'નો ઉલ્લેખ સમવાય (સ. ૧૫) માં છે. જે વ્યક્તિને 'સ્ત્યાનર્દિ' નિદ્રાનો ઉદય થયો હોય તેને 'સ્ત્યાનર્દિક' કહે છે. એને માટેનો પાઠ્ય શબ્દ 'થીણુદિય' છે અને એ વિસેસાવરસયભાસની ૨૩૫મી ગાથામાં તેમ જ નિસીહુના

ભાસની ગા. ૧૩૫માં વપરાયો છે. આ બંને ગાથાઓ સમાન છે. એ નીચે મુજબ છે :—

“વોગ્ગલ-મોદય-દન્તે ફરુસગ-વડસાલમજ્જને ચેવ ।

થીજદ્વિયસ્સ ઇપ દિટ્ઠન્તા હોન્તિ નાયઢ્ઢા ॥”

આનો અર્થ એ છે કે માંસ, મોઢક, ઢાંત (ઢંતૂશળ), કુંભાર અને વડની શાખા ભાંગવા સંબંધી સ્ત્યાનદ્વિકના આ પાંચ ઉઢાહરણો જાણવાં. આની સવિસ્તર માહિતી વિસેસાવસ્સયભાસનાં વિવિધ વિવરણો તેમ જ નિસીહના ભાસ (ગા. ૧૩૬-૧૪૦) તેમ જ નિસીહવિસેસયુણ્ણિ (ભા. ૧, પૃ. ૫૫-૫૬) પૂરી પાડે છે. આથી એના આધારે હું પાંચ ઉઢાહરણો અત્ર નીચે પ્રમાણે રજૂ કરું છું :—

(૧) માંસ ખાનારનું ઉઢાહરણ

કોઈક ગામમાં એક કણુખી રહેતો હતો. તે માંસ ખાવાનો ખૂબ લાલચુ હતો. માંસ કાચું હોય તો તે પણુ એ ખાઈ જતો. એક વેળા કેટલાક ગુણુવાન સ્થવિરોએ એને પ્રતિબોધ પમાડી ઢીક્ષા આપી. ત્યાર બાદ એ સાધુ બનેલા કણુખી એ સ્થવિરોની સાથે એક ગામથી ખીજે ગામ વિહાર કરતા હતા. એવામાં કોઈ એક સ્થળે માંસના ઢોલી પુરુષોને એક પાડાને ચીરતા એમણે જોયા. એ ઉપરથી એમના પૂર્વ સંસ્કાર જાગૃત થયા. એમણે એનું માંસ ખાવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. એ ઇચ્છા આહાર કરતાં, સ્થાંડલ ભૂમિએ જતાં તેમ જ છેલ્લી સૂત્રપૌરુષી, પ્રતિકમણુ અને રાત્રિની સંસ્તારક-પૌરુષી કરતાં સુષી પણુ શાન્ત થઈ નહિ.

એઓ તો એ ઇચ્છાપૂર્વક રાતે સૂઈ ગયા. ત્યાર બાદ એમને 'સ્ત્યાનર્હિ' નિદ્રાનો ઉદય થયો. તેમ થતાં એ સાધુ ઊઠ્યા અને ગામ બહાર પાડાઓનાં ટોળાં જ્યાં હતાં ત્યાં ગયા અને એક પાડાને ચીરીને તેનું માંસ ખાવા લાગ્યા. ખાતાં જે વધ્યું તે લઈને ઉપાશ્રયે આવ્યા અને ત્યાં એ માંસ નાંખી એઓ સૂઈ ગયા. સવારે ઊઠ્યા બાદ એમણે ગુરુને કહ્યું કે મેં આવું સ્વપ્ન જોયું છે. પણ ખીન સાધુઓએ ત્યાં લગાયેલું માંસ ઉપાશ્રય ઉપર જોયું અને એ વાત આચાર્યશ્રીને કરી. સૌને ખાતરી થઈ કે એ સાધુને 'સ્ત્યાનર્હિ' નિદ્રાનો ઉદય થયો છે માટે એ ચારિત્રને યોગ્ય નથી. સંઘે એમનો મુનિવેષ લઈ લીધો અને એમને રજા આપી.

(૨) મોઢક ખાનારનું ઉદાહરણ

કોઈ એક સાધુએ ભિક્ષાટન કરતાં—ગોચરીએ જતાં એક ઘરમાં થાળમાં ગોઠવેલા સુવાસિત, સિન્ધુ અને મનોરમ મોઢકો જોયા. એઓ ત્યાં ઊભા રહ્યા અને ક્ષુબ્ધ લાવે બહી વખત સુધી એમણે એ મોઢક જોયા કર્યા પણ કોઈએ એમને મોઢક આપ્યા નહિ. એઓ નિરાશ થઈ ઉપાશ્રયે ગયા અને પેલા મોઢકની તીવ્ર ઇચ્છાપૂર્વક રાત્રે સૂઈ ગયા. થોડી વારે એમને 'સ્ત્યાનર્હિ' નિદ્રાનો ઉદય થયો. તેમ થતાં એઓ પેલા મોઢકવાળાના ઘર આગળ ગયા અને એમણે એ ઘરનાં ખારણાં તોડી ઇચ્છા મુજમ મોઢકો ખાધા અને જે ખાતા વધ્યા તે પાત્રમાં નાંખી એઓ ઉપાશ્રયે આવી પાત્ર સ્થાનકે મૂકી સૂઈ ગયા. સવારે ગુરુ પાસે એઓ ગયા અને એમણે એમને કહ્યું કે મને આવું સ્વપ્ન આવ્યું છે પરંતુ ખીન

સાધુઓએ પાત્રાદિકનું પ્રતિલેખન કરતી વેળા થોડકો જોયા. આથી ગુરુ વગેરેએ નિશ્ચય કર્યો કે આ સાધુને 'રત્યાનદ્ધિ' નિદ્રાનો ઉદ્દય થયો છે. એ ઉપરથી સંઘે એમનો મુનિવેષ ખુંચવી લઈ એમને રજા આપી.

(૩) હાથીના હંતૂશળ કાઠી લેનારનું ઉદ્દાહરણ

કોઈક હાથીએ કોઈ એક સાધુને ખૂબ હેરાન કર્યા. એઓ મહામુશીબતે ત્યાથી ભાગી ઉપાશ્રયે આવ્યા. તેમ છતાં એમનો એ હાથી ઉપરનો રોષ ઓછો ન થયો. એ જ સ્થિતિમાં એઓ રાત્રે સૂઈ ગયા. થોડી વારે એમને 'રત્યાનદ્ધિ' નિદ્રાનો ઉદ્દય થયો એટલે એઓ ઊઠ્યા અને 'વજ્ર-ઋષભ-નારાય' સંહુનનવાળી વ્યક્તિને વાસુદેવના કરતાં અડધું બળ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા બળપૂર્વક એ સાધુએ નગરના દરવાજા તોડી નાંખ્યા અને પેલા હાથીને મારી એના બે હંતૂશળ એંચી લઈને ઉપાશ્રયે આવી ત્યાં આગળ હંતૂશળ મૂકી એઓ સૂઈ ગયા. સવાર પડતાં એ સાધુએ પોતાના ગુરુને કહ્યું કે મને આવું સ્વપ્ન આવ્યું છે પણ ગુરુએ હંતૂશળ જોયા એટલે એમને નિશ્ચય કર્યો કે આ સાધુને 'રત્યાનદ્ધિ' નિદ્રાનો ઉદ્દય થયો છે. એ ઉપરથી સંઘે એ સાધુનો વેશ લઈ લીધો અને એમને રજા આપી.

(૪) કુંભારનું ઉદ્દાહરણ

કોઈ એક કુંભારને દીક્ષા લીધા બાદ રાત્રે સૂતા પછી 'રત્યાનદ્ધિ' નિદ્રાનો ઉદ્દય થયો. એના પ્રભાવે એ સાધુએ પૂર્વકાલીન અભ્યાસથી માટીના પિંડ બણે તોડતા હોય તેમ

કેટલાક સાધુઓનાં મસ્તકો તોડી નાંખી એકાન્તમાં એ મસ્તકોનો અને ધડોનો ઢગલો કર્યો. એ વખતે જે સાધુઓ ત્યાંથી ખસી ગયા તેઓ બન્યા. સવારે એ સાધુની ચેષ્ટા બધાના જાણવામાં આવતાં સંઘે એ સાધુનો વેશ લઈ લીધો અને રજા આપી.

(૫) વડની શાખા ભાંગનારનું ઉદાહરણ

કોઈ એક સાધુ ગામમાંથી ગોચરી લઈ પાછા ફર્યા. ખૂબ ગરમીને લીધે એઓ ત્રાસી ગયા હતા. પાત્રમાં વજન પણ ઘણું હતું. ભૂખ્યા-તરસ્યા એઓ છાયા માટે માર્ગમાં આવેલા એક વડના વૃક્ષ આગળ આવ્યા. એની એક ડાળી ઘણી નીચી હતી તે એમને માથામાં સખત વાગી. એથી એઓ ખૂબ ગુસ્સે થયા. રાત પડી એટલે એઓ સૂઈ ગયા પણ ક્રોધ તો ચાલુ જ રહ્યો. એવામાં 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' નિદ્રાનો ઉદય થતાં એઓ પેલા વડ પાસે જઈ એની ડાળી ભાંગી. એ લઈને ઉપાશ્રયે આવ્યા અને ડાળી ઉપાશ્રયના બારણા આગળ નાંખી સૂઈ ગયા. સવારે જાગતાં એમણે પોતાના ગુરુને કહ્યું કે મને આલું સ્વપ્ન આવ્યું છે. ઉપાશ્રયના બારણા આગળ ડાળી પડેલી જોઈ એટલે એમને ખાતરી થઈ કે એ સાધુને 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' નિદ્રાનો ઉદય થયો છે. એ ઉપરથી સંઘે એ સાધુનો વેશ પડાવી લઈ એમને વિદાય કર્યા.

આ પાંચ ઉદાહરણો પૈકી દંતૂશળ લાવનારનું ઉદાહરણ દેવેન્દ્ર-સૂરિએ કર્મભવવાગ (ગા. ૧૨)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં આપ્યું છે.

આ ઉદાહરણો ઉપરથી જે વાત ફલિત થાય છે :—

(૧) તીવ્ર લોભ તેમજ ઉચ્ચ ક્રોધપૂર્વકની નિદ્રા 'સ્ત્યાનર્હિ' નિદ્રામાં નિમિત્તરૂપ બને છે.

(૨) 'સ્ત્યાનર્હિ' નિદ્રાનો ઉદય જેમને થયો હોય— પછી એ સાધુ હોય તો એમનો એ વેષ સંઘ ઉતરાવી નાંખી એમને વિદાય કરે છે.

અહીં જે ઉદાહરણો અપાયાં છે તે સાધુઓને જ લગતા છે. એ સાધુઓનાં નામ પણ દર્શાવાયાં નથી તો એમના પરિચયની તો આશા જ શી રાખવી ?



લેશ્યા અંગેનાં બે ઉદાહરણો

‘લેશ્યા’ એ જૈન દર્શનના કર્મસિદ્ધાન્ત સાથે મહત્વનો સંબંધ ધરાવે છે. એ વિષે જૈન ગ્રંથોમાં નિરૂપણ છે. એના સંતુલનાથે તેમજ એના વિશદીકરણુથે ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેટલીક અજૈન સામગ્રી પણ ઉપલબ્ધ છે. આમાંની ઘણીખરી બાબતોને ઉલ્લેખો અને હિન્દી અનુવાદ સહિત આવરી લેતા ‘લેશ્યા-કોશ (Cyclopedia of Les'yā) નામના મહત્વના પુસ્તકનું સંપાદન શ્રી. મોહનલાલ બાંઠિયા અને શ્રી. શ્રીચન્દ ચોરાડ્યાએ કર્યું છે. એમાં પૃ. ૨૫૧-૨૫૪માં લેશ્યાને અંગેનાં બે ઉદાહરણો આવસ્થાય (અ. ૪, સૂ. ૬)ની હારિભદ્રીય ટીકા (પત્ર ૬૪૫ અ.-૬૪૫ આ)માંથી ઉદ્ધત કર્યાં છે. સાથે સાથે ગોમ્મટસાર (જીવકંડ)માંથી ગા. ૫૦૬-૫૦૭ એક ઉદાહરણ પૂરતી રજૂ કરાઈ છે જ્યારે બંને ઉદાહરણોનો હિન્દી અનુવાદ અપાયો છે. આ બંને ઉદાહરણો દેવેન્દ્રસૂરએ છાસીઠ (ગા. ૧, ની સ્વોપસ ટીકા (પૃ. ૧૧૩-૧૧૪)માં પાઈય અવતરણો દ્વારા રજૂ કર્યાં છે એ અવતરણો ઉપર્યુક્ત હારિભદ્રીય ટીકામાંથી લીધાં હોય એમ જણાય છે, જે કે કેટલાક પાઠલેહો છે.

લેશ્યાકોશનું પ્રકાશન થયું તે પૂર્વે ૩૪ વર્ષ ઉપર લેશ્યાના

૧ આ પુસ્તક શ્રી. મોહનલાલ બાંઠિયાએ કલકત્તાથી ઇ. સ. ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

લક્ષણ ઇત્યાદિ બાબતો મેં 'આહુત ઈર્શન દીપિકા (પૃ. ૩૫૦-૩૬૩)માં વિચારી હતી. લેસ્યાને લગતું બાંધુના અર્થી વિષેનું ઉદાહરણ મેં આહુત જીવન બ્યોતિ (૨ત્રીજી કિરણાવલીનાં પૃ. ૧૬-૧૭)માં ગુજરાતીમાં રજૂ કર્યું છે. વિશેષમાં એ પુસ્તકમાં એને અંગે ચિત્ર પણ અપાયું છે. અહીં તે સૌથી પ્રથમ ઉપર્યુક્ત હારિભદ્રીય ટીકાગત અને ઉદાહરણો રજૂ કરતાં પાઠ્ય પદો એની સંસ્કૃત છાયા સાથે હું આપું છું :

૩૧“જહ જમ્બુતરુવરેગો સુપક્કફલભરિયનમિયસાલમ્ગો ।
વિટ્ટો હિહિં પુરિસેહિં તે વિન્તી જમ્બુ ભક્ષેમો ॥ ૧ ॥
કિહ પુન ? તે વેન્તેકો આરુહમાણાણ જીવસન્દેહો ।
તો છિન્વિઝ્ઞ મૂલે પાડેમું તાહે ભક્ષેમો ॥ ૨ ॥
વિતિઆહ— પદ્દહેણ કિં છિણ્ણેણ તરૂણ અમ્હં તિ ? ।
સાહા મહલ્લ છિન્વહ તદ્દઓ વેન્તી પસાહાઓ ॥ ૩ ॥

૧. આ જૈનતત્ત્વપ્રદીપનો મારો વિવેચનાત્મક અનુવાદ છે. એ મૂળ સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયો છે.

૨. આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૩. યથા જમ્બૂતરુવર એકઃ સુપક્વફલભારનમ્સાલામ્ગઃ ।
દૃષ્ટઃ ષહિઃ પુરુષૈસ્તે બ્રુવતે જમ્બૂઃ ભક્ષયામઃ ॥ ૧ ॥
કથં પુનઃ ? તેષામેકો બ્રવીતિ આરુહતાં જીવસન્દેહઃ ।
તદ્ વ્યુચ્છિષ્ય મૂલાત્ પાતયામસ્તતો ભક્ષયામઃ ॥ ૨ ॥
દ્વિતીય આહ—એતાવતા તરૂણા છિન્નેનાસ્માકં કિમ્ ? ।
આઠાં મહત્તી છિન્ત તૃતીયો બ્રવીતિ પ્રશાસ્ત્રામ્ ॥ ૩ ॥

१गोच्छे चउत्थओ उण पञ्चमो वेत्ति गेण्हह फलाइं ।
 छट्ठो वेन्ती पडिया एए च्चिय खाह घेत्तुं जे ॥ ४ ॥
 दिट्ठन्तस्सोवणओ जो वेन्ति तरू वि छिन्न मूलाओ ।
 सो वट्टइ किण्हाए सालमहल्ला उ नीलाए ॥ ५ ॥
 हवइ पसाहा काऊ गोच्छा तेऊ फला य पम्हाए ।
 पडियाए सुकूलेसा अहवा अण्णं उदाहरणं ॥ ६ ॥
 १चौरा गामवहत्थं विणिग्गया एगो वेन्ति घाण्ह ।
 जं पेच्छह सव्वं दुपयं च चउप्पयं वावि ॥ ७ ॥
 विइओ माणुस पुरिसे य तइओ साउहे चउत्थे य ।
 पञ्चमओ जुञ्जन्ते छट्ठो पुण तत्थिमं भणइ ॥ ८ ॥
 एकं ता हरइ धणं बीयं मारेइ मा कुणइ एवं ।
 केवल हरइ घणन्ती उवसंहारो इमो तेसिं ॥ ९ ॥

१. गुच्छान् चतुर्थः पुनः पञ्चमो ब्रवीति गृहणीत फलानि ।
 षष्ठो ब्रवीति पतितानि एतान्येव खादामो गृहीत्वा ॥ ४ ॥
 दृष्टान्तस्योपनयः - शो ब्रवीति तरुमपि छिन्त मूलात् ।
 स वर्तते कृष्णायां शाखां महतीं तु नीलायाम् ॥ ५ ॥
 भवति प्रशाखां कापोती गुच्छान् तैजसी फलानि च पद्यायाम् ।
 पतितानि सुकूलेश्या अथवाऽन्यदुदाहरणम् ॥ ६ ॥
 चौरा प्रामवधार्थं विनिर्गता एको ब्रवीति घातयत ।
 यं पश्यत (तं) सर्वं द्विपदं च चतुष्पदं वाऽपि ॥ ७ ॥
 द्वितीयो मनुष्यान् पुरुषांश्च तृतीयः सायुधान् चतुर्थश्च ।
 पञ्चमो युध्यमानान् षष्ठः पुनस्तत्रेदं भगति ॥ ८ ॥
 एकं तावद्धरत धनं द्वितीयं मारयत मा कुरुतैवम् ।
 केवलं हरत धनं उपसंहारोऽयं तस्य ॥ ९ ॥

‘સઘ્વે મારેહ સ્ત્રી વટ્ટહ સો કિણહલેસપરિણામો ।
 एवं क्रमेण सेसा जा चरमो सुकलेसाप ॥ १० ॥”

આ પદોનો ભાવાર્થ હું નીચે સુજબ રજૂ કરું છું :-

સુપક્વ કૃણોથી ભરેલી અને નમી પડેલી શાખાવાળા એક જાંબુના ઉત્તમ વૃક્ષને છ પુરુષોએ જોઈ તેઓ બોલ્યા કે આપણે જાંબુ ખાઈશું. કેવી રીતે તેમ કરવું તે વિચારતાં એકે કહ્યું કે વૃક્ષ ઉપર ચડવામાં જીવનું જોખમ છે તો મૂળમાંથી વૃક્ષ પાડી આપણે જાંબુ ખાવાં.

બીજો બોલ્યો : આ મોટા વૃક્ષને છેદવાનું કંઈ કારણ નથી. મોટી મોટી શાખાઓ છેદશું

ત્રીજો કહે : પ્રશાખાઓ છેદશું. ચોથાએ સૂચવ્યું કે ગુરુછો. પાંચમાએ કહ્યું કે કૃણો લઈ લઈએ. છઠ્ઠાએ કહ્યું કે પડેલાં જાંબુઓ એકઠાં કરી ખાઈએ.

આ ઉદાહરણનો ઉપનય એ છે કે મૂળ, શાખા, પ્રશાખા (નાની ડાળીઓ) અને ગુરુછો છેદવાની વાત કરનારા અનુક્રમે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તૈજસ લેશ્યાવાળા છે જ્યારે કૃણો તોડવાનું અને લોંચ ઉપર પડેલાં જાંબુ ગ્રહણ કરવાનું સૂચવનારા પદ્મ અને શુક્ર લેશ્યાવાળા છે.

આ સંબંધમાં ખીજું ઉદાહરણ ગ્રામઘાતકેનું નીચે સુજબ છે :-

૧. सर्वान् मारयति वर्त्तते स कृष्णलेश्यापरिणामः ।

एवं क्रमेण शेवाः बावचरमः शुक्रलेश्यायाम् ॥ १० ॥

છ ચોરો ગામનો નાશ કરવા નીકળ્યા. એકે કહ્યું કે બધાને મારવા : પછી એ દ્વિપદ હોય કે ચતુષ્પદ. બીજાએ સૂચવ્યું કે મનુષ્યોને જ મારવા. ત્રીજાએ પુરુષોને મારવાની વાત કરી. ચોથો બોલ્યો : શસ્ત્રધારી પુરુષોને મારવા. પાંચમાએ કહ્યું કે સામો થાય તેવાને જ. છઠ્ઠો બોલ્યો : આપણે ધનનું કામ છે તો પછી કોઈને પણ શા સારુ મારવા ?

આનો ઉપનય એ છે કે બધાને મારવાની વાતથી માંડીને છએ જે વિચારો દર્શાવ્યા તે અનુક્રમે કૃષ્ણ લેશ્યાથી માંડીને શુક્લ લેશ્યા સૂચવે છે.

દ્વિતીય ખંડ

[૧૩]

કર્મવિષયક ગ્રન્થોનું નામસામ્ય

પુનરાવૃત્તિ— એક જ યુગમાં એક જ નામની અનેક વ્યક્તિઓ જોવાય છે તો પછી વિવિધ યુગોમાંના વિવિધ સંપ્રદાયોના ગ્રન્થોના નામોમાં સમાનતા જણાય એમાં શી નવાઈ ? એક નામ લોકપ્રિય બને કે એ હૃદયંગમ જણાય એટલે એ નામનો ઉપયોગ કરવા અન્ય પ્રેરાય. વળી એ નામને અમર બનાવવાની ભાવના સેવનાર પણ તેમ કરે. આમ નામની પુનરાવૃત્તિ પાછળ અનેક હેતુઓ કામ કરે છે. એમાંના કેાઈક હેતુને લઈ જૈન સાહિત્યમાં કેટલીક કૃતિઓ સમાનનામક જોવાય છે. આ લેખમાં તો કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણ અર્થે યોગ્યેલી કૃતિઓનો જ હું વિચાર કરવા ઇચ્છું છું.

કર્મરૂપવાય—કૃતિનું નામ પાડનાર એ કૃતિગત વિષયનું ઘોતક નામ પાડે એ સ્વાભાવિક છે. આથી કર્મસિદ્ધાન્તને લગતા એક પુસ્તક—ચૌદ પુસ્તકોમાંથી આઠમાનું નામ કર્મરૂપવાય (કર્મપ્રવાહ) છે એ બાબત સહજ છે એમ કહી શકીએ. આ પુસ્તક વિષે વિશેષાવસ્થાભાસ (ગા. ૨૫૧૩)માં ઉલ્લેખ છે.

છખંડાગમ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૩)માં સૂચવાયું છે કે ધવલામાં કર્મપ્રવાહનો ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રન્થ તે કયો ?

કર્મપયડિ (કર્મપ્રકૃતિ) — બીજા પુઠ્ઠ નામે અગ્ગેણ્ણિય (અગ્રાયણીય)ના ચૌદ 'વથુ'વસ્તુ)નામક વિભાગ પૈકી પાંચમા વિભાગમાં જે વીસ પાહુડ (પ્રાહુત) છે તેમાંના ચોથા પાહુડનું નામ કર્મપયગડિ (કર્મપ્રકૃતિ) છે. આમાંથી શિવશર્મસૂરિએ જે કૃતિ ઉદ્ધૃત કરી એનું નામ પણ 'કર્મપયગડિ' છે. એને હરિભદ્રસૂરિએ પણ્ણવણા (પૃ ૨૩)ની ટીકા નામે પ્રદેશવ્યાખ્યાના પત્ર ૧૪૦માં કર્મપયડિસંગહણી કહી છે અને પત્ર ૧૨૬માં કર્મપ્રકૃતિસંગહણી કહી છે.

ઉત્તરજ્ઞયણુના ૩૩મા અજ્ઞયણુનું નામ કર્મપયડિ છે. એમાં આઠ કર્મનાં નામ, ભેદ, સ્થિતિ અને ક્ષણનું વર્ણન છે.

પણ્ણવણામાં ૩૬ પય (પદ) છે. એનાં નામ આ આગમમાં જે ગણાવાયાં છે તેમાં ૨૩મા પયનું નામ 'કર્મ' છે. આને 'કર્મપ્રકૃતિ' તરીકે ઓળખાવાય છે. આ પયમાં કર્મપ્રકૃતિના ભેદ, બંધ, ઉદય અને સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. આઠે કર્મના જઘન્ય તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધનું સ્વરૂપ અહીં વિસ્તારથી અપાયું છે. કર્મોના બંધનું નિરૂપણ દંડકોના ક્રમે આના પછીના 'કર્મબંધ' નામના પયમાં છે. એક કર્મપ્રકૃતિના બંધસમયે બીજાં કયાં કયાં કર્મો ઉદયમાં હોય એ બાબત દંડકોના ક્રમે આની પછીના ૨૫મા 'કર્મવેદ' નામના પયમાં આલેખાઈ છે. એવી દીતે ૨૬મા 'વેયબંધ' પયમાં કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિને ઉદય હોય ત્યારે બીજાં કયાં કયાં કર્મો બંધાય એ હુકીકત દંડકના ક્રમે સમજાવાઈ છે. ૨૭મા પયનું નામ 'વેયવેય' છે. એમાં એક કર્મપ્રકૃતિના ઉદય-સમયે બીજાં કયાં કયાં કર્મોના બંધ થાય એ વાત વિસ્તારથી દંડકોના ક્રમથી વિચારાઈ છે.

પુષ્પદંત અને ભૂતબલિએ રચેલા છખંડાગમનું બીજું નામ મહાકર્મપ્રકૃતિપ્રાભૂત છે. જિનરત્નકોશ (ભા. ૧, પૃ. ૪૧૧) પ્રમાણે આનું નામ સત્કર્મપ્રાભૂત પણ છે.

સયગ (બન્ધસયગ)—ચન્દ્રર્ષિકૃત પંચસંગહ (ગા. ૨)માં પાંચ ગ્રંથોનો નિર્દેશ કરતી વેળા સયગનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. આ સયગ એ જ શિવશર્મસૂરિએ ૧૧૧ ગાથામાં રચેલું સયગ હશે. એમ ન જ હોય તો પણ આ નામને અનુલક્ષીને દેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના પાંચમા કર્મગ્રન્થનું નામ આ જ પાડ્યું છે કેમકે આ કર્મગ્રન્થની સ્વોપજ ટીકામાં એમણે શિવશર્મસૂરિ અને એમની કૃતિ નામે શતકની સાદર નાંધ લીધી છે. શિવશર્મસૂરિના સયગ માટેનું વિશેષતઃ સાન્વર્થ અને કર્તાને ‘અલિપ્રેત’ જણાતું નામ બન્ધસયગ છે. આ કૃતિ વિષે મેં એક જોખમાં વિચાર કર્યો છે.

પંચસંગહ (પંચસંગ્રહ) — ઉપર્યુક્ત પંચસંગહ એ જેમ શ્વેતાંબરીય કૃતિ છે તેમ દ્વિગંબરોમાં વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં થઈ ગયેલા ‘સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી’ રનેમિચન્દ્રની કૃતિ ગોમ્મટસારને પણ આ નામે ઓળખાવાય છે. વળી આ ગોમ્મટસારની લગભગ સંસ્કૃત છાયા જેવી કૃતિ અમિતગતિએ વિ. સં. ૧૦૭૩માં રચી છે. એનું નામ પંચસંગ્રહ છે. જિનરત્નકોશ (ભા. ૧, પૃ. ૨૨૯)માં દિ. ધડ્ઠની એક કૃતિનું નામ

૧. આનું નામ ‘કર્મપયડિ અને બન્ધસયગ’ છે. આ લેખ “આત્મા-નંદ પ્રકાશ” (પૃ. ૪૮, અં. ૧-૨)માં છપાયો છે.

૨. એમની એક કૃતિનું નામ કર્મપ્રકૃતિ છે. જુઓ જિનરત્નકોશ (ભા. ૧, પૃ. ૭૧ ને પૃ. ૧૧૦).

પાંચસંગહુ અપાયું છે. શું એનો વિષય કર્મનો સિદ્ધાન્ત છે? “અનેકાન્ત” (વ. ૩, પૃ. ૨૬૬)માં વિ. સં. ૧૫૨૭ની એક હાથપોથી વિષે ઉલ્લેખ છે. એમાં જીવસ્વરૂપ, પ્રકૃતિસમુક્તીર્તન, કર્મસ્તવ, શતક અને સપ્તતિકા એમ પાંચ પ્રકરણો છે. આ કૃતિનું નામ પણ પાંચસંગહુ (પાંચસંગ્રહ) છે. એની રચના ધવલા પછી અને કદાચ એને આધારે થયેલી લાગે છે.

સિત્તરિ (સપ્તતિકા)—પાંચસંગહુમાં જે પાંચ ગ્રન્થોનો સંગ્રહ કે સમાવેશ કરાયો છે તેનાં નામ મલયગિરિસૂરિએ એની વૃત્તિમાં નીચે મુજબ આપ્યાં છે :—

(૧) શતક, (૨) સપ્તતિકા, (૩) ક્ષાયપ્રાભૃત,
(૪) સત્કર્મન (ગુ. સત્કર્મ) અને (૫) કર્મપ્રકૃતિ.

શું અહીં નિર્દેશેલ સપ્તતિકા તે જ ચિરંતનાચાર્યકૃત અને મલયગિરિકૃત વૃત્તિ સહિત છપાયેલી ‘સિત્તરિ’ છે? જે એમ ન જ હોય તો એકે બીજાની કૃતિનું નામ રાખ્યું છે એમ મનાય. વળી ઉપર્યુક્ત દ્વિગંભરીય પાંચસંગ્રહના છેલ્લા (પાંચમા) પ્રકરણનું નામ પણ આ જ (સપ્તતિકા) છે.

ક્ષાયપાહુડ (ક્ષાયપ્રાભૃત) — ઉપર્યુક્ત પાંચ ગ્રંથોમાં આ નામ ગણાવાયું છે ખરું પણ આ નામની કોઈ શ્વેતાંભરીય કૃતિ આજે મળતી હોય એમ જણાતું નથી. દ્વિ. આચાર્ય ગુણધરે આશરે ૨૩૬ ગાથામાં જે ક્ષાયપાહુડ રચ્યું છે તે મળે છે. આ ગુણધરનો સમય વિક્રમની પાંચમી સદી હોવાનું મનાય છે.

૧. આની પહેલી ગાથામાં આને દ્વિદ્વિવાયના નિઃસ્વન્દરૂપ કહેલી છે.

કર્મવિવાગ (કર્મવિપાક)—પણ્ણવણ્ણાના ૨૩માથી ૨૭મા સુધીનાં પચ પૈકી એક કે વધારે પચના વિષયનો વિચાર કરીને કે પછી સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરીને ગર્ગર્ષિએ ૧૬૮ ગાથાની પોતાની કૃતિ માટે કર્મવિવાગ એવું નામ યોજ્યું છે. આ ગર્ગર્ષિનેા સમય વિક્રમની દસમી સદી જેટલો પ્રાચીન છે જ કેમકે એમની આ કૃતિ ઉપર વિક્રમની બારમી-તેરમી સદીમાં થઈ ગયેલા પરમાનન્દસૂરિએ વૃત્તિ રચી છે.

આ કર્મવિવાગ વગેરે ‘પ્રાચીન છ કર્મગ્રન્થ’ તરીકે ઓળખાય છે.^૧ એને સામે રાખીને દેવેન્દ્રસૂરિએ જે પાંચ નવ્ય કર્મગ્રન્થ રચ્યા છે તેમાં પ્રથમનું નામ કર્મવિવાગ રાખ્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૭૬.

કર્મત્થય (કર્મસ્તવ)— આ ૫૭ ગાથાની એક પ્રાચીન કૃતિ છે. એના રચનારનું નામ કે રચનાવર્ષ જાણવામાં નથી. આના પ્રારંભમાં કર્તાએ પોતાને અભિપ્રેત નામ તરીકે આનું નામ બંધુદયસંતજુત્તથય (બંધોદયસદ્યુક્ત-સ્તવ) યોજ્યું હોય એમ લાગે છે પરંતુ ટીકાકાર ગોવિન્દાચાર્યે તે શરૂઆતમાં તેમ જ અંતમાં એનું નામ કર્મસ્તવ જ દર્શાવ્યું છે. એ ઉપરથી દેવેન્દ્રસૂરિએ ખીજા કર્મગ્રન્થને માટે આ નામ પાડ્યું છે કેમકે આ સૂરિએ એમના ત્રીજા કર્મગ્રન્થના અંતમાં એમણે આપેલા ખીજા કર્મગ્રન્થનું નામ કર્મત્થય દર્શાવ્યું છે.

બન્ધસામિત્ત (બન્ધસ્વામિત્વ)— આ નામની એક પ્રાચીન

૧. જુઓ પૃ. ૧૭૧.

૨. જિનરત્નકોશ (ભા. ૧, પૃ ૭૩)માં જિનવલ્લભસરિ એવું નામ અપાયું છે તો શું એ બરાબર છે ?

કૃતિ છે. એમાં ૫૪ ગાથા છે અને એના ઉપર હરિભદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૨માં વૃત્તિ રચી છે. આ જ નામથી દેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના ત્રીજા કર્મગ્રન્થને ઓળખાવ્યો છે.

છાસીઠ (૫૬શીતિ) કિવા આગમિયવત્થુવિચારસારપયરણુ (આગમિકવસ્તુવિચારસારપ્રકરણુ) — આના કર્તા જનવલ્લભ-સૂરિ છે. આ કૃતિના ઉપર મલયગિરિસૂરિએ તેમ જ વૃદ્ધગચ્છીય હરિભદ્રસૂરિએ એકેક વૃત્તિ રચી છે અને એ બંનેએ અહીં કૌંસમાં આપેલાં નામોનો નિર્દેશ કર્યો છે; બાકી મૂળ લેખકે તો આ કૃતિનું કોઈ વિશેષ નામ સૂચવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. દેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના ચોથા કર્મગ્રન્થ માટે એની સ્વોપજ્ઞ ટીકાના પ્રારંભમાં તેમ જ અંતમાં ૫૬શીતિકશાસ્ત્ર એવું નામ આપ્યું છે. આમ પ્રાચીન નામ એમણે જાળવ્યું છે.

પ્રાચીન અને નવ્ય કર્મગ્રન્થ—કર્મને લગતો ગ્રન્થ તે ‘કર્મગ્રન્થ’ કહેવાય. આ નામથી નીચે મુજબની છ પ્રાચીન કૃતિઓને ઓળખાવાય છે :—

(૧) કર્મવિવાગ, (૨) કર્મતથય, (૩) બન્ધસામિત્ત, (૪) છાસીઠ, (૫) સયગ અને (૬) સિંસ)ત્તરિ.

આને જેમ ‘પ્રાચીન છ કર્મગ્રન્થ’ કહે છે તેમ દેવેન્દ્ર-સૂરિએ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત કરેલી નિમ્નલિખિત પાંચ કૃતિઓને ‘નવ્ય પાંચ કર્મગ્રન્થો’ કહે છે :—

(૧) કર્મવિવાગ, (૨) કર્મતથય, (૩) બન્ધસામિત્ત, (૪) છાસીઠ અને (૫) સયગ.

આ પડી બન્ધસામિત્ત ઉપરની સ્વોપજ ટીકા આજે મળતી નથી.

અર્વાચીન ચાર સંસ્કૃત કર્મગ્રન્થ — વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં થયેલા જયતિલકસૂરિએ નીચે મુજબની જે ચાર કૃતિઓ સંસ્કૃતમાં રચી છે તેને ‘સંસ્કૃત ચાર કર્મગ્રન્થ’ તરીકે ઓળખવાય છે :—

(૧) પ્રકૃતિવિચ્છેદ, (૨) સૂક્ષ્માર્થસંગ્રહક, (૩) પ્રકૃતિ-સ્વરૂપ અને (૪) બન્ધસ્વામિત્વ.

આ ચાર કર્મગ્રન્થો “પ્રી જૈન ધમ પ્રસારક સભા” (૧) તરફથી ભાવનગરથી લગભગ ૨૫ વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ ચારેનું શ્લોકપ્રમાણ ૫૬૯ શ્લોકનું દર્શાવાયું છે.

પ્રાચીન સંસ્કૃત કર્મગ્રન્થ — વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૮)ની ટીકામાં સિદ્ધસેનગણિએ કર્મવિષયક અનેક અવતરણો આર્યામાં સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે. આ ઉપરથી હું એવું અનુમાન કરું છું કે કર્મ સંબંધી કોઈ ગ્રન્થ કે ગ્રન્થો સંસ્કૃતમાં રચાયા હોવા જોઈએ, જે કે આજે એ ઉપલબ્ધ નથી. વિશેષમાં આ ગ્રન્થની પ્રાચીનતા ઇ. સના સાતમા સૈકા જેટલી તો હશે જ એમ લાગે છે.

પ્રાચીન અને નવ્ય કર્મગ્રન્થોમાં તેમ જ અર્વાચીન સંસ્કૃત કર્મગ્રન્થોમાં પણ બન્ધ, ઉદય, ઉદ્ધરણા અને સત્તા એ ચાર જ વિષય વિશેષતઃ ચર્ચાયા છે. કર્મપયડિ અને પંચસંગહ આથી જુદી ભાત પાડે છે.

કર્મપયડિમાં ઉદય અને સત્તાનું નિરૂપણ છે ખરું પરંતુ એનો મુખ્ય વિષય આઠ કરણ છે.

આ તમામ કૃતિઓના તેમ જ સિ(સ)ત્તરિ અને બંધસયગના અને સાથે સાથે આગમોના કર્મવિષયક સાહિત્યના પરિશીલનપૂર્વક તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ કર્મસિદ્ધાન્તને આંગે એક ગુજરાતીમાં પુસ્તક રચવા મારી ભાવના ઘણાં વર્ષોથી છે અને એ દિશામાં મેં થોડોક પ્રયાસ પણ કર્યો છે.

સૂત્રાત્મક કર્મગ્રન્થ — કર્મના સિદ્ધાન્તનો જૈન દર્શન સાથેનો વ્યાપક તેમ જ મહત્વપૂર્ણ સંબંધ જોતાં આ વિષયને કંઠસ્થ કરવા માટે જેમ ‘આર્યા’ છંદમાં કર્મગ્રન્થો રચાયા તેમ આ વિષય સૂત્રરૂપે પણ રજૂ થવો જોઈતો હતો. આ દિશામાં વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિએ પ્રસંગવશાત્ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં થોડાંક સૂત્ર આપી પહેલ તો કરી છે પરંતુ કેાઈ ચિરંતન આચાર્યે આ કાર્ય કયું હોય એમ જાણવામાં નથી. આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનંદસાગરસૂરિએ નવ્ય પાંચ કર્મગ્રન્થોના વિષયને સૂત્રરૂપે ગૂંથ્યો છે. આ ૨૦૩ સૂત્રોની નાનકડી કૃતિ સત્વર પ્રસિદ્ધ કરવા એમના શિષ્યવર્ગને તેમ જ ધનિક જનોને સાહર વિજ્ઞાપિત છે.

અંતમાં જે જે કૃતિના કે એના અંશના કે કૃતિકલાપના નામની પુનરાવૃત્તિ જોવાય છે તે નામોની હું અકારાદિ ક્રમે નોંધ લઈ વિરમું છું :—

કર્મતથય, કર્મપગયોડિ, કર્મવિવાગ, કર્મગ્રંથ, કસાય-પાહુડ, છાસીઈ, પંચસંગહ, બંધસામિત્ત, સત્કર્મન, સયગ અને સિત્તરિ.

—જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૬૬, અં. ૯)

ક્રમ્મપયદિ અને (અન્ધ)સયગ

(અનાગમિક સાહિત્યનાં એ અમૂલ્ય રત્નો)

જૈન સાહિત્યનો અનેક રીતે વિચાર થઈ શકે છે. એનો ઇતિહાસ પણ સંપ્રદાય, ભાષા અને વિષય એમ વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુ અનુસાર આલેખી શકાય છે. મેં આ સાહિત્યના ઇતિહાસને એ વિભાગોમાં વિભક્ત કર્યો છે અને એથી આ સાહિત્યના આગમિક અને અનાગમિક એવા એ વર્ગ પાડ્યા છે. આગમિક સાહિત્યમાં આગમોનો અને એના ઉપરના વિવિધ ભાષામાં રચાયેલાં વિવરણોનો સમાવેશ થાય છે. આ આગમિક સાહિત્ય ચૌદ-પંદર લાખ શ્લોક જેટલું હોવાનું અને એની એક શુદ્ધ નકલ ઉતરાવવાનો ખર્ચ સાડી ખાવીસ હજાર રૂપિયા થાય એમ વિ. સં. ૧૯૬૫માં જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૭૩)માં સૂચવાયું હતું.

જૈન ગ્રંથાવલીની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૯)માં ઉલ્લેખ છે કે “ક્રમ્મ સંસ્કૃત તથા ૧માગધીમાં રચાયેલું જૈન સાહિત્ય અમારી અટકળ મુજબ લગભગ સાઠ લાખ શ્લોક જેટલું થાય છે. જો કે અત્યારે વિદ્યમાન છે, તે પણ સઘળું આ લીસ્ટમાં દાખલ થઈ શક્યું નથી.”

૧. જૈન ગુરુરથો તો શું પણ કેટલાક સાધુઓ પણ ‘અર્ધમાગધી’ (સં. અર્ધમાગધી)ને બદલે ‘માગધી’નો પ્રયોગ કરે છે તો હવે તો આમ ન થવું ધટે કેમકે માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પણ “અર્ધમાગધી”ના નામથી આજે વાકેફગાર છે.

આ ઉપરથી અનાગમિક સાહિત્ય આગમિક સાહિત્ય કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે એ વાત તરી આવે છે. વળી એમાં ગુજરાતી, કાનડી. તામિલ ઇત્યાદિ ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્યને પણ સ્થાન છે અને આને પણ અનાગમિક સાહિત્ય ખડોળા પ્રમાણમાં રચાય છે.

જૈન ગ્રંથાવલીની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪)માં કહ્યું છે કે “હાલમાં જે સાહિત્ય મળ્યું છે અને મળે છે તેમાં આગમ સિવાયના ખીજ ઘણા ગ્રંથો સંવત આઠસે પછીની સાલમાં લખાયેલા મળે છે.” આ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :—

“દેવદર્દિગણી મહારાજ પછીથી છેક ધનેશ્વરસૂરિ શંત્રુજય-માહાત્મ્યના કર્તા થયા છે. તેમની વચ્ચેના ૪૦૦ વર્ષોમાં તે સમયના કર્તાનો કરેલો એક પણ ગ્રંથ મળી આવ્યો નથી.”

આ વિધાનો કેટલે અંશે સાચાં છે એ વાત ખાતુએ રાખીએ તો પણ અનાગમિક સાહિત્યના પ્રણયનકાળ ઉપર આ કંઈક પ્રકાશ પાડે છે એમ તો માનવું જ પડશે

૧. આધુનિક યુગના જૈન લેખકોની જીવનરેખા અને એમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિની નોંધ થવી ઘટે સાથે સાથે આ યુગમાં જેટલા પ્રચીન ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે તેની સર્વસ્તર સૂચી પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ. “જૈન ગ્રંથાવલી”ના નૂતન સંસ્કરણરૂપે એક ગુજરાતી પુસ્તક તૈયાર થાય તો જૈન સાહિત્યની વિશાળતા ઇત્યાદિનો ખ્યાલ આવે. આ તૈયાર કરવામાં એક અંગ્રેજ અને એક ફ્રેન્ચ પુસ્તક કામ લાગે તેમ છે. પહેલાના લેખક પ્રો. હરિ દામોદર વેલણકર છે અને ખીજના ડો. ગેરિનો છે.

અનાગમિક સાહિત્યના વિષયદીઠ વિભાગો જૈન ગ્રંથાવલીમાં પડાયા છે. તેમાં પ્રથમ 'ન્યાય'નો ઉલ્લેખ કરી 'કિલોસોક્ષિ'નો નિર્દેશ છે. આ 'કિલોસોક્ષિ'માં સૌથી પ્રથમ હરિભદ્રસૂરિ અને યશોવિજયગણિના ગ્રંથો ગણાવી અધ્યાત્મના ગથોની સૂચી અપાઈ છે અને ત્યાર બાદ 'પ્રક્રિયા ગ્રંથો' પૂર્વક 'વર્ગ ૧'માં કર્મગ્રંથોની નોંધ લેવાઈ છે. આમાં કમ્ભપયાડિ અને સયગ વિષે ઉલ્લેખ છે. આમ આ ઐ ગ્રંથો એ અનાગમિક સાહિત્યના તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિભાગના એક મુખ્ય અંગનાં અવયવ છે.

જૈન દર્શનમાં કર્મના સર્વાંગીણ સ્વરૂપતું નિરૂપણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એટલે દાર્શનિક સાહિત્યમાં તે એને લગતા ગ્રંથો હોય એ સ્વાભાવિક છે. કર્મના શુભ અને અશુભ વિપાક દર્શાવવા માટે કથાસાહિત્ય અને ખાસ કરીને ઔપદેશિક તેમ જ રૂપકાત્મક સાહિત્ય યોજાયેલ છે એ વાત લક્ષ્યમાં લેતાં કર્મના સિદ્ધાન્તના વિષયની વ્યાપકતા જૈન સાહિત્યમાં કેટલી બધી છે એ જણાઈ આવે છે વળી કર્મને આવવાના અને એને રોકવાના માર્ગો તેમ જ એનો ક્રમશઃ અને આત્યંતિક નાશ એ બાબતો કેવળ નવ તત્ત્વોને અગેની કૃતિઓમાં વિચારાઈ છે એમ નહિ પરંતુ એક રીતે તે આગમોમાં પણ આ બાબતોની પ્રરૂપણા છે, જો કે કર્મને લગતી હકીકતો છૂટીછવાઈ એમાં રજૂ થઈ છે.^૧

કમ્ભપયાડિ (કર્મપ્રકૃતિ) — વિશેષતઃ વ્યાપક અને મહત્ત્વપૂર્ણ કર્મસિદ્ધાન્તના એક અદ્વિતીય અંગરૂપ આઠ

૧. આને એકત્રિત કરી મેં અંગ્રેજીમાં એક લેખ નામે "The Doctrine of Karman in the Jaina Canon" લખ્યો છે. એ અત્યારે તો અપ્રકાશિત છે.

કરણોની આઘ અને અદ્વિતીય કૃતિ તે કમ્મપચડિ છે. આ આકરગ્રંથમાં આઠ કરણો ઉપરાંત ઉદ્ધય અને સત્તાનું નિરૂપણ છે. આની યોજના જઈણ મરહુટ્ઠી (જૈન માહારાષ્ટ્રી) ભાષામાં ૪૭૫ ગાથામાં શિવશર્મસૂરિએ કરી છે. જેમકે બન્ધન-કરણ (ગા. ૧-૧૦૨), સંક્રમ-કરણ (ગા. ૧-૧૧૧), ઉદ્ધવર્તના-કરણ ને અપર્વતના-કરણ (ગા. ૧-૧૦), ઉદ્ધીરણા-કરણ (ગા. ૧-૮૬), ઉપશમના-કરણ (ગા. ૧-૭૧), નિધત્તિ-કરણ અને નિકાચના-કરણ (ગા. ૧-૩), ઉદ્ધય (ગા. ૧-૩૨) અને સત્તા (ગા. ૧-૫૭). આ સૂરિએ પોતાનો પરિચય આપ્યો નથી, નામ પણ જણાવ્યું નથી તેમ જ આ અપૂર્વ કૃતિનો રચનાસમય દર્શાવ્યો નથી એટલે એ દિશામાં પ્રયાસ કરવો બાકી રહે છે.

વિવરણો—કમ્મપચડિ ઉપર એક ચુલિણુ તેમ જ મલયગિરિ-સૂરિએ અને યશોવિજયગણિએ રચેલી એકેક સંસ્કૃત વૃત્તિ છે. આ ઉપરાંત આની સંસ્કૃત છાયા અને આનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ છપાયાં છે.^૧ આ સૌમાં ચુલિણુ એ પ્રાચીનતમ છે પરંતુ એના કર્તાએ પોતાના નામ કે પ્રણયનકાળ વિશે કશો નિર્દેશ કર્યો નથી. તેમ છતાં કુમારપાલના સમકાલીન ^૨મલયગિરિસૂરિએ

૧. જુઓ મારું પુસ્તક નામે પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (પ. ૧૫૯).

૨. એમણે પ્રારંભમાં તેમ જ અંતમાં ચૂલિકાનું ગૌરવપૂર્વક સ્મરણ કર્યું છે.

આ યુષ્ણિણનો ઉપયોગ કર્યો છે એ હિસાબે આ યુષ્ણિ
વિક્રમની દસમી સદી જેટલી તેા પ્રાચીન હશે એમ સહજ
મનાય. કમ્મપયડિની મલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિથી વિભૂષિત
આવૃત્તિના વિ. સં. ૧૯૬૬માં લખેલા સંસ્કૃત ઉપોદ્ધાત
(પત્ર ૩આ)માં આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિએ
આ યુષ્ણિણના રચનારનો સમય વિરહાચાર્ય ઉર્ફે હરિભદ્રસૂરિના
સત્તાસમયથી પણ પ્રાચીન છે એમ કહ્યું છે. આ વાત યથાર્થ
હોય તેા યુષ્ણિણનો સમય ઇ. સ. ૭૦૦ કરતાં પ્રાચીન ગણાય
અને હરિભદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૫૮૫માં થયો એ મત
મુજબ ઇ. સ. ૫૦૦ કરતાં પ્રાચીન ગણાય.

સમય—કમ્મપયડિ એ ચૌદ પુન્વ (પૂર્વ) પૈકી અગ્રાયણીય
નામના બીજા પુન્વના વીસ પાહુડ(પ્રાહુન)વાળા પાંચમા વત્થુ-
(વસ્તુ)ના આણુએગદ્ધારઅનુયોગદ્ધારવાળા ચોથા કમ્મપયડિ
નામના પાહુડના આકર્ષણ-ઉદ્ધારરૂપ છે એમ મલયગિરિસૂરિએ
આની વૃત્તિ (પત્ર ૨૧૯ આ)માં કહ્યું છે. વિશેષમાં ગ્રંથકારે
કમ્મપયડિ(કર્મપ્રકૃતિ)માંથી એ લીધાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે.
આ ઉપરાંત એમણે દિદિવાયના જાણનારાઓને આ કૃતિ
શોધવાનું કહ્યું છે એ ઉપરથી તેા શ્રુતકેવલોના સમયમાં
એઓ થઈ ગયેલા ગણાય. દિદિવાયથી એ પૂણું કૃતિ ન
સમજીએ અને દિદિવાયનો એક ભાગ સમજીએ અને વીર-

૧. જૈન ગ્રન્થાવલી (૫ ૧૧૫)માં યૂષ્ણિમાં વેદના વગેરે
આઠ કરણ છે એમ કહ્યું છે. વિશેષમાં આ પૃષ્ઠમાં કમ્મપયડિ ઉપર
(અને સંભવતઃ એની યૂષ્ણિ ઉપર) મુનિચન્દ્રે ૧૯૨૦ શ્લોક જેવડું
ટિપ્પનક રચાતો ઉલ્લેખ છે.

નિર્વાણથી એક હજાર વર્ષે પુન્વેનો ઉચ્છેદ થયાની હકીકત આ સાથે વિચારીએ તો કમ્મપયડિની રચના ઇ. સ.ની પાંચમી સદી જેટલી તો પ્રાચીન ગણાય જ.

આના કરતાં 'પૂર્વધર' જણાય છે અને આગમોદ્ધારકે એમને 'પૂર્વધર' કહ્યા પણ છે.

પણપણા ઉપર હુરિભદ્રસૂરિએ પ્રદેશવ્યાખ્યા નામની સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી છે. આના 'કમ્મપયડિ' નામના ૨૩મા પદ્ય- (પદ)ની વૃત્તિ (પત્ર ૧૪૦)માં એમણે અવતરણરૂપે બે પદ્યો કમ્મપયડિમાંથી આપ્યાં છે. તેમાં મોત્તૂળવાળું પદ્ય આપતી વેળા એના મૂળ તરીકે કમ્મપયડિસંગહણી એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત બે પદ્યો તે કમ્મપયડિની ગા. ૮૩ અને ગા. ૭૯ છે વિશેષમાં (પત્ર ૧૨૯)માં કર્મપ્રકૃતિસંગહણિકામાં કહ્યું છે એવા સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક એમણે 'અણુગાર'થી શરૂ થતી ગાથા આપી છે. આ પણ કમ્મપયડિમાં ૯૬મી ગાથા રૂપે જોવાય છે. આથી હુરિભદ્ર- સૂરિએ શિવશર્મસૂરિકૃત કમ્મપયડિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એમ ક્લિત થાય છે. આથી કમ્મપયડિને ઇ. સ.ના પાંચમા સૈકા જેટલી તો પ્રાચીન માનતાં વાંધો આવે તેમ નથી તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૮,ની ટીકામાં સિદ્ધસેનગણિએ બે વાર જે કર્મપ્રકૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ ભા. ૨, પૃ ૧૨૨ ને ૧૭૮) તે પ્રસ્તુત કમ્મપયડિ જ ઠેકાવી જોઈએ.

નન્દીના પ્રારંભમાં 'થેરાવલી' છે. એમાં ૩૦મી ગાથામાં 'વાચક' વંશનો અને આર્ય નન્દલના શિષ્ય આર્ય નાગહસ્તીનો તેમ જ વાગરણ (વ્યાકરણ), કરણ, ભંગિય (ભંગિક) અને કમ્મપયડિનો ઉલ્લેખ છે. આના ઉપરની ટીકા (પત્ર ૧૬)માં

વ્યાકરણથી પ્રશ્નવ્યાકરણ કે શબ્દપ્રાભૂત, કરણથી પિણ્ડવિશુદ્ધિ અને ભાંગિકથી ચતુર્ભાંગિક વગેરે કે એને લગતું શ્રુત એવો અર્થ કરી હરિભદ્રસૂરિએ “કર્મપ્રકૃતિઃ પ્રતીતા” એમ કહ્યું છે. આમ ‘કર્મપ્રકૃતિ જાણીતી છે’ કહી એ કથન દ્વારા પ્રસ્તુત કૃમ્મપયડિ જ સૂચવાઈ હોય એમ લાગે છે.

નન્દીની ચુલ્લુ (પત્ર ૭)માં જે વ્યાખ્યા છે તેમાં કૃમ્મપયડિ વિષે કશો વિશેષ ઉલ્લેખ નથી.

નન્દીની આ ચેરાવલી એના ચૂર્ણકારને મતે દુષ્યગાણુના શિષ્ય દેવવાચકની છે. આ દેવવાચક જૈન આગમોને વીરસંવત્ ૯૮૦ કે ૯૯૩માં પુસ્તકારૂઠ કરનાર દેવદિંગણિ ક્ષમાશ્રમણથી ભિન્ન છે (જે કે કેટલીક વાર એમના નામાંતર તરીકે ‘દેવદિ’ નામ જોવાય છે) અને ક્ષમાશ્રમણના એઓ લગભગ સમકાલીન છે. આ દેવવાચકે પ્રસ્તુત કૃમ્મપયડિનો જ ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો આ કૃતિ ઇ સના પાંચમા સૈકા કરતાં વહેલી હોવાની વાતનું સમર્થન થાય છે એટલું જ નહિ પણ એથી એ ઓછામાં ઓછી જે ત્રણ સૈકા જેટલી વિશેષ પ્રાચીન સિદ્ધ થાય તો ના નહિ.

પણેતાનું નામ — કૃમ્મપયડિના કર્તા શિવશર્મસૂરિ છે એ વાત દેવેન્દ્રસૂરિએ છાસીમ નામના ચોથા કર્મગ્રંથ (ગા. ૧૨)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી છે એટલું જ નહિ પણ એની ૩૪૦મી ગાથાનો અર્ધ ભાગ અવતરણરૂપે પણ અપ્યો છે. આ દેવેન્દ્રસૂરિ વિ. સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગે સંચર્યા છે એટલે કૃમ્મપયડિના કર્તાનું નામ શિવશર્મસૂરિ છે એ બાબત લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન ઠરે છે.

સમાન ગાથા — શીલાંકસૂરિએ આચાર (સુચ. ૧, અ ૨, ઉ. ૧)ની ટીકા (પત્ર ૯૩અ)માં જે અવતરણરૂપે ગાથા આપી છે તે ક્રમપયડિમાં ૪૦૨મી ગાથારૂપે અને પંચસંગહમાં ૩૨૩મી ગાથારૂપે લેવાય છે. આ ઉપરથી ક્રમપયડિની ખીજી કઇ કઇ ગાથાઓ પંચસંગહમાં છે એ વિચારવાનું રહે છે. સાથે સાથે પંચસંગહમાં શું આ ક્રમપયડિની ગાથા ગૂથી લેવાઇ હશે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે.

(અન્ધ)સયગ વિષે પરામર્શ

નામાંતર — આજે જે શિવશર્મસૂરિકૃત સયગ ૧૧૧ જેટલી ગાથાનું મળે છે એનું સર્વથા સાન્વર્થ અને કર્તાને પણ અભિપ્રેત નામ તો અન્ધસયગ છે એમ ક્રમપયડિના અંધનકરણના ઉપસંહારની નિમ્નલિખિત ગાથા ઉપરથી જણાય છે :—

“एवं बन्धनकरणे परूविप सह हि बन्धसयगेण ।

बन्धविहाणाहिगमो सुहर्षभिगन्तुं लहुं होइ ॥ ૧૦૨ ॥”

આની ટીકામાં મલયગિરિસૂરિએ અન્ધશતકને ‘ગ્રન્થ’ કહ્યો છે એટલું જ નહીં પણ શતક અને કર્મપ્રકૃતિ એ અનેના કર્તા એક જ છે એમ પણ સ્પષ્ટપણે નિર્દેશ્યું છે. વળી આથી એ પણ કૃલિત થાય છે કે અન્ધસયગની રચના બાહ ક્રમપયડિ રચાઇ છે. અન્ધસયગની ૧૦૪મી ગાથામાં ‘અન્ધ-સમાસ’ વર્ણવાયો એવો ઉલ્લેખ છે અને એના પછીની ગાથામાં ‘અન્ધસમાસવિવરણ’ રચાયું એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી ગ્રંથના નામમાં ‘અન્ધ’ શબ્દ હોવો જોઇએ અને એનો વિષય પણ અન્ધનું સ્વરૂપ છે એટલે અન્ધસયગ નામ વિશેષતઃ સાન્વર્થ છે પરંતુ આ ગ્રંથની ગાથા અસલ સો કે લગભગ એટલી હોવાથી એનું ખીજું નામ સયગ પડ્યું અને એ જ વધારે

પ્રચલિત બન્યું છે. અનેક ગ્રન્થકારોએ એને 'સયગ' (શતક) કહેલ છે. જેમકે દેવેન્દ્રસૂરિએ કમ્ભત્થય નામના ખીજા કર્મગ્રન્થ (ગા. ૩)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પૃ. ૭૯)માં શિવશર્મ-સૂરિએ શતકમાં કહ્યું છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાથે સાથે એમણે આ કૃતિની ૪૪મી ગાથાનો અર્ધ ભાગ અવતરણરૂપે આપ્યો છે.

'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિએ બન્ધસયગની વૃત્તિમાં આને 'શતક' કહેલ છે.

પંચસંગહના કર્તા ચન્દ્રધિએ એમની આ કૃતિની ખીજી ગાથામાં સયગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તે આ જ સયગ હશે.

"અનેકાન્ત" (વ. ૩, પૃ. ૩૭૮-૩૮૦)માં સયગનો દ્વિગંબરીય કૃતિ નામે પંચસંગહ સાથે સંબંધ વિચારાયો છે.

વિવરણાત્મક સાહિત્ય — જિનરત્નકોશ (વિ. ૧, પૃ. ૩૬૯-૩૭૦) પ્રમાણે સયગ ઉપર ત્રણેક ભાસ (ભાષ્ય) છે. સયગને અંગે ૨૪ ગાથાનું ભાસ, ચક્રેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૯માં રચેલું પૃહ્લભાષ્ય, અજ્ઞાતકર્તૃક ચૂર્ણિ અને 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ છપાયેલાં છે.^૧

૧. "વીરમમાજ" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૩માં બન્ધશતક-પ્રકરણ એ નામથી જે પ્રત છપાઇ છે તેમાં મૂળ, ચક્રેશ્વરસૂરિકૃત ૧૨૪ ગાથાનું ગુરુભાસ (પૃહ્લ-ભાષ્ય) તેમ જ મલધારી હેમચન્દ્ર-સૂરિકૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ અને અંતમાં ૨૪ ગાથાનું લઘુભાસ અને એના ઉપર સંપાદક રામવિજયજી (હાલ વિજયરામચન્દ્રસૂરિજી)ના ગુરુવર્યે રચેલું સંસ્કૃત ટિપ્પનક છપાયેલાં છે. અહીં અપાયેલા લઘુ-ભાસના

[અનુસંધાન માટે જુઓ પૃ. ૧૮૮]

દેવેન્દ્રસૂરિએ છાસીઠ (ગા. ૧૪)ની સ્વોપસ્ય વૃત્તિ (પૃ. ૧૪૩)માં 'શતકબૃહન્ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે ' એવા ઉલ્લેખપૂર્વક ગદાત્મક લખાણ આપ્યું છે તેા આ બૃહન્ચૂર્ણિ તે કઈ ? વળી 'મલધારી' હૈમચન્દ્રસૂરિએ સયગની વૃત્તિમાં આના ઉપરની 'ચૂર્ણિઓ' આતંગલીર હોવાનું કહ્યું છે એ ઉપરથી આની ઓ છામાં એ છી ત્રણ ચૂર્ણિઓ હશે એમ લાગે છે. અમદાવાદના " વીરસમજ " તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૯માં જે ચૂર્ણિ છપાયેલી છે તે આ પૈકી એક હશે.

કસાયપાહુડ ઉપર ચતિવૃષભે જે ચૂર્ણિસૂત્ર રચેલ છે તેમાં એમણે કર્મપયડિનેા પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. જુઓ કસાય-પાહુડસુત્રની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૧).

ઉદ્ધરણ અને સમય — બન્ધસયગની ચુષિણ (ચૂર્ણિ) જે છપાયેલી છે તેમાં તેમ જ ' મલધારી ' હૈમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિમાં એ મતલબનું કથન છે કે આ કૃતિ અગ્ગેણિય નામના ખીજા પુન્વના ખણ્ણલલ્હિ (ક્ષણ્ણલલ્હિ) નામના પાંચમા વત્થુના વીસ પાહુડ પૈકી ચોથા પાહુડ નામે કર્મપગડિનાં ૨૪ અણુ-ઓગદાર (અનુયોગદાર) પૈકી છઠ્ઠા બંધણુ (બંધન) નામના અનુયોગદારનાં બંધ, બંધક, બંધનીય અને બંધવિધાન એમ

પ્રારંભમાં મૂળ કૃતિનેા બન્ધસયગ એ નામથી ઉલ્લેખ છે. આની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રાચીન (બંધ)સયગ અને નવા કર્મગ્રન્થનું વિષયની દૃષ્ટિએ સંતુલન કરાયું છે.

બન્ધસયગ ઉપર જે લઘુ-ચૂર્ણિ મળે છે તે આ પૂર્વે " વીરસમજ " તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

જે ચાર પ્રકાર છે તે પૈકી ચોથા પ્રકારના નિરૂપણરૂપ છે. ચુલ્લિષ્ઠમાં ખીજા પુવ્વનાં પહેલાં પાંચ વસ્તુનાં નામ છે તેમ જ કમ્મપયડિ નામના ચોથા પાહુડનાં ૨૪ અણુઓગદાર (અનુયોગદાર)નાં પણ નામ છે. આમ સ્વેતાંભરીય કૃતિ પણ આ નામો પૂરાં પાડે છે.

૧૦૪મી ગાથામાં આ કૃતિને કમ્મપ્પવાયરૂપ શ્રુતસાગરના નિઃસ્યંહ તરીકે ઓળખાવી છે. અહીં ‘કમ્મપ્પવાય’થી એ નામનું પુવ્વ ન સમજતાં ઉપર્યુક્ત કમ્મપયડિ નામનું પાહુડ સમજવાનું છે એમ ૧૦૬મી ગાથા વિચારતાં જણાય છે એટલે કમ્મપ્પવાયથી કમ્ની પ્રરૂપણાથી યુક્ત એવો અર્થ કરવાનો છે. આમ આ કૃતિ ‘પૂર્વધર’ની હોવાનું પ્રતીત થાય છે અને એ હિસાબે એના કર્તાનો સમય વીરસંવત્ ૧૦૦૦ની અંદરનો મનાય. હું તો આને કમ્મપયડિ કરતાં ચે થોડાંક વર્ષો જેટલી પ્રાચીન ગણું છું એટલે એ હિસાબે તો આ વીરસંવત્ ૨૦૦ની લગભગની કૃતિ ગણાય.

કમ્મપયડિને વિક્રમની પાંચમી સદીની કૃતિ ગણવાનું વિદ્વાનોનું વલણ છે પણ મારી કલ્પના પ્રમાણે તો એ ઇ. સ.ની પહેલી સદી જેટલી તો પ્રાચીન છે. એ ગમે તે હો પણ કમ્મપયડિનું મહત્ત્વ જોતાં (એને આગમોદ્ધારકે પાલીતાણાના આગમ-મંદિરમાં શિલારૂઢ કરાવી એ વાત તે ગૌરવાસ્પદ છે જ) એનો ભાષાદૃષ્ટિએ અભ્યાસ થવો ઘટે એટલે કે વ્યાકરણ, શબ્દકોશ, શૈલી ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ એનો

૧-૨. આ આપત મેં મારા લેખ નામે “જૈન દર્શનનાં અનુયોગદાર”માં વિચારી છે.

સાંગોપાંગ વિચાર થવો ઘટે. આ ઉપરાંત એની દિગંબરીય પ્રાચીન ગ્રંથો સાથે તુલના થવી ઘટે. ધવલા વગેરેમાં એનો જે ઉપયોગ થયેલો તે આય છે તે વિષે સચુક્તિક પરામર્શ કરાવો જોઈએ. વિશેષમાં આ કૃતિનો ટિપ્પણાદિ સહિત અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થવો જોઈએ અને એની ભૂમિકામાં આ પૂર્વેની કૃતિઓમાંની તેને લગતી બાબતોનો નિર્દેશ થવો ઘટે. કર્મસિદ્ધાન્ત અને પાઈય (પ્રાકૃત) સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓ આ કાર્ય તેમ જ અન્વસયગને અંગે પણ વિચારવા લાયક બાબતો હાથ ધરશે તો આનંદ થશે.

—આત્માનંદ પ્રકાશ (પુ. ૪૮, અ. ૧-૨)

કમ્મપયડિસંગહણી અને એના વિવરણાદિનું સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ

ગમે તેવી હાથપોથી કે હાથપોથીએના આધારે તદ્દગત લખાણને મુદ્રિત સ્વરૂપે રજૂ કરવું એ ભલે એક સમયે આવશ્યક અને સમુચિત ગણાયું હોય પરંતુ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક યુગમાં એવું પ્રકાશન વિશિષ્ટ સંસ્કરણના અર્થીએને—કેવળ કૌરી અંધશ્રદ્ધા ઉપર નહિ જીવનારા પરંતુ ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ચકાસણી કરનારા તાર્કિકોને પૂરતો સંતોષ આપી ન જ શકે. આમ હોઈ હું આ લેખ દ્વારા કમ્મપયડિસંગહણી, એની મુદ્રિત ચુલિણ (ચૂર્ણ) અને એની મલયાગિરિસૂરિકૃત તથા ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિકૃત પ્રકાશિત ટીકા તેમ જ દિગંબર મુનિવર ગુણધરકૃત કસાયપાહુડને અંગેનાં યતિવૃષભે કમ્મપયડિસંગહણીના આધારે રચાયેલાં મનાતાં ચૂર્ણસૂત્રો, ચૂર્ણ-ટિપ્પણ જેવી અમુદ્રિત ટીકાઓ, વિરતૃત વિષયાનુક્રમ, વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવના અને આવશ્યક પરિશિષ્ટો તથા મૂળનો હિન્દી અનુવાદ એક જ ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત થવાં ઘટે એ બાબત હું પ્રકાશક મહાશયોનું અને પ્રકાશન-સંસ્થાએના સંચાલકોનું સાદર લક્ષ્ય એવંચવા ઇચ્છું છું. આગમેના સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ માટે આજે વર્ષો થયાં કાર્ય શરૂ કરાયું છે તે એક દિવસ એની યથેષ્ટ પૂર્ણાહુતિ થશે અને તેમ થતાં એ સંસ્કરણ જગતમાં અનેરો પ્રકાશ પાડશે. આમાં કર્મસિદ્ધાન્તને લગતું ઉપર મુજબનું પ્રકાશન એની પ્રભામાં વૃદ્ધિ કરનારું થઈ પડશે કેમકે શિવ-

૧૯૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

શર્મસૂરિકૃત કર્મપચડિસંગહુણી કે જેને સામાન્ય રીતે 'કર્મ-પચડિ' તરીકે ઓળખાવાય છે એ આઠ કરણો માટેનો આકર-ગ્રંથ છે. અને કોઈ કોઈ દ્વિગંબર વિદ્વાન એને દ્વિગંબરીય માનવા પ્રેરાય છે એ જોતાં એ જૈનોના તમામ ફિરકાઓને તત્ત્વાર્થસૂત્રની જેમ આવકાર્ય છે.

સંસ્કરણ—કર્મપચડિસંગહુણી એ પાઈય (પ્રાકૃત)ના એક પ્રકાર નામે જઈણ મરહુટ્ટી (જૈન માહારાષ્ટ્રી)માં ૧૪૭૫ ગાથામાં 'આર્યા' છંદમાં રચાયેલી છે. આ પૈકી સંક્રમ-કરણની ગા. ૧૦-૨૨ અને ઉપશમતા-કરણની ગા. ૨૩-૨૬ કસાય-પાહુડની અનુક્રમે ગા. ૨૭-૩૯ અને ગા. ૧૦૦ તથા ૧૦૩-૧૦૫ સાથે મળતી આવે છે. પ્રસ્તુત કૃતિ પૃથક્ તેમ જ અન્યાન્ય વિવરણો પૈકી એક કે વધારે સહિત કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે પ્રકાશિત કરાયેલી છે એટલું જ નહિ પણ આગમોદ્ધારક આનન્દસાગર-સૂરિજીએ એને શિલારૂઠ પણ કરાવી છે એટલે આ મુદ્રિત સાધનોનો અને એને અંગે ઉપલબ્ધ વિશિષ્ટ હાથપોથીઓનો ઉપયોગ કરી એનું અદ્યતન સંસ્કરણ તૈયાર કરાવું જોઈએ. એમાં આ જ સાધનોને આધારે પાઠાંતરો અપાય એ તો

૧. જિનરત્નકોશ (વિ. ૧, પૃ. ૭૫)માં ૪૧૫નો ઉલ્લેખ છે તે ભૂલભરેલો છે. આ પૃષ્ઠમાં ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ સંસ્કૃતમાં ૪૧૫ શ્લોકમાં કર્મપ્રકૃતિ રચ્યાનો અતે એને સ્વોપજ ટીકાથી વિભૂષિત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આની હાથપોથી મુંબઈના 'અચલ' ગચ્છના અનાંતનાથના મંદિરના ભંડારમાં હોવાનું કહ્યું છે તો આ બાબત યોગ્ય તપાસ થવી જોઈએ.

સ્વાભાવિક છે પરંતુ એના વિવરણાદિ પણ જો પાઠાંતરો પૂરાં પાડી શકે તેમ હોય તો તે પણ નોંધાવાં જોઈએ.

છાયા—કમ્મપયડિસંગહણી અને એની મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર છપાવાયું છે પરંતુ આની સંસ્કૃત છાયા માટે તેમ થયાનું જણાતું નથી તો એ કાર્ય હાથ ધરાવું જોઈએ જેથી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે એ કામ લાગે. જેમ સત્તરિયા ઉપર એક કરતાં વધારે યુષ્ણિ રચાઈ છે તેમ કમ્મપયડિસંગહણી માટે બન્યાનું જણાતું નથી. આ હિસાબે સુદ્રિત યુષ્ણિ દિગંબર મનાતા યતિવૃષભે રચ્યાનું પં. હીરાલાલ જૈનનું માનવું છે. આ યતિવૃષભે કમ્મપયડિસંગહણીના આધારે કસાયપાહુડને અંગે ચૂર્ણિસૂત્રો રચ્યાં છે તો એ ચૂર્ણિસૂત્રો સાથે સંબંધ ધરાવતી ગાથાઓનો નિર્દેશ કરાવો જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત યુષ્ણિનો ઉપયોગ મલયગિરિસૂરિએ કમ્મપયડિ-સંગહણીની ટીકા રચવામાં કર્યો છે જ્યારે આ ટીકાનો ઉપયોગ ન્યાયાચાર્યે કર્યો છે. આમ હોઈ યુષ્ણિગત સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત મલયગિરિસૂરિએ શી વિશેષતા દર્શાવી છે અને ન્યાયાચાર્યનો આ સંબંધમાં શો વિશિષ્ટ જ્ઞાનો છે તેની તારવણી કરાવી જોઈએ. મને એમ સ્ફુરે છે કે મલયગિરિસૂરિના એક વિધાનની આલોચના ન્યાયાચાર્યે કરી છે. આ વિષય પ્રસ્તાવનાના એક અંશરૂપ ગણી શકાય.

કમ્મપયડિસંગહણી ઉપર નિમ્નલિખિત ત્રણ ટીકાઓ અપ્રકાશિત હોય એમ લાગે છે એટલે એ પહેલી તકે છપાવવી ઘટે :—

૧૯૪ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

(૧) ચૂર્ણિ-ટિરપણ કિંવા વિશેષવૃત્તિ — આ ૧૯૨૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ મુનિચન્દ્રે રચી છે.

(૨) અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા — આનો પ્રારંભ “જયતિ જગ-દ્વિતલક”થી થાય છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૨૨માં લખાયેલી છે.

(૩) અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા—આની હાથપોથીઓ જે સલમેર વગેરે સ્થળે છે.

કર્મપચડિસંગહુણીની રચના બન્ધસયગ પછી થઈ છે એટલે આ રચનામાં બન્ધસયગનો કયાં અને કેવો ઉપયોગ કરાયો છે તે વિચારાવું જોઈએ. બંનેના વિષયનું સંતુલન કરાવું જોઈએ.

‘મહત્તર’ ચન્દ્રર્ષિએ પંચસંગહ રચ્યો છે. એમાં એમણે સયગ વગેરે પાંચ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યાનું કહ્યું છે. એના ઉપરની સ્વોપજ્ઞ મનાતી વૃત્તિમાં ‘વગેરે’થી શું સમજવું તે દર્શાવાયું નથી. આ કાર્ય મલયગિરિસૂરિએ કર્યું છે. એમના કથન મુજબ પાંચ ગ્રંથો નીચે મુજબ છે:—

(૧) શતક, (૨) સપ્તતિકા, (૩) કષાયપ્રાભુત,
(૪) સત્કર્મન અને (૫) કર્મપ્રકૃતિ.

આમ પંચસંગહની રચનામાં કર્મપચડિસંગહુણીનો ઉપયોગ કરાયો છે તો કઈ કઈ ગાથા મૂળ સ્વરૂપે કે અનુવાદરૂપે પંચસંગહમાં ગૂંથી લેવાઈ છે તે ઉપર યોગ્ય પ્રકાશ પડાવો જોઈએ.

પાઠાંતરો — કર્મપચડિસંગહુણીમાંથી જે જે પ્રાચીન અને મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓમાં (પછી એ સ્વેતાંબરીય હોય કે

દ્વિગંબરીય હોય તો પણ) તેનો નિર્દેશ થવો જોઈએ. આવાં અવતરણો પાઠાંતરો પૂરાં પાડી શકે. આથી તો સાચા સંપાદકો મુદ્રિત પાઠો પ્રમાણે અવતરણોમાં પરિવર્તન કરતા નથી.

પ્રસ્તાવના — કમ્મપયડિસંગહણીના પ્રણેતા કોણ છે ? એઓ શિવશર્મસૂરિ છે એવો પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ કોણે ક્યાં કર્યો છે ? આ શિવશર્મસૂરિ તે કોણ અને એમણે કઈ કઈ કૃતિ રચી છે ? આવા વિવિધ પ્રશ્નો જે પ્રણેતાને અંગે ઉદ્ભવે છે તેના સપ્રમાણ ઉત્તરો પ્રસ્તાવનામાં અપાવા જોઈએ. આ ઉપરાંત વિવરણકારોનો પણ યથાયોગ્ય પરિચય અપાવો જોઈએ. સાથે સાથે મૂળ અને એનાં વિવરણોના સમગ્ર અવલોકન દ્વારા પ્રસ્તાવનાને સમૃદ્ધ બનાવવી ઘટે.

કમ્મપયડિસંગહણીમાંની કઈ કઈ વિગત કર્મવિષયક અન્ય પ્રૌઢ ગ્રન્થોમાંની કઈ કઈ વિગતથી જુદી જણાય છે અને તેમ શા માટે છે તેમ જ એ વિરુદ્ધ જણાતી વિગતનો સુમેળ સાધી શકાય તેમ છે કે નહિ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના પણ તટસ્થ ભાવે અને પ્રમાણપુરસ્સર ઉત્તરોને પ્રસ્તાવનામાં યોગ્ય સ્થાન અપાવું જોઈએ.

કમ્મપયડિસંગહણી 'કમ્મપયડિ' નામના પાહુડ(પ્રાભૃત)ને આધારે ચેત્તયાનું ગ્રંથકારે જાતે કહ્યું છે તો આ પાહુડનું નિરૂપણ પણ નોંધપાત્ર ગણાય.

જે હાથપોથીઓ વગેરેનો સંપાદનાર્થે ઉપયોગ કરાયો હોય તેનો પરિચય પ્રસ્તાવનામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પરિશિષ્ટો — અઘતન સંસ્કરણનું એક અનિવાર્ય અંગ તે પરિશિષ્ટો છે. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં જાતજાતનાં પરિશિષ્ટો હોવાં જોઈએ. કમ્મપયડિસંગહુણીની ગાથાઓનો અકારાદિ ક્રમ એ પૈકી એક છે અને એ છપાઈ ગયો છે એટલે એ માટે નવેસરથી પ્રયાસ કરવાનો રહેતો નથી. વિશિષ્ટ નામોની સૂચી એ પણ એક આવશ્યક પરિશિષ્ટ છે. એ ગ્રંથકારોનાં નામો, ગ્રંથોનાં નામો અને પ્રકીર્ણક નામો એમ ત્રણ વિભાગમાં અપાય તો તે વધારે આવકારદાયક થઈ પડશે. કમ્મપયડિસંગહુણીમાંની જે જે ગાથા જે જે ગ્રંથમાં અપાઈ હોય તેની સમુચિત નોંધ એ એક પરિશિષ્ટરૂપે રજૂ કરવી ઘટે. પારિભાષિક શબ્દોની સૂચીરૂપ પરિશિષ્ટ રચાવું જોઈએ. સમગ્ર મૂળ પણ એક પરિશિષ્ટરૂપે રજૂ કરાવું જોઈએ.

ભાષાંતર — મૂળ કૃતિનું હિન્દીમાં ભાષાંતર ન જ થયું હોય તો એ કાર્ય થવું જોઈએ. આગળ વધીને કહું તો પ્રસ્તાવના પણ હિન્દીમાં લખાવી જોઈએ જેથી એનો વધારે પ્રમાણમાં લાભ લેવાય. સાથે સાથે ભાષાંતર તેમ જ પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમાં લખાય તો આ સંસ્કરણના મહત્ત્વમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થાય.

સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ (critical edition) માટે શું શું કરાવું જોઈએ તેની મેં અહીં આછી રૂપરેખા આલેખી છે. એ ધ્યાનમાં રાખી આ સંસ્કરણ માટેના શ્રીગણેશ સત્વર મંડાશે એવી આશા રાખતો અને તેમ થતાં જૈન શાસન અને સાહિત્યની પ્રભાવના થશે એ સૂચવતો હું આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

— આ૦ પ્ર૦ (પુ. ૬૧, અં. ૧૦-૧૧ લેગા)

બન્ધસયગ અને એનાં વિવરણોનું સરવૈયું

આખા વર્ષના હિસાબની તારવણીને ‘સરવૈયું’ કે ‘સરવાયુ’ કહે છે. વેપારીઓ સરવૈયું કાઢે છે. આત્મનિરીક્ષકો— જૈનો વર્ષમાં એક વાર તો સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કરતી વેળા તેમ કરે છે. હું જૈન સાહિત્યનાં પ્રકાશનોને અંગે હાલ તુરત તો શિવશર્મસૂરિકૃત બન્ધસયગ અને એનાં અન્યકર્તૃક વિવરણો પૂરતું એ કાર્ય હાથ ધરું છું. આની સર્વાંગીણ સમીક્ષા માટે અત્ર અવકાશ નથી, જો કે એની આવશ્યકતા તો છે જ. મને આશા છે કે સવિવરણ બન્ધસયગના અદ્યતન સંસ્કરણનું કાર્ય કરનારા વિદ્વાન આ વિષયને પૂરતો ન્યાય આપશે. હું તો અહીં આ દિશામાં કેટલું અને કેવું કાર્ય થયું છે અને હજી શું શું કરવું બાકી છે તેનો અંગુલીનિર્દેશ કરવા ઇચ્છું છું.

સદ્લાગ્યે બન્ધસયગ અને એનાં મોટા ભાગનાં મહત્ત્વપૂર્ણ વિવરણો દસકાઓ પૂર્વે જેવાં તેવાં પણ પ્રકાશિત કરાયાં છે. હું એ પ્રકાશનો નોંધું છું :—

(૧) અમદાવાદના “વીરસમાજે” ઇ. સ. ૧૯૨૨માં ‘ચૂષ્ણિ’ સહિત પત્રાકારે છપાવેલું “શ્રીશતકપ્રકરણમ્”. આ ચૂષ્ણિ “સિદ્ધો ગિચ્છ્યકમ્મો”થી શરૂ થાય છે.

(૨) લઘુભાસ, ચક્રેશ્વરસૂરિકૃત ગુરુભાસ, ‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત વિનેયહિતા નામની સંસ્કૃત વૃત્તિ તથા મુનિશ્રી રામવિજયજીની (હાલ શ્રીવિજયરામચન્દ્રસૂરિજીની) સંસ્કૃત

૧૯૮ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઢ ગ્રન્થો

પ્રસ્તાવના સહિત અમદાવાદના “વીરસમાજે” ઇ. સ. ૧૯૨૩માં પત્રાકારે પ્રસિદ્ધ કરેલું “શ્રીબન્ધશતકપ્રકરણમ્”.

આ બંને પ્રકાશનો પૈકી પહેલાને વિશેષ ઉપયોગી અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે નિમ્નલિખિત સામગ્રીઓમાંથી એકને પણ સ્થાન અપાયું નથી એટલું જ નહિ પણ એ માટે કામમાં લેવાયેલી હાથપોથીની પણ નોંધ નથી તે તે સમયની પરિસ્થિતિને આભારી હશે :—

વિષયાનુક્રમ, પ્રસ્તાવના, ગાથાઓનો અકારાદિ ક્રમ, અવતરણોનાં મૂળનો નિર્દેશ, અવતરણોની સૂચી, પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી અને વિશેષનામોની સૂચી.

૧૦૬ ગાથામાં રચાયેલી મૂળ કૃતિના પ્રણેતાનો પરિચય પણ અપાયો નથી. ચૂલ્હિના રચનાર કેઈ પૂર્વકાલીન આચાર્ય છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક બન્ધસયગની મોટે ભાગે એકેક ગાથા આપી એની નીચે એના સ્પષ્ટીકરણાર્થે ચૂલ્હિનો આવશ્યક અંશ અપાયો છે.

ખીજું પ્રકાશન ચડિયાતું છે. એમાં વિનેયહિતાગત પાઠ્ય અવતરણોની છાયા ટિપ્પણરૂપે તે તે સ્થળે અપાઈ છે. હાથુભાસને અંગે માર્ગદર્શક ટિપ્પણ છે. પ્રસ્તાવનામાં શિવશર્મસૂરિ શ્રુતકેવલી હશે એમ કહ્યું છે. આ પ્રકાશનમાં મૂળ કૃતિની ૧૦૭ ગાથા અપાઈ છે, જો કે અંતિમ ગાથાનો અંક ૧૦૬ છપાયો છે પરંતુ એ ખોટો છે અને એ તો ૩૮મી

ગાથાના અંક તરીકે ૩૭ના ઉલ્લેખને આભારી છે.^૧ મૂળ કૃતિમાં સૌ જ ગાથા હોવી જોઈએ એમ એનું નામ વગેરે વિચારતાં જણાય છે જ્યારે અહીં તે ૧૦૭ કેમ એ ખાખત પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચાઈ છે. વિષયના નિરૂપણાર્થે ૧૦૦ જ ગાથા છે એટલે વાંધો નહિ એમ અહીં કહેવાયું છે.^૨ શિવશર્મસૂરિ, ચક્રેશ્વરસૂરિ અને 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિ એ ત્રણેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે. છેલ્લા બેનો અને ખાસ કરીને અંતિમનો વિશેષ પરિચય અપાયો હોત તે આ પ્રકાશનનું મહત્ત્વ વધતે. પ્રસ્તાવનામાં બન્ધસયગનું નવ્ય સયગ સાથે સંતુલન કરાયું છે તે નોંધપાત્ર છે. વિષયાનુક્રમ કે એક પણ પરિશિષ્ટ અપાયેલ નથી. અવતરણોનાં મૂળ સૂચવાયાં નથી તેમ જ વિનેયહિતાની વિશિષ્ટતાઓ પણ દર્શાવાઈ નથી તે એ ખાખતોને સ્થાન અપાયું હોત તે આ આવૃત્તિ વિશેષ દીપી ઊડતે.

ત્રણેક ચુલ્લિઓ (ચૂલ્હિઓ) — બન્ધસયગ ઉપર કેટલી ચુલ્લિઓ રચાઈ હશે તે જાણવામાં નથી. 'મલધારી' હેમચન્દ્ર-સૂરિએ બન્ધસયગની વૃત્તિ (પત્ર ૧આ)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

૧. લઘુભાસ માટે પણ આવું બન્યું છે. ૨૫ ગાથા છે છતાં અંતિમ ગાથાનો અંક ૨૪નો છે.

૨. બાવી દલીલ ગર્ભપિકૃત ૧૬૮ ગાથાના કુર્મવિવાગની પરમાનંદસૂરિકૃત ટીકામાં એ સૂરિએ કરી છે અને કર્તાએ ૧૬૬ને ૬ કરેલો ઉલ્લેખ સંગત જણાવ્યો છે.

“इदं च यद्यपि पूर्वचूर्णिकारैरपि व्याख्यातम्, तथापि तच्चूर्णिनामतिगम्भीरत्वादस्मादृशां दुरधिगमत्वाच्च.....मया व्याख्यायते ।”

પત્ર ૨આમાં પણ “પૂર્વચૂર્ણિકારૈઃ” અને પત્ર ૮આમાં “ચૂર્ણિકારૈઃ” ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોમાં ચૂર્ણિકાર’ શબ્દ માનાર્થે બહુવચનમાં વપરાયો હશે કે કેમ તે સુનિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. ગમે તેમ પણ ઓછામાં ઓછી બે ચુલ્લિયુ રચાઈ છે એમ આ વૃત્તિમાં ‘લઘુચૂર્ણિ’ અને ‘બૃહચૂર્ણિ’ એ નામો અને બૃહચૂર્ણિમાંનું અવતરણ વિચારતાં જાણી શકાય છે. મલયગિરિસૂરિએ સત્તરિયા (ગા. ૫ અને ૨૧)ની વિવૃત્તિમાં શતકબૃહચૂર્ણિના ઉલ્લેખપૂર્વક એકેક અવતરણ આપ્યું છે. એ પૈકી પહેલું અવતરણ “ જહા નાલિકેર...ન ય નિન્દા ” છે અને બીજું “ ઉવસમસમ્મહિટ્ટો....લહહ ” છે. આ બે પૈકી પહેલું અવતરણ દેવેન્દ્રસૂરિએ કમ્ભવિવાગ (ગા. ૧૬)ની તેમજ છાસીઈ (ગા. ૧૩)ની સ્વોપજ વૃત્તિમાં બૃહચ્છતકબૃહચૂર્ણિના ઉલ્લેખપૂર્વક આપ્યું છે. છાસીઈ (ગા. ૫૬)ની સ્વોપજ વૃત્તિમાં બૃહચ્છતકબૃહચૂર્ણિના મતને પોતે અનુસર્યા છે એમ એમણે કહ્યું છે જ્યારે આની ૧૪મી ગાથાની સ્વોપજ વૃત્તિમાં તેા શતકબૃહચૂર્ણિના ઉલ્લેખ-પૂર્વક એક અવતરણ આપ્યું છે કે જે વિનેયહિતા (પત્ર ૧૧અ)માં છે.

૧. જુઓ પત્ર ૩૭અ.

૨. પત્ર ૧૧અમાં તેા આ નામોલ્લેખપૂર્વક એમાંથી એક અવતરણ આપાયું છે જ્યારે પત્ર ૩૭અમાં કેવળ નામોલ્લેખ છે.

૩. આ અવતરણગત કથન સત્તરિયાની ચુલ્લિયુ કરતાં લિખિત અત દ્વારે છે.

સયગ (ગા. ૯૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં બૃહસ્પતકબૃહસ્પત્યૂર્ણિમાં કહ્યું છે એવો ઉલ્લેખ કરી દોઢક ગાથા એમણે અવતરણરૂપે આપી છે એ સત્તરિયા (ગા. ૨૧)ની મલયગિરિસૂરિકૃત વિવૃત્તિમાંના અવતરણ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે.

બન્ધસયગની બૃહસ્પત્યૂર્ણિમાં વર્ગણાઓની જે ગણના છે તે 'કર્મપ્રકૃતિ વગેરે સાથે મળતી આવતી નથી એમ વિનેયહિતા (પત્ર ૧૦૬અ)માં કહ્યું છે.

ચક્રેશ્વરસૂરિએ બન્ધસયગ ઉપરના ગુરુભાસ (૨ગા. ૭)માં ચુષિણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે લઘુચૂર્ણિ કે બૃહસ્પત્યૂર્ણિ હશે.

જિનરત્નકોશ (વિ. ૧, પૃ. ૩૭૦)માં બન્ધસયગની ચુષિણની જે હાથપોથીઓનો ઉલ્લેખ છે એ બધી "સિદ્ધો નિઝ્યકમ્મો"થી શરૂ થતી અને લઘુચૂર્ણિ તરીકે ઓળખાવાતી મુદ્રિત ચૂર્ણિની જ હાથપોથીઓ છે કે એમાં કોઈ બૃહસ્પત્યૂર્ણિની

૧. આ શિવશર્મસૂરિકૃત કમ્બપચડિસંગહણી છે.

૨. एत्थामिधेयमङ्गलसम्बन्धपयोयणाइ समईए ।

ऊहेयव्वाइ दुहेहि चुन्नीओ वित्तिओ वा वि ॥ ७ ॥ ”

— પત્ર ૩અ

અહીં જે વિત્તિનો ઉલ્લેખ છે તે 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિકૃત વિનેયહિતા જ હશે.

૩. આ પ્રારંભિક પદવાળી ચુષિણ ૨૩૮૦ શ્લોકો જેવડી હોવાનો (જા ૨૦ કો ૦ (વિ. ૧, પૃ. ૩૭૦)માં ઉલ્લેખ છે.

છે તે તપાસાવું જોઈએ. તેમ થતાં જે બૃહચૂર્ણિં લુપ્ત થયેલી મનાય છે તેની હાથપોથી કઠ્ઠાચ મળી આવે અને જે તેમ થાય તો એ પહેલી તકે છપાવવી ઘટે.

મુદ્રિત ચુષ્ણુના કર્તા યતિવૃષભ છે એમ પં. હીરાલાલ જૈનનું કહેવું છે તો એ બાબતની સપ્રમાણ સમીક્ષા કરાવી જોઈએ. આ ચુષ્ણુ ક્યારે રચાઈ તે જાણવા માટેનો એક ઉપાય તે એમાંનાં અવતરણોનાં મૂળ શોધવાં તે છે. લઘુભાસ કરતાં એ પ્રાચીન હોય કે ન પણ હોય પરંતુ વિનેયહિતા કરતાં—વિ. સં. ૧૧૭૫ કરતાં તો એક બે સૈકા જેટલી તો એ પ્રાચીન છે જ.

બૃહચૂર્ણિં અને લઘુચૂર્ણિં પૈકી કઈ પહેલી રચાઈ તે તો બૃહચૂર્ણિં મળ્યે વિચારી શકાય.

મુદ્રિત ચુષ્ણુ (પત્ર ૧૮અ)માં શ્રુતજ્ઞાનના વીસ પ્રકારોને લગતું અવતરણ છે. વિનેયહિતા (પત્ર ૪૩અ)માં વિશેષ જાણવા માટે બૃહત્કર્મપ્રકૃતિચૂર્ણિં જોવાની ભલામણ કરાઈ છે.

ત્રણેક ભાસ—“ જમિઝ્જ જિણં વુચ્છામિ ”થી ૨૩ થતું ૨૫ ગાથાનું એક ભાસ છપાવાયું છે. ચોવીસ ચોવીસ ગાથાનાં બે ભાસ હોવાનો ઉદ્દેશ્ય જોવાય છે તે બંને કે પછી એ બેમાંથી એક તો આ જ હશે. ૨૪ ગાથાવાળું ભાસ ભિન્ન હોવ

૧. આ અવતરણ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત કર્મવિવાગની સાતમી ગાથા છે. એની સ્વોપમ વૃત્તિમાં બૃહત્કર્મપ્રકૃતિ જોવી એમ કહ્યું છે.

તો તે તેમ જ “સંસ્વામેત્તપયત્ય”થી શરૂ થતું ચૌદ ગાથાનું ભાસ સત્વર પ્રકાશિત કરાવાં ઘટે. ગુરુભાસ છપાવાયું તો છે પણ કેટલાંક કારણોને લઈને એનું આધુનિક યુગના માનસને રચે તેવી રીતે પુનર્મુદ્રણ થવું જોઈએ.

એ ટિપ્પણક—આ બંને સંસ્કૃતમાં છે અને એ અપ્રકાશિત જણાય છે. આ પૈકી એક ટિપ્પણક રવિપ્રભના શિષ્ય ઉદયપ્રભે ૯૭૪ લોક જેવડું રચ્યું છે જ્યારે બીજું મુનિચન્દ્રસૂરિની રચના છે.

અવચૂરિ—આ અપ્રકાશિત નાનકડી સંસ્કૃત કૃતિ ગુણરત્ન-સૂરિએ રચી છે. એની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) “જૈન આનન્દ પુસ્તકાલય”માં હોવાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

છાયા—બન્ધસયગની સંસ્કૃતમાં છાયા કોઈએ કર્યાનું અને છપાવાયાનું નહિ જણાતાં મેં એ કાર્ય કર્યું છે.

અનુવાદ—બન્ધસયગની કોઈ પણ ભાષામાં-ગુજરાતીમાં પણ અનુવાદ થયેલો જણાતો નથી. આથી છાયાની પેઠે એ કાર્ય મેં કર્યું છે અને એ બંને મારા સંક્ષિપ્ત સ્પષ્ટીકરણાદિ સહિત મૂળ કૃતિની સાથે સાથે પ્રકાશિત થાય તેવા મુયોગની હું રાહ જોઈ રહ્યો છું. ગાથાને અક્ષરાદિ ક્રમ તેમ જ પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી ૧ શ્રીદ્વારકાદાસ રતિલાલ શેઠે મને તૈયાર કરી આપ્યાં છે તે પણ યોગ્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાની મારી ભાવના છે.

૧. એમણે ગાથાઓ લખી આપી છે.

વિનેયહિતાનું ભાષાંતર—વિનેયહિતા સુગમ અને રાચક સંસ્કૃતમાં લખાયેલી છે. એમાં શંકાઓ ઉઠાવી તેનાં સમાધાનો આપાયાં છે અને કોઈ કોઈ બાબતને અંગે કેવલી જાણે એમ કહ્યું છે (જુઓ પત્ર ૭૨આ). આ સ્થળોની નોંધ લેવાવી જોઈએ. કર્મપયડિસંગહણીની મલયગિરિસ્ફૂરિત વૃત્તિનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થયું છે અને એ છપાવાયું છે તે વિનેયહિતા માટે પણ તેમ થવું જોઈએ. આ વૃત્તિમાં વિષયોની વિશદ છણાવટ છે. પત્ર ૬૪અમાં પાઠાંતર આપાયું છે તેમ જ કોઈ કોઈ વાર પ્રક્ષિપ્ત ગાથાની નોંધ છે.

બંધસયગના પ્રણેતા—કર્મપયડિસંગહણીના બંધનકરણની નિમ્નલિખિત ગાથા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ બંધસયગના પ્રણેતાએ જ કર્મપયડિસંગહણી રચી છે અને તે પણ પ્રથમ રચેલ છે—

“ एवं बन्धनकरणे परूविण सह हि बन्धसयगेण ।
बन्धबिहाणाभिगमो सुहमभिगन्तुं लहुं होइ ॥१०२॥ ”

આ ગાથામાં સૂચવાયું છે કે બંધવિધાનનો બોધ સુગમતાથી મેળવવા માટે બંધસયગ તેમ જ આ બંધનકરણ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

વિશેષમાં બંધસયગ એ નામ કર્તાને અભિપ્રેત છે, જે કે કાલાંતરે એને બદલે સતગ (શતગ), સયગ અને બૃહસ્પતક એવાં નામ યોજાયાં છે. આથી તો મેં આ લેખના શીર્ષકમાં ‘બંધસયગ’નો પ્રયોગ કર્યો છે.

બન્ધસયગ કે કમ્મપયડિસંગહણીમાં એના પ્રણેતાએ પોતાનું નામ પણ જણાવ્યું નથી તો પછી એમનો પરિચય તો એમાંથી મળે જ શાનો ?

બન્ધસયગના પ્રણેતા આચાર્ય છે અને એમનું નામ સિવસમ્મ (સં. શિવશર્મન) છે એમ મુદ્રિત ચુલ્હિણ (પત્ર ૧અ)માં કહ્યું છે. સાથે સાથે એમનો નીચે મુજબનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે :—

(૧) એઓ ૧શબ્દ, ૨તર્ક, ૩ન્યાય, પ્રકરણ, ૪કર્મપ્રકૃતિ અને (કે એના) સિદ્ધાન્તના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હતા.

(૨) એમણે અનેક વાદસભામાં વિજય મેળવ્યો હતો. આમ જે અહીં બન્ધસયગના પ્રણેતાનું નામ અને એમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે તેનાથી વિશેષ કે પ્રાચીન માહિતી પૂરું પાડનારું કોઈ સાધન જોવાબલભવામાં નથી.

ચક્રેશ્વરસૂરિ — નાયાધમ્મકહામાંની રત્નચૂડકથા જે ચક્રેશ્વર-સૂરિ અને પરમાનન્દસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૨૨૧માં તાડપત્ર ઉપર લખાઈ તે ચક્રેશ્વરસૂરિ અત્ર પ્રસ્તુત હશે. એમ જ હોય તો એમનો સમય વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી માંડીને વિક્રમની તેરમી સદીના લગભગ પૂર્વાર્ધ

૧. આથી ' વ્યાકરણ ' અભિપ્રેત હશે.

૨-૩. આ એનો ઉદ્દેશ્ય કેમ ? શું ન્યાય ' એટલે નૈયાયિક દર્શન ?

૪. આથી શું આ નામનું પાડુક સમજવાનું છે ?

જેટલો ગણાય. ગુરુભાસ ઉપરાંત એમણે કેઈ કૃતિ રચી જણાતી નથી.

મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ — પૂર્વાવસ્થાના પ્રદ્યુમ્ને મંત્રીપદ અને ચાર પત્નીનો ત્યાગ કરી ‘મલધારી’ અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી ત્યારે એમનું નામ હેમચન્દ્ર પડાયું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ ઉપર એમનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ પડ્યો હતો. એથી તે એ ગૂર્જરેશ્વરે આ સૂરિની રમશાનયાત્રામાં ભાગ લીધો હતો. આ સૂરિના અન્યાન્ય ગ્રંથોના પરિચયપૂર્વક એમનો જીવનવૃત્તાન્ત આલેખાય તો એ એક મહત્ત્વનું વિશાળ પુસ્તક બને અને એથી તે મારી તેમ કરવાની અભિલાષા છે.

સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ — બન્ધસયગ એનાં પ્રકાશિત તેમ જ અપ્રકાશિત વિવરણો, છાયા, વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવના અને મહત્ત્વપૂર્ણ પરિશિષ્ટો તથા ટિપ્પણો સહિત છપાવવું ઘટે. દરમ્યાન મૂળ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ અને અપૂરતા વિવેચન સહિત પ્રકાશિત કરાય તો વિવરણાદિનો લાભ લેવાની ઉત્કંઠા સતેજ બને.

પ્રસ્તાવનામાં નામકરણ, ભાષા, છંદ, શૈલી, ઉપયોગમાં લેવાયેલી હાથપોથીઓનો તેમ જ મૂળકાર અને વિવરણકારોનો વિસ્તૃત પરિચય તથા બન્ધસયગની દેવેન્દ્રસૂરિકૃત સયગ તથા

૧. આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે “સિદ્ધરાજના સમયની રમશાનયાત્રાઓ.” આ લેખ અહીંના (સુરતના) “ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ”ના તા. ૨૨-૩-૧૯૪૧ના અંકમાં છપાયેલ છે. એમાં મારા પિતાનું નામ ખોટું છપાતાં ખીજે દિવસે એ સુધારાયું હતું.

શ્વેતાંબરીય અને દ્વિગંબરીય ગ્રંથોના એક અંશરૂપ સયગો (શતકો) સાથે સંતુલન ઇત્યાદિ બાબતો વિચારાવી જોઈએ.

મૂળની ભાષા પાઠ્ય—જઘણ મરહુદ્દી (જૈન માહારાષ્ટ્રી) છે. એમાં મકારાદિની અભાક્ષણિકતા, વિભક્તિઓના લોપ અને વ્યત્યય, છંદની ખાતર 'સરીર'ને બદલે 'સરિર'નો પ્રયોગ વગેરે નજરે પડે છે તો એની યથાયોગ્ય નોંધ લેવાવી ઘટે.

પત્ર ૯૯અમાં 'મુણિત્ત્વ્યા : ' એવો પ્રયોગ વિનેયહિતામાં છે.

શૈલી—બન્ધસયગની શૈલી વિષે વિચાર કરાયો જણાતો નથી. આ ગ્રંથ કર્મસિદ્ધાન્તના શિખાઉ માટેનો નથી. એ તો આ સિદ્ધાન્તથી અમુક અંશે તો પરિચિત વ્યક્તિ માટેનો છે. એ સ્વાધ્યાય માટે આવૃત્તિ કરવા માટે ઉપયોગી છે. એમાં કેટલીક વાર પ્રકૃતિઓનાં નામ ન આપતાં એની સંખ્યા જ અપાઈ છે એટલે આ ગ્રંથ પ્રાવેશિક કેટિનો નથી. ઉત્તર પ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામિત્વ કહ્યા બાદ એની જઘન્ય સ્થિતિ પરત્વે કથન ન કરતાં અન્ય બાબત જે રજૂ કરાઈ છે તે ગ્રંથકારની શૈલીની વિચિત્રતાનું ઘોતન કરે છે એમ વિનેયહિતા (પત્ર ૧૧૯અ)માં કહ્યું છે. બાવનમી (ખરી રીતે ત્રેપનમી) ગાથામાં મૂળ પ્રકૃતિઓની જઘન્ય સ્થિતિ સાંભળો એમ કહ્યા પછી એ બાબત રજૂ કરાઈ નથી. શું એને લગતી ગાથા સ્વાઈ જ નહિ હશે ? સુદ્રિત ચુલ્લિષ્ણુ (પત્ર ૨૭અ)માં તો આને અંગે એક ગાથા આપી વ્યાખ્યા કરાઈ છે.

૨૦૮ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઢ ગ્રન્થો

વિવરણોની અન્યાન્ય વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવાવી જોઈએ. પરિશિષ્ટોમાં મૂળ વગેરેમાંનાં અવતરણોનાં મૂળ અને ઝોની સૂચી અપાવી જોઈએ.

અંતમાં એટલું જ કહીશ કે વિશેષનામોની અને પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી વગેરેથી આ સંસ્કરણ સમૃદ્ધ બનાવાશે તો જૈન સાહિત્યની પ્રભાવના કર્યાનો લાભ મળશે અને કર્મસિદ્ધાન્તને અંગે ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા ઉદ્ભવશે.

— જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ (પુ. ૮૦, અં. ૮)



બન્ધસયગ કિંવા બૃહસ્પતકની બૃહચૂર્ણિ

૧ચૂર્ણિ (ચુર્ણિ) — ‘ચૂર્ણિ’ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. એને માટેનો પાઠ્ય (પ્રાકૃત) શબ્દ ‘ચુર્ણિ’ છે. એનો અર્થ એક પ્રકારનું ગદ્યાત્મક સ્પષ્ટીકરણ છે — એ એક જાતની ‘ટીકા’ છે. એની ભાષા ભિન્ન હોય છે એટલે કે એમાંનું કેટલુંક — બાણ્બરૂં લખાણ પાઠ્યમાં હોય છે તો કેટલુંક સંસ્કૃતમાં. અરે કોઈ કોઈ વાર તો એક જ વાક્યમાંનો એક અંશ પાઠ્યમાં હોય છે તો બીજો સંસ્કૃતમાં હોય છે. સ્વેતાંબરોના કેટલાક આગ્રમો ઉપર ચુર્ણિઓ રચાઈ છે. એ ઉપરાંત કેટલાક અનાગમિક — દાર્શનિક ગ્રંથો ઉપર પણ તેમ કરાયું છે.

બન્ધસયગ (બન્ધશતક) — આ એની મુદ્રિત ચુર્ણિ પ્રમાણે શ્રુતધર અને સમર્થ વાદી શિવશર્માસૂરની રચના છે. એમણે તો આ નામ જ રાખ્યું છે પરંતુ કાલાંતરે એના સતગ, સયગ, શતક અને બૃહસ્પતક નામ યોજાયાં છે. એ કૃતિ જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણરૂપ છે. એમાં એના નામ પ્રમાણે સો ગાથા હોવી જોઈએ પરંતુ ૧૦૬ તેમ જ ૧૦૭ ગાથા પણ જોવાય છે.

૧. સ્વેતાંબર લેખકોએ અવચૂર્ણિ અને અવચૂર્ણિકા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એ એક પ્રકારની સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત સમજૂતી છે. એને ‘ચૂર્ણિ’ માની લેવાની કેટલાક ભૂલ કરે છે.

બન્ધસયગની ચુલ્લિષ્ઠો — બન્ધસયગ ઉપર પાઠ્યમાં તેમ જ સંસ્કૃતમાં નાનાં મોટાં વિવરણો રચાયાં છે. આ વિવરણોમાં એના ઉપર રચાયેલી ચુલ્લિષ્ઠો (ચૂલ્લિષ્ઠો) નો પણ સમાવેશ થાય છે. ‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસૂરએ બન્ધસયગ ઉપર સંસ્કૃતમાં વિનેયહિતા નામની વૃત્તિ રચી છે. એ મોડામાં મોડી વિ. સં. ૧૧૭૫ની રચના છે. એમાં ‘ચૂલ્લિષ્ઠાર’ શબ્દ રૂકેટલેક સ્થળે બહુવચનમાં વપરાયો છે. માનાર્થે તેમ કરાયું છે કે કેમ તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ જણાય છે. ‘ચૂલ્લિ’ શબ્દ પણ પત્ર ૧આમાં બહુવચનમાં વપરાયો છે. આ ઉપરાંત પત્ર ૩૭અમાં લઘુચૂલ્લિ તેમ જ રૂકેટલેચૂલ્લિનો ઉલ્લેખ છે.

આ વિચારતાં બન્ધસયગ ઉપર એ છામાં એ છી જે ચુલ્લિષ્ઠો તે રચાઈ છે જ. એને લઘુચૂલ્લિ અને રૂકેટલેચૂલ્લિ તરીકે ઓળખાવાય છે.

લઘુચૂલ્લિ — “સિદ્ધો ગિદ્ગ્રન્થમો” થી શરૂ થતી ચુલ્લિષ્ઠ અમદાવાદથી ‘વીરસમન્ને’ મૂળ કૃતની સાથે ઇ. સ. ૧૬૨૨માં છપાવી છે.^૧ એનું પરિમાણ ૨૩૮૦ શ્લોક જેટલું છે એમ જનરલકોશ (વિ ૧, પૃ. ૩૭૦ માં ઉલ્લેખ છે. એ સુદ્રિત ચુલ્લિષ્ઠોનાં યથાર્થ જણાય છે. અહીં કોઈ

૧. ઇ. ત. જુઓ પત્ર ૧આ, ૨આ અત ૨આ.

૨. આ નામ પત્ર ૧૧અમાં પણ છે

૩. આ પ્રકાશનનું નામ “શ્રીમદ્દેવશર્માસૂત્રમંડ્ય સર્વજ્ઞિકમ્ । શ્રીજ્ઞાનકપ્પરણમ્ ।” છપાયું છે એ અશુદ્ધ છે. શ્રીમદ્દેવને બદલે ‘શ્રીમદ્દેવ’ જોઈએ.

બૃહસ્પત્યુર્ણિની નોંધ નથી બધી જ હાથપોથીઓ આ મુદ્રિત ચુર્ણિની જ હોય એ રીતે અહીં ઉલ્લેખ છે પણ મને એ ખાખત શંકા રહે છે એટલે એ બધી જ હાથપોથીઓ બરાબર તપાસવી જોઈએ કદાચ એમાંની કેઈ હાથપોથી લઘુચુર્ણિનીને બદલે બૃહસ્પત્યુર્ણિની પણ હોય અને એ જો મળી આવે તો એ સત્વર પ્રકાશિત થવી ઘટે.

બૃહસ્પત્યુર્ણિમાંથી અવતરણો— બન્ધસયગની બૃહસ્પત્યુર્ણિ-માંથી સૌથી પ્રથમ અવતરણ કોણે આપ્યું છે તેની તપાસ કરવી બકી રહે છે. બકી વિનેયહિતા (પત્ર ૧૧અ)માં ‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિએ નિમ્નલિખિત અવતરણ આપ્યું છે:—

“ જો ઉવસમ્પ(મ સમ્પદ્વિટ્ટો ઉવસપસેઢોર કાલં કરેહ, સો પઢમસમયે ચેવ સમ્પન્નપુજ્જ ઉદગાનલિગાર છેદુ દ્)ણ સમ્પન્નપુગલે ષેવ્હ । જ્ઞણ ન ઉવવપવમદ્વિટ્ટા મવજ્જત્તગો લભ્મહ । ”

સત્તયા (ગા. પાની વિવૃતિ પૃ ૧૪૭-૧૪૮)માં તેમ જ ગા. ૨૧ની વિવૃતિ (પૃ ૧૭૩ માં મત્તયગિરિસૂરિએ શતકબૃહસ્પત્યુર્ણિમાં કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક અનુક્રમે નીચે મુજબનું એકેક અવતરણ આપ્યું છે :—

(૧) “ જહા ‘ નાલિકેર ’દીવગાસિમ્સ અઃસ્વુઢાહયસ્સ ધિ પુરિલસ્સ પથં આયણાહર ઋણેગવિહે ઢોહવ તસ્સ આહારસ્સ ઉવરિ ન રુઈ ન ય નિન્દા. જેણ કાગ્ગેણ સો ઓયણાહરો આહાગા ન કથાઈ દિટ્ટો નાધિ સુઓ, પવં સમ્માપિચ્છાદિટ્ઠસ્સ જીવાદિપપથયાણં ઉવરિ ન રુઈ ન ય નિન્દા ”

(૨) ઉવસમસમ્મદ્વિટ્ઠી અન્તરકરણે ઠિઓ કોઈ ।

દેસાવિરહં કોઈ પમત્તાપમત્તભાવ પિ ॥

ગચ્છહ, સાસાયણો પુણ ન કિમવિ લહ્હઈ ।”

વિ. સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગે સંચરનારા દેવેન્દ્રસૂરિએ કર્મભવિવાગ્ઠ (ગા. ૧૬ ની તેમ જ છાસીઠ (ગા. ૧૩ ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં એમ બે સ્થળે બૃહન્નચતકબૃહન્નચૂર્ણિના ઉલ્લેખપૂર્વક “ જહા નાલિકેર ”થી શરૂ થતું બે અવતરણ મલયાગિરિસૂરિએ આપ્યું છે તે જ આપ્યું છે.

છાસીઠ(ગા. ૧૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં દેવેન્દ્રસૂરિએ શતકબૃહન્નચૂર્ણિમાં કહ્યું છે એવા નદેશપૂર્વક વિનેયાહુતામાંથી ઉપર નોંધેલુ અવતરણ આપ્યું છે.

સયગ(ગા. ૯૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ. ૧૨૯)માં દેવેન્દ્ર-સૂરિએ બૃહન્નચતકબૃહન્નચૂર્ણિમાં કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નીચે પ્રમાણેતુ પદાત્મક અવતરણ આપ્યું છે:—

“ ઉવસમસમ્મદ્વિટ્ઠી અન્તરકરણે ઠિઓ કોઈ ।

દેસાવિરહં પિ લહ્હઈ, કોઈ પમત્તાપમત્તભાવ પિ ॥

સાસાયણો પુણ ન કિપિ લહ્હઈ”

આ અવતરણ મલયાગિરિસૂરિએ આપેલા અવતરણ સાથે અર્થદ્વાષ્ટ્ય સર્વથા મળતું આવે છે એટલું જ નહિ પણ એમાં શબ્દસામ્ય પણ લગભગ પારપૂર્ણ છે. આથી પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે બન્ધસયગની બૃહન્નચૂર્ણિમાં શું પાઠાંતર હશે ?

‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિએ, મલયગિરિસૂરિએ અને દેવેન્દ્ર-સૂરિએ બન્ધસયગની બૃહચ્યૂર્ણિમાંથી જે અવતરણો આપ્યાં છે તેની સંખ્યા ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ચારની છે જ્યારે પદ્માત્મક અવતરણને ભિન્ન ન ગણતાં ત્રણની છે.

મલયગિરિસૂરિએ પંચસંગહની વૃત્તિમાં બૃહચ્યૂર્ણિમાંથી એક અવતરણ આપ્યાનું મને સ્ફુરે છે પણ એ વૃત્તિ અભારે મારી સામે નહિ હોવાથી એ વાત જતી કરું છું.

બૃહચ્યૂર્ણિને અંગેનાં અવતરણો ત્રિચારતાં એમ ભાસે છે કે એની એક કે વધારે હાથપોથી વિક્રમની ખારમી સદીના અંત સુધી અને દેવેન્દ્રસૂરિએ આવી કેઈ હાથપોથીમાંથી જ અવતરણો આપ્યાં હોય તે તેરમી સદીના અંત સુધી તે ઉપલબ્ધ હતી જ.

લઘુચ્યૂર્ણિ અને બૃહચ્યૂર્ણિમાં મતભેદ — વિનેયહિતા (પત્ર ૩૭૫)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :—

“ શ્રેણિવ્યવસ્થિતસ્ય હિ જન્તોર્ધર્મશુક્લધ્યાનદ્વયમપિ લઘુચૂર્ણ્યાદ્યભિપ્રાયેણાવિરુદ્ધમ... વૃહચૂર્ણ્યાભિપ્રાયસ્તુ સરાગસ્ય સૂક્ષ્મસરાગસ્યાપિ ધર્મધ્યાનમેવ ”.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ‘સૂક્ષ્મ સંપ્રાય’ ગુણસ્થાને વર્તતા સંયમીને લઘુચ્યૂર્ણિ વગેરેના મતે ધર્મધ્યાન તેમ જ શુક્લધ્યાન હોય છે જ્યારે બૃહચ્યૂર્ણિના મતે ધર્મધ્યાન જ હોય છે, નહિ કે શુક્લધ્યાન.

લઘુચૂર્ણિનો મત મુદ્રિત ચુલ્લુ (પત્ર ૧૭અ)માં જોવાય છે એટલે મુદ્રિત ચુલ્લુ તેજ લઘુચૂર્ણુ છે એમ ક્ષિત થાય છે. આમ હોઈ બૃહચૂર્ણિની તપાસ થવી ઘટે.

વિશેષમાં જ્યારે લઘુચૂર્ણિકાર અને બૃહચૂર્ણિકાર ભિન્ન ભિન્ન મત ધરાવે છે ત્યાર એ આ બંને ભિન્ન હોવા જોઈએ— બંને ચુલ્લુના કર્તા જુદા જુદા હશે

લઘુચૂર્ણિ દિગંબર યાત્રવૃષભે સ્થપાનું પં. હીરાલાલ જૈનનું માનવું છે. એ ખરું જ હોય તો પણ બૃહચૂર્ણિના કર્તાનું નામ જાણવું બાકી રહે છે.

પૌર્વાર્થ — બન્ધુકથા ઉપર ૧૪ અને ૨૫ ગાથાનું એકેક અજ્ઞાતકર્તાક લાસ છે આ ઉપરાત ૨૪ ગાથાનું પણ એક લાસ હોવાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે આમ જે જે કે ત્રણ લઘુમાસ છે તેમાંથી એક કે વધાર જે ચુલ્લુમાંથી ગમે તે એક કે બને કરતાં પ્રાચીન છે કે કેમ તે વિચરવું જોઈએ અને લઘુચૂર્ણ અને બૃહચૂર્ણ પૈકી કઈ પહેલી સ્થપ છે એ પ્રશ્ન વિચારવાના રહે છે.

પરિમાણ — બૃહચૂર્ણનું નામ વિચારતાં એ લઘુચૂર્ણ કરતાં કદમાં મોટી હોવી જોઈએ. એમાં આછી ત્રણ હજાર શ્લોક જેવડી તો હશે જ.

વિશેષતા — વિનયહિતાનું પરિમાણ ૩૭૪૦ શ્લોકનું હોવાનું જિ૦ ૨૦ કો૦ (વિ. ૧, પૃ. ૩૭)માં કહ્યું છે. એમાં કેટલી સામગ્રી લઘુચૂર્ણમાંની છે, કેટલી બૃહચૂર્ણિની છે અને

કેટલી એ બેમાં ન હોય એવી છે એનો પૂરપૂરા ઉત્તર બૃહચૂર્ણિ મળ્યા વિના ન આપી શકાય પરંતુ લઘુચૂર્ણિ પૂરતો તો નિર્ણય થઈ શકે અને એ માટે સવિવરણ બન્ધસયગતું મેં મારા એક લેખમાં સૂચવેલું સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ થાય તો ઠીક થઈ પડે.

ત્રીજી ચુલ્લિય — અંતમાં 'ચૂર્ણિ' શબ્દ વિનેયહિતામાં બહુવચનમાં વપરાયો છે અને એ ચુલ્લિય તો છે જ તો ત્રીજી પક્ષ હશે એમ મને લાગે છે એટલું સૂચવતો હું આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

— જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ (પુ. ૮૦, અ. ૫)

૧ આ લેખનું નામ “ બન્ધસયગ અને એનાં વિવરણોનું સરવૈયું ” છે. એ આ પુસ્તકમાં ૫ ૧૬૭-૨૦૮માં છપાયો છે.

જીવસમાસનો રચનાસમય

વિકટ પરિસ્થિતિ— ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસી-થી એ વાત અબ્બણી નથી કે કેટલીયે પ્રૌઠ કૃતિઓના કર્તાઓનાં નામ કે એમના રચનાસમય વિષે આપણે અંધારામાં છીએ. જૈન કૃતિઓને અંગે પણ આ હકીકત અંશતઃ જોવાય છે. આથી જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખનારને મુશ્કેલી નડે છે. “અનાગમિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ” અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરતી વેળા મારે આવી કેટલીક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢવો પડ્યો છે. ઉદાહરણાર્થે હું અહીં જીવસમાસનો નિર્દેશ કરું છું.

નામ — ‘જીવસમાસ’ એવું નામ એની પ્રથમ ગાથામાં સૂચવાયું છે. વિશેષમાં ૨૮૫મી ગાથા પણ એ જ નામ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત આ કૃતિની વૃત્તિમાં ‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિએ આ જ નામ પ્રારંભમાં આપ્યું છે. વળી એમણે આ કૃતિને ‘પ્રકરણ’ પણ કહી છે. આને લક્ષ્યમાં લેતાં આ કૃતિનાં જ નામ ગણાવાય : (૧) જીવસમાસ અને (૨) જીવસમાસપગરણ.

પરિમાણ અને વિષય — આ કૃતિની પ્રકાશિત આવૃત્તિમાં ૨૮૬ ગાથા પછી એક પ્રક્ષિપ્ત ગાથા છે. એને ગણતાં આ કૃતિમાં ૨૮૭ ગાથા થાય છે આની રચના જઈશુ મરહટ્ટી (જૈન માહારાષ્ટ્રી) ભાષામાં કરાઈ છે. એનો વિષય મુખ્યતયા ઐહ ગુણસ્થાનો છે. આ વિષયને અંગેની કેટલીક કૃતિઓનો તેમ જ ગુણસ્થાનના પર્યાયોનો ઉલ્લેખ મેં “આગમોદ્ધાર

સંબ્રહુ"ના ભા. ૧૦ તરીકે છપાયેલા ઉપદેશરતનાકરની મારી "ભૂમિકા" (પૃ. ૪૨-૪૩)માં કર્યો છે.

પૂર્વધર — આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનંદસાગર-સૂરિજીએ આ જીવસમાસ ઉપર્યુક્ત વૃત્તિ સહિત સંપાદિત કરી એનો સંસ્કૃતમાં ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. આમાં જીવસમાસના કર્તા 'પૂર્વધર' છે એમ કહ્યું છે અને એનું કારણ એ આખ્યું છે કે ઉપસંહારરૂપ ગાથામાં આ પ્રકરણ દૃષ્ટિવાદગત પદાર્થ દર્શાવે છે એવો ઉલ્લેખ છે.

પ્રામાણિકતા — કર્તાના સમય કે નામ વિષે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી પરંતુ પ્રકરણકાર પ્રામાણિક લેખક છે એમ ઉપોદ્ધાતમાં સહેતુક પ્રતિપાદન કરાયું છે. સૈદ્ધાંતિક વાક્યો સાથે પ્રસ્તુત કૃતિને કેટલીક વાર વિરોધ જોવાય છે પરંતુ એથી પ્રસ્તુત કૃતિને કોઈએ હૂષિત કહી નથી એટલું જ નહિ પણ એનો આધાર ભલભલા ગ્રંથકારોએ લીધો છે.

સમયનિર્ણયનાં સાધનો — જે કૃતિને રચનાસમય અપાયેલો ન હોય તે કૃતિને રચનાસમય અન્ય રીતે કેટલીક વાર નક્કી થઈ શકે છે. એના ઉપર કોઈ ટીકા હોય તો તેના કરતાં પ્રસ્તુત કૃતિ પ્રાચીન ગણાય. કઈ કઈ કૃતિમાં એનું એકાદેક અવતરણ પણ સુનિશ્ચિત સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરતાં તેમ જ પ્રસ્તુત કૃતિને સ્પષ્ટ નિર્દેશ જણાતાં પ્રાચીનતા વિષે પ્રકાશ પડે. પ્રસ્તુત કૃતિની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન હાથપોથી ઉપરથી પણ એના સમયનો નિર્ણય થઈ શકે. આમ ભિન્ન ભિન્ન સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં કૃતિના સમયનો ખ્યાલ આવી શકે. આપણે જીવસમાસ પરત્વે આવાં સાધનો વિચારીશું.

હેમચન્દ્રસૂરિની વૃત્ત — જીવસમાસ ઉપર ‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વૃત્ત રચી છે. એની છપાયેલી પ્રશાસ્તમાં એનો રચનાસમય જણાવાયો નથી પરંતુ વીરદેવસૂરિ અને મુનિચન્દ્રસૂરિને યાદ કરાયા છે. આ મુનિચન્દ્રસૂરિ વિ. સં. ૧૦૭૦માં સ્વર્ગ સંચર્યા ઉપયુક્ત હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૬૩માં મુનિસુવ્રતસ્વામિચન્દ્ર રચ્યું છે એટલે આ વૃત્તકાર નકનની ખારમી સદીમાં થઈ ગયા એમ નિર્ણયવાહપણે ઠીક શકાય. વિરસાવસ્તુબાસની વૃત્તમાં પોતે જે દસ કૃતઓનાં વિવરણ રચ્યાં છે તેમાં જીવસમસના વિવરણને અર્થાત્ વૃત્તને છઠ્ઠી કૃત કહી છે કેટલાકના મતે આ વિવરણ વિ. સં. ૧૧૬૪ના રચ્યું છે. આમ જીવસમાસ વિ. સં. ૧૧૬૦ની પહેલાની કૃત છે એ વાત તો સિદ્ધ થાય છે જ.

બે પ્રાચીન વૃત્તો — હેમચન્દ્રસૂરિએ જીવસમસની બે વૃત્તોની નોંધ લાધી છે. ૧૫૮મી ગાથાની વૃત્તમાં એમણે જીવસમાસ ઉપરના ‘અર્વાચીન’ ટીકાકારનું કથન નોંધ્યું છે. આ ટીકાકાર એમના કરતા વિશેષ પ્રાચીન નાંબ હશે પરંતુ ૪૭મી ગાથામાં ‘મૂલવૃત્તકૃત’નો એમણે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે કોઈ પ્રાચીન વૃત્ત હોય એમ લાગે છે એ પ્રાચીન વૃત્ત વિ. સં. ૬૫૦ની આસપાસની હશે.

૧. અહીં જે નંદિ-ટિપ્પનકની નોંધ છે તે ટિપ્પનક હજી સુધી કોઈ સ્થળેથી મળ્યું નથી; ખાકી ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિનું રચેલું ટિપ્પનક મળે છે.

૨. હેમચન્દ્રસૂરિએ જાતે વિ. સં. ૧૧૬૪માં તાડપત્ર પર લખેલી આ વિવરણની પ્રત ખંભાતના શાંતિનાથ ભંડારમાં છે,

શીલાંકસૂરિની વૃત્તિ — શીલાંકસૂરિએ જીવસમાસની વૃત્તિ રચી છે અને એની હાથપોથીઓ મળે છે એમ જિનરત્નકોશ (વિ. ૧, પૃ. ૧૪૩) જોતાં જણાય છે. આ શીલાંકસૂરિ તે કોણ એ જાણવું બાકી રહે છે. શું એઓ જ આચાર અને સુયગડના ટીકાકાર છે ? જો એમ જ હોય તો આધુનિક વિદ્વાનોને મતે એમનો સમય વિક્રમની નવમી સદીનો છે અને એ હિસાબે જીવસમાસ આના કરતાં સાત્તેક વર્ષ જેટલો તો પ્રાચીન ગણાય.

અવતરણો — અહીં એ વાત નોંધીશ કે શીલાંકસૂરિએ આચાર (સુય. ૧, અ. ૧, ઉ. ૫)ની નિજજુત્તિની ૧૫૫મી ગાથાની ટીકા(પત્ર ૬૮અ)માં કુલનું પરિમાણ દર્શાવતાં ચાર ગાથા અવતરણરૂપે આપી છે. આ ગાથાઓ તેમ જ એનાં પાઠાંતરોને લક્ષ્યમાં લેતાં એનું જીવસમાસની ગા. ૪૧-૪૪ સાથે વિશેષતઃ સામ્ય જોવાય છે. જો આ અવતરણરૂપ

૧. ' શીલાંક ' નામના વિવિધ મુનિવરો વિષે તેમ જ શીલા-ગુણસૂરિ વગેરે વિષે અને ખાસ કરીને આચારદિના ટીકાકાર વિષે મેં ફેટલેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યા છે. જેમકે આગમેનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૫૩-૫૪), પાષ્ટ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (પૃ. ૫૮), આનન્દસુધાસિન્ધુ (ભા. ૨)નું પ્રાક્-કથન (પૃ. ૨-૩), "આગમેશ્વર સંગ્રહ"ના ભા. ૧૪૩૫ શ્રીઆચારાંગસૂત્રનું અવવચન (પૃ. ૪-૫) તેમ જ A History of the Canonical Literature of the Jainas (p. 230).

ગાથાઓ આધારની આ ાટીકા કરતાં અધિક પ્રાચીન એવી કોઈ ખીલ કૃતિમાં ન જ મળતી હોય તો એ ઉપરથી આ ગાથાઓનું મૂળ જીવસમાસ છે એવું અનુમાન દોરવાનું હું સાહસ કરું છું; બાકી આ પવચક્ષુસારુદ્રારની ૯૬૩થી ૯૬૭ ક્રમાંકવાળી ગાથા સાથે મોટે ભાગે મળે છે. વિશેષમાં આની વિ. સં. ૧૨૪૮માં રચાયેલી ટીકામાં બે સ્થળે જીવસમાસનો ઉલ્લેખ છે.

વિસંવાદ — સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મગ્રન્થકારો વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં મતભેદ છે એ જાણીતી વાત છે. જીવસમાસમાં નિર્દેશાયેલી કેટલીક બાબતો પણ હેમચન્દ્રસૂરિના કથન મુજબ આગમ વગેરે સાથે મળતી આવતી નથી. આવી વિલક્ષણ બાબતોના ગાથાંક સંસ્કૃત ઉપોદ્ધાતમાં નીચે પ્રમાણે અપાયા છે:

૩૦, ૩૬, ૬૫, ૬૬, ૭૩, ૯૮, ૮૦, ૮૨, ૧૧૫, ૧૫૩, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૭૫, ૧૮૪, ૧૯૪, ૧૯૭ ને ૧૯૯.

આમ જ્યાં જ્યાં સૈદ્ધાન્તિકોનાં મંતવ્ય સાથે વિરોધ જણાય છે ત્યાં ત્યાં તે તે બાબત પર આગમોના અખંડ અભ્યાસીઓએ—વિશેષજ્ઞોએ સપ્રમાણ પ્રકાશ પાડવો ઘટે. કંઈ નહિ તો એ વિસંવાદી બાબતોની સવિસ્તર સૂચી રજૂ થવી ઘટે.

વલલી વાચના—જીવસમાસમાં જે અનેક બાબતોમાં ભિન્ન પ્રરૂપણા જોવાય છે એ ઉપરથી એ ‘માથુરી’ વાચનાને નહિ

૧. આ ટીકાના અવતરણરૂપ કેટલાંક પદો કોઈ કોઈ પદ્મણ્ડમાં જોવાય છે. શું એનાં મૂળ આ પદ્મણ્ડ છે ? જો એમ જ હોય તો વિ. સં. ૧૦૦૮ કે ૧૦૮૦ની આસપાસના સમયમાં ઉપલબ્ધ પદ્મણ્ડ રચાયેલી વાત (જુઓ HCLJ, p. 52) તેમ જ શ્રીવાંકસૂરિનો સમયનિર્ણય વિચારણીય થાય તેનું કેમ ?

પણ ‘વલ્લી’ વાચનાને અનુસરતી કૃતિ હોવાનું માનવા હું પ્રેરાઉં છું.

પ્રણયનકાલ — ઉપર્યુક્ત વિલક્ષણતાઓને લઈને હું જીવસમાસને વીરનર્વાણુથી મોડામાં મોડી હબાર વર્ષની કૃતિ ગણવા પણ લલચાઉં છું. આગમોદ્ધારકે આને પૂર્વધરની કૃતિ ગણી છે અને પુઁવા પૂર્વ નો ઉચ્છેદ વીરસંવત્ ૧૦૦૦માં થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે એટલે આ હિસાબે પણ જીવસમાસ ઇ. સ.ની પાંચમી સદીની આસપાસ જેટલો પ્રાચીન ઠરે. આ અનુમાનને ચકાસી જોવા માટે જીવસમાસની ગાથાઓ હરિભદ્રસૂરિની કોઈ કૃતિમાં મૂળ સ્વરૂપે કે અથંદષ્ટિએ મળતી આવે છે કે કેમ તે વિચારવું જોઈએ. ખીજી બાજુ ઇ. સ.ની આઠમી સદીની પૂર્વેના દિગંબર ગ્રન્થો પણ આ દૃષ્ટિએ તપાસવા જોઈએ.

૧. જીવસમાસની સટીક મુદ્રિત આવૃત્તિના મુખપૃષ્ઠ ઉપર “વલ્લીયપારમ્પર્યાનિયુક્ત” એવો ઉલ્લેખ છે પણ એનું કારણ સંસ્કૃત ઉપોદ્ધાતમાં જણાવાયું નથી. કોઈ આધુનિક વિદ્વાને જીવસમાસ ‘વલ્લી’ પરંપરાને અનુસરે છે એવું પ્રતિપાદન સપ્રમાણ ક્યું છે ખરું? કોઈ પ્રાચીન કૃતિમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે? આમ એ પ્રશ્નો આને અંગે હું નોંધું છું અને વિશેષજ્ઞોને એનો ઉત્તર આપવા વિનવું છું. વિશેષમાં એ પ્રશ્ન પણ પૂછું છું કે ‘વલ્લી’ વાચના પ્રમાણેની અન્ય કૃતિ તે જોઈસકરડંગ જ છે કે એ ઉપરાંત ખીજી પણ કોઈ છે અને એમ હોય તો તે કઈ?

૨૨૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

પ્રકાશન — પ્રૌઠ ગ્રન્થોના પ્રકાશકોને મારી સાદર વિજ્ઞાપિ છે કે જીવસમાસ ઉપર શીલાંકસૂરિની જે ટીકા છે તે તેઓ સત્વર પ્રસિદ્ધ કરે. એ દરમ્યાન જેમની પાસે આની હાથપોથી હોય તેઓ આ શીલાંકસૂરિ વિષે જાણવા લાયક હકીકત રજૂ કરશે તો ઇતિહાસની આંટીઘૂંટી ઉકેલાયાનો આનંદ મળશે.

— જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ (પુ. ૬૬, અં. ૮)



સત્તરિયા અને એતું વિવરણાત્મક સાહિત્ય

(૧)

પ્રાચીન કૃતિઓ — જૈન અનાગમિક સાહિત્યમાં દાર્શનિક કૃતિઓ મહત્ત્વનું સ્થાન લેવાયે છે અને એમાં પણ કર્મસિદ્ધાન્તને અંગેની કૃતિઓ આ સિદ્ધાન્તની જૈન દર્શનમાં વ્યાપકતા અને વિશિષ્ટતાને લઈને ઉચ્ચ સ્થાને છે. આવી સ્વેતાંબરીય કૃતિઓ તરીકે શિવશર્માસૂત્રકૃત 'કર્મપર્વ' અને અન્વયસયગ, ચન્દ્રધિ'કૃત 'પંચસંગહ'પગરણ, ચિરંતનાચાર્યકૃત સત્તરિયા ઇત્યાદિ ગણવાની શકાય.

કર્તૃત્વ — સત્તરિયાના કર્તા 'ચન્દ્રધિ' મહત્તર' હોવાની રૂઢ માન્યતાનું નિરસન પાંચમા અને છઠ્ઠા કર્મઅન્વયની પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૪-૧૫)માં વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયે કર્યું છે.

૧. " કર્મપર્વ' અને (અધ્ય'સયગ " નામનો મારો લેખ " આત્માનંદ પ્રકાશ " (પુ ૪૮, અં. ૧-૨)માં છપાયે છે એ આ પુસ્તકમાં પૃ ૧૭૨-૧૯૦ માં સ્ખૂ કરાવે છે.

૨. જિન-તત્કેશી ત્ર. ૧ પૃ. ૨૨૬માં 'હું' એ કે પ્રાંતિવિજયજીના સંગ્રહમાંની એક હથપેથીમાં પંચત્રતના તો તરીકે ચન્દ્રધિને ઉલ્લેખ છે. આ પેથી તપાસવી ઘટે.

૩. " પંચસંગહપગરણનું પર્યાયેચન " નામનો મારો લેખ " જૈન ધર્મ પ્રકાશ " (પુ ૬૭, અ ૨, ૭-૪)માં એ કટકે છપાવાયે છે. એને આ પુસ્તકમાં આગળ કિપર સ્થાન અપાયું છે.

આ સંબંધમાં વિશેષ સખળ પૂરાવા તરીકે પંચસંગહપગરણુમંદ સત્તારયાના સંગ્રહરૂપ વિભાગ (ગા. ૧૪)ના સ્વોપજ વિવરણુ- માંથી એક પાંક્ત અંતરભાસ અને ચુષ્ણુ સાહુત સિત્તરિનું સંપાદન કરનાર પં. અમૃતલાલ મોહનલાલે આ સિત્તરિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭આ)માં ઉર્કૃત કરી છે અને વિશેષ માટે મૂળ કૃતિનું પૃ. ૭આનું ટિપ્પણુ જેવા બલામણુ કરી છે. આથી હું એ સંપૂર્ણ પાંક્ત અહીં રજૂ કરું છું :—

“ ક્ષપકશોણ્યાં બાદરકષાયે સૂક્ષ્મકષાયે ચતુર્વેન્ધકે ચ ક્ષીણ- કષાયે ષટ્ પ્રકૃતય સન્નિવેન ભવન્તિ, ચતસૃણામુદયઃ; પવમેકાદશ મજ્ઞાઃ સર્વત્તિકારમતેન, કર્મસ્તવકારમતેન પચ્છાનામપ્યુદયો ભવતિ તતશ્ચ ત્રયાદશ મજ્ઞાઃ। एवं दर्शनावरणत्रिकसंबेध इति गाथार्थः । ”^૧

આમ અહીં સર્વત્તિકાના રચનારનો મત તેમ જ કર્મસ્તવના પ્રણેતાનો મત દર્શાવાયેલ છે. જે સર્વત્તિકાના રચનાર પંચસંગ્રહકાર ચન્દ્રર્ષિ હોત તો આમ ન બનત.

પં. અમૃતલાલે પત્ર ૭આમાં પંચસંગહપગરણુમાંના પ્રકૃતિની ઉદ્દીરણુના આધકારની ૧૯મી ગાથા તેમ જ એની સ્વોપજ રીટીકા રજૂ કરી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે ચન્દ્રર્ષિ મહત્તર પ્રાચીન કર્મસ્તવના કર્તાના મતને અનુસરે છે.

સત્તારયા ઇત્યાદિનું મૂળ — સત્તારયા એ દ્વિ દ્વિવાયના નિઃસ્વદંરૂપ છે એમ ગ્રંથકારે પોતે કહ્યું છે આના સ્પષ્ટીકરણુરૂપ

૧. જુઓ પત્ર ૨૧૨આ.
૨. જુઓ પત્ર ૧૭૭આ.

સુદ્રિત સુષ્ટિ (પત્ર ૨આ)માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબની મતલબની વિશેષ હુકીકત છે :—

દિઠ્ઠવાયના પરિકમ્મ, સુત્ત, પઠમાણુઓગ, પુન્વગય અને ચૂલયા એમ પાંચ પ્રકારો છે. તેમાં ચૌદ પુન્વ(પૂર્વ)-માંનું ખીજુ પુન્વ તે અગ્ગોણુય છે. તેના પાંચમા વત્થુનાં વીસ પાહુડ, પ્રાહુત) છે. એ પૈકી ચોથા કમ્મપગડિ નામના પાહુડમાંથી આ સત્તરિયાને ઉદ્ધાર કરાયો છે કમ્મપગડિ એ ૨૪ અનુયોગદ્વારમય મહાણુવ છે. એના આ એક ણિદુરૂપ છે. એમાંથી અહીં ત્રણ અધિકાર લેવાયા છે. એથી આ સત્તરિયાને દિઠ્ઠવાયનો નિઃસ્યંહ કહેલ છે.

આ ઉપરથી એ ક્લિત થાય છે કે સત્તરિયા એ કમ્મપગડિ નામના પાહુડને આધારે યોજાયેલી છે.

શિવશર્મસુરિકૃત સયગ(બન્ધસયગ)ની લઘુચૂર્ણિ જે ચન્દ્રર્ષિએ રચેલી મનાય છે અને જે ઉપલબ્ધ હોઈ છપાઈ છે તેમાં સયગની ઉત્પત્તિ આના કરતાં વિસ્તારથી વિચારાઈ છે. ત્યાં ઉપર પ્રમાણે દિઠ્ઠવાયના પાંચ પ્રકારોના ઉલ્લેખ બાદ પુન્વગયના ૧૪ પ્રકારો જણાવતાં ઉપચાય, અગ્ગોણુય એમ છેક લોગણિદુસાર એમ ચૌદ પુન્વ પૈકી ત્રણનાં નામો દર્શાવાયાં છે. બધી અગ્ગોણુય પુન્વમાં આઠ વત્થુ છે એમ કહી પુન્વંત, અવરંત, ધુવ, અધુવ અને ચવણુલાદિ એમ પાંચ વત્થુનાં નામ આપી પાંચમા વત્થુમાંથી સયગની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહ્યું છે. આ વત્થુના વીસ પાહુડ છે. તે પૈકી કમ્મપગડિ નામનું ચોથું પાહુડ એ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ પાહુડનાં ૨૪ આણુઓગદ્વાર (અનુયોગદ્વાર)નાં નામ ત્રણ ગાથા દ્વારા રજૂ કરાયાં છે. ત્યાર બાદ

૨૨૬ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

છઠ્ઠા અભ્યુજોગદાર નામે બંધણુ (બંધન)ના બંધ, બંધક, બંધનીય અને બંધવિધાન એમ ચાર પ્રકારો સૂચવી એમાંનો એથો પ્રકાર અત્ર અભિપ્રેત છે એમ કહ્યું છે. આમ બન્ધ-સયગની ઉત્પત્તિ પણ ક્રમપગડિ નામના પાહુડને આભારી છે એમ અહીં પ્રતિપાદન કરાયું છે.

લગલગ આવી જ પદ્ધતિએ ૧૭ખંડાગમની ઉત્પત્તિ સ્થવલામાં દર્શાવાઈ છે. અ. ૭ખંડાગમનો ઉદ્ભવ પણ ક્રમપગડિ નામના પાહુડને આભારી છે એમ અહીં સ્પષ્ટપણે કહેવાયું છે.

ક્રમપયડિની ચુષ્ટિષુ(પત્ર ૧)માં કહ્યું છે કે વિચ્છિન્ન થયેલા ક્રમપયડિ નામના મહાગ્રંથના અર્થનો યોધ કરાવવા માટે એ જ નામનું સાન્વર્થ પ્રકરણ આચાર્યે (શિવશમંસૂરિએ) રચ્યું છે.

આમ (૧) સત્તરિયા, (૨) બન્ધસયગ, (૩) ૭ખંડાગમ અને (૪) ક્રમપયડિ એ ચારે ગ્રંથોનું મૂળ એક જ છે— ક્રમપગડિ નામનું પાહુડ છે. આ ઉપરથી શું આ ચારેના પ્રણેતાઓ એક જ આચાર્ય—પરંપરાના છે એવો

૧. આની રચનાનો પ્રારંભ યુગ્પદતે કર્યો હતો અને પૂર્ણાહુતિ ભૂતગલિએ કરી હતી. આ બે દિગંબર મુનિવરોનો સમય વિક્રમની ખીજી-ત્રીજી સદી મનાય છે.

૨. આ કૃતિ શકસંવત્ ૭૩૮માં પૂર્ણ કરાઈ છે.

અન્ન પં. હીરાલાલ જૈને એમના લેખ નામે “સ્વપ્નપંડાગમ ક્રમપયધી, સતક ઔર સિત્તરીપ્રકરણ” માં ઉઠાવ્યો છે. આ લેખમાં એમણે સત્તરિયાનો રચનાસમય ત્રિકમની ચોથીથી છઠ્ઠીનો ગાળો હોવાનું જણાવ્યું છે એમ કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૪૪૬).

નામકરણ—પ્રસ્તુત કૃતિનું નામ ગ્રંથકારે દર્શાવ્યું નથી. એનું પ્રચલિત નામ ‘સિત્તરિ’ હોય એમ જણાય છે પરંતુ એની વાસ્તવિકતા માટે પ્રમાણ મળવું જોઈએ.

સિદ્ધહેમચન્દ્રમાં “સત્તરૌ રઃ” એ સૂત્ર (૮-૧-૨૧૦) દ્વારા ‘સપ્તતિ’ ઉપરથી ‘સત્તરિ’ શબ્દ સિદ્ધ કરાયો છે. અહીં ‘સિત્તરિ’ માટે ઉલ્લેખ નથી. ‘જગચિન્તામણિ’ ચૈત્યવંદન, સમાનદેવસૂરિકૃત ગણાતા તિજ્યપહુત્ત (ગા. ૪, ૯, ૧૧ ને ૧૪) ઇત્યાદિમાં ‘સત્તરિ’ શબ્દ જોવાય છે. ‘સત્તરિ’ એ અર્થમાં ‘સયરિ’ શબ્દ પણ વપરાયો છે. જેમકે પંચસંગહપચરણના છેલ્લા અધિકારની ગા. ૧૪૩માં. આની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ‘સપ્તતિકા’ શબ્દ છે. સત્તરિયાની મત્તયજિરિ-સૂરિકૃત ટીકામાં પ્રારંભમાં આ કૃતિને સપ્તતિ કહી છે. સત્તરિયા

૧. આ લેખ ગ્રેમી-અભિનંદન ગ્રન્થ(પૃ ૪૪૫-૪૪૭)માં છપાયો છે.

૨. આ શીર્ષક વિચિત્ર છે કેમકે એમાંનાં તમામ નામો એક જ આપામાં નથી એટલું જ નહિ પણ પાઇય નામો પણ પૂરેપૂરું શુદ્ધ નથી.

૩. ફેલ્લાક અમયદેવસૂરિકૃત કહે છે.

અને સયરિયા એ જે શબ્દ પણ સાચા છે પરંતુ 'સિત્તરિ' શબ્દ માટે શો આધાર આપી શકાય તે બાબતમાં એ શબ્દ વાપરનારા વિદ્વાનો સૂચવવા કૃપા કરશે?

ગાથાની સંખ્યા — સત્તરિનો અર્થ સિત્તર થાય છે. આ અર્થમાં પાઈચમાં સત્તરિ, સત્તરિયા, સયરિ, સયરિયા અને સિત્તરિ શબ્દ વપરાતા જોવાય છે. વળી આ અર્થસૂચક સંસ્કૃત શબ્દ સપ્તતિકાનો પણ આ કૃતિ માટે પ્રયોગ થયેલો છે. એથી આ કૃતિમાં ૭૦ ગાથા હોવાની પરંપરા છે એમ કહિત થાય છે પરંતુ આજે આ કૃતિની જે ભિન્ન ભિન્ન હાથપોથીઓ મળે છે તેમાં વિશેષ ગાથા જોવાય છે. મુદ્રિત પ્રકરણમાલા તેમ જ ટપ્પા વગેરેમાં ૯૨ ગાથા છે. એમાંની કેટલીક અર્થની પૂર્તિ કે અના સ્પષ્ટીકરણાર્થે ટીકાકારને હાથે કે કેઈ અભ્યાસીને હાથે રચાયેલી કે ઉમેરાયેલી હોય એમ જણાય છે. વળી એમાં અંત-ભાસની ગાથાઓ પણ ભળી ગઈ છે. એક સમયે સત્તરિવાની ગાથા ૮૯ની ગણાતી હતી એમ નીચે મુજબનું જે અવતરણ આ સત્તરિયાને લગતી હાથપોથીમાં જોવાય છે એ ઉપરથી જાણી શકાય છે:—

“ ગાહગં સયરીણ ચન્દમહત્તરમયાણુસારીણ ।

ટીગાહ નિર્વામયાણં ઇગૂણા હોદ્દ નડઈ ડ ॥ ”

આનો અર્થ એ છે કે ચન્દ્ર મહત્તરના મતને અનુસરનારી ટીકા પ્રમાણે સયરિની ગાથાનું પ્રમાણ ૯૦માં એક ઓછું અર્થાત્ ૮૯ છે. “ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ” એ ઈ. સ. ૧૯૧૯માં છપાવેલી સિત્તરની આવૃત્તિમાં ૭૫ ગાથા છે જ્યારે “ જૈન આત્માનંદ સભા ” તરફથી મલયાગારસૂરિકૃત ટીકા સહિત

છપાયેલી સિત્તરિમાં ૭૨ ગાથા છે. આમ જે ત્રણ ગાથાનો ફરક છે તેનો નિકાલ પુણ્યવિજયજીએ પોતાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૨-૧૩)માં સૂચવ્યો છે. વિશેષમાં ૭૨ ગાથા પૈકી છેલ્લી બે ગાથા પ્રકરણની પૂર્ણાહુતિ પછીની હોવાથી એ સાચી હોવા છતાં એ ગણવી ન જોઈએ એમ કહી એમણે ૭૦ ગાથાનો તાજવો મેળવ્યો છે પણ મારે મન એ વાત પ્રતીતિજનક નથી.

“વડ પળુગીસા સોલસ”થી શરૂ થતી ૨૫મી ગાથા એ સત્તરિયાના ચૂષ્ટિકારના મતે પાઠાંતરરૂપ છે એટલે એ હિસાબે ૭૧ ગાથા થાય છે એવો નિદેશ કરી પં. અમૃતલાલે એમ કહ્યું છે કે પહેલી ગાથા મંગલાચારણરૂપ હોવાથી એની ગણના ન કરાવી જોઈએ. એ વાત સ્વીકારતાં ‘સિત્તરિ’ દ્વારા સૂચવાયેલી ૭૦ ગાથા થઈ રહે છે ખરી પરંતુ આ વાત મારે જળે પૂરેપૂરી ઉતરતી નથી, જે કે મંગલાચારણની ગાથા કેટલીક વાર ગણાતી નથી એ વાત સાચી છે. અત્યારે આ સંબંધમાં વિશેષ પરામર્શ કરવાની અનુકૂળતા નથી એટલે આ વાત અહીંથી પડતી મૂકું છું કેમકે જે ગાથા પાઠાંતર તરીકે દર્શાવાઈ છે તે કઈ ગાથાની છે અને એ પાઠાંતરરૂપ છે કે ઉપસંહારરૂપ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિચારવા પડે તેમ છે.

વિષય — પ્રાચીન કર્મગ્રંથ તરીકે છ કૃતિ ગણાવાય છે (અને એમાં છઠ્ઠી કૃતિ તે સત્તરિયા છે) જ્યારે નવ્ય કર્મગ્રંથ તરીકે પાંચ ગણાવાય છે (અને એ પાંચે દેવેન્દ્ર—

૧. ૭૫ ગાથાવાળી આવૃત્તિનો વિષય અંગ્રેજીમાં The Doctrine of Karman in Jain Philosophyની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૮-૧૯)માં ડૉ. હેલ્મુથ ફ્રાન્ક ગુલાએનપે આપ્યો છે.

સૂરિની સ્થના છે). આથી પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે દેવેન્દ્રસૂરિએ છટ્ટો કર્મગ્રંથ કેમ ન રચ્યો ? શું એમાં આવતી બાબતો એમના રચેલા પાંચ કર્મગ્રંથોમાં આવી જાય છે ? આનો ઉત્તર વિદ્વાનો આપવા કૃપા કરે.

સત્તરિયાની પહેલી જ ગાથામાં અભિધેય તરીકે બંધ, ઉદય, સત્તા અને પ્રકૃતિસ્થાનનું સ્વરૂપ રજૂ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે. ત્યાર બાદ મૂળ પ્રકૃતિને આશ્રીને બંધસ્થાનો, ઉદયસ્થાનો અને સત્તાસ્થાનો અને એનો પરસ્પર સંવેધ તેમ જ સંવેધોનો જીવસ્થાનો અને ગુણસ્થાનો આશ્રીને વિચાર, એ જ બાબતોનો ઉત્તર પ્રકૃતિઓને અંગે પરામર્શ તથા ગતિ અને ઈન્દ્રિય એ માર્ગણુસ્થાનોને ઉદ્દેશીને કથન, ઉદ્દીરણુ, ઉપશમ-શ્રેણિ અને ક્ષપક-શ્રેણિનું સ્વરૂપ તેમ જ ક્ષપક-શ્રેણિનું અંતિમ કૃણ એમ વિવિધ વિષયો આલેખાયા છે. સંક્ષેપમાં કહેવું હોય તેમ કર્મની દસ અવસ્થા પૈકી મુખ્યતયા બંધ, ઉદય અને સત્તા એ ત્રણેનું અને એના લંગોનું અહીં નિરૂપણ છે. બાકીની સાત અવસ્થાઓ તે ઉત્કર્ષણુ, અપકર્ષણુ, સંક્રમણુ, ઉદ્દીરણુ, ઉપશમન, નિર્ધાર અને નિકાયના છે અને એનો બંધ, ઉદય અને સત્તામાં અંતર્ભાવ થઈ શકે છે.

૧. આનો સામાન્ય અર્થ સંયોગ છે. સંવેધનો અધિકાર પંચ-સંગહ અને એની સ્વોપર વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૯આ ઇત્યાદિ)માં છે. કૃમ્મપચાડિના છેલ્લા અધિકારની ૫૪મી ગાથામાં 'સંવેદ' શબ્દ વપરાયો છે. એની ટીકા (પત્ર ૨૧૮આ)માં મહાવગિરિસૂરિએ એનો નીચે મુજબ અર્થ સૂચવ્યો છે —

“ સંવેધઃ પરસ્પરમેકકાલમાગમવિરોધેન મીલનં ”.

સ્વનાસમય — સત્તરિયાનો સ્વનાસમય જિનભદ્રગણિ
 સ્માશ્રમણના કરતાં પ્રાચીન જણાવાય છે અને એ માટે આ
 સ્માશ્રમણે પોતાની કૃતિ નામે વિસેસણવર્ષ (ગા. ૯૦-૯૧)માં
 સત્તરિયાના વિક્રમની ચર્ચા કરી છે એવું કારણ દર્શાવાય છે.
 સત્તરિયાની સ્વના જર્મણ મરહૂદી (જૈન માહારાષ્ટ્રી) ભાષામાં
 થયેલી છે. પંચસંગહપગરણમાં જે પ્રાચીન પાંચ ગ્રન્થોનો
 ઉદ્ધાર છે તેમાંના એકનું નામ સપ્તતિકા (સત્તરિયા) છે. તે
 આ જ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. આ માન્યતા સાચી જ
 હોય તો સત્તરિયાની સ્વના ચન્દ્રવર્ષ મહત્તરની પહેલાંની છે
 એમ ક્લિત થાય. આ બધું વિચારતાં ૭૧ ગાથાવાળી સત્તરિયા
 વિક્રમની પાંચમી સદી જેટલી તો પ્રાચીન છે જ એમ માનવા
 હું પ્રેરાઉં છું. સત્તરિયાનો ઉલ્લેખ કે એમાંથી કોઈ અવતરણ કે
 એની ગાથાના ભાવાર્થરૂપ લખાણ જિનભદ્રગણિથી પહેલાના કોઈ
 ગ્રંથકારની કૃતિમાં છે ?

સત્તરિયાની આઠ ગાથામાં ‘દ્વિદ્વિવાયના નિઃસ્વંદરૂપ સંક્ષેપ’
 કહીશ એમ ગ્રન્થકારે કહ્યું છે. એ હુસાએ એઓ ‘પૂર્વધર’
 સંભવે છે અને એ દૃષ્ટિએ એમનો સમય વીરસંવત્ ૧૦૦૦ અર્થાત્
 વિક્રમસંવત્ ૫૨૯ કરતાં તો અર્વાચીન ન હોઈ શકે. વિશેષમાં
 જે ૧૭૧મી ગાથામાં બન્ધાદિ વિષે વિશેષ હુકીકત જાણવા માટે
 દ્વિદ્વિવાય જોવાની ભલામણ કરાઈ છે તે ૨ગાથા પ્રક્ષિપ્ત ન હોય
 તો એ પણ આ સમયનું સમર્થન કરે છે.

૧. ૭૦મી ગાથામાં રત્નત્રયીનો ઉલ્લેખ છે.

૨. જે ૭૧મી ગાથા પ્રક્ષિપ્ત હોય તો ૭૨મી પણ તેવી જ છે
 અને એ રીતે વિચારતાં મૂળ ૭૦ ગાથા હોવી જોઈએ.

સત્તરિયા વિષે આથી વિશેષ ન કહેતાં એની ૬૮મી અને ૬૯મી ગાથામાં 'ક્ષપક' શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલા જીવોના કર્મ-પ્રકૃતિના વેદનને અંગેના મતાંતરની નોંધ છે એ બાબત નિર્દેશી તેમ જ આ અતિપ્રાચીન કૃતિના 'તુલનાત્મક અને ભાષાદૃષ્ટિએ અભ્યાસની આવશ્યકતા વિષે ઇસારો કરી હુવે હું એનાં વિવરણો વિષે થોડુંક કહું છું :

(૨)

અંતરભાસ (અતભાષ્ય) — સત્તરિયાના અર્થના અનુ-સંધાનરૂપે જે ગાથાઓ રચાઈ છે તેને ' અંતરભાસ ' કહે છે. સત્તરિયાની પ્રત્યેક ગાથાના ભાસ(ભાષ્ય રૂપ આ નથી. સિત્તરિની મુદ્રિત ગુણિયુ અને એની મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા જોતાં દસ ગાથાઓ તો અંતરભાસની છે જ એમ એવંડક કહી શકાય. પ્રસ્તુત ગુણિયુમાં બીજી જે ગાથાઓ જોવાય છે તે પણ અંતરભાસની ગાથા ખરી કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

ચૂર્ણિયો (ચૂર્ણિયો) — સત્તરિયા ઉપર મલયગિરિસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વિવૃતિ રચી છે. એના પ્રારંભમાં આરચવા માટે એઓ કહે છે કે " ચૂર્ણયો નાવગમ્યન્તે સપ્તતેર્મન્દ્રબુદ્ધિમિઃ ". આનો અર્થ એ છે કે મન્દ્રબુદ્ધિવાળાઓને ચૂર્ણિયો સમજાતી નથી. આમ જે અહીં ' ચૂર્ણિ ' શબ્દનો ખડુવચનમાં પ્રયોગ છે તે ઉપરથી મલયગિરિસૂરના ખ્યાલમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ ચૂર્ણિયો હોવી જોઈએ એમ હું અનુમાન કરું છું. આથી નીચે મુજબના પ્રશ્નો ઊદ્ભવે છે :—

૧. ગોમ્મટસારગત કર્મકાંડ (કર્મકાંડ) સાથેનું સંતુલન જે પં. મહેન્દ્રકુમારે કર્યું છે તે પાંચમા-છઠ્ઠા કર્મગ્રંથની આવૃત્તિમાં છપાયું છે. એ જોતાં કેટલીક ગાથાઓ સમાન હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

(૧) મત્રયગિરિસૂરિએ ઉપર્યુક્ત વિવૃતિમાં ચૂર્ણિમાંથી અવતરણો આપ્યાં છે તે કોઈ એક જ ચૂર્ણિના છે કે કેમ અને એ ચૂર્ણિ શું આજે મળે છે ?

(૨) અમયદેવસૂરિનું રચેલું મનાતું અને ૧૯૨ ગાથામાં ગુંધાયેલું ભાસ (ભાષ્ય) જે ચૂર્ણિને આધારે યોજાયું છે તે ચૂર્ણિ કઈ ?

(૩) ચન્દ્રગણિ કે ચન્દ્રર્ષિને નામે નાંધાયેલી અને ૨૩૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક પ્રાકૃત ટીકા ચૂર્ણિથી ભિન્ન છે કે નહિ ?

(૪) જિનરત્નકોશ (વિ ૧, પૃ. ૪૧૪)માં સૂચનાયા મુજબ જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય રામદેવે લગભગ ૫૪૭ ગાથામાં જે પ્રાકૃત ટિપ્પણુ રચ્યું છે અને જે જેસલમેરના બંડારમાં હોવાનું મનાય છે તે જો કોઈક ચૂર્ણિને આધારે યોજાયું હોય તો તે ચૂર્ણિ કઈ ?

(૫) “ સત્વારઃ કર્મગ્રન્થાઃ ”ની આવૃત્તિના અંતમાં (પૃ. ૧૮)માં ૧૩૨ પત્રની જે ચૂર્ણિની નોંધ છે તે કઈ ?

આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો હવે હું ક્રમશઃ સૂચવું છું :—

મત્રયગિરિસૂરિની સામે જે ચુલ્લિચુઓ હતી તે બધી આજે મળતી હોય એમ જણાતું નથી.

મત્રયગિરિસૂરિએ જે ચુલ્લિચુના પાઠો ટીકામાં આપેલા છે તે મુદ્રિત ચુલ્લિચુમાં મળે છે એમ આ ચુલ્લિચુના સંપાદકે કહ્યું છે પરંતુ આ કથનના સમર્થનાથે એમણે જો પાઠો નોંધ્યા

નથી કે એ સ્થળોનો પણ નિર્દેશ કર્યો નથી એટલે આ કાર્ય હું કરું છું :—

પાઠ	ટીકા	ચુલ્લુ
મંસ ઇતિ સંતકમ્મં મન્નહ	પૃ. ૧૫૮	પત્ર ૭અ (ગા. ૯)
તેવવાવવજ્જો	,, ૧૬૦	,, ૨૮અ (ગા. ૩૦)
વેવવિવ્યવજ્જં	,, ૧૬૦	,, ૨૮આ (ગા. ૩૦)

દેવેન્દ્રસૂરિએ સયગ (ગા. ૯૮)ની ટીકા (પૃ. ૧૩૨)માં સ્પર્શતિકાચૂલ્લુના નામનિર્દેશપૂર્વક જે અવતરણ આપ્યું છે તે સુદ્રત ચુલ્લુ (પત્ર ૬૩આ)માં નાહુ જેવા ફેરફાર સાથે જોવાય છે. આ ઉપરથી સુદ્રત ચુલ્લુ જ આ બંને ટીકાકારની પાસે હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

ભાસ કઈ ચુલ્લુને આધારે રચાયું છે તે ખાખત હું અત્યારે મોકૂફ રાખું છું કેમકે એ માટે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો ઘટે અને એ માટે તો યથેષ્ટ અવકાશના તેમ જ આવશ્યક સાધનનો અભાવ છે.

“મુક્તાખાઈ જ્ઞાનમંદિર” (ડભોઈ) તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૯માં છપાવાયેલી ચુલ્લુ (પત્ર ૭અ)માં જે મતાંતર નોંધાયો છે તે પ્રાચીન કર્મસ્તવના કર્તા વગેરેનો છે અને ચન્દ્રર્ષિ મહત્તર તો આ કર્મસ્તવકારના મતનં અનુસરે છે એટલે પ્રસ્તુત સુદ્રત ચુલ્લુ ચન્દ્રર્ષિકૃત સત્તરિયાની પાઈય ટીકાથી ભિન્ન છે એમ સમજાય છે. ખૃહાદિપ્પાનકા (ક્રમાંક-૧૧૫) પ્રમાણે ચન્દ્રર્ષિની ટીકા અને ચુલ્લુ એ બે એક નથી.

રામદેવકૃત પ્રાકૃત ટિપ્પણની હાથપોથી મને ઉપલબ્ધ નથી એટલે એને અંગેના પ્રશ્નો ઉત્તર હું આપી શકતો નથી.

“ ચત્વારઃ કર્મગ્રન્થાઃ ”ની આવૃત્તિના અંતમાં નોંધાયેલી યુષ્ણિ તે જ પ્રસ્તુત મુદ્રિત યુષ્ણિ છે કેમકે એ સિવાયની બીજી કોઈ યુષ્ણિ ઉપલબ્ધ નથી એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય.

મુદ્રિત યુષ્ણિના કર્તાના નામ કે સમય વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે જણાતો નથી. આ યુષ્ણિના સંપાદકનું કહેવું એ છે કે સયગની બૃહચૂર્ણિ અને સયગની ચન્દ્રર્ષિ મહત્તરકૃત લઘુચૂર્ણિ એ બેનાં રચના બાદ સિત્તરિની ઉપલબ્ધ યુષ્ણિ રચાઈ હશે. જો આ હકીકત સાચી હોય તો યુષ્ણિકારનો સમય ચન્દ્રર્ષિ મહત્તર પછીનો ગણાય.

ભાસ (ભાષ્ય—સત્તરિયા ઉપર ૧૯૧ પદ્યનું જ. મ.માં ભાસ છે. અંતિમ ગાથામાં આડકતરી રીતે કર્તાએ પોતાનું ‘અભય’ એટલે કે ‘અભયદેવ’ નામ સૂચવ્યું છે. આ વાત આ ભાસની ટીકા (પત્ર ૧૨૭આ)માં એના કર્તા મેરુતુંગસૂરિએ કરી છે. આ ટીકા વિ. સં. ૧૪૪૯માં રચાઈ છે એટલે ભાસના કર્તા એ પૂર્વે થયા છે.

મલયગિરિસૂરિએ સત્તરિયા ઉપર જે ટીકા રચી છે તેમાં ભાસની ગાથાઓ આપી તેનું વિવરણ પણ કર્યું છે એમ આ ભાસની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪આ)માં કહ્યું છે. પણ એ ગાથાઓ

૧. આ ભાસ મેરુતુંગસૂરિકૃત સંસ્કૃત ટીકા સહિત “ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ” તરફથી “ શ્રીસપ્તતિકાભાષ્યમ્ ” એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૧૯માં છપાવાયું છે.

૨. આ ટીકામાં પત્ર પચ્ચમાં કર્મપ્રકૃતિ-ટીકાનો, ૧૦૫અમાં ચૂર્ણિનો, ૩૪આમાં પંચસંબ્રહ્મભૂલટીકાનો, ૧૦૨ અમાં મલયગિરિસૂરિકૃત વ્યાખ્યાનો, ૩આમાં શતકચૂર્ણિનો, ૧૧અમાં સપ્તતિકા-ચૂર્ણિનો અને ૨આ તેમ જ ૧૦૨અમાં આનો જ સપ્તતિચૂર્ણિ તરીકેનો ઉલ્લેખ છે.

મલયગિરીય ટીકામાં ક્યાં ક્યાં છે તે દર્શાવાયું નથી. “જે. આ. સભા” તરફથી આ ટીકા સહિત સત્તરિયા છપાઈ છે એના અંતમાંના ખીજ પરિશિષ્ટમાં સપ્તતિકા ભાષ્યનો નિદેશ નથી તો સાચી હકીકત શી છે તે તપાસાવી જોઈએ. એનો નિર્ણય ન કરાય ત્યાં સુધી આ અભયદેવસૂરિ તે મલયગિરિ-સૂરિના પૂર્વકાલીન અને એથી કરીને નવાંગીવૃત્તિકાર છે એમ કેમ માની લેવાય ?

ભાસની પ્રથમ ગાથામાં સત્તરિયાની યુષ્ણ (યૂષ્ઠિ) અનુસાર ભાસ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે. આ યુષ્ણ તે મુદ્રિત યુષ્ણ છે કે ખીજ કોઈ એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. બાકી મેરુતુંગસૂરિએ પત્ર રચામાં જે પાઠ યુષ્ણમાંથી આપ્યો છે તે તો મુદ્રિત યુષ્ણ (પત્ર રચ)માં જોવાય છે.

ભાસની મુદ્રિત આવૃત્તિની સત્તરિયા સાથે તુલના કરતાં જોઈ શકાય છે કે એમાં મૂળની કેટલીક ગાથાઓ વણી લેવાય છે. દા. ત. ભાસની ૧૯, ૨૫, ૪૧, ૫૮, ૮૦, ૮૮, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૫૧, ૫૫ ને ૧૩ એ ક્રમાંકવાળી ગાથાઓ સત્તરિયાની નિમ્નલિખિત અંકવાળી ગાથાઓ છે :—

૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૪૦, અને ૪૭.^૧

આ સંબંધમાં પુણ્યવિજયજી દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિ જોતાં ભાસની ૧૯, ૨૫ અને ૧૩મી ગાથા સત્તરિયામાં નથી

૧. આ હકીકત મને આગમોદ્ધારકના સંતાતીશ મુનિશ્રી કોલ્હતસાગરજી તરફથી જાણવા મળી છે.

જ્યારે ખાકીની સત્તરિયામાં ૧૨, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૬ એ ક્રમાંકે છે.

દેવેન્દ્રસૂરિએ સત્તરિયા ઉપર ટીકા રચી છે અને મૂલ કૃતિમાં ૨૦ ગાથા ઉમેરી છે એમ ગુણરત્નસૂરિ અને લગતી અવચૂરિમાં કહે છે એવું વિધાન જિનરત્નકોશ (વિ. ૧, પૃ. ૪૧૪)માં કરાયું છે.^૧

આ જિનરત્નકોશ પ્રમાણે દેવસુન્દરસૂરિના શિષ્ય સોમસુન્દર-સૂરિએ ચૂર્ણિ, મુનિશેખરે (? માતિશેખરે) વૃત્તિ, કુશલભુવન-ગણિએ વિ.સં. ૧૬૦૧માં ખાલાવબોધ, કલ્યાણવિજયના શિષ્ય ધર્માવજયગણિએ વિ. સં. ૧૭૦૦માં ટખ્ખો, રાજહુંસે ખાલાવ-બોધ અને કોઈકે ટીકા રચેલ છે.

અંતમાં સત્તરિયાને અંગે ચાર ખાખતો હું નોંધું છું:-

(૧) આ કૃતિનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને વાસ્તવિક નામ શું છે તે વિચારવું જોઈએ.

(૧) આ પ્રાચીન કૃતિને તુલનાત્મક અભ્યાસ થવો ઘટે.

(૩) સત્તાધ્યાની મુદ્રિત ચુાષ્ણ કરતાં એનાં જે વિવરણો પ્રાચીન અને અમુદ્રિત હોય તેનું સંપાદન થવું જોઈએ.

(૪) જેમ કમ્મખયાડિ ચુાષ્ણ તેમ જ મલયાગરિસૂરિકૃત વૃત્તિ અને યથોાવજયગણિકૃત ટીકા સહિત એક જ ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે તેમ સત્તરિયા પણ અંતરભાસ, ચુાષ્ણ ભાસ અને મલયાગરિસૂરિકૃત ટીકા અને બને તો ચુાષ્ણ કરતાં પ્રાચીન અન્ય વિવરણુ સાહિત એક ગ્રંથરૂપે વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવના અને પરિશિષ્ટો સાહિત પ્રસિદ્ધ થવી ઘટે.

૧. જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૪૧ - ૩)માં કહ્યું છે કે ગુણ-રત્નસૂરિએ સખતતિકા ઉપર દેવેન્દ્રગાણિકૃત ટીકા ઉપર આધાર રાખી વિ. સં. ૧૪૫૯માં અવચૂરિ રચી છે.

અનુલેખ

ઉપર પ્રમાણે આ લેખ તૈયાર કરી હું એ પ્રકાશનાર્થે એકલવાની તૈયારીમાં હુતો ત્યાં તેા મુનિશ્રી દોલતસાગરજી દ્વારા “શ્રીઆત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડલ” (આગ્રા) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયેલું “સમ્પતિકા પ્રકારણ (પ્રિષ્ઠ કર્મગ્રંથ)” નામનું પુસ્તક જોવા મળ્યું. એમાં સત્તરિયાની એકેક ગાથા આપી એનો અર્થ અને સાથે સાથે એનો વિશેષાર્થ હિન્દીમાં અપાયેલ છે. આ હિન્દી લખાણના કર્તા પં. કૂલચન્દ્ર સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રી છે. આના સંપાદક તરીકે એમણે ૫૯ પૃષ્ઠની મનનીય હિન્દી પ્રસ્તાવના લખી છે તેમ જ વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા આપી છે. આ ઉપરાત અંતમાં એમણે પાંચ પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે તે પૈકી બીજા પરિશિષ્ટ તરીકે એમણે અંતર્ભાષ્યની દસે ગાથાઓ આપી છે એ વાતની તેમ જ ચોથા પરિશિષ્ટ તરીકે દિગંબરીય “પ્રાકૃત પંચસંગ્રહ”ના એક પ્રકરણરૂપ સિ-તરિ આપી છે એ બાબતની હું અહીં નોંધ લઉં છું.

પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫ તેમ જ ૨૧) માં કહ્યું છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રની જેમ શ્વેતાંબરીય ગણાતા શતક અને સમ્પતિકા એ બે ગ્રંથો થોડાક પાઠલેહપૂર્વક શ્વેતાંબર તેમ જ દિગંબર એમ બંને કિરકાને માન્ય છે.

૧. અત્યારે કર્મગ્રંથો જે રીતે ગણવાય છે તેમાં આનો કર્માક છટ્ટો ફોવાથી આ નામ અપાયું છે.

સ્વેં સપ્તતિકામાં અનેક સ્થળો પર મતભેદનો નિર્દેશ છે. જેમકે એક મતભેદ ઉદય-વિકલ્પ અને પદ-વૃદ્ધાની સંખ્યા અતલાવતી વેળા અપાયો છે (જુઓ ગા. ૧૯ ને ૨૦ તેમ જ એની ટીકા). બીજો મતભેદ 'અયોગિકેવલી' ગુણસ્થાનમાં નામકર્મની કેટલી પ્રકૃતિ સત્તામાં હોય તેને લગતો છે (જુઓ ગા. ૬૬-૬૮). આ પ્રમાણે ઉદલેખ કરી પ્રસ્તુત સત્તરિયા કર્મવિષયક અનેક મતસંતર પ્રચલિત થઈ ગયા હતા ત્યારે રચાઈ હોવી જોઈએ એમ કહેવાયું છે (પૃ. ૬).

કર્મવિષયક મૂળ સાહિત્ય તરીકે પદ્મપંડાગમ, કર્મપ્રકૃતિ, શતક અને કષાયપ્રાણુતની સાથે સાથે સપ્તતિકા પણ ગણવાઈ છે. આમ પાંચ ગ્રન્થોનો ઉદલેખ છે (પૃ. ૬). સપ્તતિકાની આ પ્રમાણે ગણના માટે એ કારણ અપાયું છે કે થોડી ગાથાઓમાં કર્મસાહિત્યનો સમગ્ર નિયોડ આમાં અપાયો છે (પૃ. ૬).

સત્તરિયા ઉપરની મુદ્રિત ચુલ્હિષુ 'સત્તરિયાની ૭૧ નહિ પરંતુ ૮૯ ગાથાઓ ઉપર છે. એથી ચૂલ્હિંકારને મતે આ સત્તરિયા એ ૮૯ ગાથાની કૃતિ છે. જે ૭૨ ગાથાઓ મળે છે

૨. આની ગાથાઓની સંખ્યામાં મતભેદ હોવા માટે ત્રણ કારણ અપાયો છે :-

(અ) લેખકો અને ગુજરાતી ટીકાકારોએ અંતર્ભાષ્યનો મૂળ ગાથા તરીકે કરેલો સ્વીકાર.

(આ) દિગંબરીય સિત્તરિની કેટલીક ગાથાનો સ્વીકાર.

(ઇ) પ્રકરણોપયોગી અન્ય ગાથાઓનો મૂળ ગાથારૂપે સ્વીકાર (પૃ ૮).

૨૪૦ કર્મસિદ્ધાન્તર : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

તેમાં દસ ગાથાઓ અંતર્ભાષ્યની અને સાત ખીજી મળી ૮૯ થઈ છે. આ સાત ગાથાઓ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૨-૧૩)માં ઉદ્ધૃત કરી ગા. ૪-૬ દિગંબરીય પંચસંગહગત ચિત્તરિની છે એમ કહ્યું છે (પૃ. ૧૩). વિશેષમાં " ગાહમ્ સચરીષ "વાળી ગાથા ઉપરથી એવું અનુમાન કરાયું છે કે સુદ્રિત યુષ્ણુના કર્તા ચન્દ્રર્ષિ મહત્તર છે (પૃ. ૧૩, ૧૬ ને ૧૭).

પૃ. ૯માં સુદ્રિત યુષ્ણુના સંપાદક શ્રી. અમૃતલાલના મતની આલોચના છે. ' પાઠંતર ' કહેવાથી એને મૂળની ગાથા ન ગણવી એ વાત પં. કૂલચન્દ્ર સ્વીકારતા નથી (પૃ. ૯).

શિવશર્મસૂરકૃત સયગ (બન્ધસયગ)ની ગા. ૧૦૪ અને ૧૦૫નું સત્તારવાની મંગલગાથા અને અંતિમ ગાથા સાથે સંતુલન કરી એવું વિધાન કરાયું છે કે આ બંને ગ્રંથોના સંકલનકાર - કર્તા એક જ આચાર્ય હોય તેવો ક્ષણે સંભવ છે. (પૃ. ૯, ૧૦).

પૃ ૧૦-૧૧માં કહ્યું છે કે સયગ (શતક)ની ચૂષ્ણિ (પત્ર ૧)માં શિવશર્મ આચાર્યને શતકના કર્તા કહ્યા છે. એઓ એ જ શિવશર્મ છે કે જેઓ કમપ્રકૃતિ (કમ્મપચાઈ)ના

૧. જે સત્તાર પૂરતો ભાગ છપાયો છે તેના ગા. ૪ તે ગા. ૬૦ સાથે મળે છે પરંતુ ગા. ૫ ને ૬ના પૂર્વાર્ધ ગા. ૬૧ ને ૬૩ના પૂર્વાર્ધ પૂરતા બ. મળે છે. — ઉત્તરાર્ધમાં તો ભિન્નતા છે એટલે આ ગાથાઓ દિ. સત્તારિની છે એમ કેમ કહવાન ?

૨. પૃ. ૧૦માં કહ્યું છે કે ખીજી ગાથાને અનુરૂપ એક ગાથા કમ્મપચાઈમાં પણ જોવાય છે.

કર્તા મનાય છે. આ હિસાબે કર્મપ્રકૃતિ, શતક અને સ્પૃતતિકા એક જ કર્તાની કૃતિ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ કર્મપ્રકૃતિ અને સ્પૃતતિકા મેળવતાં એમ જોવાય છે કે સ્પૃતતિકામાં અનંતાનુબંધી ચતુષ્કને ઉપશમ-પ્રકૃતિ કહી છે તો કર્મપ્રકૃતિમાં ‘ઉપશમના’ આધિકારમાં “નંતરકરણં હવસમો વા” એવો નિર્દેશ કરી આ ચતુષ્કની ઉપશમવિધિ અને અંતરકરણવિધિનો નિષેધ કરાયો છે. આ પ્રમાણે વિવેચન કરી ત્રણ પ્રશ્ન ઉઠાવાયા છે :—

(૧) શું શિવશર્મ નામના બે આચાર્ય થયા છે કે જેમાંના એક શતક અને સ્પૃતતિકાના કર્તા છે અને બીજા આચાર્ય કર્મપ્રકૃતિના ?

(૨) શિવશર્મ આચાર્યે કર્મપ્રકૃતિ રચી છે એ શું કેવળ કિવદંતી છે ?

(૩) શતક અને સ્પૃતતિકાની કેટલીક ગાથામાં સમાનતા જોઈને એ બેના કર્તા એક છે એમ માનવું કયાં સુધી ઉચિત છે ?

આમ પ્રશ્નો રજૂ કરી એવો સંભવ દર્શાવાયો છે કે આના સંકલનાકાર એક જ આચાર્ય હશે કિન્તુ એનું સંકલન બે ભિન્ન ભિન્ન ધારાઓને આધારે થયું હશે. ગમે તે હો અત્યારે તો સ્પૃતતિકાના કર્તા શિવશર્મસૂર જ છે એમ નિશ્ચય-પૂર્વક કહેવું તે વિચારણીય છે (પૃ. ૧૧).

દિગંબરીય પ્રાકૃત પંચસંબ્રહ્મનું સંકલન વિક્રમની સાતમી સદીની આસપાસમાં થઈ ગયું હતું (પૃ. ૧૪) આમાં સ્પૃતતિકા સંકલિત છે એટલે પ્રસ્તુત (સ્વેતાંબરીય) સિત્તરિ (સત્તાશ્યા)ની રચના એની પૂર્વે થઈ ગઈ હતી એમ નિશ્ચય થાય છે (પૃ. ૧૪).

સંભવ છે કે અંતર્ભાષ્યની ગાથાઓની રચનાર સત્તરિના કર્તા જ હુશે કેમકે કષાયપ્રાભૂતમાં જે ભાષ્ય-ગાથાઓ છે એના રચનાર કષાયપ્રાભૂતકાર જ છે (પૃ ૧૫).

સત્તરિયાની સુદ્રિત સુલ્લિષ્ઠમાં ૧સયગ, ૨સંતકમ્મ, ૩કસાયપાહુડ અને ૪કમ્મપયડ-સંગહણીનો ઉલ્લેખ છે.

સત્તરિયા એ વાત સિદ્ધ કરતી નથી કે સ્ત્રીવેદી જીવ મરીને સમ્યગ્દષ્ટિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે (જે કે દિગંબર પરંપરાની આ નિરપવાદ માન્યતા છે). આ સંબંધમાં મલયગિરિસૂરિએ સુલ્લિષ્ઠ વગેરે અનેક ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે (પૃ. ૧૯).

અન્ય સ-તરિયાઓ— (૧) ચન્દ્રવિં મહત્તરકૃત પંચસંગહ-પગરણના અંતિમ પ્રકરણ—અધિકારમાંની અનેક ગાથાઓ પ્રસ્તુત શ્વે. સ-તરિયા સાથે મળતી આવે છે, (૨) આ પગરણની રચના પ્રસ્તુત સ-તરિયા રચાયા બાદ ઘણું સમયે થઈ છે અને (૩) એના આ અંતિમ અધિકારનો આધાર પ્રસ્તુત સ-તરિયા છે એમ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦)માં ઉલ્લેખ છે (અને એ વાસ્તવિક જણાય છે).

૧. જુઓ પત્ર ૪ ને ૫.

૨. જુઓ પત્ર ૭ ને ૨૨.

૩. જુઓ પત્ર ૬૨. આ નામની કાંઈ શ્વેતાંબરીય કૃતિ જરૂર હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

૪. જુઓ પત્ર ૬૧-૬૩.

દિગંબરીય પ્રાકૃત પંચસંગ્રહ ક્રીક 'સંગ્રહ' ગ્રંથ છે. એમાં ભવસમાસ, પ્રકૃતિસંમુક્તીર્તન, બન્ધોદયસત્ત્વયુક્તપદ, શતક અને સપ્તતિકા એમ પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરાયો છે. એનાં છેલ્લાં બે પ્રકરણો ઉપર ભાષ્ય પણ છે. આ પંચસંગ્રહનો આધાર લઈ અમિતગતિએ વિ. સં. ૧૦૭૩માં સંસ્કૃતમાં પંચસંગ્રહ રચ્યો છે એટલે એમાં સપ્તતિકા છે (પૃ. ૨૦-૨૧).

દિગંબરીય પ્રાકૃત પંચસંગ્રહમાં ૭૧ ગાથાઓ છે. એમાંની ૪૦ કરતાં વધારે ગાથા વેતાંબરીય સત્તરિયા સાથે મળતી આવે છે. એટલેક ગાથામાં પાંચલેહ છે. રમાન્યતા અને વર્ણનમાં ભેદને લઈ ને બાકીની ગાથા ભિન્ન છે (પૃ. ૨૧).

દિગંબરીય પ્રાકૃત પંચસંગ્રહનો પુષ્કળ ઉપયોગ ગોમ્મટસારના ભવકાંડ અને કર્મકાંડમાં કરાયો છે. કર્મકાંડમાંના એ મત આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કેમકે એવો ઉલ્લેખ આની સપ્તતિકા સિવાય કોઈ અન્ય દિગંબરીય કૃતિમાં જોવાતો નથી (પૃ. ૨૩).

ધવલા (પુ. ૪, પૃ. ૩૧૫)માં એના કર્તા વીરસેને "જીવ-સમાસવ વિ ઉક્ત" એમ કહી "છવ્વં ચ ણવવિહાણં" વાળી ગાથા ઉર્જૂત કરી છે. આ પ્રાકૃત પંચસંગ્રહમાં ૧૫૯મી ગાથા તરીકે જોવાય છે. આથી ધવલાની રચના થઈ તે પૂર્વે આ પ્રાકૃત

૧. ખરી રીતે આને બદલે પાઇય નામ અપાર્વા જોષ્ઠએ જોમકે ચયડિસમુક્કિતણુ ધયાદિ.

૨. માન્યતાભેદનાં ચાર ઉદાહરણુ અપાર્વા છે. જુઓ પૃ. ૨૧-૨૨.

પંચસંગ્રહનું વર્તમાન સ્વરૂપ નક્કી થઈ ગયું હતું (પૃ. ૨૪). વળી શ્વેતાંબરીય સયગની ચુલ્લિણી રચના પહેલાં આ દિગંબર ગ્રંથ રચાયો છે (પૃ. ૨૪) કેમકે આ સયગ (ગા. ૬૩)ની ચુલ્લિણમાં જે જે વાર પાઠાંતરનો ઉલ્લેખ છે તે પાઠાંતર દિગંબરીય પ્રાકૃત પંચસંગ્રહમાં નિબદ્ધ દિગંબર પરંપરાના શતકમાથી લઈને ઉદ્ધૃત કરાયેલ છે એમ જણાય છે (પૃ. ૨૫).

શ્વે. સયગની ચુલ્લિણના કર્તા જે ચન્દ્રધિ છે તે જ પંચસંગ્રહ-પગરણના કર્તા ચન્દ્રધિ મહત્તર 'કદાચ હશે. (પૃ. ૨૬). જે આ બંને એક જ હોય તો દિ૦ પ્રાકૃત પંચસંગ્રહ ચન્દ્રધિ મહત્તરના પંચસંગ્રહપગરણ કર્તા પહેલાંનો છે (પૃ. ૨૬).

પ્રેમી-અભિનંદન ગ્રંથમાં પૃ. ૪૧૭-૪૨૩માં શ્રી. હીરાલાલ જૈન સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રીનો " પ્રાકૃત ઔર સંસ્કૃત પંચસંગ્રહ તથા उनका बाधार " નામનો લેખ છપાયો છે. આમાં પ્રારંભમાં એક અશ્લાકર્તૃક પ્રાકૃત અને ખીજો અમિતગાતકૃત સંસ્કૃત એમ જે પંચસંગ્રહનો નિર્દેશ કરી દિ૦ પંચસંગ્રહમાંનાં રવાંચે

૧. ખંભાતના ભંડારની એક તાડપત્રીય પ્રતિની પુષ્પિકામાં " કૃતિરાचार्यश्रीचन्द्रमहत्तरश्चितांबरस्य । शतकस्य ग्रंथस्य ॥ " એવો જે ઉલ્લેખ છે એટલા જ ઉપરથી જે સયગ (શતક)ના ચુલ્લિણકાર તે જ પંચસંગ્રહકાર છે એમ માનવાનું હોય તો હું એમ કરતા જરૂર ખંચાઉં છું આથી આ સંઘળમાં કોઈ ખીજું સમળા પ્રમાણ હોય તો વિશેષજ્ઞોને એ રજૂ કરવા હું વિનવું છું.

૨. ચોથા અને પાંચમા પ્રકરણમાં ગા. ૩૭૫ ને ૫૧૮ તેમ જ શ્લો. ૪૫૦ ને ૫૦૨ છે એમ અહીં ઉલ્લેખ છે.

પ્રકરણોમાંથી કેટલાંક અવતરણો આપી પ્રાકૃત પંચસંગ્રહ સં. પંચસંગ્રહથી પ્રાચીન છે એમ દર્શાવાયું છે અને એથી વિપરીત માન્યતા માટે અવકાશ નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે ધવલા (પુ. ૪, પૃ. ૩૧૫)ગત અવતરણ અપાયું છે અને જીવસમાસાવને બદલે જીવસમાસવ બોધએ એમ સૂચવાયું છે. દિ૦ પ્રાકૃત પંચસંગ્રહના શતક (સયગ) અને સત્તરિકા (સત્તરિ) એ બે પ્રકરણોની એકેકી ગાથા ઉપર ત્રણ ત્રણ ગાથા જેટલું ભાષ્ય છે એમ અહીં કહેવાયું છે. વિશેષમાં આ બંને પ્રકરણોની રચના એ નામની શ્વે. કૃતિ ઉપરથી થયાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયો છે એટલું જ નહિ પણ જે મૂળ કૃતિઓના સંકલનરૂપ આ દિ૦ કૃતિ છે તેનાં નામો કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે એ જ રખાયાં છે એમ ઉમેરાયું છે. ત્યાર બાદ બાકીનાં પ્રકરણો પૈકી પ્રકૃતિસમુદ્ધીર્તનની રચનાનો આધાર છબંડાગમની આ નામની ચૂલિકા કે જે છઠ્ઠા ભાગમાં છપાઈ છે તે છે એમ કહી જીવસમાસ, અને કર્મપ્રકૃતિસ્તવ એ બે પ્રકરણો છબંડાગમના 'બંધસ્વામિત્વ' અને 'બંધવિધાન' નામના બે બંડને આધારે યોજવાનો સંભવ દર્શાવાયો છે. અંતમાં દિ. પ્રાકૃત પંચસંગ્રહના કતાંનું નામ જાણવામાં નથી પરંતુ એનો સમય શકસંવત ૭૩૮માં પૂર્ણ કરાયેલી ધવલાની પહેલાંનો અને વિક્રમની પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલા મનાતા શિવશર્મસૂરિકૃત સયગની રચના પછીનો છે એમ કહ્યું છે.

આ પ્રમાણેના આ લેખમાં પ્રસ્તુત શ્વે. સત્તરિયાને અધારે દિ. પ્રાકૃત પંચસંગ્રહ-સત્તરિનામનું પ્રકરણ રચાયાનું જે

૧. આ નામની જે શ્વે. કૃતિ છે તે તે આના આધારરૂપ નહિ હોય ?

સ્પષ્ટ વિધાન છે — જે નિષ્કર્ષ કઢાયો છે તેને અંગે પં. કૂલ-ચન્દ્રે ઉપયુક્તા પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૬)માં કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી આ નિષ્કર્ષની પુષ્ટિ માટે કોઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ નહિ મળે ત્યાં સુધી આવો નિષ્કર્ષ કાઢવો કઠણ છે અત્યારે તો કેવળ એટલું જ કહી શકાય તેમ છે કે કોઈ એક સત્તરિને જોઈને બીજી રચાઈ છે.

પં. કૂલચન્દ્રનું આ વિધાન તેમ જ એમણે પ્રસ્તાવનામાં રજૂ કરેલી કેટલીક બાબતો સાથે હું સંમત થતો નથી એટલું જ અત્યારે તો કહું છું^૧ સાથે સાથે હું એ ઉમેરું છું કે ગાગરમાં સાગરને સમાવવાની અદ્ભુત કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ શ્વે. સત્તરિયાની રચના શ્વે. સયગ (બન્ધસયગ) અને કમ્બપયડિ પૂર્વે થઈ હશે એવો વિચાર મારા મનમાં ઉદ્ભવે છે.

અંતમાં હું એટલું સૂચવું છું કે આ વિવિધ સ્વત્તરિયા એક સાથે છપાવાય અને એવી રીતે સયગ માટે પણ વ્યવસ્થા થાય તો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારને વિશેષતઃ અનુકૂળતા રહેશે અને તેમ થતાં કેટલીક વિવાદગ્રસ્ત કે સંદિગ્ધ બાબતો વિષે અંતિમ નિર્ણય રજૂ કરાય એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે.

— જૈ૦ ધૃગ પ્ર૦ (પુ. ૬૭, અ. ૯ અને ૧૧)

૧. અહીં હું એમને જે પ્રશ્ન પૂછું છું :—

(અ) દિ. પંચસંગ્રહના 'શતક' પ્રકરણની રચના શાને આભારી છે ?

(આ) દિગંબરીય સહિત્તમાં સત્તરિ અને સયગ નામની સ્વતંત્ર કૃતિઓ કેમ જણાતી નથી ?

૨. દિ. ગ્રા. પંચસંગ્રહમાના આ પ્રકરણનું બાલ (ભાગ્ય) પણ છપાવવું ધટે.

પાંચસંગહપ્રમરણનું પર્યાલોચન

પ્રકાશનો — જૈનોના કર્મ સિદ્ધાન્તના અભ્યાસીને પાંચ-સંગહ (સં. પાંચસંગહ)નું નામ સૂચવવું પડે તેમ નથી. આ કૃતિ મલયગિરિસ્મૃતિ સંસ્કૃત ટીકા સહિત હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી ચાર ભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૧૦ ઇત્યાદિમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં પાંચ દ્વાર (દ્વાર) પૂરતું મૂળ એને અંગેની મલયગિરિસ્મૃતિ ટીકા સહિત “ જૈન આત્માનંદ સભા ” તરફથી છપાવાયું હતું. આનો પ્રથમ ભાગ તરીકે ઉલ્લેખ છે. એના પછીના બીજા ભાગો છપાયે હોય તો તે જાણવામાં નથી. આ સંપાદનોમાં વિષયોની સંક્ષિપ્ત સૂચી નથી કે સામાન્ય કોટિની પણ પ્રસ્તાવના નથી. તો પછી મલયગિરિસ્મૃતિની ટીકામાંનાં અવતરણોની તારવણી, વિશેષનામોની સૂચી ઇત્યાદિની તો આશા જ શી રાખવી ? “ આગ્રમોદય સમિતિ ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૭માં જે સંપૂર્ણ મૂળ ‘ પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણેની ’ પૂરેપૂરી સ્વોપજ વૃત્તિ સહિત છપાવાયું હતું એમાં પણ વિષય સૂચી ઇત્યાદિ નથી.

“ મુક્તાબાઇ જૈન જ્ઞાનમંદિર. ” (ડલોઇ) તરફથી ઉપર્યુક્ત જ્ઞાને ટીકા સહિત મૂળ બે ભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૩૮ ને ૧૯૩૭માં છપાયેલ છે. પ્રથમ બીજો ભાગ છપાયો અને પછી પહેલો છપાયો એટલે આમ કાલવ્યતિક્રમ છે. બંને ભાગમાં સંસ્કૃતમાં વિષયાનુક્રમ છે. બીજા ભાગના પ્રારંભમાં બંને ભાગને અંગે

સંસ્કૃતમાં દસ દસ પરિશિષ્ટો છે. તેમાંથી સાક્ષીરૂપે નિર્દેશાયેલા કેટલાક ગ્રંથોનાં નામો હું અહીં નોંધું છું :—

પ્રથમ ભાગમાં હારિભદ્રીય ધર્મસારપ્રકરણ (પત્ર ૧૩ આ), શતકબૃહચૂર્ણિ (પત્ર ૧૯આ ઇત્યાદિ), શતકચૂર્ણિ (પત્ર ૨૦૦આ ઇત્યાદિ) અને પંચસંગ્રહસ્વોપજ્ઞટીકા (પત્ર ૩૭ખ) અને ૨૦૫અ) તેમ જ બીજા ભાગમાં સપ્તતિકાચૂર્ણિ (પત્ર ૨૯૯આ ઇત્યાદિ).

આ ગ્રંથોનો મત્તયગિરિસ્ફુરિત ટીકામાં ઉલ્લેખ છે.

મૂળ એની સંસ્કૃત છાયા તેમ જ એના તથા મત્તયગિરિસ્ફુરિત ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે બે ખંડમાં “ પંચસંગ્રહ ” એ નામથી વિ. સં. ૧૯૯૧ ને ૧૯૯૭માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થયું છે. પહેલા ખંડમાં ૩૯૧ ગાથા અને બીજામાં ૬૦૦ ગાથા અપાઈ છે. ખંડને ખંડમાં ગુજરાતીમાં વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમ છે. વિશેષમાં બીજા ખંડને અંગે અનુવાદક શ્રી. હીરાલાલ દેવચંદ શાહનું નિવેદન છે અને વિદ્વદ-વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો ગુજરાતીમાં આમુખ છે. આ આમુખમાં ભારતીય દર્શન-સાહિત્યમાં તેમ જ જૈન દર્શનમાં કર્મવાદનું સ્થાન, જૈન કર્મસાહિત્યના પ્રણેતાઓનો નામોલ્લેખ, જૈન કર્મવાદસાહિત્યની વિશિષ્ટતા, પંચસંગ્રહ અને એની વૃત્તિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, પંચસંગ્રહના કર્તા ચન્દ્રર્ષિ ‘મહત્તર’નો સમય, એમની કૃતિઓ

૧. આ પરિશિષ્ટોની જેમ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં તેમ જ મત્તયગિરિ-સ્ફુરિત ટીકામાં જે અવતરણો છે તેની અકારાદિક્રમે સૂચી અપાઈ હોત અને સાથે સાથે એનાં મૂળનો નિર્દેશ કરાયો હોત તો આ આવૃત્તિની ઉપયોગિતા અને મહત્તામાં વૃદ્ધિ થાત.

તેમ જ પ્રસ્તુત અનુવાદને અંગે જે જોલ એમ વિવિધ બાબતો અપાઈ છે. આ પૈકી કેટલીક વિગતોની આલોચના આ લેખમાં આગળ ઉપર કરાશે.

નામકરણ અને એની સાન્વર્થતા—પંચસંગહના કર્તાએ—અન્દ્રર્ષિએ આઠ ગાથામાં આ કૃતિનું નામ પંચસંગહ આપ્યું છે. અંતિમ ગાથામાં આને એમણે ‘પગરણુ’ (સં. પ્રકરણુ) કહેલું છે આની ‘સ્વોપજ્ઞ’ વૃત્તિના અંતમાં આનો ‘શાસ્ત્ર’ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી આ કૃતિને આપણે પંચસંગહ-પગરણુ અથવા પંચસંગ્રહશાસ્ત્ર એ નામે ઓળખાવી શકીએ.

પંચસંગહ નામ જ સૂચવે છે કે એ પાંચના સંગ્રહરૂપ હશે અને વાત પણ તેમ જ છે એટલું જ નહિ પણ આની ખીજી ગાથામાં આ નામની સાન્વર્થતા—યથાર્થતા દર્શાવતાં ગ્રન્થકારે જાતે કહ્યું છે કે આમાં સયગ ઇત્યાદિ પાંચ ગ્રંથોનો સંક્ષેપ (સમાવેશ) કરાયો છે એથી આ નામ છે અથવા આમાં પાંચ દ્વાર (દ્વાર) છે એથી આ નામ છે. આ પાંચ ગ્રંથો કયા તે વિષે ‘સ્વોપજ્ઞ’ વૃત્તિમાં નિર્દેશ નથી. કૃત્ત શતક (પા. સયગ) એટલું એક જ નામ અપાયું છે. બાકીનાં નામો માટે તો અત્યારે તો મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકાનો જ આશ્રય લેવો પડે તેમ છે આ સૂરિએ નીચે સુજબ પાંચ ગ્રંથો ગણાવ્યા છે :—

(૧) શતક, (૨) સપતતિકા, (૩) કષાયપ્રાભુત, (૪) સત્કર્મન (ગુ. સત્કર્મ) અને (૫) કર્મપ્રતિ.

પાંચ દ્વાર (દ્વાર)—પાંચ દ્વાર કયાં એ વાત ગ્રંથકારે ત્રીજી ગાથામાં નિર્દેશી છે. એ ઉપરથી (૧) યોગ અને ઉપયોગની

૬૫૦ કર્મસિદ્ધાન્ત : ૩૫રેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

માર્ગણા, (૨) બંધક, (૩) બદ્ધવ્ય, (૪) બંધના હેતુઓ અને (૫) બંધના પ્રકારો એમ પાંચ ઠાર છે એમ બાણી શકાય છે.

ભાષા, પરિભાણુ, વિષય ક્રત્યાદિ — પંચસંગહની રચના બંધણુ મરહટ્ટી (જૈન માહારાષ્ટ્રી) ભાષામાં પદ્યમાં કરાઈ છે. એમાં એકંદર ૯૯૩ ગાથા છે. પ્રારંભમાં વીર જિનેશ્વરને પ્રણામ કરાયો છે. 'સ્વોપજ્ઞ' વૃત્તિવાળી આવૃત્તિ પ્રમાણે પહેલું યોગોપયોગ-માર્ગણા-દ્વાર ૩૩મી ગાથાએ પૂર્ણ થાય છે. બીજું દ્વાર ૩૪મી ગાથાથી (પત્ર ૧૩આ) શરૂ કરાઈ ૧૧૮મી ગાથાએ (પત્ર ૩૩આ) પૂર્ણ કરાયું છે. આ પૈકી ૧૧૭મી ગાથાની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૩૨આ-૩૩અ)માં અવતરણ-રૂપે દસ પાઈય પદો છે. ત્રીજા દ્વારનો પ્રારંભ ૧૧૯મી ગાથાથી કરાયો છે. એને લગતી ૧૬૯મી ગાથા પછીનો ક્રમાંક ૫૨, ૫૩ એમ આ દ્વારની છેલ્લી ગાથાનો ક્રમાંક ૬૭નો અપાયો છે. આનું કારણ શું છે એ વાત બાણુ ઉપર રાખતાં અને ચાલુ અંક પ્રમાણે વિચારતાં એમ કહી શકાય કે ગા. ૧૧૯-૧૮૫ પૂરતું ત્રીજું દ્વાર છે. ચોથા દ્વારમાં ૧-૨૩ ગાથા છે અને પાંચમા દ્વારમાં ૧-૮૫ ગાથા છે. આમ પાંચ દ્વારમાં અનુક્રમે ૧૩૩, ૮૫, ૬૭, ૨૩ અને ૧૮૫ ગાથા છે એટલે કુલે ૩૯૩ ગાથા છે.

પત્ર ૧૦૯આથી 'કર્મ-પ્રકૃતિ' નામનો અધિકાર શરૂ કરાયો છે. એની આઠ ગાથામાં શ્રુતધરોને પ્રણામ અને બંધન

૧. જૈન આત્માનંદ સભાવાળી આવૃત્તિમાં ૪૪, ૮૪, ૬૬, ૨૨ તે ૧૮૫ ગાથા (એકંદર ૩૯૩) ગાથા છે.

વગેરે કરણો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા છે. બંધન-કરણ (ગા. ૧-૧૧૨), સંક્રમ-કરણ (ગા. ૧-૧૧૯), ઉદ્ધર્તના-અપવર્તન-કરણ (ગા. ૧-૨૦), ઉદ્ધીરણા-કરણ (ગા. ૧-૮૯), ઉપશમના-કરણ (ગા. ૧-૯૪) અને દેશોપશમના (ગા. ૧-૭), ઉદ્ધીરણા-કરણ (ગા. ૧-૮૯), ઉપશમના-કરણ (ગા. ૧-૯૪) અને દેશોપશમના (ગા. ૧-૭) તેમ જ નિર્ધાર-નિકાયના-કરણ (ગા. ૧-૨) અને આઠે કરણ (ગા. ૧) એમ આઠ કરણોની કુલે ૪૪૪ ગાથાઓ છે.

પત્ર ૨૦૯આથી 'સપ્તતિકા' નામના અધિકારનો પ્રારંભ કરાયો છે. આની આઠ ગાથામાં એ ઉલ્લેખ છે કે મૂળ પ્રકૃતિઓનું અને ઉત્તર પ્રકૃતિઓનું સાદિ અને અનાદિ (તેમ જ દ્રુવ અને અધ્રુવ)ની પ્રરૂપણાને લગતું બંધવિધાન કહ્યું. હવે સંવેધને લગતું બંધવિધાન અમે કહીએ છીએ. આ અધિકારને અંગે ૧૫૨ ગાથા છે.

આમ આ પાંચસંગહના નિમ્નલિખિત ત્રણ અધિકાર છે:—

- (૧) પાંચ દ્વારના નિરૂપણરૂપ અધિકાર (ગા. ૧-૩૯૩),
- (૨) 'કર્મ-પ્રકૃતિ' અધિકાર (ગા. ૧-૪૪૪).
- (૩) સપ્તતિકા-અધિકાર (ગા. ૧-૧૫૬).

એકંદરે ગાથાની સંખ્યા ૯૯૩ છે.

અહીં કેાઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે પાંચ દ્વાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી ગ્રન્થકારે આઠ કરણોનો અધિકાર કેમ કહ્યો તો આનો ઉત્તર આ અધિકારની આઠ ગાથામાં ગ્રન્થકારે જાતે જ સૂચવ્યો છે કે સંક્રમ-કરણનો અતિદેશ પહેલાં અનેક સ્થળે

૨૫૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

ઉદ્ધયના અને સક્તાના નિરૂપણ પ્રસંગે કરાયો છે એટલે જેનો નિર્દેશ હોય તેનું સ્વરૂપ વિચારવું ઘટે. આથી સંક્રમ-કરણનું પ્રરૂપણ છે અને એના સાહચર્યથી અન્ય કરણોનું પ્રરૂપણ પણ સ્થાને છે.

સંક્ષેપ — અધિકારોનો વિચાર કરતાં કર્મપ્રકૃતિ અને સપ્તતિકા એ બે ગ્રંથોનો પંચસગહમાં સંક્ષેપ કરાયો છે એમ જણાય છે. આ બે ગ્રંથો પૈકી એક તો શિવશર્મસૂરિએ રચેલી અને હરિભદ્રસૂરિએ કમ્મપયડિસંગહણી તેમ જ કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણિકા તરીકે નિર્દેશેલી અને સમર્થનાથે ઉપયોગમાં લીધેલી કમ્મપયડિ જ હોય એમ લાગે છે. આની સ્પષ્ટ સાબિતી માટે તો કમ્મપયડિ અને અહીં આપેલા ‘ કર્મપ્રકૃતિ ’ અધિકારનું ગાથાની સમાનતા, અર્થ—દષ્ટિએ સામ્ય એમ અનેક દષ્ટિએ સંતુલન થવું ઘટે. આ કાર્ય કોઈએ કયું હોય તેમ જાણવામાં નથી. હું પણ આ કાર્ય અત્યારે તો હાથ ધરી શકું તેમ નથી.

દ્વિતીયાયના નિઃસ્યન્દરૂપ જે સિત્તરિને ચન્દ્રર્ષિની કૃતિ માનવાની ભૂલ થવા પામી છે અને જે કૃતિનો નિર્દેશ જિતભદ્રગણિ-એ ક્ષમાશ્રમણે વિસેસણવર્ધમાં કર્યો છે એ સિત્તરિ (સપ્તતિકા) અત્ર પ્રસ્તુત હશે. આને અંતિમ નિર્ણય તો આ પ્રાચીન કૃતિની અહીં અપાયેલ ‘ સપ્તતિકા ’ અધિકાર સાથે સરખામણી કરાયા બાદ આપી શકાય. આ સરખામણીનું કાર્ય કોઈએ ન કયું હોય તો તે કરવા જેવું છે.

૧. ‘ સ્વોપગ ’ ટીકા (પત્ર ૧૦૯)માં ‘ સતા ’ માટે ‘ સત્-કર્મન ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે.

સયગ એ શિવશર્મસૂરિકૃત બન્ધસયગ જ હુશે. જો એમ હોય તો કૃમ્મપયડિમાં બંધનકરણની ગા. ૧૦૨માં આનો ઉલ્લેખ છે. આ બન્ધસયગનો પંચસંગહમાં કેવી રીતે સંગ્રહ કરાયો છે એ પણ દાખલાદલીલપૂર્વક કોઈએ વિચાર્યું હોય એમ જણાતું નથી. આમ છતાં સયગ, કૃમ્મપયડિ અને સિત્તરિનો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સમાવેશ કરાયો છે એમ માની લઈએ તો પણ સત્કર્મન અને કસાયપાહુડ એ નામની કોઈ શ્વેતાંબરીય જ કૃતિ આજે ઉપલબ્ધ નથી તો પછી એનો સમાવેશ કેમ થયો છે એ વિષે તો શું કહેવું ?

ડોહોઈની આવૃત્તિના પત્ર ૧૧૬માં ‘સત્કર્મન’ નામના ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ છે અને એમાંની એક ગાથાનો અંશ નીચે મુજબ અવતરણરૂપે અપાયો છે:—

“ નિદ્દાદુગરસ લદ્દાં સ્ત્રીણ(ગ)સ્ત્રવને પરિચ્છજ્જ. ”

આ જ અંશ પત્ર ૨૨૭માં પણ અપાયો છે અને એના મૂળ તરીકે ‘સત્કર્મન’ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે.

આ બંને બાબત મલયાગરિસૂરિકૃત ટીકામાં છે એટલે એમની સાથે ‘સત્કર્મન’ નામનો ગ્રંથ કે એની આ પાંક્તિ રજૂ કરનારી કોઈ કૃતિ હોવી જોઈએ.

દિગંબર આચાર્ય પુષ્પદન્ત અને ભૂતબાલિએ જે છખંડાગમ રચ્યો છે એને જનરત્નકોશ (વ ૧, પૃ. ૪૧૧)માં સત્કર્મપ્રાભૃત્ત કહ્યો છે. દિગંબર આચાર્ય શુભધરે કસાયપાહુડ (કપાયપ્રાભૃત) રચ્યું છે અને એ આજે મળે છે. આ દિગંબર આચાર્યોના સમય પરંવે મતલેદ જોવાય છે. “ચત્તવાર: કર્મગ્રન્થા:” નામથી

રૂપક કર્મસિદ્ધાન્ત : કૃપરૂપા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિના અંતમાં પૃ ૨૦માં ગુણધરનો સમય “અનુમાને વિક્રમની ૫મી સદી” અને પુષ્પહંત-ભૂતબલિનો સમય “અનુમાને વિક્રમની ૪-૫મી સદી” દર્શાવાયેલ છે.

બંને સંપ્રદાયોમાં દાર્શનિક બાબતો પરત્વે વિશેષ ભિન્નતા નથી અને એકે બીજાની કૃતિઓને પણ ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલીક દ્વિગંભરીય કૃતિનાં નામ શ્વેતાંભરીય કૃતિના અનુકરણરૂપે યોજાયાં છે તેમ જ સિદ્ધપાહુડ એ નામની શ્વેતાંભરીય કૃતિ તો આજે પણ મોજુદ છે. આ વિવિધ બાબતોને લક્ષ્યમાં લેતાં સત્કર્મન અને કસાયપાહુડ એ દ્વિગંભરીય જ કૃતિનો પંચસંગહના પ્રણેતાએ ઉપયોગ કર્યો હોય એ વાત ભાગ્યે જ સંભવી શકે.

મલયગિરિસૂરિએ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક ટીકામાં કસાયપાહુડ સિવાયના ચારે ગ્રંથોનો સાક્ષી તરીકે ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાય છે કે આ કસાયપાહુડ આ સૂરિના પણ જોવામાં આવ્યું નહિ હોય.

ખંભાતના શાંતિનાથના ભંડારમાં વા(? ૨૧)મદેવની ૨૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણક દીપક નામની પંચસંગહ ઉપર વૃત્તિ હોવાની નોંધ મળે છે. વિશેષમાં એ વિક્રમની બારમી સદીની કૃતિ હોવાનું મનાય છે. આ વૃત્તિ પુણ્યવિજયજીએ જોઈ નથી તેમ છતાં “આમુખ” (પૃ. ૫)માં એમણે કહ્યું છે કે “સ્વોપજ્ઞ ટીકા અને મલયગિરિકૃત ટીકાની કક્ષાથી એ હેડળ જ હુશે અથવા આ ટીકાઓને અનુસરીને જ એ સંક્ષિપ્ત કૃતિ બની હશે.”

મેં દીપકનાં દર્શન કર્યાં નથી છતાં એનાં રચનાસમય વિષેનો ઉલ્લેખ વિચારતાં આ દીપક ઉપલબ્ધ હોય તો તેનું સમુચિત રીતે પ્રકાશન થવું ઘટે એવું મારું નમ્ર મંતવ્ય છે. વળી એમાં જે જે ગ્રંથની સાક્ષી હોય તે તે ગ્રંથોનો નિર્દેશ થવો ઘટે. આ દીપક સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં એમાં કસાયપાહુડનો ઉલ્લેખ કદાચ મળી પશુ આવે.

વિવરણો— ઉપર જે ત્રણ ટીકાઓ ગણાવાઈ છે એ ઉપરાંત કેઈ પ્રાચીન વિવરણ હોય એમ જણાતું નથી.

પ્રણેતા — પંચસંગહના પ્રણેતાએ અંતિમ ગાથામાં પોતાનું નામ ચંદ્રસિં (સં. ચન્દ્રર્ષિ) એમ જણાવ્યું છે. આના ઉપરની ‘સ્વોપજ્ઞ’ તરીકે ઓળખાવાતી ટીકામાં આ શાસ્ત્ર પાર્શ્વર્ષિની ચરણસેવાથી કરાયું એવો ઉલ્લેખ છે જે આ ટીકા સ્વોપજ્ઞ જ હોય (કે જે ભાખત શંકા ઉઠાવવાનું કેઈ કારણ જણાતું નથી) તો આ ચન્દ્રર્ષિ પાર્શ્વર્ષિના સેવક છે અને સંભવ છે કે એ એમના ખુદ શિષ્ય પણ હોય.

‘સ્વોપજ્ઞ’ ટીકામાં તેમ જ મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકામાં ચન્દ્રર્ષિની ‘મહુત્તર’ નામની પદવી વિષે ઉલ્લેખ નથી, જે કે એમને કેટલાક ‘મહુત્તર’ ગણે છે. આથી ‘મહુત્તર’ તરીકે એમને પ્રથમ કેણે ઓળખાવ્યા એ પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ.

ચન્દ્રર્ષિની કૃતિઓ — ચન્દ્રર્ષિની એક કૃતિ તે પંચસંગહ છે અને એ પદ્ય (પ્રાકૃત)માં છે. એમની બીજી કૃતિ તે આ ઉપરની દસ હજાર શ્લોક જેવડી સંસ્કૃત કૃતિ હોવાનું મનાય છે. સિલ્હાર એ તો એમની કૃતિ નથી. વળી એના

ઉપરની ચુષ્ટિ (ચૂર્ણ) એમણે રચી હોય એમ અર્વાચીન હાથપોથી જોતાં તે જણાતું નથી એટલે તાડપત્રીય પ્રતિઓ આ સંબંધમાં તપાસાવી જોઈએ.

ચન્દ્રાર્ષિના સમય — પંચસંગ્રહ કે એની 'રવોપજ્ઞ' ટીકા ક્યારે રચાઈ એ દર્શાવાયું નથી એટલે ચન્દ્રાર્ષિના સમય માટે અનુમાન કરવું પડે તેમ છે. " પંચસંગ્રહ " નામના ગુજરાતી અનુવાદમાના " નવેદન " માં કહ્યું છે કે " આ આચાર્ય મહારાજ કર્મપ્રકૃત અને પ્રાચીન કર્મગ્રંથકારની પછી થયેલા હોવાથી તેમણે આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં પાંચ કર્મગ્રંથ આદેનો અને બીજા ભાગમાં કર્મપ્રકૃત અને સપ્તતિકા—છઠ્ઠા કર્મગ્રંથનો સંગ્રહ કર્યો છે. "

અહીં 'આચાર્ય મહારાજ' એમ કેમ કહ્યું છે તે સમજાતું નથી. ચન્દ્રાર્ષિ 'સૂર' પદથી વિભૂષિત હતા એવો કોઈ ઉલ્લેખ મારા તે જોવાબલ્લુપમાં નથી.

આજે મળતી કર્મપ્રકૃત અને સપ્તતિકાનો ઉપયોગ પંચસંગ્રહમાં કરાયો છે એમ માનતાં આ બેની રચના બાદ પંચસંગ્રહ રચાયાનું માનવું ચુકિતચુકત ગણાય. વિશેષમાં એ માન્યતાના ઉપર આધાર રાખી હું પંચસંગ્રહનો રચનાસમય આ બંને કૃતિથી આસરે બસો બસો વર્ષ જેટલો અર્વાચીન માનવા લલચાઉં છું.

પ્રાચીન કર્મગ્રંથકારથી જો ગર્ગાર્ષિ, જિનવલ્લભગણિ, શિવશર્મસૂરિ, કર્મમથયના કતાં અને બન્ધસામિત્તાના પ્રણેતા પણ આભિપ્રેત હોય તે તે વાત ઇષ્ટ નથી કેમકે જિનવલ્લભગણિનો સમય વિક્રમના બારમી સદી છે અને આ પૂર્વે તે ચન્દ્રાર્ષિ

થયા જ હોવા જોઈએ, ગર્ગષિનો સમય વિક્રમની દસમી સદી મનાય છે તો એમની કૃતિ નામે કર્મવિવાગનો પંચસંગહની રચનામાં ઉપયોગ થયો હોય એ વાત માનતાં ખંચાવું પડે કેમકે દસમી સદીની કૃતિની મહત્તા વગેરે જણાતાં અને સ્વીકારાતાં એકાદ સદી તો વહી જાય ને ? અને જો એમ જ હોય તો પંચસંગહ વિક્રમની ૧૧મી સદીની કૃતિ ગણાય.

સયગની વાત આથી જુદી છે કેમકે એની રચના તો વિક્રમની પાંચમી સદી જેટલી તો પ્રાચીન મનાય છે જ. ખીજાં જો કર્મગ્રંથોના કર્તાનાં નામ કે એમના સમય વિષે આપણે જ્યાં સુધી અજ્ઞાત છીએ ત્યાં સુધી એનો વિચાર શા કામનો ?

આ સંબંધમાં પુણ્યવિજયજીનો આમુખ તપાસીએ તે પૂર્વે એ નોંધીશ કે “પાંચ કર્મગ્રંથ આદિ” એ ઉલ્લેખગત ‘આદિ’થી નવેદનકારને શું અભિપ્રેત છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

પુણ્યવિજયજીના મતે ચન્દ્રર્ષિ નવમા દસમા સૈકામાં થયા છે. આના કારણ તરીકે તેમણે કહ્યું છે કે ગર્ગષિ, સિદ્ધર્ષિ પાર્શ્વર્ષિ, ચન્દ્રર્ષિ આદિ ‘ઋષિ’ શબ્દાન્ત નામે માટે ભાગે નવમી દસમી સદીમાં વધારે પ્રચલિત હતાં. વિશેષમાં એમણે ઉમેર્યું છે કે “એ જમાનામાં ‘મહત્તર’ પદ પણ ચાલુ હતું એટલે ચન્દ્રર્ષિ મહત્તરના ઉપર જણાવેલા સત્તાસમય માટે ખાસ કેઈ બાધ આવતો નથી. ઉપમિતભવપ્રપંચાકથાના પ્રણેતા આચાર્ય શ્રીસિદ્ધર્ષિના ગુરુ ગર્ગષિના પ્રગુરુ દેલભહત્તર મહત્તર પદથી વિભૂષિત હતા.”

એપની આ દરીક કેટલી વજુદરાણી છે એ કહેરાની હું જરૂર જોતો નથી. આથી એ વાત બાજુએ રાખી પંચસંગહના સમય વિષે હું અન્ય દષ્ટિકોણથી વિચાર કરું છું.

જે કસાયપાહુડનો પંચસંગહમાં ઉપયોગ કરાયો છે તે જો નિર્વિવાદપણે શ્રવેતાંબરીય જ કૃતિ હોય તો એ કૃતિ ક્યારથી મળતી નથી તેમ જ એમાંથી કોઈ અવતરણ અન્યત્ર અપાયેલ છે કે કેમ એ બાબતનો નિર્ણય પંચસંગહના સમય પરત્વે પ્રકાશ પાડી શકે.

દિગંબરોની કેટલીક કૃતિઓનાં નામ શ્રવેતાંબરોની કૃતિઓને મળતાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ એને આધારે યોગ્યાં હોય એમ લાગે છે. દિગંબર ગ્રન્થકારો પૈકી નેમિચન્દ્રની પાઈય :કૃતિ પંચસંગહના નામે તેમ જ અમિતગતિ અને ધ્વડની અને એક 'અજ્ઞાતકર્તૃક સંસ્કૃત કૃતિ પંચસંગહના નામે ઓળખાવાય છે.^૨ શું આ કૃતિઓનાં નામ શ્રવેતાંબરીય પંચસંગહના નામ ઉપરથી યોગ્યાં હશે?

પંચસંગહ ઉપર મલયગિરિસૂરિની ટીકા છે એટલે આ ટીકાકારના સમય કરતાં એક સદી જેટલી તો આ કૃતિ પ્રાચીન સહજ હોવી જોઈએ.

૧. આ લેખક ધવલાકાર પછી થયા હોય એમ લાગે છે.

૨. વિશેષ માટે જુઓ મારો લેખ “ કર્મવિષયક ગ્રંથોનું નામસામ્ય ”. આ લેખ “ જૈન ધર્મ પ્રકાશ ” (પુ. ૬૬, અં. ૯) માં છપાયો છે. એને અત્ર સ્થાન અપાયું છે. જુઓ પૃ. ૧૭૧-૧૭૮.

પવયજ્ઞસારુદ્ધાર ઉપર સિદ્ધસેનસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૪૮માં સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે. એના ૩૨૪આ પત્રમાં આ સૂરિએ વિકલેન્દ્રિયોની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત વર્ધસહુસ્ર છે એ દર્શાવતી બેળા પંચસંગ્રહના ઉદ્દેશપૂર્વક નિમ્નલિખિત અવતરણ આપ્યું છે:—

“ ચિમલાળ ય વાસસહસ્સં સંલેજ્જ ”.

પવયજ્ઞસારુદ્ધાર (ગા. ૧૩૧૨)ની વૃત્તિમાં આ ૧૩૧૨મી ગાથા પ્રજ્ઞાપના, પંચસંગ્રહ, જીવસમાસ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રાંતર સાથે વિસંવાદી છે એમ કહ્યું છે

૧શીલાંકસૂરિએ આચાર (સુય. ૧, અ. ૨, ઉ. ૧; સૂ. ૬૩)ની ટીકામાં ૨પત્ર ૯૩અમાં અવતરણરૂપે નીચે મુજબની ગાથા આપી છે:—

૧. જિનદત્તસૂરિએ ગણહરસદ્ગચગ (ગા. ૬૦)માં શીલાંકસૂરિની સ્તુતિ કરી છે. ત્યાર બાદ એમણે દેવસૂરિ, નેમિચન્દ્ર, ઉદ્ધોતનસૂરિ, વર્ધમાનસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ, બુદ્ધિસાગરસૂરિ, જિનભદ્ર, જિનચન્દ્ર અને અલયદેવસૂરિનું ગુણોત્કીર્તન કર્યું છે. આ જો ક્રમસર હોય તો અલયદેવસૂરિ કરતાં દોઢેક સૈકા જેટલા તો શીલાંકસૂરિ આચીન ઠરે. અલયદેવસૂરિએ આચાર અને સૂયગડની ટીકા રચી નથી એ પણ શીલાંકસૂરિ પૂર્વવર્તી હોવાના અનુમાનને સમર્થિત કરે છે.

૨. જુઓ “ સિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ ”ની આવૃત્તિ

“અદ્ધા જોગૂક્કોસે વંધિત્તા ભોગભૂમિણ્ણુ લહું ।
સવ્વપ્પજીવિયં વજ્જહત્તુ ઉવ્વદ્ધિયા દોણહં ॥”

આ ગાથા કમ્મપયડિમાં ૪૦૨મી ગાથા તરીકે અને પંચસંગહમાં ૩૨૩મી ગાથા તરીકે જોવાય છે. આમ જે ગ્રન્થો વચ્ચે ગાથાનું સામ્ય છે એ હુકીકત પ્રસિદ્ધ કમ્મપયડિને પંચસંગહમાં સમાવેશ થયાની માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. જો શીલાંકસૂરિએ પંચસંગહમાંથી જ અવતરણ આપ્યું હોય તો પંચસંગહ (વિક્રમની સાતમી સદી જેટલી તેા પ્રાચીન કૃતિ છે એમ માનવાનું કારણ મળે.

આમ આ પંચસંગહ વિષે કેટલીક બાબતો વિચારી અને કેટલાક પ્રશ્નો રજૂ કરી હું વિરમું છું.

—જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ (પુ. ૬૭, અં. ૨, ૩-૪)



છખંડાગમ અને કસાયપાહુડ

તેમ જ એ પ્રત્યેકનું

વિવરણાત્મક સાહિત્ય

ગ્રન્થનું નામ— ‘છખંડાગમ’ એવું નામ એના કર્તા તરફથી રજૂ થયું હોય એમ જણાતું નથી. ધવલા (ભા. ૧, પૃ. ૭૧)માં આ કૃતિને ખંડસિદ્ધાંત (સં. ખંડસિદ્ધાંત) કહી છે. એના ૭૪મા પૃષ્ઠમાં આ કૃતિના છ ખંડ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી છખંડસિદ્ધાંત (સં. પદ્મખણ્ડસિદ્ધાંત) એવું નામ છખંડાગમ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૩)માં સૂચવાયું છે છખંડાગમના પહેલા પાંચ ખંડ ઉપર જે ધવલા નામની ટીકા છે તેમાં ‘સિદ્ધાંત’ અને ‘આગમ’ને એકાર્થક ગણેલ છે. એ રીતે વિચારતાં આ કૃતિને છખંડાગમ (સં. પદ્મખણ્ડાગમ) કહી શકાય અને ઇન્દ્રનન્દિએ તો શ્રુતાવતારમાં પદ્મખંડાગમ એવું સંસ્કૃત નામ આપ્યું પણ છે. આ સંસ્કૃત નામથી તેમ જ આગમ અને પરમાગમ એવાં નામથી પણ આ કૃતિ ધવલાકાર પછીથી મોટે ભાગે ઓળખાવાઈ છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૦)માં કહ્યું છે કે ‘મહાકર્મ-પ્રકૃતિ’ અને ‘સત્કર્મ’ એ બંને સંજ્ઞા એક જ અર્થની ઘોતક છે. એથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે સમસ્ત પદ્મખંડાગમનું

નામ 'સત્કર્મપ્રાણીત' (પા. સન્તકર્મપાહુડ) છે. કેટલાક આને 'સત્કર્મપાહુડ' પણ કહે છે. છખંડાગમને તત્ત્વાર્થમહાશાસ્ત્ર તરીકે કેટલાક નિર્દેશો છે. એના ઉપર જે ચૂડામણિ નામની ટીકા છે તેને અકલકે " તત્ત્વાર્થમહાશાસ્ત્ર-વ્યાખ્યાન " કહેલ છે.^૧ આવો ઉલ્લેખ કરી ઉપર પ્રમાણે નામાંતર સૂચવાયું છે.

છ વિભાગ અને એનાં નામ — છખંડાગમના એકંદર છ વિભાગો છે. એ દરેકને 'ખંડ' કહે છે. એનાં નામો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

(૧) જીવદ્વાણુ (જીવસ્થાન), (૨) ખુદાખંધ (સુલ્લકખંધ), (૩) ખંધસામિત્તવિચય (ખંધસ્વામિત્તવિચય), (૪) વેયણુ (વેદના), (૫) વગ્ગણુ (વર્ગણુ) અને મહાખંધ (મહાખન્ધ),

પરિમાણુ — છખંડાગમના પ્રથમ પાંચ ખંડો છ હજાર સૂત્રોમાં ગુંથાયેલા છે^૨ અને છઠ્ઠો ખંડ ત્રીસ હજાર શ્લોક જેવડો છે.^૩ પ્રથમ ખંડનું પરિમાણુ ૧૮૦૦૦ પદોનું છે એમ ધવલા (પૃ. ૬૦)માં કહ્યું છે. ચોથા ખંડનું પરિમાણુ સોળ હજાર પદોનું છે.

૧. વપથ—છખંડાગમનો વિષય જૈન કર્મસિદ્ધાંતનું નિરૂપણ છે. પહેલા ત્રણ ખંડ કર્મનો ખંધ કરનાર આત્માને અંગે છે. અને બાકીના ત્રણ ખંડ કર્મના સ્વરૂપાદિને લગતા છે.^૪ પ્રથમ ખંડનું નામ જ કહી આપે છે તેમ એમાં જીવનાં સ્થાન વિષે

૧. જુઓ છખંડાગમ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫૨).

૨-૩. જુઓ ધન્દનન્દિકૃત શ્રુતાવતાર.

૪. આને લક્ષીને ગોમ્મટસારમાં બે કંડ (સં. કાંડ) છે : (અ) જીવ-કંડ અને (આ) કર્મ-કંડ.

હુકીકત છે. (૧) સત્, (૨) સંખ્યા, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શન, (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાવ અને (૮) અલ્પબહુત્વ એ આઠ ‘અનુયોગદ્વાર’ તેમ જ (૧) પ્રકૃતિ-સમુત્કીર્તના, (૨) સ્થાન-સમુત્કીર્તના, (૩-૫) મહાદંડક, (૬) જબન્ય સ્થિતિ, (૭) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, (૮) સમ્યક્ત્વોત્પત્તિ અને (૯) ગતિ-આગતિ એ નવ ‘ચૂલિકા’ એમ અનુયોગદ્વારો અને ચૂલિકાઓમાં ગુણસ્થાનો અને માર્ગસ્થાનો આશ્રય લઈ અહીં વિસ્તૃત વર્ણન કરાયું છે.

‘સંજ્ઞ’ પદ — જીવદ્વારુ નામના પ્રથમ ખંડના ૯૩મા સૂત્ર-માં ‘સંજ્ઞ’ પદ હોવું જોઈએ એમ એના સંપાદકે સૂચવ્યું હતું. ધવલા તેમ જ ખીબા કેટલાક પ્રસંગો વિચારતાં એ વાત વાસ્તવિક જણાય છે. વિશેષમાં મૂઠાંબદ્રીની ત્રણ તાડપત્રીય પ્રતોમાંથી એમાં તો આ પદ છે. ત્રીજી પ્રતમાં આને લગતું તાડપત્ર નથી. આથી પણ આ ‘સંજ્ઞ’ પદ જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. રૂઢિચુસ્ત દિગંબર જૈનો સ્ત્રીની એ દેહે મુક્ત માનતા નથી એટલે એમને આ પદ હોય તે ઇષ્ટ ન હોવાથી આ સંબંધમાં એમના તરફથી ઊડાપોહ શરૂ થયો. એનો ઉત્તર છખંડાગમ (ભા. ૭)ની પ્રસ્તાવનામાં અપાયો છે. “જૈન સત્ય પ્રકાશ” (વ. ૧૫, અં. ૭-૮)માં એક લેખ “દિગંબર સમાજની ‘સંજ્ઞ’ પદની ચર્ચા” નામનો છપાયો છે.

મૂળ હાથપોથીમાં જે પાઠ હોય તે પોતાના મંતવ્યની વિરુદ્ધ જતો જણાય એટલે જ એને ઉડાવી દેવો એ સભજનતાને લાંછનરૂપ છે અને સત્યનું ખૂન કરવા બરાબર છે.

બીજા ખંડમાં કર્મબંધ કરનાર જીવનું કર્મબંધના ભેદો સહિત નીચે મુજબની અગિયાર પ્રરૂપણાઓ દ્વારા વર્ણન છે:—

(૧) સ્વામિત્વ, (૨) કાળ, (૩) અંતર, (૪) ભંગ-વિચય, (૫) દ્રવ્યપ્રમાણાનુગમ, (૬) ક્ષેત્રાનુગમ, (૭) સ્પર્શનાનુગમ, (૮) નાના-જીવ-કાળ, (૯) નાના-જીવ-અંતર, (૧૦) ભાગાભાગાનુગમ અને (૧૧) અદ્યપબહુત્વાનુગમ.

આ ખંડમાં એકંદર ૧૫૮૯ સૂત્રો છે જ્યારે મહાબંધ નામનો છઠ્ઠો ખંડ એનાથી ઘણો મોટો છે. આ અપેક્ષાએ એને ક્ષુદ્રકબંધ કહ્યો છે કેમકે એમાં બંધનું સ્વરૂપ મહાબંધ સાથે સરખાવતાં સંક્ષેપમાં છે.

આ ખંડમાં માર્ગણુસ્થાનોની અંદર ગુણુસ્થાનોની અપેક્ષા રાખીને પ્રરૂપણા કરાઈ છે જ્યારે પહેલા ખંડમાં ગુણુસ્થાનોને અવલંબીને પ્રરૂપણા છે; બાકી વિષય બંનેનો સમાન છે.

પ્રારંભમાં ચૌદ માર્ગણુઓને લક્ષીને કયો જીવ કર્મ બાંધે છે અને કયો બાંધતો નથી એ વિચારાયું છે. અંતમાં ચૂલિકારૂપ મહાદંડક છે.

ત્રીજા ખંડમાં કર્મબંધ સંબંધી વિષયોનું બંધક જીવને ઉદ્દેશીને વર્ણન છે. જેમકે કેટલી પ્રકૃતિઓ જીવ કયાં સુધી બાંધે છે? કેટલી પ્રકૃતિઓનો કયા ગુણુસ્થાનમાં ઉચ્છેદ થાય

૧. 'ભંગ' એટલે પ્રભેદ અને 'વિચય' એટલે વિચારણા. બિન્ન બિન્ન માર્ગણુઓમાં જીવ રહે છે કે કેમ એ અહીં વિચારાયું છે.

છે ? સ્વેદ્ય-બંધરૂપ પ્રકૃતિ અને પરોદ્ય-બંધરૂપ પ્રકૃતિ કેટલી કેટલી છે ? આ પ્રમાણે વિવિધ બાબતો અહીં વિચારાઈ છે. આમ બંધના સ્વામીની વિચારણાનું ઘોતક એવું આ બંધનું 'બંધસામિત્તવિચય' નામ સાર્થક છે. આમાં ૩૨૪ સૂત્ર છે. પહેલાં ૪૨ સૂત્રોમાં 'ઓઘ' એટલે કે કેવળ ગુણસ્થાનો મુખ્ય કથન છે જ્યારે બાકીનામાં 'આદેશ' અનુસાર એટલે 'માર્ગણા' અનુસાર ગુણસ્થાનોનું પ્રરૂપણ છે.

ચોથા બંધને પ્રારંભ પ્રથમ બંધની જેમ મંગલાચરણથી કરાયો છે. આમાં કૃતિ અને વેદના એ બે 'અનુયોગદ્વાર' છે પરંતુ વેદનાને અંગેનું કથન મુખ્ય અને વિશેષ વિસ્તારવાળું હોવાથી એના નામથી આ બંધ ઓળખાવાય છે.

કૃતિમાં ઐહારિક વગેરે પાંચ શરીરોની સંઘાતન અને પરિશાતનરૂપ કૃતિનું વર્ણન છે. વળી એમાં ભવના પ્રથમ અને અપ્રથમ સમયમાં રહેલા જીવોની કૃતિ, નો-કૃતિ અને અવક્રાવ્યરૂપ સંખ્યાઓનું પણ વર્ણન છે.

કૃતિના સાત પ્રકારો છે : (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) ગણના, (૫) ગ્રંથ, (૬) કરણ અને (૭) ભાવ આ પૈકી ગણના નામની કૃતિ વિષે અહીં મુખ્યપણે વિચારણા છે.

વેદનાનું વર્ણન નિમ્નલિખિત સોળ અધિકારપૂર્વક કરાયું છે:-

(૧) નિશ્લેષ, (૨) નય, (૩) નામ, (૪) દ્રવ્ય, (૫) ક્ષેત્ર, (૬) ક્ષણ, (૭) ભાવ, (૮) પ્રત્યય, (૯) સ્વામિત્વ, (૧૦) વેદના, (૧૧) અતિ, (૧૨) અનંતર, (૧૩) સન્નિકર્ષ, (૧૪) પરિમાણ, (૧૫) ભાગભાગાનુગમ અને (૧૬) અલ્પબહુત્વાનુગમ.

પાંચમા ખંડનો મુખ્ય વિષય 'બંધનીય' છે. એમાં ૨૩ પ્રકારની વર્ગણાઓનું વર્ણન છે અને આ ૨૩ પૈકી કર્મબંધને યોગ્ય વર્ગણાઓનું વિસ્તારથી નિરૂપણ છે. વર્ગણાઓના અધિકાર ઉપરાંત સ્પર્શ, કર્મ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરાયો છે. જેમકે સ્પર્શનું નિક્ષેપ, નય ઇત્યાદિ સોળ અધિકાર પૂર્વક વર્ણન કરી કર્મસ્પર્શનું પ્રયોજન દર્શાવાયું છે. એવી રીતે કર્મમાં નિક્ષેપાદિ સોળ અધિકારો દ્વારા (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) પ્રયોગ, (૫) સમવધાન, (૬) અધસ્, (૭) ઈર્યાપથ, (૮) તપ, (૯) ક્રિયા અને (૧૦) ભાવ એમ દસ પ્રકારનાં કર્મોનું વર્ણન છે.

પ્રકૃતિમાં પ્રકૃતિના પર્યાય તરીકે 'શીલ' અને 'સ્વભાવ'ને ઉદ્દેશ્ય કરી નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર પ્રકારોમાંથી કર્મ-દ્રવ્ય-પ્રકૃતિનું નિક્ષેપાદિ સોળ અધિકારો દ્વારા વિસ્તૃત વર્ણન છે.

છઠ્ઠા મહાબંધ' કિવા 'મહાધવલ' નામના ખંડમાં એના નામ પ્રમાણે બંધવિધાનના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એ ચારે બંધોનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

છબંડાગમ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૮)માં કહ્યું છે કે મહાધવલનો મૂળ ગ્રંથ સન્તકમ્મ (સં. સત્કર્મન્) છે. એમાં 'મહાકમ્મપચડિ'પા હુડનાં ચોવીસ અનુયોગદ્વારો પૈકી 'વેદના' ખંડ-ગત વેદના તેમ જ 'વર્ગણા' ખંડમાંનાં સ્પર્શ, કર્મ, પ્રકૃતિ, બંધનના બંધ અને બંધનીય એમ એકંદર છ (૧+૫) અનુયોગદ્વારોને છોડીને બાકીનાં અરાહનું વર્ણન છે.

મહાખંધનો પ્રકૃતિ-ખંધ પૂરતો વિભાગ હિંદી અનુવાદ ઈત્યાદિ સહિત 'ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી' તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭-માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ ખંડને અંગે સ્વતંત્ર મંગલાચરણ નથી પરંતુ ચોથા ખંડના મંગલાચરણ સાથે આનો સંબંધ સમજવાનો છે.

પહેલા પાંચ ખંડો મળીને 'જેટલું પરિમાણ થાય તેના કરતાં આ છઠ્ઠા ખંડ મહાખંધનું પરિમાણ લગભગ છ ગણું મોટું' છે. આથી તો આ મહાખંધ ઉપર આચાર્ય વીરસેને કેઈ ટીકા રચી નથી.

અત્યાર સુધીમાં મહાખંધની એક જ તાડપત્રીય પ્રતિ ઉપલબ્ધ થઈ છે. એ મૂડખિદ્રીમાં છે. એ 'કાનડી' લિપિમાં લખાયેલી છે. એ લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હોવાનું મનાય છે. એના ઉપરથી અન્ય પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરાવાઈ નહિ તેનું કૃણ એ આખું છે કે લગભગ ત્રણ ચાર હજાર શ્લોક જેટલું લખાણ ખવાઈ ગયું છે-નાશ પામ્યું છે. મહાખંધનો પ્રારંભ સત્તાવીસમા પત્રથી થાય છે અને એની પૂર્ણાહુતિ ૨૧૯મા પત્રે થાય છે.^૩ વચમાં ચૌદ પત્રો નાશ પામ્યાં છે.^૪

૧. છ હજાર શ્લોક જેટલું ગણાય છે.

૨-૩. પહેલાં ૨૬ પત્રોમાં "સત્કર્મ-પંચિકા" છે. એ છખંડાગમના અન્ય વિષયો પર પ્રકાશ પાડે છે. જુઓ મહાખંધ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૨).

૪. જુઓ ઉપયુક્ત પ્રસ્તાવના પૃ. (૩૩).

આ નાશ પામેલું લખાણ અન્યત્ર મળી શકે એવો સંભવ જણાતો નથી. મહામહેનતે અને વિશ્વના કલ્યાણની ભાવનાથી રચાયેલા ગ્રંથોની હાથપોથીઓ સડી ભય પરંતુ તેની અન્ય નકલ પણ જેની પાસે આ હાથપોથીઓ હોય તે કરાવે નહિ એ કંઈ જાતની શ્રુત-ભક્તિ અને સંરક્ષણ-વૃત્તિ કહેવાય ?

ઇન્દ્રનન્દિએ ધ્રુવાવતાર (૧લો. ૧૩૯)માં મહાખંધનું પરિમાણ ૩૦૦૦૦ જેટલું કહ્યું છે જ્યારે બ્રહ્મ હેમચન્દ્રે ૪૦૦૦૦નું કહ્યું છે. આ સંબંધમાં મહાખંધની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૨)માં સૂચવાયું છે કે ઉપલબ્ધ અક્ષરોને આધારે પ્રથમ ગણના કરાઈ હશે જ્યારે હેમચન્દ્રે સંક્ષિપ્ત કે સાંકેતિક અક્ષરોને (દા. ત. 'ઓરા'થી 'ઓરાલિય શરીર') પૂર્ણ માની ગણતરી કરી હશે.

નિખંધન ઇત્યાદિ— મહાખંધ પૂર્ણ થતાં ધવલાકારે નિખંધન ઇત્યાદિ અરાઠ અધિકારનું વર્ણન કર્યું છે તે કંઈ મૂળ છખંડાગમનો ભાગ નથી.^૧ ધવલાકારનું આ લખાણ 'ચૂલિકા' છે એવો ધવલામાં જ ઉલ્લેખ છે.^૨

પ્રણેતા — જૈન દર્શનમાં સાત કે નવ તત્ત્વો જે ગણવાય છે તે પૈકી 'ખંધ' તત્ત્વને લગતો આ 'મહાખંધ' ખંડ ખૂબ મોટો હોવા છતાં અને એ એક જ આચાર્યની — ભૂતખલિની કૃતિ હોવા છતાં એમાં પ્રણેતાનું નામ નથી. કદાચ એ એમની નિર્મોહતાનું સૂચક હશે.

૧. જુઓ છખંડાગમ (ભા. ૨)ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૩૧).

૨. એજન, પૃ. ૬૬.

ભાષા ઇત્યાદિ — મહાભંધની ભાષા જઇણ સોરસેણી (જૈન શૌરસેની) છે. આ ખંડ મુખ્યતયા ગદ્યમાં રચાયે છે. પ્રારંભમાં સોળ ગાથા છે. એવી રીતે સ્થિતિ-ખંધરૂપ અધિકારમાં બે ત્રણ ગાથા છે^૧

વિવરણ — ઇન્દ્રનિદએ શ્રુતાવતાર (પ્રલો. ૧૭૬)માં સૂચવ્યું છે કે (ખપ્પદેવે) મહાભંધ ઉપર પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૦૦૫ પ્રલોક જેવડી વૃત્તિ રચી હતી. આજે આ વૃત્તિ ઉપલબ્ધ હોય એમ જણાતું નથી.

ષટ્ખંડાગમ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૯)માં કહ્યું છે કે તુંબુલૂર આચાર્યે ‘મહાભંધ’ ઉપર સાત હજાર પ્રલોક જેવડી પંચિકા (૧ પંચિકા) રચી છે પરંતુ મહાભંધ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૨)માં તે એવો ઉલ્લેખ છે કે આ પંચિકાને મહાભંધ સાથે કરી સંબંધ નથી; એ કોઈ અન્ય ટીકા હશે.

કારંભના પ્રાચીન શાસ્ત્રલંકારમાં ‘પ્રતિકમણુ’ નામની એક પોથી છે. એમા ધવલ, મહાધવલ અને જયધવલની સાથે સાથે વિજયધવલનો ઉલ્લેખ છે^૨ તે એ શું છે ?

છખંડાગમ અને સર્વાર્થસિદ્ધ — છખંડાગમનાં અને ખાસ કરીને ‘જીવહાણુ’ નામના એના પહેલા ખંડનાં કેટલાંક સૂત્રો સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં સર્વાર્થસિદ્ધિમાં નજરે પડે છે. આની નોંધ આ ખંડના ધવલા સહિત છપાયેલા વિવધ ભાગોમાં દિપ્પણરૂપે

૧. જુઓ મહાભંધ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૩).

૨. એજન, પૃ. ૧૩.

અપાયેલી છે. એનો ઉપયોગ હવે પછી જે સર્વાર્થસિદ્ધિની આવૃત્તિ છપાય તેમાં થવો ઘટે. વિશેષમાં છખંડાગમના અંતમાં આ સંબંધમાં એક પરિશિષ્ટ અપાય તેા તે ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રણેતા — ધવલા (પૃ. ૬૭) પ્રમાણે સર્વ અંગો અને પૂર્વોનો એક દેશ પરંપરાથી ધરસેન આચાર્યને પ્રાપ્ત થયો. અષ્ટાંગ મહુનિમિત્તના પારગામી આ આચાર્ય 'સોરઠ' દેશમાં ગિરનાર (ગિરિનગર)ની ચંદ્રગુફામાં એક વેળા રહ્યા હતા ત્યારે ગ્રંથનો રખેને વિરહેદ થશે એવા ભયથી એમણે દક્ષિણપંથના આચાર્યો પર લેખ (પત્ર) મોકલ્યો. એમણે જે મુનિઓને મોકલ્યા. ધરસેને એમને લણાવ્યા અને એમના પુંપદંત અને ભૂતબલિ એવાં નામ પાડ્યાં. આ જે મુનિઓએ છખંડાગમ રચ્યો છે. તેમાં વીસ સૂત્રો અર્થાત્ સત્પ્રરૂપણાના વીસે અધિકાર પૂરતો ભાગ પુંપદંતે રચ્યો છે જ્યારે બાકીનો તમામ ભાગ—દ્રવ્યપ્રમાણાનુગમ યાને સંખ્યાપ્રરૂપણાથી માંડીને અવશિષ્ટ કૃતિ ભૂતબલિની રચના છે. આમ ૧૭૭ સૂત્રોમાં ગૂંથાયેલ સંતપરૂપણા (સત્પ્રરૂપણા) પૂરતો જ ભાગ પુંપદંતે રચ્યો છે જ્યારે બાકીનો સમગ્ર ગ્રંથ ભૂતબલિની કૃતિ છે. ધવલા (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૮)માં સૂચવાયા મુજબ છખંડાગમ યાને સત્કર્મપાહુડ છ હબ્બર સૂત્રોમાં રચાયેલ છે.

સમય — ધરસેનની ગુરુપરંપરા સુનિશ્ચિત સ્વરૂપે બાણુવામાં નથી. કેટલાક એમને માઘનન્દિ પછી થયા એમ કહે છે. આ ધરસેન વીરસંવત્ ૬૧૪, ૬૮૩ કે ૭૨૩ પછી થયા એમ ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખ મળે છે. આ આચાર્ય પાસેથી પુંપદંત અને ભૂતબલિએ પ્રસ્તુત છખંડાગમનું જ્ઞાન મેળવ્યું. આ બંનેમાં પુંપદંત મોટા છે એમ મનાય છે.

૧. જુઓ પદ્મખંડાગમ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫).

છખંડાગમનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય — ઇન્દ્રનન્દિએ શ્રતાવ-
તારમાં છખંડાગમ તેમ જ કસાયપાહુડ ઉપરની વિવિધ
ટીકાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરથી છખંડાગમ (ભા ૧)ની
પ્રસ્તાવનામાં આ ટીકાઓનો પરિચય અપાયો છે. એને
લક્ષીને હું અહીં થોડુંક કહું છું :—

(૧) પરિક્રમ—છખંડાગમ અને કસાયપાહુડ એ બંને
ગ્રંથોનો યોધ ‘ કુન્દકુન્દપુર ’ના પદ્મનન્દિ મુનિને ગુરુપરંપરાથી
થયો. એમણે છખંડાગમના પહેલા ત્રણ ખંડો ઉપર પરિક્રમ
નામની ટીકા બાર હજાર શ્લોક જેવડી રચી છે. આ ટીકા આજે
મળતી નથી ધવલામાં પરિક્રમમાંથી જે અવતરણો અપાયાં છે
એ તમામ પાઈયમાં હોવાથી અને એ ત્રણ જ ખંડ સાથે
સંબદ્ધ હોવાથી આ પરિક્રમ નામનું વિવરણ પાઈયમાં જ
હોવું જોઈએ અને તે પણ ત્રણ ખંડ પૂરતું એમ ઉપયુક્ત
પ્રસ્તાવનામાં સૂચવાયું છે. વિશેષમાં પ્રસ્તાવનાકારના મતે પદ્મનન્દિ
તે જ સુપ્રસિદ્ધ કુન્દકુન્દાચાર્ય છે અને એમનો સમય વિક્રમની
બીજી સદી છે.

ધવલામાં પરિક્રમને પરિક્રમસુત્ત કહેલું છે પરંતુ વૃત્તિનો
પણ કેટલીક વાર ‘ સૂત્ર ’ તરીકે ઉલ્લેખ જોવાય છે એમ કહી
એના સમર્થનાથે પ્રસ્તાવનાકારે યતિવૃષભનો જયધવલા
(મંગલાચરણ, ગા. ૮)માંનો ‘ વિત્તિસુત્તકતા ’ એવો ઉલ્લેખ
નોંધ્યો છે.

(૨) પદ્ધતિ—પદ્મનન્દિ પછી કાલાંતરે થયેલા શામકુંડ
નામના આચાર્યે છખંડાગમના છઠ્ઠા ખંડને છોડીને એના બાકીના
પાંચ ખંડો ઉપર તેમ જ કસાયપાહુડ ઉપર જે ટીકા રચી છે

તેને પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવાય છે. પ્રસ્તાવનાકારનું મંતવ્ય એવું છે કે આ કુન્દકુન્દ આચાર્યકૃત પરિક્રમરૂપ વૃત્તિસ્તુત્ર ઉપરની ટીકા હશે. આ ટીકા પણ પરિક્રમની જેમ જાર હજાર શ્લોક જેવડી છે. એ પાઇય, સંસ્કૃત અને કાનડી એમ ત્રણ ભાષામાં રચાયેલી છે. ધવલા કે જયધવલામાં આનો કોઈ ઉલ્લેખ હોય તો તે ભોવાળણુવામાં નથી. પદ્ધતિ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

શામકુંડ વિક્રમની ત્રીજી સદીમાં થયા છે એમ પ્રસ્તાવનામાં નિર્દેશ છે.

(૩) ચૂડામાણુ — શામકુંડ પછી થયેલા તુંબુલૂર નામના આચાર્યે છખંડાગમના છઠ્ઠા ખંડ સિવાયના બાકીના પાંચ ખંડો ઉપર તેમ જ કસાયપાહુડ ઉપર ટીકા રચી છે. આનું પરિમાણ ચોર્યાસી હજાર શ્લોક જેવડું છે. આની ભાષા કાનડી છે. અક્ષરકે કાનડી શબ્દાનુશાસનમા ચૂડામાણુ નામના તરવાર્થ-મહાશાસ્ત્રવ્યાખ્યાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ હશે, જો કે અહીં એનું પરિમાણ છનુ હજાર શ્લોક જેટલું દર્શાવાયું છે.

તુંબુલૂરનો સમય વિક્રમની ચોથી સદી છે એમ પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ છે.

(૪) પાંચકા — ઉપર્યુક્ત તુંબુલૂર આચાર્યે છખંડાગમના છઠ્ઠા ખંડ ઉપર એક વૃત્તિ પાઇયમાં રચી છે. આને પાંચકા કહે છે. આનું પરિમાણ સાત હજાર શ્લોકનું છે. આ પાંચકાનો ઉલ્લેખ ધવલા તેમ જ જયધવલામાં હોય એમ

૧. આ આચાર્ય તુંબુલૂરના રહેવાસી હોવાથી એમનું આ નામ થયું છે એમ મનાય છે.

લાગતું નથી તેમ જ મહાધવલના પરિચયમાં જે પંચિકાનો ઉલ્લેખ છે તે જ આ હુશે એમ ધવલા (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૯)માં કહ્યું છે.

(૫) સામંતભદ્રી ટીકા — તુંબુલૂર આચાર્ય પછી સમન્તભદ્ર થયા એ તાકિકાર્કે છખંડાગમના પહેલા પાંચ ખંડો ઉપર ઉડતાલીસ હજાર શ્લોક જેવડી સુંદર અને મૃદુલ સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. આ ટીકા વિષે પણ ધવલા કે જયધવલામાં કશો ઉલ્લેખ જણાતો નથી.

સમન્તભદ્રનો સમય વિક્રમની પાંચમી સદી છે એમ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.

(૬) વિયાહપણ્ણતિ — શુભનન્દિ અને રવિનન્દિ નામના એ મુનિઓ પાસે અભ્યાસ કરનાર અપ્પદેવગુરુએ છખંડાગમના પ્રથમ પાંચ ખંડો ઉપર વિયાહપણ્ણતિ નામની ટીકા રચ્યા આદિ છઠ્ઠા ખંડ ઉપર ૮૦૦૫ શ્લોક જેવડી ટીકા રચી છે. એમણે કસાયપાહુડ ઉપર મહાટીકા રચી છે. છખંડાગમના પાંચ ખંડો અને કસાયપાહુડની ટીકાનું પરિમાણ સાઠ હજાર શ્લોક જેવડું છે.

અપ્પદેવગુરુનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી અને આઠમી સદીનો વચગાળાનો છે એમ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.

આમ કુંદકુંદ, શામકુંડ, તુંબુલૂર, સમન્તભદ્ર અને અપ્પદેવગુરુ દ્વારા જે ટીકાઓ કમશા રચાઈ તે હજી સુધી તો કોઈ સ્થળેથી મળી આવી નથી.

ધવલા — ઇન્દ્રનન્દિકૃત શ્રુતાવતાર પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત વિયાહ-પણ્ણતિના આધારે આ ટીકા રચાઈ છે. ધવલાની પ્રચલિત

એતાં જણાય છે કે એલાચાર્યની કૃપાથી આચાર્ય વીરસેને શકસંવત્ ૭૩૮માં એટલે કે ઇ. સ. ૮૧૬માં આ પૂર્ણ કરી. આ પ્રશસ્તિમાં ટીકાનું નામ ધવલા અપાયું છે. વિશેષમાં આમાં ધવલાની પૂર્ણાહુતિના સમયને લગતી કેટલીક ખાખતો અપાઈ છે કે જે ઉપરથી એની લગ્નકુંડળી ઉપયુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૫)માં અપાઈ છે.

ધવલાનું પરિભાષ્ય ખોત્તર હજાર શ્લોક જેવડું છે. વીસ વર્ષમાં જ્યઘવલાના સાઠ હજાર શ્લોક રચાયા છે એમ માનતાં દર વર્ષે ૩૦૦૦ શ્લોક જેટલી રચના સરેરાશ ગણાય. એ હિસાબે ધવલાનો પ્રારંભ શકસંવત્ ૭૧૪માં થયો હશે એમ કહેવાય.

નામની સકારણતા — ધવલા નામ શાથી રખાયું એ ખાખત વિવિધ અટકળો કરાય છે: (૧) એ ધવલ પક્ષમાં પૂર્ણ થઈ એથી એમ હોય. (૨) એ અમોલ્લવર્ષ પહેલાના કે જેને ‘અતિશય-ધવલા’ એવી ઉપાધિ હતી તેના રાજ્યના પ્રારંભમાં સમાપ્ત થઈ એથી આ નામ થોળાયું હોય. (૩) ધવલા ટીકાનો પ્રસાદ ગુણ જણાવવા આ નામ રખાયું હોય.

આ ટીકાનો લગભગ એક તૃતીયાંશ ભાગ પાઈયમાં-જઈણ સોરસેણી (જૈન શૌરસેની)માં અને બાકીનો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે. આ સંપૂર્ણ ટીકા મળે છે અને મૂળ સહિત એ ક્રમશઃ પ્રકાશિત થાય છે. સાથે સાથે આ ટીકાનો હિંદી અનુવાદ તેમ જ વિશિષ્ટ ટિપ્પણો, પરિશિષ્ટો અને સમુચિત પ્રસ્તાવના વડે આ સંપાદન વિભૂષિત બને છે.

ધવલાના આધારે ગોમ્મટસારની રચના થઈ છે અને એ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં ધવલાનો અભ્યાસ મંદ પડી ગયો હતો.

હાથપોથી — મૂડબિદ્રીની તાડપત્રીય હાથપોથી ઉપરથી ખીજી નકલો થઈ છે એટલે આ એક જ હાથપોથી ધવલા માટેનું સ્વતંત્ર સાધન છે.

મૂળ—દ્વિદ્વિવાયનો મુખ્ય વિભાગ ‘પુન્વગય’ (સં. પૂર્વગત) તરીકે ઓળખાય છે. એના ચૌદ વિભાગો છે. એ દરેકને ‘પુન્વ’ (સં. પૂર્વ) કહે છે. ખીજા પુન્વનું નામ અગ્ગાયણીય (સં. અગ્રાયણીય) છે. એમાં ચૌદ અધિકાર છે. શ્વેતાંબરો એને ‘વત્થુ’ સં. વસ્તુ) કહે છે. ચોથા અધિકારનું નામ ચયણલદ્ધિ (સં. ચયનલબ્ધ) છે. એમાં વીસ પાહુડ છે. તેમાં ચોથાનું નામ કમ્મપયડિ છે એને ‘વેયણાકસિણુ’ (સં. વેદનાકૃત્સ્તન) પણ કહે છે. ૧ એના કૃતિ, વેદના ઇત્યાદિ ચોવીસ અણુઓગદાર (અનુઓગદાર) છે. એ ચોવીસ વડે છખંડાગમના વેયણા, વગ્ગણા, ખુદાખંધ અને મહાખંધ એ ચાર ખંડો નિષ્પન્ન થયા છે જ્યારે આ ૨૪ અણુઓગદારમાંના ‘ખંધણુ’ (ખંધન) નામના અણુઓગદારના ચાર પ્રકારો પૈકી ‘ખંધવિધાન’ નામના પ્રકારથી જીવદ્દાણુના મોટા ભાગની તેમ જ ખંધસામિત્તવિચયની એમ ખીજા એ ખંડની રચના થઈ છે. આનો ખ્યાલ કોષ્ટક દ્વારા છખંડાગમ (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૨-૭૪)માં અપાયો છે.

દિગંબરોની માન્યતા મુજબ છખંડાગમ અને કસાયપાહુડ એ બંનેનો દ્વિદ્વિવાય સાથે સીધો સંબંધ છે એટલે કે દ્વિદ્વિવાયના આધારે આની રચના થયેલી છે.

૧. જુઓ પટ્ખંડાગમ (ભા. ૨)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૬).

૪. સ. ૧૯૩૯માં ધવલા સહિત છખંડાગમનો પ્રથમ ભાગ “જૈન સાહિત્યોદ્ધાર કુંડ કાર્યાલય,” અમરાવતી (વરાહ Berar) થી પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં જીવદ્વાજીગત “સંતપરૂવણા”નો એક અંશ છપાયો છે.

ખીજો ભાગ આ જ કાર્યાલય તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થયો છે. એમાં છખંડાગમનું એકે સૂત્ર નથી અર્થાત્ ધવલારૂપ ટીકા જ છે. આની આઠ પાંક્તિમાં સૂચવાયા મુજબ પ્રથમ અંશ એ સંતસુતનું એટલે કે સતપરૂવણાસૂત્રનું વિવરણ છે. એ પૂરું થયું હોવાથી પ્રરૂવણા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે. ગુણસ્થાન, જીવસમાસ, પર્યાપ્તિ, પ્રાણ, સંજ્ઞા, ગતિ વગેરે ૧૪ માર્ગણા અને ઉપયોગ એમ વીસ પ્રરૂવણા છે તે પૈકી પ્રાણ, સંજ્ઞા અને ઉપયોગ એ ત્રણ સિવાયની બાકીની પ્રથમ ભાગમાં કહેવાઈ ગઈ છે એટલે અહીં આ ત્રણનો જ વિચાર કરાયો છે. આ સમગ્ર અધિકાર પૂર્ણ થતાં “સંતપરૂવણા” પૂર્ણ થાય છે અને સાથે સાથે ખીજો વિભાગ પણ પૂરો થાય છે. આ ખીજા ભાગનું નામ સંપાદકે ‘સંત-પરૂવણા-આલાપ’ રાખ્યું છે. આ ખીજા ભાગગત ધવલા (પૃ. ૭૮૮)માં પિંડિયા નામની કોઈ કૃતિના ઉલ્લેખપૂર્વક એક અવતરણ અપાયું છે.

ત્રીજો ભાગ ઉપર્યુક્ત કાર્યાલય તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૧માં બહાર પડ્યો છે. એનું નામ દ્વવપમાણાજીગમ રખાયું છે. આ જીવદ્વાજીનો એક ભાગ છે. એમાં એકંદર ૧૯૨ સૂત્રો છે. આ દ્વારા ગુણસ્થાનો અને માર્ગણાઓને આશ્રીને કયાં કેટલા જીવો હોય એનો વિચાર કરાયો છે. આમ કરતી વેળા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એમ ચારે પ્રકારે પ્રમાણ કામમાં લેવાયાં છે. આને અંગેના ધવલાના કેટલાક પ્રસંગો સમજાવવા માટે ટિપ્પણોમાં

ખીજગણિતનો આશ્રય લેવાયો છે. આ ભાગમાં ધવલામાંથી ગણિતને અંગે કેટલીક માહિતી મળે છે.

ખીજ ભાગની જેમ આ ત્રીજ ભાગમાં પણ ધવલામાં પિંડિયાના નામોલ્લેખપૂર્વક એમાંથી એક ગાથા અવતરણરૂપે અપાઈ છે.

આ ત્રીજ ભાગમાં ધવલા (પૃ. ૬૪)માં ઉત્તર-પડિવત્તિ (ઉત્તર-પ્રતિપત્તિ) અને દક્ષિણ-પડિવત્તિ (દક્ષિણ-પ્રતિપત્તિ) એવા પ્રયોગ છે.^૧ આ બે સંજ્ઞા મતાંતરો માટે વપરાઈ છે.

દ્વવપમાણાલુગમના સાતમા સૂત્રમાં 'પૃથક્ત્વ' એ અર્થમાં 'પૃથક્ત' શબ્દ વપરાયો છે. ધવલા (પૃ. ૮૬ માં) એનો અર્થ ત્રણથી અધિક અને નવથી નીચે એમ કરાયો છે.

ઉપર્યુક્ત કાર્યાલય તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં જે થોથો ભાગ ખહાર પડાયો છે તેમાં જીવદ્વારને લગતી અન્ય ત્રણ પ્રરૂપણા નામે ખેત્તાલુગમ (ક્ષેત્રાનુગમ), ફ્રાસણાલુગમ (સ્પર્શાનુગમ) અને કાલાલુગમ (કાલાનુગમ) રજૂ કરાયેલ છે. આ ત્રણમાં અનુક્રમે ૬૨, ૧૮૫ અને ૩૪૨ સૂત્ર છે. ખેત્તાલુગમમાં જીવોના નિવાસ અને વિહારાદિ સંબંધી ક્ષેત્રનું માપ દર્શાવાયું છે. ફ્રાસણાલુગમમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણસ્થાનમાં રહેલા જીવો તથા ગતિ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગસ્થાનવાળા જીવો ત્રણે કાળમાં કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે એ હકીકત અપાઈ છે. કાલાલુગમમાં પણ પૂર્વોક્ત પ્રરૂપણાની જેમ એવ અને આદેશની અપેક્ષાએ કાળનો

૧. આ પ્રયોગો વિષે થોડીક ચર્ચા આ ત્રીજ ભાગની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૫-૧૬)માં કરાઈ છે.

નિશ્ચય કરાયો છે. જીવ કયા ગુણસ્થાનમાં અને કયા માર્ગણા-સ્થાનમાં જન્મન્યથી તેમ જ ઉત્કૃષ્ટથી કેટલો કાળ રહે એ બાબત વિચારાઈ છે.

ત્રણે પ્રરૂપણા ધવલામાં વિસ્તારથી સમજવાઈ છે, વિશેષમાં પ્રસ્તાવનારૂપે પ્રારંભમાં “ધવલાનું ગણિત” એ નામનો ડો. સિંહુનો અંગ્રેજીમાં મનનીય લેખ છે. હિંદી પ્રસ્તાવનામાં સૂત્ર શેને કહેવાય એ બાબત ચર્ચા ઇખંડાગમ કે કસાયપાહુડ પણ ભગવદ્વ્યાસારાહણા પ્રમાણે સુત્ર (સૂત્ર) નથી એમ પ્રાંતપાદન કરાયું છે. વિશેષમાં આ બે કૃતિઓ કે એની ધવલા વગેરે ટીકાનું પઠન-પાઠન ગમે તે મનુષ્યને પણ કરવાનો અધિકાર છે એમ સૂચવાયું છે. આવકોથી આ ન ભણાય કે ભણાવાય એ વાત ગલત છે એમ કહેવા માટે બે વાત દર્શાવાઈ છે : (૧) “અધિકાર નથી” એમ કહેનારા અંચકારો ઇ. સ.ની ખારમી સદીની પછીના છે અને (૨) એમનું કથન સૂત્ર શેને કહેવાય એ બાબત નિર્ણયાત્મક નથી. પુષ્પદન્તે ધવલ અને જયધવલને ‘સિદ્ધાંત’ કહેલ છે પણ તે એક સામાન્ય કથન છે, નહિ કે સૈદ્ધાંતિક.

ઉપર્યુક્ત કાર્યાલય તરફથી પાંચમો ભાગ પણ ઇ. સ. ૧૯૪૨માં જ પ્રસિદ્ધ કરાયો છે. એમાં અંતરાણુગમ, ભાવાણુગમ અને અપાખહુગાણુગમ એમ બાકીની ત્રણ પ્રરૂપણાને સ્થાન અપાયું છે. એમાં અનુક્રમે ૩૬૭, ૯૩ અને ૩૮૨ સૂત્રો છે. ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રરૂપણામાં ઓઘ અને આદેશની અપેક્ષાએ વિચાર કરાયો છે. ‘ભાવ’થી ઔદયિક આદિ પાંચ લેવાયા છે. પ્રસ્તાવનામાં “ધવલાનું ગણિત” એ અંગ્રેજી લેખનો હિંદી અનુવાદ અપાયો છે. વિશેષમાં ઔદ ગુણસ્થાનોને લક્ષીને જીવોનાં અંતર, ભાવ

અને અદ્યપખહુત્વને લગતું કોષ્ટક અપાયું છે. માર્ગણા-સ્થાનોને અંગે પણ આ ત્રણ ખાખતો કોષ્ટકપૂર્વક રજૂ કરાઈ છે.

ઇ. સ. ૧૯૪૩માં ઉપર્યુક્ત કાર્યાલય તરફથી ધવલા સહિત છઠ્ઠો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરાયો છે. એનું 'ચૂલિયા' (ચૂલિકા) એવું નામ ધવલાકારે સૂચવ્યું છે. આ જીવદ્વાણનો અંતિમ ભાગ છે. આ રીતે આ 'ચૂલિયા' છે. આના નવ અવાંતર વિભાગો અને એ પ્રત્યેકની સૂત્રસંખ્યા હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :-

નામ	સૂત્રસંખ્યા
૧ પચડિસમુક્ષિત્તણુ (પ્રકૃતિ-સમુક્ષિતર્તન)	૪૬
૨ ઠાણુસમુક્ષિત્તણુ (સ્થાન-સમુક્ષિતર્તન)	૧૧૭
૩ પઠમમહાહંડય (પ્રથમ-મહાહંડક)	૨
૪ વિદ્વિયમહાહંડય (દ્વિતીય-મહાહંડક)	૨
૫ તદ્વિયમહાહંડય (તૃતીય-મહાહંડક)	૨
૬ ઉક્કરસાંઠિદિખંધ (ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિ-ખંધ)	૪૪
૭ જહુણુણુઠિદિ (જઘન્ય-સ્થિતિ)	૪૩
૮ સમ્મત્તુપ્પત્તિ (સમ્યક્ત્વોત્પત્તિ)	૧૬
૯ ગદ્વિયાગદ્વિય (ગતિકાગતિક)	૨૪૩.

પહેલા વિભાગમાં કર્મની આઠ મૂળ પ્રકૃતિ અને એની ૧૪૮ ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો અધિકાર છે. બીજા વિભાગમાં પ્રત્યેક મૂળ કર્મ પ્રકૃતિની કેટલી ઉત્તર પ્રકૃતિઓ એક સાથે ખંધાય છે અને એનો ખંધ કયાં કયાં ગુણુસ્થાનોમાં સંભવે છે એ હુકીકત છે.

પહેલી વાર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરનાર તિર્યંચ અને મનુષ્યને ઉદ્દેશીને કંઈ પ્રકૃતિઓ બંધને યોગ્ય છે એ પ્રથમ મહાહંડકમાં દર્શાવાયું છે. એવી રીતે બીજા મહાહંડકમાં દેવો અને પહેલી છ નરકના જીવોનો અને ત્રીજામાં સાતમી નરકના જીવોનો વિચાર કરાયો છે.

કર્મોની અધિકમાં અધિક સ્થિતિ અને આ(અ)બાધા-કાળ વિષે છઠ્ઠા વિભાગમાં નિરૂપણ છે જ્યારે સાતમામાં જલ્પન્યથી સ્થિતિ અને આ(અ)બાધા-કાળનું નિરૂપણ છે.

આઠમામાં સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનો અધિકાર છે. આના ઉપર ધવલામાં વિસ્તૃત, ગંભીર અને સૂક્ષ્મ વિવેચન છે. પ્રસ્તાવનાકારના મત મુજબ અન્યત્ર એવું વિવેચન નથી; સંલિપસારનું વિવેચન પણ આની અપેક્ષાએ બહુ સ્થૂળ છે.

સંસારી આત્માની ગતિ અને આગતિનો વિચાર નવમા વિભાગમાં કરાયો છે. આનાં પહેલાં ૪૩ સૂત્રમાં જિનપ્રતિમાનું દર્શન, ધર્મનું શ્રવણ, જાતિસ્મરણ અને વંદના એ ત્રણ કારણોમાંથી કયા કયા કારણ દ્વારા અને કયારે નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવને સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવે છે એ હકીકત ચર્ચાઈ છે. આ સમગ્ર વિષય પ્રસ્તાવનામાં કોષ્ટક દ્વારા રજૂ કરાયો છે.

ધવલા (પૃ. ૮-૯)માં 'અવયવિષ્ટિ એવો પ્રયોગ છે. એ પાઠ્યની દૃષ્ટિએ અસાધારણ ગણાય. ધવલામાં પૃ. ૪૧૪માં કેવલજ્ઞાનીના યોગ-નિરોધનો જે ક્રમ દર્શાવાયો છે તે અન્યત્ર જણાતો નથી એટલી એની વિલક્ષણતા છે.^૨

૧. જુઓ સૂત્ર ૩૭.

૨. જુઓ પરિશિષ્ટ (પૃ. ૪૯.)

ઇ. સ. ૧૯૪૭માં છાંડાગમનો આઠમો ભાગ નામે 'બંધસ્વામિત્વવિચય' એને લગતી ધવલા ટીકા સહિત ઉપર્યુક્ત કાર્યાલય તરફથી પ્રકાશિત થયો છે. સંતપરવણા (પૃ. ૧૨૭) પ્રમાણે પ્રકૃતિ-બંધના મૂળ અને ઉત્તર બે ભેદો પૈકી ઉત્તર-પ્રકૃતિ-બંધના 'એકૈકોત્તર-પ્રકૃતિબંધ' અને 'અવોગાઠ-ઉત્તર-પ્રકૃતિબંધ' એવા બે પેટાભેદ પડે છે,^૧ તેમાં પ્રથમ પેટાભેદના સમુક્તીર્તન વગેરે બે ૨૪ અનુયોગદ્વાર છે તેમાંના બારમો અનુયોગદ્વાર તે 'બંધસ્વામિત્વવિચય' છે. આ ત્રીજા બંડની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે.

ધવલામાં આ બંડના સૂત્રોને 'દેશામર્શક' માની એના કર્તાએ બંધનો વ્યુત્પદ્ધિ ઇત્યાદિ ત્રેવીસ પ્રશ્નો ઉઠાવી એનું સમાધાન કર્યું છે. આનો ખ્યાલ "વિષય-પરિચય"માં અપાયો છે.^૨ વિશેષમાં 'બ-ધોદય-તાલિકા' નામથી એક મોટું કોષ્ટક રજૂ કરાયું છે.

ઉપર્યુક્ત કાર્યાલય" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૯માં છાંડાગમનો નવમો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં 'વેચણા' નામના ચોથા બંડનો પ્રારંભ કરાયો છે. કુમ્ભપયડિપાહુડનાં ૨૪ અણુઓગદ્વારમાંથી પહેલાં બે નામે કઈ (કૃતિ) અને વેચણા

૧. ૩૪ સાન્તર-બંધી, ૫૪ નિરંતર-બંધી, ૩૨ સાન્તર-નિરંતર-બંધી તેમ જ ૪૭ દ્વિવબંધી પ્રકૃતિઓ અહીં ગણવાઈ છે. વિશેષમાં ગતિ-સંયુક્ત, ગતિ-સ્વામિત્વ, અખાન, સાદિ બંધ, અનાદિ બંધ, દ્વિવ બંધ, અધુવ બંધ ઇત્યાદિ બાબતો વિચારાઈ છે.

૨. આ હકીકત આ બંડ અંગેની ધવલા (પૃ. ૨)માં પણ દર્શાવાઈ છે.

(વેદના) એ એ જ દ્વારની પ્રરૂપણા થોથા ખંડમાં આવે છે. અહીં તો રૂઢા પહેલું જ અનુયોગદ્વાર ધવલા ટીકા સહિ છપાયું છે. પ્રારંભમાં ૪૪ સૂત્રો મંગળરૂપે અપાયાં છે. ધવલાકારના મતે એના પ્રણેતા ગૌતમસ્વામી છે. આ જ સૂત્રો ધરસેનકૃત જોષિપાહુડનાં પણ નજરે પડે છે. ૪૬મ સૂત્રમાં કૃતિના નામ કૃતિ ઇત્યાદિ સાત લેહોનું વર્ણન છે. અંતમાં ઔદારિકાદિ પાંચ શરીરોનાં સંઘાતન અને પરિશાતનનો વિચાર કરાયો છે. ધવલામાં મહાવીરસ્વામીને અંગે કેટલીક હકીકત છે. જેમકે એમનો ગર્ભાવતરણુ—કાળ ઇત્યાદિ. મહાવીર-સ્વામીને કેવલજ્ઞાન થયું ત્યાર પછી છાસઠ દિવસ સુધી તીર્થ ન સ્થપાયું અને દિવ્ય ધ્વનિની પ્રવૃત્તિ ન થઈ કેમકે એટલ દિવસ સુધી ગણુધરનો અભાવ હતો એ વાત અહીં કહેવાઈ છે.

૧ કસાયપાહુડ અને એનાં વિવરણો

પ્રણેતા — ધરસેન આચાર્યના લગભગ સમકાલીન ગુણુધર આચાર્યે કસાયપાહુડ (સં. કષાયપ્રાભૃત) ૧૮૦ ગાથામાં રચ્યું છે.

વિવરણ — કસાયપાહુડનું વ્યાખ્યાન આચર્ય મંદુ અને નાગહસ્તિએ કર્યું અને યતિવૃષભ આચાર્યે ચૂણિસૂત્ર રચ્યું. એના ઉપર શામકુંડે પદ્ધતિ રચી. 'ચૂણિસૂત્ર' ઉપર વીરસેન આચાર્યે ટીકા લખવી શરૂ કરી પરંતુ એ વીસ હજાર શ્લોક-જેવડી લખાતાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો અને એ અપૂર્ણ ટીકા

૧. કસાયપાહુડ જ્યધવલા ટીકા સાથે કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અત્યાર સુધીમાં એ ભાગ બહાર પડ્યા છે. કસાયપાહુડ અંગે અપદેવે રચેલી ઉચ્ચારણા-વૃત્તિનો મોટો ભાગ ઉદ્ધત સ્વરૂપે જ્યધવલામાં જોવાય છે. જુઓ કસાયપાહુડસુત્તાની પ્રસ્તાવના (પૃ ૨૭).

એમના શિષ્ય જિનસેન આચાર્યે ચાલીસ હજાર શ્લોક જેટલું લખાણ તૈયાર કરી પૂર્ણ કરી. આ એ કટકે ચેત્તયેલી ટીકા શકસંવત્ ૭૫૯માં પૂર્ણ થઈ. આ ટીકાનું નામ જયધવલા છે અને એનું સમગ્ર પરિમાણ ૬૦૦૦૦ શ્લોક જેવડું છે.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ અપ્પદેવે છબંડાગમના છ ચે ખંડો ઉપર ટીકા રચ્યા બાદ કસાયપાહુડ ઉપર પાંચમાં ટીકા રચી હતી. આ ટીકાઓ(?)નું પરિમાણ ૬૦૦૦૦ શ્લોક જેવડું છે.

મૂળ— કસાયપાહુડનો આધાર નાણુપવાય નામના પાંચમા પુંવ (પૂર્વ)ના દસમા વસ્તુ(વસ્તુ)નું ત્રીજું પાહુડ નામે 'પેન્નજ્જોસ' છે.

લખિંધસાર (ક્ષપણાસારગર્ભિત)ની 'પરમ શ્રુતપ્રભાવક મંડલ' તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૬માં છપાયેલી આવૃત્તિની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧)માં પં મનોહરલાલ શાસ્ત્રીએ આ કૃતિને અંગે નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

“યહ ગ્રંથ શ્રીચામુંડરાય રાજાકે પ્રશ્નકે નિમિત્તસે શ્રીનેમિચદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તીને બનાયા હૈ જો કિ કષાયપ્રામૃત નામા જયધવલ સિદ્ધાંતકે પંદ્રહ અધિકારોસે પશ્ચિમસ્કંધ નામકે પંદ્રહવે અધિકારકે અભિપ્રાયસે ગર્ભિત હૈ । ”

કસાયપાહુડનો સુણિણુસુત્ત અને જયધવલા સાથે જે પ્રથમ વિભાગ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે તેની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૦)માં કહ્યું છે કે કસાયપાહુડ એ નામ કેવળ મૂળ કૃતિને જ માટે ન વપરાતાં એના ઉપરના યતિવૃષ્ણકૃત સુણિણુસુત્ત તેમ જ એને અંગેની ઉચ્ચારણાચાર્યની ઉચ્ચારણાવૃત્તિ માટે પણ વપરાયું છે કેમકે આ બંને વિવરણો મૂળ કૃતિનાં અવિભાજ્ય અંગ જેવાં બની ગયાં છે.

૨૮૪ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઢ ગ્રન્થો

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખ પૂર્ણ કરાય છે એટલે અંતમાં એ વાતનો નિર્દેશ કરી વિરમીશ:—

(૧) પાઘય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્યમાં પૃ. ૧૬૦ ને ૧૬૧માં છબ્બાગમ અને કસાયપાહુડ વિષે, પૃ. ૧૫૭-૧૬૧, ૧૬૩ ને ૧૬૪માં જયધવલાને અંગે અને પૃ. ૧૫૭, ૧૬૦-૧૬૩ અને ૧૭૭માં ધવલા પરત્વે છૂટીછવાઈ નોંધ મેં લીધાં છે.

(૨) આ લેખમાં જે કંઈ ત્રુટિ જણાય તે દૂર કરવા વિશેષજ્ઞોને મારી સાદર વિજ્ઞાપિ છે.

— દિગંબર જૈન (વ. ૪૪, અં. ૮ અને ૯)

—

તૃતીય ખંડ : પ્રકીર્ણક વિષયો

[૨૨]

સૈદ્ધાન્તિકો અને કાર્મગ્રન્થિકો વચ્ચેના મતભેદો

જીવનનાં મુખ્ય બે પાસાં છે : (૧) દાર્શનિક માન્યતા અને (૨) ચારિત્રપાલન. પ્રથમ પાસા પરત્વે લિન્ન લિન્ન દર્શનોમાં મતભેદો હોય અને છે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ એક જ દર્શનના અનુયાયીઓમાં પણ કેટલીક વાર મતભેદો-ભેદો ઓછા પ્રમાણમાં જોવાય છે તે એક રીતે આશ્ચર્યજનક ગણાય.

જૈનોના શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર અને યાપનીય એમ ત્રણ વર્ગ ગણાય છે. કોઈ કોઈ વિદ્વાન વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિને 'યાપનીય' ગણે છે. એમણે તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (અ. ૮, સૂ. ૨૬)માં સમ્યક્ત્વ, હ્રાસ્ય, રતિ અને પુરુષવેદને પુણ્ય પ્રકૃતિઓ કહી છે પરંતુ અત્યાર સુધીમાં અન્ય ઉપલબ્ધ શ્વેતાંબરીય કે દ્વિગંબરીય ગ્રન્થોમાં તે આ જાતનું કથન નથી.

યાપનીયો આજે નથી તેમ જ એમનું સાહિત્ય પણ બહુ જ થોડું ઉપલબ્ધ છે એટલે આપણે અહીં તે શ્વેતાંબરો અને દ્વિગંબરોનો જ વિચાર કરવાનો હોય તેમ છતાં આ લેખ શ્વેતાંબરોમાં જે મતભેદો જોવાય છે તે પૂરતો જ હોઈ શ્વેતાંબરો અને દ્વિગંબરોનાં કર્મવિષયક મંતવ્યોમાં સામ્ય અને વૈષમ્યની ખાખતો અત્ર જતી કરાય છે. એ જેમને જાણવી હોય તેમણે ચૌથા કર્મગ્રન્થનું પ્રથમ પરિશિષ્ટ (પૃ. ૨૩૩-૨૩૮) જોવું. એ અમુક અંશે તેા ઉપયોગી થઈ પડશે.

દેવેન્દ્રસૂરિએ સૈદ્ધાન્તિકો અને કાર્મગ્રન્થિકો એવા શ્વેતાંબરોના

એ વર્ગો પાડ્યા છે તેમાં સૈદ્ધાન્તિકોનો નિર્દેશ એ નામે કર્યો છે. ૧ સાથે સાથે એમનાં મંતવ્યને આગમાભિપ્રાય, સિદ્ધાન્તાભિપ્રાય, સૈદ્ધાન્તિક મત તેમ જ સુચમય તરીકે ઓળખાવ્યાં છે, ૨ કાર્મગ્રન્થિકોનો તો કેવળ એ જ નામે ઉલ્લેખ છે. ૩ આ એ વર્ગોનાં નામની સાન્વર્થતા ઇત્યાદિ વિષે કોઈએ પ્રકાશ પાડ્યાનું બાણવામાં નથી. એથી હું એ સંબંધમાં હાલ તુરત નીચે મુજબ અનુમાન કરું છું અને એની ચકાસણી વગેરેનું કાર્ય તજ્જ્ઞોને બાળાવું છું:—

સૈદ્ધાન્તિકો એટલે દ્વિઠ્ઠવાય કે એના કર્મવિષયક અંશો સિવાયના આગમોને અનુસરનારા અને કાર્મગ્રન્થિકો એટલે દ્વિઠ્ઠવાયનાં પુન્વ ૨, ૫ અને ૮ને અનુસરનારા.

દેવેન્દ્રસૂરિએ છાસીઈની નિમ્નલિખિત ૪૯મી ગાથામાં કહ્યું છે કે ‘સાસ્વાહન’ અવસ્થામાં સમ્યગ્જ્ઞાન, વૈક્રિય અને આહારક એ એ શરીર બનાવતી વેળા ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ તેમ જ એકેન્દ્રિયોને ‘સાસ્વાહન’ ગુણુસ્થાનનો અભાવ એ ત્રણ બાબતો શ્રુતમત અર્થાત્ સિદ્ધાન્તસંમત હોવા છતાં પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં એનો અધિકાર નથી:—

૧. જુઓ સયગ (ગા. ૫૬)ની સ્વોપણ ટીકા (પૃ. ૫૭).

૨. જુઓ અનુક્રમે કમ્મતથય (ગા. ૨)ની સ્વોપણ ટીકા પૃ. ૭૪), સયગ (ગા. ૬૮)ની સ્વોપણ ટીકા (પૃ. ૧૩૨), સયગ (ગા. ૪૮)ની સ્વોપણ ટીકા (પૃ. ૪૬) અને છાસીઈ (ગા. ૪૯)ની સ્વોપણ ટીકા (પૃ. ૧૮૧)

૩. જુઓ કમ્મતથય (ગા. ૨)ની સ્વોપણ ટીકા (પૃ. ૭૪), છાસીઈ (ગા. ૪૮)ની સ્વોપણ ટીકા (પૃ. ૧૮૧) તેમ જ સયગ (ગા. ૪૮, ૫૬ અને ૯૮)ની સ્વોપણ ટીકાનાં અનુક્રમે પૃ. ૪૬, ૫૭ અને ૧૨૩.

“ સાસણભાવે નાણ ચિલઘ્વગાહારગે ડરલમિસ્સં ।

નેગિન્દિસુ સાસાણો નેહાહિગયં સુયમયં પિ ॥ ૪૯ ॥ ”

આમ સૈદ્ધાન્તિકો અને કાર્મગ્રન્થિકો વચ્ચે જે કેટલાક મતભેદો છે એવા ત્રણ મતભેદો અત્ર દર્શાવાયા છે. વિસ્તારથી કહું તો સિદ્ધાન્તમાં દ્વિતીય ગુણસ્થાનવર્તી જીવોમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ માન્યાં છે, નહિ કે અજ્ઞાન જ્યારે કાર્મગ્રન્થિકોએ એને ‘અજ્ઞાન’ માન્યાં છે, નહિ કે જ્ઞાન આમ મતભેદ પડવાનું કારણ એ છે કે સિદ્ધાન્ત મુજબ દ્વિતીય ગુણસ્થાનમાં રહેલા જીવો મિથ્યાત્વાભિમુખ છે પણ મિથ્યાત્વી નથી અર્થાત એનામાં થોડુંક પણ સમ્યક્ત્વ છે કે તેને લઈને એની અંશતઃ વિશુદ્ધિ છે એટલે એ જીવોનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે. કાર્મગ્રન્થિકોનું માનવું એ છે કે દ્વિતીય ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને કે મિથ્યાત્વી નથી પરંતુ મિથ્યાત્વાભિમુખ છે એટલે કે એનામાં અશુદ્ધિ વિશેષ છે એટલે એનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન નથી પણ અજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વાભિમુખતાનું તાત્પર્ય એ રીતે વિચારી શકાય તેમ હોઈ આ મતભેદ ઉપસ્થિત થયો છે. ગોમ્મટસારમાં કાર્મગ્રન્થિકોનો જ મત જોવાય છે^૧.

સિદ્ધાન્ત અનુસાર લબ્ધિ દ્વારા વૈકલ્પિક અને આહારક શરીર બનાવતી વેળા તો ‘ઔદારિકમિશ્ર’ કાયયોગ હોય છે પરંતુ એ શરીરોને ત્યાગ કરતી વખતે અનુક્રમે વૈકલ્પિકમિશ્ર અને આહારકમિશ્ર કાયયોગ હોય છે. કાર્મગ્રન્થિકોના મતે ઉપર્યુક્ત બંને શરીરો બનાવતી વેળા તેમ જ એનો ત્યાગ કરતી વેળા પણ અનુક્રમે વૈકલ્પિકમિશ્ર અને આહારકમિશ્ર યોગ

૧. વિશેષ માટે જુઓ “ ચૌથા કર્મગ્રન્થ ” (પૃ. ૧૬૯).

હોય છે, નહિ કે ઔદારિકમિશ્ર. સૈદ્ધાન્તિકોના મતે શરીરો બનાવતી વેળા ઔદારિક શરીરની અને ત્યાગ કરતી વેળા એની નહિ પણ વૈક્રિય કે આહારક શરીરની મુખ્યતા છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે આની મુખ્યતા હોવાથી બંને શરીરો બનાવતી વખતે ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ પરંતુ એનો ત્યાગ કરતી વેળા ઔદારિક શરીરની મુખ્યતા રહેતી નથી પરંતુ એ સમયે તો વૈક્રિય કે આહારક શરીરનો જ વ્યાપાર મુખ્ય હોવાથી વૈક્રિયમિશ્ર તથા આહારકમિશ્ર એવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ. કર્મગ્રન્થિકોના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે ગમે તે શરીરના વ્યાપારની મુખ્યતા હોય પરંતુ ઔદારિક શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને વૈક્રિય તથા આહારક શરીર તો લબ્ધિજન્ય છે. એથી વિશિષ્ટ લબ્ધિજન્ય શરીરની મુખ્યતા ધ્યાનમાં લઈ આરંભ અને ત્યાગ એ બંનેના સમયે વૈક્રિયમિશ્ર અને આહારકમિશ્રનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ, નહિ કે ઔદારિકમિશ્રનો.^૧

સૈદ્ધાન્તિકો એકેન્દ્રિયોને સાસ્વાદન ગુણુસ્થાન હોય નહિ એમ માને છે જ્યારે કર્મગ્રન્થિકો એ હોય છે એમ માને છે. આ બંને મત દિગંબર સંપ્રદાયમાં જોવાય છે.^૨

સૈદ્ધાન્તિકો અવધિદર્શન પહેલાં બાર ગુણુસ્થાનોમાં હોવાનું માને છે જ્યારે કર્મગ્રન્થિકો ચોથાથી બારમા એમ નવ ગુણુસ્થાનોમાં હોવાનું માને છે.

સૈદ્ધાન્તિકો ગ્રન્થિલેહ થયા બાદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય એમ માને છે જ્યારે કર્મગ્રન્થિકો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય એમ માને છે.

૧. એજન, પૃ. ૧૭૦-૧૭૧.

૨. એજન, પૃ. ૧૭૧.

બન્ધસયગની યુષ્ણિયુગત અવતરણો

બન્ધસયગની જે યુષ્ણિયુગત મુદ્રિત થઈ છે તે પ્રમાણે વિચારતાં એમાં આ યુષ્ણિયુગના પ્રણેતાએ પોતાનો જરાક પણ પરિચય આપ્યો નથી — પોતાનું નામ પણ દર્શાવ્યું નથી તે। પછી આ યુષ્ણિયુગના રચનાવર્ષના તે। ઉદ્દેશની આશા જ શી રાખવી ? આ પરિસ્થિતિમાં રચનાસમય ઉપર પ્રકાશ પાડનારું એક સાધન તે આ યુષ્ણિયુગત અવતરણોનો પરામર્શ છે. આમ હોઈ હું અત્ર સુનિશ્ચિત તેમ જ સંભવિત જણાતાં અવતરણોનાં પ્રતીકો પત્રાંકો સહિત નીચે મુજબ રજૂ કરું છું:—

પ્રતીક	પત્રાંક	પ્રતીક	પત્રાંક
* સંજ્ઞાં નિમિત્તં	૧અ	* જં સવ્વહા વિસુદ્ધં	૭આ
ગુણ ૧ ણોગુણ ૨	,,	* તિલ્લાણુભાવજોગો	,,
કદ્દ ૧ વેદના ૨ ય	૨અ	* (સ) મયણકોદ્દવ૦	,,
* જીવપરિણામહેતું	૪અ	* સદ્દહણા સદ્દહણં	,,
આહારસરીરિંદ્રિય	૪આ	અપ્પચ્ચક્કલાણાણં	,,
* મિચ્છત્તિમિર૦	૭અ	* સદ્દહિરુણ ચ	,,-૮અ
* મિચ્છદ્દિટ્ઠી	,,	* વન્ધં અવિરદ્દહેડં	૮અ
* પયમક્કલરં	,,	* एस असंजयसम्मो	,,
* સુત્તં ગણહરકહિયં	,,	આવરયંતિ ય	,,
* તં મિચ્છત્તં	,,	સવ્વં પચ્ચક્કલાણં	,,
* સમ્મત્તગુણેણ	૭આ	સમ્મદ્દંસણસહિમો	,,

* આ ચિહ્ન સુનિશ્ચિતતાનું ઘોતન કરે છે.

प्रतीक	पत्रांक	प्रतीक	पत्रांक
परिमियमुवसेवंतो	८२	उवसमगो उवसमयइ	८२
विकहा कसाय	११	तग्मि उ कसाय०	८२
जइ रागेण पमत्तो	११	जलमिव पसन्त०	११
विकहादयो पमाया	११	ण य रागदोसहेऊ	११
* सो अणुभागठिईणं	८२	रागप्पदोसरहिओ	११
* तग्हा अपुव्वकरणो	११	वित्तं चित्तपडणिभं	११
अत्थं जहा वयसी	११	विरियं णिरन्तरायं	११-१०२
* इतरेतरपरिणामं	११	तो सो जोगणिरोहं	१०२
* पक्केको परिणामो	११-८२	समए समए	११
भावं न णियट्टेई	८२	णो कम्मेहिं विरियं	११
सो पुव्वफडुगाणं	११	बायरतणूए	११
तत्तो अपुव्वफडुग०	११	बादरतणुमवि	११
तो बायरकिट्ठीओ	११	सुहुमेण काय०	११
वेएइ बायराओ	११	णासेइ कायजोगं	११
णासेइ तओ खवओ	११	तमवि स जोगं	११
सो पुव्वफडुगाण	११	झाणे दढणिए	११
उवसन्तं जं कम्मं	११	जोगा भावाओ	११
सम्मं भावपरायण०	११	हेसाकरण०	११
बारसमी जा किट्ठी	११	एसो अजोगिभावो	११
बायररागेण	११	तग्मा ण ऊण	११

પ્રતીક	પત્રાંક	પ્રતીક	પત્રાંક
૧અસિયસયં કિરિયાણં	૧૨આ	સુહપડિવોહા ણિદ્દા	૧૮આ
જાવહયા ણયવાયા	„	થિણગિદ્ધો ઉદયાઓ	„
ઘંકા ઘંકસમાયારા	૧૫આ	જં સામન્નગાહણ	„
પજ્જયઅક્ખર૦	૧૮આ	તુલ્લં વિત્થર૦	૨૦આ
જાવન્તિ અક્ખરાઈં	„	દો દ્દથ્થા દો પાયા	„



૧. આથી શરૂ થતું સંપૂર્ણ પદ સૂયગડ (સુય. ૧, ઉ. ૧૨)ની નિબ્બુત્તિની ૧૧૯મી ગાથા તરીકે ઝેવાય છે. આથી આ નિબ્બુત્તિ આ પદનું મૂળ હશે એમ લાગે છે.

કષાયો સંબંધી સાહિત્ય : સજ્જાયો

જેન દર્શનના જે કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે તેમાંના એક સિદ્ધાન્ત તે 'કર્મસિદ્ધાન્ત' છે. એમાં કષાયોનું નિરૂપણ અગ્ર ભાગ લખવે છે. આ કષાયો એ સંસારી જીવોની ખાનાખરાળી-પાયમાલી કરનારા ઠટ્ટા શત્રુઓ છે.^૧ એને જેમ રાગ અને દ્વેષ એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરાય છે તેમ એના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો પણ ગણાવાય છે.

પાંત્રીસેક વર્ષ ઉપર મેં 'કર્મમીમાંસા નામનું પુસ્તક રચવા વિચાર કર્યો હતો અને ત્રણેક વર્ષ ઉપર એ કાર્ય હાથ ધર્યું હતું. એના ઉપોદ્ઘાતના એક અંશરૂપે 'કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય'નો વિષય લગભગ તૈયાર થતાં એને યોગ્ય સ્વરૂપ આપી મેં "કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય" નામનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે અને એ અત્યારે છપાય છે.^૨ આ કર્મ-મીમાંસાનું કાર્ય કરતાં કરતાં કષાયો વિષે મેં પ્રસંગોપાત્ત લખ્યું છે પરંતુ એથી આ વિષયને પૂરો ન્યાય આપી શકાય તેમ ન લાગવાથી મેં કષાયમીમાંસા નામનું સ્વતંત્ર પુસ્તકનું કાર્ય પણ સાથે સાથે શરૂ કર્યું છે અને મારી રીત પ્રમાણે એના ઉપોદ્ઘાતના અંશો આલેખવા માંડ્યા છે. એમાંના એક અંશ તે

૧. આથી તો કહું છે કે "કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ".

૨. હવે તો આ છપાવી પ્રસિદ્ધ પણ કરાયું છે.

“કષાયો સંબંધી સાહિત્ય” છે. આ અંશને પરિપૂર્ણ બનાવવામાં કેાઇ વિશિષ્ટ-મહત્ત્વપૂર્ણ કૃતિનો પરિચય આપવો રહી જતો હોય તો તજ્જ્ઞો દ્વારા એ મને જાણવા મળે એ ઇરાદે આ લેખ દ્વારા પ્રસ્તુત વિષયના હું શ્રીગણેશ માંડું છું અને હવે પછી કષાય-મીમાંસા માટે મેં નિર્ધારેલી યોજના રજૂ કરીશ.

શિવરત્નના શિષ્ય ઉદયરત્ને ગુજરાતીમાં નાની મોટી જાતજાતની કૃતિઓ રચી છે.^૧ દા. ત. એમણે વિ. સં. ૧૭૪૬માં જ'બૂસ્વામીનો રાસ રચ્યો છે. એમણે સ્થૂલભદ્રનો રાસ-નવ રસો રચી એમાં 'શૃંગાર' રસ ખૂબ જ પીરસ્યો છે. સામે પક્ષે એમણે બ્રહ્મચર્યની નવ વાડની પણ રચના કરી છે. એમણે વિ. સં. ૧૭૮૬માં સૂર્યશાનો રાસ રચ્યો છે. એમણે જે કેટલાક વિષયોને અંગે સજ્જાયો રચી છે તેમાં ચારે કષાયની પણ સજ્જાયો છે. એકેમાં રચનાસમયનો નિર્દેશ નથી પણ એ વિક્રમની અરાઠમી સદીની કૃતિઓ છે. એનો હું હવે સંક્ષિપ્ત પરિચય આપું છું:—

(૧) ક્રોધની સજ્જાય — આનો પ્રારંભ “કડવાં કૂળ છે ક્રોધના”થી કરાયો છે. એમાં છ કડી છે. એમાં ચંડકૌશિક મુનિનું અવસાન થતાં એ નાગ બન્યાનું ઉદાહરણ અપાયું છે.

(૨) માનની સજ્જાય — આ પાંચ કડીની સજ્જાય છે. એમાં જેમ ઉપર્યુક્ત સજ્જાયમાં ક્રોધથી થતી અવગતિ વર્ણવાઈ

૧. જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૩૮૬-૪૧૪ તેમ જ ભા. ૩, ખંડ ૨, પૃ. ૧૩૪૯-૧૩૬૫). ઉદયરત્નની કૃતિઓની નોંધ મેં D C G C M (Vol. XIX, Sec. 2, pt. 1, pp. 48-49)માં લીધી છે.

૨૯૪ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઢ ગ્રન્થો

છે તેમ અહીં માનથી — અભિમાનથી થતી દુર્દશા આલેખાઈ છે. અહીં રાવણ અને દુર્યોધનનાં આ સંબંધમાં દૃષ્ટાન્તો અપાયાં છે. આ સજ્જાયની શરૂઆત “રે જીવ ! માન ન કીજીએ”થી કરાઈ છે.

(૩) ગર્વની સજ્જાય — “ગર્વ ન કરશો ગોત્રનો”થી શરૂ કરાયેલી આ સજ્જાય ઘણી મોટી છે. એમાં ત્રેવીસ કડી છે. એમાં કૃષ્ણનો કેટલોક વૃત્તાન્ત અપાયો છે. અંતિમ કડીમાં ‘તેવીસમી ઢાલ’ એવો ઉલ્લેખ છે તેથી શું સમજવું એ જાણવું બાકી રહે છે.

(૪) માયાની સજ્જાય — આ છ કડીની સજ્જાયનો પ્રારંભ “સમકિતનું બીજ જાણીએ જી”થી કરાયો છે. માયા સેવનાથી મલિનનાથ સ્ત્રીવેદ પામ્યા એમ અહીં કહ્યું છે.

(૫) લોભની સજ્જાય — “તમે લક્ષણ જોજો લોભના રે”થી આ સાત કડીની સજ્જાયની શરૂઆત કરાઈ છે. અહીં લોભના સેવનથી થતી દુર્દશા વર્ણવાઈ છે. એને અંગે સુભૂમ અકવર્તીનું ઉદાહરણ રજૂ કરાયું છે. ધનના લોભથી માણસ મરીને એ ઉપર મણિધર — નાગરૂપે અવતરે છે એમ અહીં કહ્યું છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઉદ્યરતને ચારે કષાયોને અંગે સજ્જાય રચી છે અને તેમાં માનને અંગે જે રચી છે, આમ એમણે કષાયોને અંગે એકંદર પાંચ સજ્જાયો રચી છે.

ઉપાધ્યાય 'સમયસુન્દરે સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં ઘણી કૃતિઓ રચી છે. એમાં "રાજાનો રક્તે સૌખ્યમ્"ના આઠ લાખથી દસ લાખ અર્થો અર્થરતનાવડી વિ. સં. ૧૯૪૯માં રચી દર્શાવ્યા છે. સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે શું પણ હું ભૂલતો ન હોઉં તેો વિશ્વસાહિત્યમાં પણ અદ્વિતીય ગણાય એવું આ કાર્ય એમણે કર્યું છે. એમણે ચારે કષાયો ઉપર સજ્જાય રચી હોય એમ જણાતું નથી. અત્યારે તેો મારી સામે એમણે રચેલી માયાની એક સજ્જાય છે. એ આપણે વિચારીશું :

(૬) માયાની સજ્જાય — આ દસ કડીની સજ્જાયની શરૂઆત નિમ્નલિખિત પંક્તિથી કરાઈ છે :—

“માયા કારમી રે માયા મ કરો ચતુર સુખણુ !”.

એમણે ચોથી કડીમાં કહ્યું છે કે “લોલે લક્ષણુ ભય”. વળી અહીં એ પણ ઉલ્લેખ છે કે ચાર ખીકથી ધરતીમાં જે દ્રવ્ય દાટે તે ઉપર એ વિષધર—સ્પર્ષ થાય. આ સજ્જાયમાં નિમ્નલિખિત નામવાળી વ્યક્તિઓનાં ઉદાહરણો અપાયાં છે:—

શિવભૂતિ, લખ્વિદત્ત અને સંભૂય.

૧. એમણે જલોરમાં “ચંપક શેઠની ચોપાઈ” રચી છે. એની એક હાથપોથીનો પરિચય મેં D C G C M (Vol. XIX, Sec. 2, pt. I. pp. 292-293)માં આપ્યો છે. આ ચોપાઈ કોઈએ છપાવી છે ખરી? જો એમ હોય તેો કોણે ક્યારે કયા નામથી તેમ કર્યું છે?

૨૯૬ ઠમંસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઢ ગ્રન્થો

(૭) લોલની સજ્ઞાય—આ વીરસાગરના શિષ્ય પંડિત ભાવસાગરની સાત કડી પૂરતી રચના છે. એ “ લોલ ન કરીએ પ્રાણિયા ! રે ”થી શરૂ કરાઈ છે. લોલનાં અનિષ્ટ કૃષો વર્ણવતાં આ સજ્ઞાયમાં નિમ્નલિખિત વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરાયો છે :-

સાગર શેઠ, રામ (દશરથના પુત્ર) અને સીતા.

અહીં કહ્યું છે કે લોલનું જોર દસમા ગુણુસ્થાન સુધી છે.

(૮) આઠ મહની સજ્ઞાય — મહના આઠ પ્રકાર ગણાવાય છે. આ આઠે જાતના મહના નિરૂપણરૂપે એક જ સજ્ઞાય માનવિજ્ઞયે રચી છે. એનું નામ “ આઠ મહની સજ્ઞાય ” છે. આ અગિયાર કડીની કૃતિ છે. એમાં અનુક્રમે નિમ્નલિખિત આઠ મહનો અને એ કરનારનો નિર્દેશ છે :-

મહ	વ્યક્તિ
(૧) જાતિ	હરિકેશી
(૨) કુળ	મરીચિ
(૩) બળ	શ્રેણિક અને વસુભૂતિ
(૪) રૂપ	અનલકુમાર
(૫) તપ	ક(કુ)રગકુ
(૬) ઋદ્ધિ	દશાર્ણભદ્ર
(૭) વિદ્યા	રથૂલિ(લ)ભદ્ર
(૮) લોલ	સુભૂમ.

આ સજ્ઞાય તેમ જ આ પૂર્વે નિર્દેશાયેલી સાતે સજ્ઞાયો ક્રમજાણેન અમીચંદે ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરેલા “ સજ્ઞાયમાળા ” નામના પુસ્તકમાં છપાવાઈ છે.

(૯) આઠ-મહ-નિવારણ સજ્જાય — ભાં. પ્રા. સં. મંદિરમાંની એક હાથપોથીમાં ક્રમાંક ૭૯૦૪/૧૮૯૨-૯૫ તરીકે આ સજ્જાય અપાઈ છે. એમાં ૧૧ કડી છે. એનો પ્રારંભ ‘ હાલ ’ના ઉલ્લેખપૂર્વક નીચે મુજબ કરાયેલો છે :-

“ જો જો કખર્મવીરં ચમણાપદે મહ આવમ્હાસુ નીવારીયે ”.

અંતિમ પંક્તિમાં કર્તાએ પોતાનું નામ “ સાહુ લાહો ” એમ દર્શાવ્યું છે. આ રહી એ પંક્તિ :-

“ કહે સાહુ લાહો તે પામીયાડવિચલ પદવી નરનારી રે ”.

શું આ લાઘા શાહની કૃતિ છે અને એ કેઈ સ્થળેથી છપાઈ છે ખરી ?

(૧૦) ૧માનની સજ્જાય — ઋષભ(દાસ)કૃત આ સજ્જાયમાં સોળ કડી છે. એની પહેલી કડીનો પ્રારંભ “માન ન કરશે રે માનવી !” થી કરાયો છે. એમાં સંસારી જીવોની અનિત્યતા વર્ણવાઈ છે અને અભિમાનથી થતી હાનિ દર્શાવાઈ છે. એક કરોડ મણની શિલા ઝાલી એથી ‘ ગિરધર ’ નામે ઓળખાવાતા ત્રીકમો (કૃષ્ણ) તરસે તરકૂચ્યા અને જરાસંઘ સરખો રાજવી પણ અંતે મરી ગયો એ એ ખીના અહીં રજૂ કરાઈ છે.

(૧૧) લોભની સજ્જાય — “ આશાદાસી વશ પડ્યા ” થી શરૂ થતી આ સજ્જાય પદ્મવિજયના શિષ્ય રૂપવિજયે સાત

૧. આ તેમ જ આ પછીની બે સજ્જાય “ શ્રીમદ્ વિજય-દાનસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા ”માં “ પ્રાચીન સજ્જાય તથા પદસંગ્રહ ”ના નામથી વિ. સં. ૧૯૯૬માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલા પુસ્તકમાં છપાવાઈ છે.

કડીમાં રચી છે. આમાં લોભથી થતી પાપમાલ્લીનો ખ્યાલ અપાયો છે. કૌણ્ણિક અને નરકે જનાર કાલનાં દૃષ્ટાંતો અપાયાં છે અને સાથે સાથે નિર્યાવલીનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

(૧૨) લોભની સજ્જાય--ઉત્તમવિજયના શિષ્ય પદ્મવિજયે આ સજ્જાય નવ કડીમાં રચી છે. એની શરૂઆત “ તુમે લોભનાં લક્ષણ સાંભળો રે ”થી કરાઈ છે. આમાં લોભ કરવાથી બે ભાઈઓની જે ખૂરી સ્થિતિ થઈ - એ બંને વણુમોતે મર્યા તે હુકીકત વર્ણવાઈ છે. અહીં ત્રીજી કડીમાં સુવર્ણપુરુષનો ઉલ્લેખ છે. ઉપર્યુક્ત બે ભાઈઓએ આ પોતાને એકલાને મળે એ માટે એકે આહારમાં ઝેર લેળવ્યું તે બીજાએ એ આહાર લાવનારને કૂવામાં ફેંકી દીધો એમ અહીં કહ્યું છે.

આમ કુલ્લે બાર સજ્જાયો રચાઈ છે. એમાં કયા કયા કષાય અંગે કેટકેટલી સજ્જાઈ રચાઈ છે અને એ રચનાર કૌણ્ણ છે તે હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :-

નામ	કર્તા
ક્રોધની એક સજ્જાય	ઉદયરત્ન
માનની પાંચ ”	૧ઉદયરત્ન, માનવિજય, સાહુ લાલો અને ઋષભદાસ
માયાની બે ”	ઉદયરત્ન અને સમયસુંદર
લોભની ચાર ”	ઉદયરત્ન, લાવસાગર, રૂપ- વિજય અને પદ્મવિજય

૧. એમણે માનની બે સજ્જાય રચી છે.

દસ આનુષંગિક રચનાઓ

અરાઠ પાપસ્થાનકોમાં છઠ્ઠાથી નવમા સુધીનાં પાપસ્થાનકોનાં નામ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ છે. આમ હોઈ અરાઠ પાપ-સ્થાનકોને લગતી સજ્જાયમાં આ ચાર કષાયની એકેક સજ્જાય હોય એ સ્વાભાવિક છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય યશોવિજયગણિએ 'અરાઠ પાપસ્થાનકની સજ્જાય વિ સં. ૧૭૧૮ પૂર્વે' રચી છે. એમાં ચારે કષાયેની સજ્જાયો હોઈ એની હું સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા પ્રથમ આલેખું છું :-

(૧) ક્રોધની સજ્જાય— આ આઠ કડીની સજ્જાયનો પ્રારંભ “ક્રોધ તે ઝોધનિરોધ છે” થી કરાયો છે. અહીં કુરગડુતું દષ્ટાંત અપાયું છે. ત્રીજી કડીમાં કહ્યું છે કે જેણે એક પૂર્વ કોટિ સુધી સંયમ પાળ્યો હોય તે જો ક્રોધને વશ થાય તો તેનો સંયમ એ ઘડીમાં વિક્ષણ બને.

(૨) માનની સજ્જાય— આમાં છ કડી છે. પહેલીનો પ્રારંભ “પાપસ્થાનક કહે સાતમું” થી કરાયો છે. અહીં પ્રજ્ઞા-મદ, તપ-મદ, ગોત્ર-મદ અને આજીવિકા-મદનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં

૧. આનો પરિચય મેં યશોદોહન (ખંડ ૨, ઉપખંડ ૩, પ્રકરણ ૩)માં આપ્યો છે. આ યશોદોહન અત્યારે છપાય છે ખરું પરંતુ મારા લખાણમાં જ્યાં જ્યાં પ્રથેનાં નામ વગેરેમાં શબ્દો સંલગ્ન છે તે વિચ્છિન્ન રૂપે અને જે પૃથક્ પૃથક્ છે તે સંલગ્ન રૂપે છપાવાય છે એમ જાણવા મળ્યું છે. [હવે તો આ પુસ્તક છપાવી બહાર પણ પડાયું છે,]

અહીં ‘ મદ ’ને ગિરિરાજ કહી એના આઠ પ્રકારોનો એના આઠ શિખર તરીકે નિર્દેશ છે. આ સજ્જાયમાં રાવણુ, ઐરાવણુ ઉપર આવનાર હરિ (ઇન્દ્ર), સ્તૂલિ(લ) ભદ્ર અને ખાહુખલિનો ઉલ્લેખ છે.

(૩) માયાની સજ્જાય — “ પાપસ્થાનક અર્દુમ કહ્યું સુણો સંતાણુ ! ”થી શરૂ થતી આ સજ્જાયમાં આઠ કડી છે, અહીં કુસુમપુરમાંના એક શેઠને ત્યાં નીચે અને ઉપર રહેલા એ જણાનો ઉલ્લેખ છે પણ એ જેમાંથી એકેનું નામ દર્શાવાયું નથી. એકનો ‘ સંવિગ્ન ’ તરીકે નિર્દેશ છે.

(૪) લોભની સજ્જાય — આ આઠ કડીની સજ્જાયની શરૂઆત નીચે મુજબ કરાઈ છે:—

“ જી મારે લોભ તે દોષ અથોભ ”.

અહીં ઉત્તરાધ્યયનમાંથી એ વાત રજૂ કરાઈ છે કે ઇચ્છા આકાશ સમાન છે. ‘ સ્વયંભૂરમણુ ’ સમુદ્ર તરીકે શકાય પરંતુ લોભસમુદ્ર નહિ એમ અહીં કહ્યું છે.

(૫) રાગની સજ્જાય — “ પાપસ્થાનક દશમું કહ્યું ”થી પ્રારંભાયેલી આ સજ્જાયમાં નવ કડી છે. એમાં હરિ, હર, ખંભા(બ્રહ્મ ?), અ(આ)ષાઢભૂતિ અને નન્દિષેણુનો ઉલ્લેખ છે. રાગને રાજ અને વિષયાભિલાષને મંત્રી એમ અહીં રૂપક આલેખાયું છે. સાતમી કડીનો ‘ પૂર્વાર્ધ ’ નીચે મુજબ છે:—

“ ખાવીસ જિન પણ રહી ધરવાસે રે,
વત્યા પૂરવ રામ અભ્યાસે રે ”

(૬) દ્રેષની સજ્ઞાય—આ નવ કડીની સજ્ઞાયનો પ્રારંભ “દ્રેષ ન ધરીએ લાલન”થી કરાયો છે. અહીં ચરણકરણના ગુણને ‘ચિત્રશાળી’ કહી અને દ્રેષને ધૂઈ (? ધુમાડો) કહી એ વડે ચિત્રશાળી કાળી બને છે એવો નિર્દેશ કરાયો છે

તેર કાઠિયાઓની સજ્ઞાય — વીરવિમલે નિમ્નલિખિત તેર કાઠિયાઓ પૈકી પ્રત્યેકને અંગે એકેક સજ્ઞાય રચી છે:—

(૧) આળસ, (૨) મોહ, (૩) અવજ્ઞા, (૪) માન, (૫) ક્રોધ, (૬) પ્રમાદ, (૭) કૃપણતા, (૮) ભય, (૯) શોક, (૧૦) અજ્ઞાન, (૧૧) વ્યાક્ષેપ, (૧૨) કુતૂહલ અને (૧૩) રમણ.

પ્રસ્તુતમાં આપણે માન અને ક્રોધની સજ્ઞાય પ્રથમ વિચારીશું :-

(૭) માનની સજ્ઞાય — આમાં દસ કડી છે. “ માન ન કીજે માનવી રે ” થી આની શરૂઆત કરાઈ છે. અહીં અભિમાનીની મનોદશા — રીતભાત આલેખાઈ છે અને બાહુબલિનું દૃષ્ટાંત અપાયું છે.

(૮) ક્રોધની સજ્ઞાય — આ દસ કડીની કૃતિમાં કર્તાએ પોતાનું આખું નામ ‘વીરવિમલ’ આપ્યું છે. એની શરૂઆત

૧. ‘કાઠિયો’ શબ્દ કેટલો પ્રાચીન છે અને એની નિષ્પત્તિ શી છે તે જાણવું બાકી રહે છે. ઉત્તરજ્ઞાયણની નિબંધિતિની ૧૬૦મી (૧૬૧મી) ગાથામાં આળસ વગેરે તેરનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ એને માટે કાઠિયા જેવી કોઈ સંજ્ઞા અપાઈ નથી.

“પાંચમો કાઠિયો પારહરો પ્રાણી !” થી કરાઈ છે. અહીં ક્રોધથી થતાં નુકસાનો જણાવાયાં છે. અહીં ક્રોધથી મુખ કાળું થાય, ભુકુટિ ભયંકર અને રાતી થાય અને ક્રોધી ‘કિન્નાસ’કુમાર સરખો દીસે એમ કહ્યું છે. એક પૂર્વ ક્રોધી પાળેલા સંયમને ક્રોધ બે ઘડીમાં ખાળી મૂકે એ ખીના અહીં રજૂ કરાઈ છે.

(૯) તેર કાઠિયાની અજ્ઞાતકર્તૃક સજ્જાય—“ આજસ પહેલો જ કાઠિયો ”થી શરૂ થતી આ સજ્જાયમાં સાત કડી છે. એમાં તેર કાઠિયા તરીકે નિમ્નલિખિત નામો દર્શાવાયાં છે :—

(૧) આજસ, (૨) મોહ, (૩) અવર્ણુવાદ, (૪) દંભ, (૫) ક્રોધ, (૬) પ્રમાદ, (૭) કૃપણ, (૮) ભય, (૯) શોક, (૧૦) અજ્ઞાન, (૧૧) વિકથા, (૧૨) કુતૂહલ અને (૧૩) વિષય.

આ પૈકી દંભ અને ક્રોધ અત્ર પ્રસ્તુત છે. એને અંગે નીચે મુજબ લખાણ છે :—

“ચોથો તે દંભ જ કાઠિયો, ન લહે વિનયસ્વાદ રે.—૨”

“ક્રોધ તે કાઠિયો પાંચમો, રીસે રહે અમળાય રે.”

(૧૦) તેર કાઠિયાની સજ્જાય — આ વાચક કૃશલસાગરના શિષ્ય ઉત્તમ(સાગર)ની સેવણ કડીની રચના છે. એમાં વીરવિમલની જેમ જ અગિયાર કાઠિયાનાં નામ છે—ફેર તેર પૈકી અગિયારમા પૂરતો જ છે કેમકે અહીં અન્યાયોપકનો ઉદ્દેશ્ય છે. ક્રોધીને અંગે એ વાત દર્શાવાઈ છે કે મને ગુરુ ધર્મલાલ કહેતા નથી જ્યારે વીરવિમલે આ વાતનો નિર્દેશ અભિમાનીને અંગે કર્યો છે. અભિમાની ખીજા બધાને તુરંત ગણે છે એમ અહીં કહ્યું છે.

અરાઠ પાપસ્થાનકોની તેમ જ તેર કાઠિયાઓની આ ઉપરાંતની સજાઓ હોય તો તે જણાવવા તજ્જો કૃપા કરે. અહીં અપાયેલી દસે આનુષંગિક રચનાઓ કમળાબહેને છપાવેલી “શ્રીસજાયામાળા”માં છે. આ રચનાઓમાંથી આઠ સજાઓ પ્રસ્તુત છે,

—જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ (પુ. ૮૧, અં. ૨)

૧કર્મની ગતિ કિંવા કર્મનો છંદ

આદિજિનેશ્વર કરું પ્રણામ,
 સમરું સસ્વતી સામિણી નામ.
 કર્મ તણી ગતિ વિષમી ઠહું;
 કર્મ તણાં કૃળ સુણ્ણે સહુ — ૧
 કર્મે આદીસર ભગવન,
 વર્ષ દિવસ નવ પામ્યા અન્ન;
 ભરત બાહુબલ ઝગડો કરિયો,
 કર્મે મલ્લનાથ અવેદ ધરિયો. — ૨
 આદીસર સાયના યતિ,
 મૂકી વેષ હુઆ મઠપતિ;
 ખંધક-સૂરિ-શિષ્ય પાંચ સે;
 ઘાણી ઘાણ્યા શિવપુર વસે. — ૩
 શિષ્ય સહુ સુકિત પામ્યા સહી,
 આપ 'ભુ(ભ)વનસ્પતિ' પદવી લહી;
 કર્મે બ્રહ્મા કર્યો કુંભાર,
 કર્મે વિષ્ણુ દશ અવતાર
 કર્મે ઈશ્વર દીધી શીખ, કર્મે મુંજ મંગાવી ભીખ. — ૪.

૧. આ “ સજ્જન સન્મિત્ર યાને એકાદશ મહાનિધી(ધિ)”માં
 પૃ. ૩૮-૪૦માં “ કર્મ ઉપરનો છંદ ”ના નામથી છપાયેલ છે.

કર્મે ઈન્દ્ર આહિ(હ)લ્યાશું રમ્યો,
કર્મે રામચન્દ્ર વન ભમ્યો;
કર્મે પાંડવ ગયા વિદેશ,
કર્મે નલ ભમીયા બહુ દેશ. — ૫

દમયન્તીને પડ્યો વિયોગ,
કુબેરદત્ત માય - બહેન - સંયોગ;
અધકકુમાર ઉતારી ખાલ,
સતી સુભદ્રા ચઢીયું આલ. — ૬

વંકચૂલ રાયબરે અવતાર,
ચોર થઈ રહ્યો પલ્લિ મઝાર;
મલયાસુન્દરી મહાબલ ઘણી,
પૂર્વે કર્મ કર્યાં રે વણી. — ૭

વંશ અગ્ને એલાચીપુત્ર,
કર્મે પામ્યો જ્ઞાન પવિત્ર;
કર્મ વશે શ્રીઆર્દ્રકુમાર,
મૂકી વેષ માંજ્યો વ્યાપાર. — ૮

ગજસુકુમાર શિર બાંધી પાલ,
ભરી અંગાર કર્યું પરબલ;
કર્મે નવ નન્દ કરપી હુઆ,
મંમણુ ધન મેલીને સુઆ. — ૯

સુગલ ગયું કર્મે નારકી,
શૂલી સુદર્શન કરમે થકી;
સુનિ આપાઠે કીધું એમ,
શુરુ છંડી વેશ્યાશું પ્રેમ. — ૧૦

૩૦૬. કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઢ ગ્રન્થો

નન્દિષેણુ જુઓ મુનિરાય,
મૂકી વેષ વેશ્યાધર બાય;
મૂરજ ગતિ ભમે નિશદ્દિન,
કર્મ તણી છે ઝૈસી જગીશ. — ૧૧

સુકોસલ વાઘણુ - મુખ પડ્યો,
મેતારજ સોનારે નડ્યો;
રહી કોશ્યા શા ધર રથૂલિલભદ્ર યતિ,
કર્મ પાપ ને લાગ્યું રતિ. — ૧૨

ખોડ બલંતો પન્નગ જેહ,
'ધરણેન્દ્ર' પદવી પામ્યો તેહ;
મુનિસુવ્રત - વાણી અનુસરી,
વાજિ પહોતો દેવનપુરી. — ૧૩

પૂરવ કર્મે શ્રીમહાવીર,
શ્રવણે ખીલા ચરણે ખીર;
નામે હરિબલ માછી વલી,
કર્મે સ્ત્રી પામ્યો નિરમલી. — ૧૪

અરણિક મુનિ દીક્ષાથી પડ્યો,
ચંડકોશીએ સુરપદવી ચડ્યો;
શાસ્ત્રનિમિત્તિઆ કે કે કદ્યા,
મૂકી વેશ ધરવાસી રહ્યા. — ૧૫

મુનિવર માસખમણના ધણી,
તે ગતિ પામ્યા પન્નગ તણી;
કુરગહુને જ મતાં નાણુ,
ઝોહુ કર્મ તણું અહુનાણુ. — ૧૬

કર્મે ઉત્તમ કુળની નાર,
તેહ વાંછે ખીન્ને ભરતાર;
કંડિયારો ઇમ શીલે રહ્યો,
દ્રવ્ય છંડીને નાસી ગયો. — ૧૭

કર્મે થકી ભરતે શું કીધ,
અરિસામાં કેવલ લીધ;
વલી તાંદુલ મચ્છ કર્મે કરી,
સાતમી નકે પહોંચે વલી — ૧૮

કંડરીક પુંડરીક અંધવ જે,
એક રાજા એક દીક્ષા લે;
પટીયો મુનિવર અડિયો રાય,
જરાકુમારે માર્યો નિજ ભાય. — ૧૯

કર્મે દર્દુર સુરવર ધાય,
કર્મે રલીયા રંકે ને રાય;
કર્મે હાથી નર - અવતાર,
પ્રત્યક્ષ પૈખો મેઘકુમાર. — ૨૦

આલપણે શ્રીવચરકુમાર,
પારણે ભણીયા અંગ ઇગ્યાર;
લક્ષમણા નામે જે મહાસતી,
કર્મે તે ચૂકી શુભ ગતિ. — ૨૧

અયણાસુન્દરી નરપતિસુતા,
વરીયો કાઠી સહુ દેખતા;
કર્મે ચુલણી મારે પુત્ર,
કર્મે ભાંજ રહે વરસુત્ર. — ૨૨

- હરિકેશીબલ પૂરવ યતિ,
કુલ ચાંડાલ તથે ઉત્પત્તિ;
કર્મ તણી ગતિ જુએ ઈસી,
સારે દેવ સેવા ઉદ્ધરી. — ૨૩
- સતી સીતા સંકટમાં પડી,
ઇચ્છાકારી બહુ કર્મે નડી;
એક રડવડતાં સહલે ભમે,
તેને કન્યા ન મલે કિમે. — ૨૪
- કર્મ તણાં ફલ જો જો દેવ,
બહોત્તર સહસ પરણ્યા વસુદેવ;
કર્મે કેસરી કેવલ લીયો,
કર્મે ભામ'ડલ જીવીયો. — ૨૫
- કર્મે ભગિની કરવા દ્રોહ,
કર્મે શૂલી થયા સુરલોચ;
કર્મે ચોરી શાહિણી કરે;
કર્મે પુણ્યવંત ભૂખે મરે. — ૨૬
- કર્મે વિક્રમને શિર આલ,
લહે કેવલ એવંતો બાલ;
દણી વેઠ લગે નવ નારક,
કર્મે શુદ્ધ બુદ્ધ પામ્યા બળક. — ૨૭
- ચોઈ પૂરવધારી જે સુનીશ,
પડ્યા નિગોદે વહી નિશહિન;
શુભૂમ રાજા નરકે ગમન,
બ્રહ્મહત્તને ગમીયાં નયણુ. — ૨૮

ક્રૂંઠ પ્રહારી કરી હુ ત્યા ચાર,
તોહિ મુક્તિકલ લીધાં સાર;
ગૌતમસ્વામી ગણુધર જોધ,
દેવશર્મા પ્રાહ્મણુ પ્રતિજોધ. — ૨૯

કર્મ તણી ગતિ કિમ કહેવાય?
નિજ પ્રેમદા શિર કીટો થાય;
કર્મે અર્જુન માલી અણુગાર,
પાતિક ઉતાર્યાં નિરધાર. — ૩૦

હરિચન્દ્ર રાજા સાહસ ધીર,
કર્મે ડુંબધરે વહ્યું નીર;
યરશુરામ જમદગ્નિની જાત,
ક્ષત્રીની તેણે કીધી ઘાત. — ૩૧

અભવો હુંતો મોટો ચાર,
તિણે લીધું સંજમવ્રત ઘેર;
ભદ્રાબાહુસ્વામી - ગુરુ - ભાય,
વરાહમિહિર નામે કહેવાય. — ૩૨

મૂકી દીક્ષા ભાષે જોધ,
ઈણી પરે કરે ઉઠરનો પોષ;
સનતકુમાર કરતો રંગરોલ,
ડીલે રાગ ઉપના છે સોલ. — ૩૩

દશ શીશ રાવણુ કીધ કલોલ,
કર્મે દશ શિર હુઆં રોલ;
કર્મે નિર્ધન ને ધનવંત,
કર્મે થાય સંત અસંત. — ૩૪

અંકસેન દાસીનો પુત્ર,
લીધું વ્રત દત્તધરસૂત્ર;
કૂર્મા પુત્ર કેવલસિરી લહે,
પામી કેવલ ઘરમાં રહે. — ૩૫

ક્રીધાં કર્મ ન આવે પાર,
દેખો દ્રૌપદી પંચ ભરતાર;
શાસ્ત્ર માંહિ છે ઘણા વિચાર,
તે કહેતા નવ આવે પાર. — ૩૬

સુલસા શ્રાવિકા કર્મે ઓધાન,
સુત બત્રીસ ધર્મા પ્રધાન;
એક ધરમીનો બચે બન,
એક પાપી પામે બહુ માન. — ૩૭

તે દેખી મમ ધરજો રાષ,
પૂરવ કર્મ તણો એ દોષ;
નિંદા કરે કો કેહ તણી,
નિંદા થાયે દુરગતિનો ધણી. — ૩૮

જેહુને હોય નિંદાનો ઢાલ,
તે બાલ્યો ચોથો ચંડાલ;
પર તણી જે નિંદા કરે,
પિંડ પોતાનો પાપે ભરે. — ૩૯

તેહુને સાધુ કહે જગ બાપ,
જે કહે ને ન કરે સંતાપ;
કવિ કહે તસ લાગું પાપ, —
જિમ મુજ દુઃખ તે સમજાવો બાપ. — ૪૦

જેહુને જેહુવી હોયે મતિ,
તેહુને તેહુવી થાયે ગતિ;
તે દેખી મત ધરજો રાષ,
પૂરવ કર્મ તણા એ દોષ. — ૪૧

જો કરો નિંદાની ખાંત,
નિંદા આપ કરો દિનરાત;
નિજ આતમમે દીયે ઉપદેશ,
તે જન કરશે મુગતિપ્રવેશ. — ૪૨

‘તપંગચનાયક જગશુરૂ નામ,
શ્રીહીરવિજયસૂરિ અભિરામ;
પટધર શ્રીવિજયસેન સૂરીશ,
રતનસાગર પ્રણમે નિશદિશ. — ૪૩

કલશ

ઇમ આદિની રે અંતથી રે
કર્યાં કર્મ સહુ જોગવે;
શ્રીચકવર્તિપદ વસુદેવ રાજા
શુભ અશુભ કૃત જોગવે. — ૪૪

મુષ્ણ જીવડા ! એક પુણ્ય કરતાં,
દુષ્કૃત સઘલાં ખેપીએ.
મુક્તિનારી પામે સારી,
જિનવરવાણી જે પીએ. — ૪૫

૩૧૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

આ 'તપા' ગરુડના વિજયસેનસૂરિના ભક્ત રતનસાગરની ૪૫ કડીની રચના છે. એમાં એમણે જે જે કર્મધીન જીવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમનાં નામ પદ્યાંક સહિત હું નીચે મુજબ દર્શાવું છું :—

નામ	પદ્યાંક	નામ	પદ્યાંક
અરજુનમાલી	૩૦	*કોઠી (શ્રીપાલ)	૨૨
અરણિક	૧૫	કોશ્યા(શા)	૧૨
અહિ(હ)લ્યા	૫	ખંધકકુમાર	૬
આદીસર (આદીશ્વર)	૨	ખંધકસૂરિ	૪
આર્દ્રકુમાર	૮	*ખંધકસૂરિના શિષ્યો	૩
આપાઠ	૧૦	ગજસુકુમાર	૯
ઇચ્છાકારી (?)	૨૪	ગૌતમસ્વામી	૨૯
*ઇન્દ્ર	૫	ચંડકોશીચો	૧૫
ઇશ્વર	૪	ચંપકસેન	૩૫
એલા(ય)ચીપુત્ર	૮	*ચાંડાલ	૨૩
એવંત(કુમાર)	૨૭	ચુલણી	૨૨
*કઠિયારો	૧૭	*ચૌદપૂર્વધારી	૨૮
કણ્ઠરીક	૧૯	જમહગ્નિ	૩૧
કુબેરહત્ત	૬	જરાકુમાર	૧૯
*કુબેરહત્તની બહેન	૬	*કુંબ	૩૧
*કુબેરહત્તની માતા	૬	તન્દુલ (મત્સ્ય)	૧૮
કુરગડુ	૧૬	દત્ત (?)	૩૪
*કુરગડુની માતા	૬	દમયન્તી	૬
કૂર્માપુત્ર	૩૫	દર્દુર	૨૦
કેસરી	૨૫		

* આ ચિહ્નથી અંકિત વ્યક્તિનું નામ કતાએ આપ્યું નથી.

નામ	પદાંક	નામ	પદાંક
* દાસી	૩૪	ભરત	૧૮
દૃઢપ્રહારી	૨૯	*ભરતાર, પાંચ	૩૬
દેવશર્મા	૨૯	ભામંડલ	૨૫
દ્રૌપદી	૩૬	*ભાય (કૃષ્ણ)	૧૯
ધરણેન્દ્ર	૧૩	ભુ(ભ)વનપતિ	૪
નન્દ, નવ	૯	મમ્મભુ	૯
નન્દિષેષુ	૧૧	મયણાસુન્દરી	૨૨
નલ	૫	મલયાસુન્દરી	૭
નારદ, નવ	૨૭	મલ્લિનાથ	૨
પન્નગ	૧૩	મહાબલ	૭
"	૧૬	મહાવીર	૧૪
પરશુરામ	૩૧	મુંજ	૪
* પાંડવ	૫	*મુનિવર	૧૬
પુણ્ડરીક	૧૯	મુનિસુવ્રત	૧૩
પ્રભવ	૩૨	મૈઘકુમાર	૨૦
* પ્રેમદા	૩૦	મેતારજ(ય)	૧૨
*મળદ (કંબલ અને સંબલ)	૨૭	*યતિ (કચ્છ, મહા-કચ્છ વગેરે)	૩
બાહુબલ(લિ)	૨	*યુગલ	૧૦
બ્રહ્મદત્ત	૨૮	*રાય	૭
બ્રહ્મા	૪	રામચન્દ્ર	૫
*ભાગિની	૨૬	રાવણુ	૩૪
ભદ્રબાહુસ્વામી	૩૨	રાહિણી	૨૬

૩૧૪ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

નામ	પૃથાંક	નામ	પૃથાંક
લક્ષ્મ(ક્ષમ)ણા	૨૧	સનત(ત)કુમાર	૩૩
વંક્યૂલ	૭	સીતા	૨૪
વચરકુમાર	૨૧	સુકોસ(શ)લ	૧૨
વરાહમિહિર	૩૨	સુદર્શન	૧૦
વસુદેવ (?)	૪૪	સુભદ્રા	૬
વસુદેવ	૨૫	સુભૂમ	૨૮
વાઘણ	૧૨	*સુરવર	૨૦
વાજિ	૧૩	સુલસા	૩૭
વિક્રમ	૨૭	સૂરજ	૧૧
વિખલુ	૪	*સ્ત્રી	૧૪
*વેશ્યા	૧૦	સ્થૂલિ(લિ)ભદ્ર	૧૨
*વેશ્યા	૧૧	હરિકેશીખલ	૨૩
*શાસ્ત્રનિમિત્તઆ	૧૫	હરિચ(શ્રી)ન્દ્ર	૩૧
*શૂદ્રી	૨૬	હરિખલ (માછી)	૧૪
		*હાથી ^૧	૨૦

આ પૈકી કોને કોને અશુભ કર્મનો ઉદય પીડાકારી નીવડ્યો તેનો તેમ જ શુભ કર્મનો ઉદય કોને કોને લાભકારક ગ્રન્થો તેનો એમ બંને બાબતોનો પૃથક્ પૃથક્ નિદેશ એ મારા નિમ્નલિખિત લેખમાળાના સ્લોખાંક ૧માં કર્યો છે :—

“ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય : છંદ.”

૧. આ જીવોના સ્પષ્ટીકરણ તરીકે અનેકવિધ કથાઓ રચી કરી શકાય તેમ છે.

૨. આ લેખાંક “ આત્માનંદ પ્રકાશ ” (પુ. ૬૬, અં. ૩)માં છપાયો છે.

કર્મસિદ્ધાન્ત અંગેના પારિભાષિક શબ્દોનો સાર્થ કોશ

જૈન દર્શનમાં તેમ જ જૈન શાસનમાં પણ કર્મનો સિદ્ધાન્ત મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. એ સિદ્ધાન્તના નિરૂપણાર્થે જાતજાતના પ્રયાસો થયા છે. એને લઈને કર્મસિદ્ધાન્તનું સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. જૈન આર્ગમિક સાહિત્યના જ અભ્યાસીને કર્મસિદ્ધાન્તનો ઊંઘ આવશ્યક છે એમ નથી પરંતુ અનાર્ગમિક ધાર્મિક સાહિત્ય માટે પણ એ ઊંઘ જરૂરી છે. આજે કેવળ જૈનો જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા નથી પરંતુ આપણા દેશના તેમ જ પાશ્ચાત્ય દેશના પણ અજૈન વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો જૈન સાહિત્યનો ઓછેવત્તે અંશે અભ્યાસ કરે છે. તેમ કરતી વેળા જૈન દર્શનના—તત્ત્વજ્ઞાનના—દ્રવ્યાનુયોગાદિના પારિભાષિક શબ્દોના યથાર્થ અર્થ જાણવા માટે એ શબ્દોનો કોઈ સર્વાંગીણ કોશ નહિ હોવાથી એમને મુશ્કેલી પડે છે. આના એક અંગરૂપે ‘કર્મ’ સિદ્ધાન્તગત પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ રચાવી પ્રસિદ્ધ કરાવાય તો આ દિશામાં મહત્વનું કાર્ય સધાય.

કર્મસિદ્ધાન્તને અંગેના પ્રાચીન અને આકરગ્રંથો પાંચ (પ્રાકૃત)માં રચાયા છે. શ્વેતાંબરીય ગ્રંથો અદ્ધમાગહી (અર્ધમાગધી) અને જઇણ મરહડ્ડી (જૈન માહારાષ્ટ્રી) એમ બે પ્રકારની પાંચ ભાષામાં રચાયા છે જ્યારે દ્વિગંબરીય ગ્રંથો જઇણ સૌરસેણી (જૈન શૌરસેની) નામની પાંચ ભાષામાં

રચાયા છે. કમ્મપ્પવાય એ જૈનોના બંને ફિરકાને માન્ય ગ્રંથ છે પરંતુ એ આઠમું પુવ્વ (પૂર્વ) તેમ જ કર્મસિદ્ધાન્તની થોડીક વાનગી રજૂ કરનાર નાણુપ્પવાય નામનું પાંચમું પુવ્વ તથા અગ્ગાયણીય નામનું બીજું પુવ્વ કે જે બે પુવ્વ પણ બંને ફિરકાને માન્ય છે તે પણ આજે વિદ્યમાન નથી. સદ્ભાગ્યે ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા અંગો, ઉત્તરજ્ઞયણ, પણ્ણવણા વગેરે આગમો ઉપલબ્ધ છે એટલે એ કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી કેટલીક માહિતી પૂરી પાડે છે. એમાંથી આ સિદ્ધાન્તને લગતા પારિભાષિક શબ્દો એકત્રિત કરવા ઘટે. કમ્મપયડિ, સયગ અને પંચસંગહ પૈકી એકેને અંગે આવું કાર્ય થયેલું જણાતું નથી. જો તેમ જ હાય તો એ માટે પણ યોગ્ય પ્રયત્ન કરાવેા જોઈએ. પ્રાચીન ચાર કર્મગ્રંથોમાંના પારિભાષિક શબ્દો તારવી કોઈએ એ પ્રસિદ્ધ કર્યાનું જાણવામાં નથી જ્યારે દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પાંચ નવ્ય કર્મગ્રંથો અને (૨૧૦) સત્તરિયા માટે તો પ્રયાસ થયો છે.

આ પ્રયાસોની હું ઊડતી નોંધ લઉં તે પૂર્વે એ ઉમેરીશ કે કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી જેમ સ્વતંત્ર કૃતિઓ પાઠ્યમાં રચાઈ છે તેમ કેટલીક સંસ્કૃતમાં પણ રચાઈ છે. વિશેષમાં કેટલીક પાઠ્ય કૃતિઓને અંગે સંસ્કૃત ઉપરાંત પાઠ્યમાં વિવરણો રચાયાં છે. કોઈ કોઈને અંગે કનક (કાનડી)માં પણ વિવરણ મળે છે. વળી કેટલીક પાઠ્ય કૃતિઓના ગુજરાતી અને હિન્દીમાં અનુવાદો થયા છે. આ ઉપરાંત કર્મસિદ્ધાન્તને અંગે ' જર્મન ' ભાષામાં મહાનિબંધ ડૉ. ગ્લાસેનાપે લખ્યો છે અને એનો જી. બી. ગીફાર્ડે કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ " The Doctrine of Karma in Jain Philosophy"ના નામથી છપાવાયો છે અને એનું સંપાદન મારે હાથે થયું છે. વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીએ

“ The Karman Philosophy ” નામનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં રચ્યું છે, જે કે એમાં કર્મસિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો નિરૂપાયો નથી.

આ પ્રમાણેનું વિવિધ સાહિત્ય જોતાં ત્રણ પ્રકારની પાઠ્ય ભાષામાંના, સંસ્કૃત ભાષામાંના અને ગુજરાતી પૂરતો જ કેશ બનાવવાનો હોય તો ગુજરાતીમાંના અને ગુજરાતી પૂરતો, જ કેશ બનાવવાનો હોય તો ગુજરાતીમાંના પારિભાષિક શબ્દો આપી એનો ગુજરાતીમાં સક્ષેપમાં અર્થ આપવો થટે. વિશેષ ઉપયોગી કાર્ય કરવું હોય તો હિન્દીને અને એથી પણ વ્યાપક કાર્ય કરવું હોય તો અંગ્રેજીને પણ સ્થાન આપવું થટે. મારી અભિલાષા તો પાઠ્ય અને સંસ્કૃત પારિભાષિક શબ્દો આપી તેનો અંગ્રેજીમાં અર્થ સૂચવવાનો છે પરંતુ આજે ત્રણેક દસકા ઉપર શ્રીવિજયપ્રેમસૂરિજીએ અને હાલમાં શ્રીભક્તિમુનિજીએ અને પંચાસ શ્રીચન્દ્રોદયવિજયગણિએ કરેલી પ્રેરણાથી પ્રભાવિત થઈ મેં કર્મભીમાંસા નામનો મહાકાવ્ય ગ્રંથ રચવાનું કાર્ય “ કર્મભીમાંસાનું આયોજન ” નામના મારા પદ્ધેખમાં સૂચવાયા મુજબની—બદકે એથી પણ વધારે વ્યાપક યોજના અનુસાર હાથ ધર્યું છે એટલે પાઠ્ય-સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-કેશ અત્યારે તો તૈયાર કરવો મુશ્કેલ છે. બાકી કર્મભીમાંસાના એક અંગરૂપે એમાં કર્મસિદ્ધાન્તને લગતા જે પારિભાષિક શબ્દો વપરાશે તે ગુજરાતી અર્થ સહિત હું આપવા વિચાર રાખું છું દરમ્યાનમાં નીચે મુજબની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી મેં સૂચવ્યા પ્રમાણેનો કેશ કેઈ તૈયાર કરશે અને એ છપાવશે તો મને આનંદ થશે.

૧. આ લેખ “ જૈન ધર્મ પ્રકાશ ” (પુ. ૬૭, અં. ૧)માં છપાયો છે.

(૧) સ્વ. ચતુરવિજયજી દ્વારા સંપાદિત અને “ જૈન આત્માનંદ સભા ” દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૩૪માં પ્રકાશિત “ ચત્વારઃ કર્મગ્રન્થાઃ ” નું ચોથું પરિશિષ્ટ. એમાં ચાર નવ્ય કર્મગ્રંથોની ટીકાઓમાંના પારિભાષિક શબ્દોની સ્થળના નિર્દેશપૂર્વકની અકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે. એમાં એ શબ્દોના અર્થ અપાયા નથી.

(૨) ઉપર્યુક્ત મુનિશ્રી દ્વારા સંપાદિત અને “ જૈ. આ. સ ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત શતક અને સપ્તતિકા (સટીકા) નું ચોથું પરિશિષ્ટ. આમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા કર્મગ્રંથની ટીકામાંના પારિભાષિક શબ્દોની ઉપર પ્રમાણે સૂચી છે.

(૩) પં. સુખલાલ સંઘવીના હિન્દી અનુવાદ સહિત “ આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ ” તરફથી આગ્રાથી ઇ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત પ્રથમ નવ્ય કર્મગ્રંથની તૃતીય આવૃત્તિમાં પૃ. ૧૧૮-૧૪૪માં અપાયેલો કેશ એમાં આ પ્રથમ કર્મગ્રંથ ગત પાઈય શબ્દો એનાં સંસ્કૃત સમીકરણ અને હિન્દી અર્થ તેમ જ ગાથાંકના નિર્દેશ સહિત અકારાદિ ક્રમે અપાયા છે.

આ જાતના બીજા કર્મગ્રંથના પદ્મિતીય સંસ્કરણમાં તે આ અંગે ‘ કેશ ’ અપાયો નથી.

(૪-૫) ત્રીજા અને ચોથા કર્મગ્રંથ જે પં. સુખલાલના હિન્દી અનુવાદ સહિત આ જ મંડળ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે તે બંનેમાં અપાયેલો આવો જ એકેક કેશ.

૧. આ જ સંસ્કરણ મારી સામે છે.

(૬) ઉપર્યુક્ત ચોથા (હિન્દી) કર્મગ્રંથમાં અનુવાદગત પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી.

(૭-૮) પં. કૈલાસચન્દ્રકૃત હિન્દી વ્યાખ્યા—અનુવાદ સહિત આ જ મંડળ તરફથી પ્રકાશિત પાંચમ નવ્ય કર્મગ્રંથનાં ચોથા અને પાંચમા પરિશિષ્ટો. ચોથા પરિશિષ્ટમાં અનુવાદ અને ટિપ્પણીઓમાં આવેલા પારિભાષિક શબ્દોની સ્થળના નિર્દેશ-પૂર્વકની સૂચી છે જ્યારે પાંચમા પરિશિષ્ટમાં આ પાંચમા કર્મગ્રંથની ગાથામાં પિંડપ્રકૃતિસૂચક વપરાયેલા શબ્દોની ગાથાંક-પૂર્વક સૂચી છે. આ બે પરિશિષ્ટો પૈકી એકેમાં અર્થ અપાયા નથી.

(૯) પં. કૂલચન્દ્રના હિન્દી અનુવાદ સહિત આ જ મંડળ તરફથી પ્રકાશિત શ્રવે. સત્તરિયાનું પાંચમું પરિશિષ્ટ. એમાં અનુવાદગત વિશિષ્ટ પારિભાષિક શબ્દોની પૃષ્ઠાંકના નિર્દેશપૂર્વકની સૂચી છે પણ અર્થ અપાયા નથી.

(૧૦) D K J Pના અંતમાંનો કેશ. એમાં સંસ્કૃત શબ્દો પાઠ્ય સમીકરણો અને અંગ્રેજી અર્થ સહિત અકારાદિ ક્રમે અપાયા છે.

દિગંબરીય સાહિત્યમાંના કર્મસિદ્ધાન્તને લગતા કેટલાક ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. તેમાં આચાર્ય પુષ્પદન્ત અને ભૂતબલિએ રચેલ છખંડાગમ અને ગુણધરાચાર્યે રચેલ કસાયપાહુડ અગ્ર સ્થાન લોગવે છે. છખંડાગમના પહેલા પાંચ ખંડ ઉપર ધવલા (ધવલ) નામની ટીકા છે. એ મૂળ સહિત તેમ જ હિન્દી અનુવાદપૂર્વક સોળ ભાગમાં છપાવાઇ છે. એના બધા

૩૧૦ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

ભાગો મારી સામે નથી. ઇ. સ. ૧૯૫૫માં ખારમો અને તેરમો એમ બે ભાગ છપાયા છે. તેમાં અનુક્રમે પૃ. ૨૪-૨૬ અને પૃ. ૧૮-૨૬માં પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી છે. એવી રીતે ઇ. સ. ૧૯૫૭માં ચૌદમો અને પંદરમો એમ બે ભાગ છપાયા છે. ચૌદમા ભાગમાં પૃ. ૩૧-૩૫માં પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી છે જ્યારે પંદરમામાં એવી સૂચી નથી. ઇ. સ. ૧૯૫૮માં સોળમો ભાગ છપાયો છે. એનાં પૃ. ૭-૧૦માં પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી છે.

કસાયપાહુડના જયધવલ (જયધવલા) સાથે આઠ ભાગ છપાયા છે. એના ઇ. સ. ૧૯૫૬માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલા ચોથા ભાગ (પૃ. ૧૨-૧૪)માં ચૂર્ણિસૂત્રગત શબ્દોની સૂચી છે. ઇ. સ. ૧૯૫૮માં છપાયેલા સાતમા ભાગમાં પૃ. ૪૭૪-૪૭૭માં આવી શબ્દસૂચી છે જ્યારે પૃ. ૪૮૫-૪૮૬માં જયધવલાન્તર્ગત શબ્દોની સૂચી છે. અન્ય ભાગો મારી સામે નથી.

મહાધવલના આઠ ભાગ પ્રકાશિત થયા છે. એમાંના એ ભાગમાં પારિભાષિક શબ્દસૂચી નથી એમ જાણવા મળે છે.

ગામ્મટસારના કર્મમકંડ (કર્મકાંડ)માંના કર્મવિષયક શબ્દોની સૂચી એની કોઈ આવૃત્તિમાં હોય તો તે ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

કર્મસિદ્ધાન્તને અંગેના પારિભાષિક શબ્દોના સાર્થ કોશને વધારે ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ બનાવવો હોય તો આ કોશમાં કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી કૃતિઓની તેમ જ એના પ્રણેતાઓની-મૂળ સર્જકોની, વિવરણકારોની અને વિશિષ્ટ અનુવાદકોની સામાન્ય

રૂપરેખા અપાવી શકે [અને એનું નામ “કર્મસિદ્ધાંતનો કોશ” (A Dictionary of the Doctrine of Karman) રખાય]. આવી પદ્ધતિ મહામહોપાધ્યાય પ્રો. કે. વી. અભ્યંકરે યોજેલ અને “ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાળા”માં પ્રકાશિત “A Dictionary of Sanskrit Grammar”માં જોવાય છે. એમાં વિવિધ વ્યાકરણોમાંના પારિભાષિક શબ્દો સમજૂતી સહિત અપાયા છે એટલું જ નહિ પણ અન્યાન્ય વ્યાકરણોનો અને એના પ્રણેતાઓ વિષે પણ માહિતી અપાઈ છે. આવો કોશ પહેલી જ વાર સંપૂર્ણ અને એવું ભાગ્યે જ બને અને એથી તે ઉપર્યુક્ત D S Gમાં વૈયાકરણ મહોપાધ્યાય વિનયવિજયગણિ અને એમણે ૩૪૦૦૦ શ્લોક જેવડા રચેલા હૈમપ્રકાશને અંગે અતિસંક્ષિપ્ત નોંધ છે.^૧ આથી કર્મસિદ્ધાંતને અંગેનો કોશ રચનારે પૂરા સાવધ રહેવું પડશે જેથી કોઈ મહત્ત્વની બાબત રહી જવા ન પામે. મેં સૂચવેલો સાર્થ કોશ તૈયાર કરાવવા અને તે પ્રકાશિત કરવા જો કોઈ મહાનુભાવ કે સંસ્થા તૈયાર થશે તેા જૈન દર્શન અને સાહિત્યની પ્રભાવના કર્યાનું પુણ્ય તે હાંસલ કરશે. એમ હોઈ એ ભાવિ કાર્ય કરનારને હું આજથી જ ધન્યવાદ આપું છું.

— જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૭૮, અં. ૯-૧૦)

૧. મલયગિરિસૂરિ વગેરે વૈયાકરણો તેમ જ એમના શબ્દાનુશાસન છત્યાદિ વિષે નામનિર્દેશ પણ નથી.

परिशिष्ट १ : ग्रन्थकारोनी सूची

(अ) श्वेतांबर

{ अलय २३५
 { अलयदेव २३५
 अलयदेवसूरि २२७, २३३
 अमृतलाल, पं. २२६, २४०
 ,, मोहनलाल २२४
 { आगमोद्धारक १८४, २२१
 { आनन्दसागरसूरि, श्री १८३
 { आनन्दसागरसूरि १७८,
 २१७
 उत्तम(सागर) ३०२
 उदयप्रभा २०३
 उदयरत्न २६३, २६४, २६८
 उमास्वाति १०७, ११४, ११६,
 १४६, १५८, १७७, १७८
 { ऋषभ(दास) २६७
 { ऋषभदास २६८
 कुशलभुवनगण्डि २३७
 क्षमाश्रमण १८५. जुઓ हेव-
 द्विगण्डि क्षमाश्रमण
 { गर्ग १५७
 { गर्गर्षि १७५, १६६, २५६

गुणरत्नसूरि २०३, २३७
 गोविन्दाचार्य १७५
 गौतमस्वामी २८२
 बडेश्वरसूरि १८७, १६७,
 २०१, २०५
 यन्त्र महुत्तर २२८. जुઓ
 यन्त्र महुत्तर
 यन्त्रगण्डि २३३
 यन्त्र महुत्तर २२८. जुઓ
 यन्त्र महुत्तर
 यन्त्र महुत्तर २४४
 यन्त्रर्षि १७३, १८७, १६४,
 २२३, २२४, २३१, २३३,
 २३४, २३५, २४०, २४२,
 २४४, २४६, २५२, २५५
 यन्त्रर्षि २२५
 योराडिया, श्रीयन्त्र १६६
 जयतिलकसूरि १७७
 जिनहत्तसूरि २५६

जिनलक्ष्मि क्षमाश्रमण २३१,
२५२ जुओ क्षमाश्रमण

{ जिनवद्वलभगण २५६
| जिनवद्वलसूरि १७६

देवद्विगण १८५. क्षमाश्रमण
जुओ क्षमाश्रमण

देवद्विगण १८०

देववचक १८५ जुओ देवद्वि

देवेन्द्रगण २३७

देवेन्द्रसूरि ५४, ५६, १२२,
१२४, १५६, १६४, १६६,
१७३, १७६, १८५, १८७,
१८८, २००, २०६, २१२,
२१३, २२६-२३०, २३०,
२३४, २८५, २८६

धनविजयगण २३७

धनेश्वरसूरि १८०

धर्मदोषसूरि २१८

न्यायाचार्य १६३. जुओ यशो-
विजयगण

पद्मविजय २६८

परमानन्दसूरि १७५, १६६
पुण्यविजय(शु) २२ ३, २२६
२३६, २४८, २५४-२५७

प्रांठिया मोहनलाल १६६

भावसागर २६६, २६८

भतिशेखर २३७

{ मलयगिरि १८६, १८७
| मलयगिरिसूरि १७४, १७६
१८३, १६१, १६३, १६४,
१६६-२०१, २०४, २११-
२१३, २३२, २३३, २३५,
२४२, २४७, २५८

मानदेवसूरि २२७

मानविजय २६६, २६८

मुनियन्द्र १८३

मुनियन्द्रसूरि २०३

मुनिशेखर २.७

मेरुतुंगसूरि २३५, २३६

पथतिवृषभ १८८, १६१,
१६३, २०२, २१४

यशोविजयगण १२, ११५,
१८१, १६१, २६६. जुओ

न्यायाचार्य
रतनसागर ३११

१. जेमने डेलाक दिगंबर गण्डे छे.

૩૨૪ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોત્ર-થો

રાજહંસ ૨૩૭

રામદેવ ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૫૪

રામવિજયજી ૧૮૭, ૧૯૭.

જુઓ વિજયરામચન્દ્રસૂરિજી

રૂપવિજય ૨૯૭, ૨૯૮

લાધા શાહ ૨૯૭

વામદેવ ૨૫૪

વિનયવિજયગણિ ૧૫૫

વીરવિમલ ૩૦૧, ૩૦૨

શાહ હીરાલાલ દેવચંદ ૨૪૮

{ શિવશર્મા આચાર્ય ૨૪૦

{ શિવશર્માસૂરિ ૧૧૪, ૧૭૨,

૧૭૩, ૧૮૨, ૧૮૪-૧૮૭,

૧૯૧-૧૯૨, ૧૯૫, ૧૯૭,

૨૦૧, ૨૦૬, ૨૨૩, ૨૨૫,

૨૨૬, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૫,

૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૬

શીલાંકસૂરિ ૧૧૫, ૧૪૬,

૧૫૦, ૧૮૬, ૨૧૬, ૨૫૬,

૨૬૦

શીલાંકસૂરિ (? અન્ય) ૨૨૨

શેઠ દ્વારકાદાસ રતિલાલ ૨૦૩

શ્રીચન્દ્રસૂરિ ૨૧૮

સંઘવી સુખલાલ ૧. જુઓ

સુખલાલજી પં.

સમયસુન્દર ૨૯૫, ૨૯૮

સાહુ લાદ્રો ૨૯૭, ૨૯૮

સિદ્ધર્ષિ ૨૫૭

સિદ્ધસેનગણિ ૧૫૮

સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૧૮

સિદ્ધસેનસૂરિ ૨૫૬

સુખલાલજી પં. ૯૧, ૯૬,

૧૦૨. જુઓ સંઘવી સુખલાલ

સોમસુન્દરસૂરિ ૨૩૭

હરિભદ્રસૂરિ (જિનભટસૂરિના

શિષ્ય) ૧૮૧, ૧૮૪, ૧૮૫,

૨૨૧, ૨૫૨

હરિભદ્રસૂરિ (વૃદ્ધગચ્છીય)

૧૭૬, ૨૫૨

હેમચન્દ્રસૂરિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ

૧૪૫

હેમચન્દ્રસૂરિ (મલો) ૧૮૭,

૧૮૮, ૧૯૭, ૨૦૧, ૨૧૦,

૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૬, ૨૧૮,

૨૨૦

(आ) द्विगंथर

अकलंक २६२, २७२
 अभितगति १७३, २४३,
 २५८
 धंन्द्रनन्हि २६१, २६२, २६८,
 २६९, २७१, २७३
 उच्यारण्यार्य २८३
 कुंढकुंढ १२, २७२, २७३
 कुंलाशयन्द्र ५६
 गुणधर १७४, १६१, २५३,
 २८२
 जिनसेन २८३
 जैन, हीरालाल १६३, २०२,
 २१४, २२६, २४४
 तार्किकार्क २७३, जुओ समन्त-
 लद्र
 तुंगुलूर २६६, २७१, २७३
 वड्ड १७३, २५८
 धरसेन २८२
 नागडस्ति २८२
 नेमियन्द्र १२२, १७३, २५८
 ,, , सिद्धान्तयकवर्ती २८३

पुण्यहन्त १७३, २२६, २५३,
 २७०
 पुण्यहन्त २७८
 { कुलयन्द्र २४०, २४६
 कुलयन्द्र, सिद्धान्तशास्त्री
 २३८
 { अण्यहवेव २६६, २८३
 अण्यहवेवगुरु २७३
 अह्मडेमयन्द्र २६८
 लूतणलि १७३, २२६, २५३,
 २६८, २७०
 मंझु, आर्य २८२
 मनोहरलाल शास्त्री २८३
 मडेन्द्रकुमार २३२
 पयतिवृषभ २७१, २८२, २८३
 वीरसेन २४३, २६७, २७४,
 २८२
 शामकुण्ड २७१, २७३, २८२
 समन्तलद्र २७३, जुओ
 तार्किकार्क

१. जेमने डेटलाक श्वेतांथर गणु छे.

૩૨૬ ક્રમસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

(૬) અજૈન

ગેરિનો, ડૉ ૧૮૦

જયન્તભટ્ટ ૩૩

હાસગુપ્ત એસ. એન. ૯૩

પતંજલિ ૯૧

અશસ્તપાદ ૩૭

શુદ્ધધોષ ૧૦૦, ૧૦૨

રાઘવન, ડૉ. વી. ૯૩

વાચસ્પતિમિશ્ર ૯૧

વિન્તર્નિત્સ ૯૩

વેલણુકર હરિ દામોદર ૧૮૦

વ્યાસ ૫૩, ૯૧

સિંહ ૨૭૮

હર્નલ, ડૉ ૧૦૨

પરિશિષ્ટ ૨ : ગ્રન્થો અને લેખોની સૂચી

(અ) શ્વેતાંબર

અગ્ગાયણીય (ગ્રન્થાંશ)
૨૭૫
અગ્ગેણીય ૧૭૨, ૧૮૮,
૨૨૫
અગ્રાયણીય ૧૭૨, ૧૮૩

અઠાર પાપસ્થાનકની સજ્જાય
૨૯૯

અણુઓગદાર (ગ્રન્થાંશ)
૨૨૫, ૨૨૬, ૨૭૫, ૨૮૧.

જુઓ અનુઓગદાર (ગ્રન્થાંશ)

અધુવ (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫

અધ્યાત્મસાર ૧૧૫

અનાગમિક સાહિત્યનો ઇતિ-
હાસ ૨૧૬

અનુઓગદાર (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫,
૨૭૫. જુઓ અણુઓગદાર

અભિધાનચિન્તામણિ ૧૯,
૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૮

અર્થરતનાવલી ૨૯૫

અવરન્ત (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫

આગમિકવસ્તુવિચારસારપ્ર-
કરણ ૧૭૬. જુઓ છાસીઈ
(જિન૦) અને ષડશીતિ
(જિન૦)
આગમિયવત્થુવિચારસાર-
પયરણ ૧૭૬

આગમોદ્ધારસંગ્રહ ૨૧૬-૨૧૭

આગમોતું દિગ્દર્શન ૨૧૯

આચારાંગસૂત્ર, શ્રી

— અગ્રવચન ૨૧૯

આઠ-મહ-નિવારણ સજ્જાય
૨૯૭

આઠ મહની સજ્જાય ૨૯૬

૧xઆત્મોન્નતિનો ક્રમ ૫૬, ૭૨

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ ૯૧

આનન્દસુધાસિન્ધુ

—પ્રાકૃત્યન ૨૧૯

આચાર ૧૫૩

—ટીકા ૧૧૪, ૧૮૬, ૨૧૯,

૨૨૦, ૨૫૯

૧. આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ તે મારો લેખ છે.

—નિબજુતિ ૧૧૩, ૧૧૪
 — નિબજુતિની ટીકા ૨૧૯
 આર્હત જીવન જ્યોતિ (ત્રીજી
 કિરણાવલી) ૧૬૭
 આર્હતદર્શનદીપિકા ૧૪૪,
 ૧૬૭ જુઓ જૈનતત્ત્વ-
 પ્રદીપનો અનુવાદ
 આવસ્સય
 — ટીકા (હુરિં) ૧૬૬, ૧૬૭
 —નિબજુતિ ૮૧
 ઉત્તરજાલયજી ૨૦, ૧૬૦, ૧૭૨.
 જુઓ ઉત્તરાધ્યયન
 — ટીકા ૧૪૬
 —નિબજુતિ ૩૦૧
 ઉત્તરાધ્યયન ૩૦૦. જુઓ
 ઉત્તરજાલયજી
 ઉપદેશરત્નાકર
 — ભૂમિકા ૨૧૭
 ઉપવાય (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫
 ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ૨૫૭
 ઉવાસગદસા
 — અનુવાદ (અં) ૧૦૨
 ઋષભપંચાશિકા

—સ્પષ્ટીકરણ ૧૪૪
 કઈ ૨૮૧. જુઓ કૃતિ
 કર્મ (ગ્રન્થાંશ, પદ્મજીવણાનું
 પથ ૨૩) ૧૭૨. જુઓ કર્મ-
 પ્રકૃતિ (ગ્રન્થાંશ)
 કર્મત્થય (દેવેં) ૧૭૬, ૧૮૭,
 જુઓ કર્મસ્તવ (દેવેં)
 { — ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૨૮૬
 { — વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૭૬
 કર્મત્થય (પ્રાચીન) ૧૭૫,
 ૧૭૬, ૨૫૬. જુઓ કર્મસ્તવ
 (અજ્ઞાત, પ્રાચીન)
 કર્મપગડિ (પાહુડ) ૨૨૫,
 ૨૨૬. જુઓ કર્મપયડિ
 (પાહુડ), કર્મપયડિ-
 પાહુડ. કર્મપગડિ
 (પાહુડ), કર્મપવાય
 (પાહુડ) કર્મપ્રકૃતિ
 (?), વેદનાકુરન અને
 વેયણાકસિણ
 કર્મપગડિ (શિવં) ૧૭૧.
 જુઓ કર્મપયડિ (શિવં)
 કર્મપયડિસંગહણી, કર્મ-

- પ્રકૃતિ (શવ૦) અને
કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહકૃત્તિકા . ૧૧૭
- કર્મપયડિ (અન્ધાંશ, ઉત્તર -)
જાન્યભુનું અન્ધાંશ (૩૩) ૧૭૨
- કર્મપયડિ (પાહુડ) ૧૮૩,
૧૮૬, ૧૯૫, ૨૨૬, ૨૭૫.
જુઓ કર્મપગડિ (પાહુડ)
- { x કર્મપયડિ અને (અન્ધ) -
સયગ ૨૨૩
x કર્મપયડિ અને અન્ધ -
સયગ ૧૭૩
- કર્મપયડિ (શિવ૦) ૧૧૪,
૧૩૬, ૧૭૨, ૧૭૭, ૧૮૧ -
૧૮૬, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૨,
૨૨૩, ૨૩૦, ૨૩૭, ૨૪૦,
૨૪૬, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૬૦.
જુઓ કર્મપગડિ (શિવ૦)
- અનુવાદ ૧૮૨
— ઉપોદ્ધાત ૧૮૩
— ચુલ્લિણ ૧૮૨, ૧૮૩,
૨૨૬, ૨૩૭
— છાયા ૧૮૨
— ટિપ્પણક ૧૮૩

- ટીકા (મલય૦) ૧૪૦,
૨૩૦
— ટીકા (યશો૦) ૨૩૭.
જુઓ વૃત્તિ (યશો૦)
- વૃત્તિ (મલય૦) ૧૮૨ -
૧૮૪, ૨૩૭. જુઓ
ટીકા (મલય૦)
- વૃત્તિ (યશો૦) ૧૮૨.
જુઓ ટીકા (યશો૦)
- કર્મપયડિપાહુડ ૨૮૧. જુઓ
કર્મપગડિ (પાહુડ)
- કર્મપયડિસંગ્રહણી ૧૭૨,
૧૮૪, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૪ -
૧૯૬, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૦૫,
૨૪૨, ૨૫૨. જુઓ કર્મ -
પયડિ (શિવ૦)
- ચુલ્લિણ ૧૯૧, ૧૯૩
— ચૂર્ણ ૧૯૧
— ચૂર્ણિઓ (?) ૧૯૩
— ચૂર્ણિ-ટિપ્પણ ૧૯૧,
૧૯૪. જુઓ વિશેષવૃત્તિ
— છાયા ૧૯૩

- { — ટીકા (અજ્ઞાત) ૧૯૪
- { — " (") ૧૯૪
- " (મલય૦) ૧૯૧, ૧૯૩. જુઓ વૃત્તિ (મલય૦)
- ટીકા (અશો૦) ૧૯૧
- ટીકાઓ ત્રણ ૧૯૩
- પ્રસ્તાવના ૧૯૪-૧૯૬
- ભાષાંતર (હિન્દી) ૧૯૬
- વિવરણો ૧૯૩
- વિશેષવૃત્તિ ૧૯૪. જુઓ ચૂલ્હી-ટિપ્પણ
- વૃત્તિ (મલય૦ ૨૦૪. જુઓ ટીકા (મલય૦)
- વૃત્તિનું ભાષાન્તર ૨૦૪
- કર્મપગડિ (પાહુડ) ૧૭૨. જુઓ કર્મપગડિ (પાહુડ)
- કર્મપવાય (ગ્રન્થાંશ, આઠમું પુઁવ) ૧૭, ૧૭૧. જુઓ કર્મપ્રવાહ
- કર્મપવાય (પાહુડ) ૧૮૯. જુઓ કર્મપગડિ (પાહુડ)
- કર્મખન્ધ (ગ્રન્થાંશ) ૧૭૨

- કર્મવિવાગ (ગર્ગર્ષિ) ૧૫૭, ૧૭૫, ૧૭૬, ૨૫૭
- { — ટીકા (પરમા૦) ૧૯૯
- { — વૃત્તિ (પરમા૦) ૧૭૫
- કર્મવિવાગ (દેવે૦) ૧૫, ૧૫૬, ૧૭૫, ૧૭૬. જુઓ કર્મવિપાક (દેવે૦)
- { — ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૧૬૪
- { — વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૭૬ ૨૦૦, ૨૧૨
- કર્મવેદ (ગ્રન્થાંશ, પશુભુજાનું પથ ૨૫) ૧૭૨
- કર્મગ્રન્થ
 - અનુવાદ (હિન્દી ૫૪
- કર્મગ્રન્થ, અર્વાચીન ચાર
 - સંસ્કૃત ૧૭૭
 - કર્મગ્રન્થ, ચોથો ૧૭૬, ૧૮૫. જુઓ છ.સીઈ (દેવે૦), ષડશીતિ (દેવે૦) અને ષડશીતિકશાસ્ત્ર
- કર્મગ્રન્થ, છઠ્ઠો ૨૩૦, ૨૫૬. જુઓ સત્તરિયા (સ્વે૦)
- પ્રસ્તાવના ૨૨૩

कर्मग्रन्थ, त्रीजे १७५, १७६.

जुओ अन्धसामित्त (हेवे०)

कर्मग्रन्थ, नवो १८८. जुओ
सयग (हेवे०)

कर्मग्रन्थ, न०य १७६, २२६

कर्मग्रन्थ, पांय २५६, २५७

, , प्राचीन १७६, २२६

कर्मग्रन्थ, पीजे १८७. जुओ
कर्मतथय (हेवे०)

— टीका (स्वीपज्ञ १८७

कर्मग्रन्थ पांचमा-छट्टा २३२

कर्मग्रन्थ : सार्थ १३६

कर्मग्रन्थो, न०य पांय १७७

कर्मग्रन्थो, पांय २३०

, , प्राचीन १७७

कर्मग्रन्थो, जे २५७. जुओ

कर्मतथय (अज्ञात) अने

अन्धसामित्त (प्राचीन)

{ x कर्मदलिकोनी वड्यणी २७
जुओ कर्मदलिकोनुं (वला-
जन (पृ. १२०-१४३)

कर्मप्रकृति (अज्ञात) १८४

कर्मप्रकृति (ग्रन्थांश) १७२-

जुओ कर्म

कर्मप्रकृति (? पाहुड) २०५

कर्मप्रकृति (यशो०) १६२

— टीका (स्वीपज्ञ) १६२

कर्मप्रकृति (शिव०) १७३, २२३

१७४, १८१, १८३, १८५,

१८६, १८४, २३६-२४१,

२४६, २५२, २५६. जुओ

कर्मपगडि (शिव०)

कर्मप्रकृति - टीका २३५

कर्मप्रकृतिसंग्रहशुका १७२,

१८४, २५२. जुओ कर्म-

पगडि (शिव०)

कर्मप्रवाद १७१ जुओ कर्म-

पपवाय (ग्रन्थांश)

कर्मभीमांसा २६२

— उपोद्घात २६२

कर्मभीमांसानुं आथोजन ५६-

कर्मविपाक अर्थात् कर्मग्रन्थ.

(ला० १)

૩૩૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

- અનુવાદ (ગુજ૦) ૨
- પ્રસ્તાવના (હિન્દી) ૧
- કર્મવિપાક (દેવે૦) ૧૫૬, ૧૭૫ જુઓ કર્મવિવાગ
- × કર્મવિષયક ગ્રન્થોનું નામ-સામ્ય ૨૫૮
- કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય ૧, ૭, ૨૬૨
- કર્મસ્તવ (અજ્ઞાત, પ્રાચીન) ૧૭૫, ૨૨૪, ૨૩૪. જુઓ કર્મસ્તવ (પ્રાચીન)
- કર્મસ્તવ (દેવે૦) ૧૭૫. જુઓ કર્મસ્તવ (દેવે૦)
- કષાયપ્રાભુત ૧૭૪, ૧૯૪, ૨૪૯ જુઓ કસાયપાહુડ
- કષાયમીમાંસા ૨૬૨
- ઉપે દ્વષાત ૨૬૨
- કષાયો સંબંધી સાહિત્ય ૨૬૩
- કસાયપાહુડ ૧૭૪, ૨૪૨, ૨૫૩, ૨૫૫, ૨૫૮. જુઓ કષાયપ્રાભુત
- કુમારવાલયરિય ૧૬૦
- કૃતિ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૫. જુઓ કઈ

- કોધની સન્ન્યાય (ઉદય૦) ૨૬૩
- કોધની સન્ન્યાય (ગ્રન્થાંશ, યશો૦) ૨૬૯
- કોધની સન્ન્યાય (ગ્રન્થાંશ, વીર૦) ૩૦૧
- { ક્ષણુલબ્ધિ (ગ્રન્થાંશ) ૧૮૮
- { ખણુલબ્ધિ (ગ્રન્થાંશ) ૧૮૮
- ગણુહરસદ્સયગ ૨૫૬
- ગર્વની સન્ન્યાય (ઉદય૦) ૨૬૪
- ચત્વારઃ કર્મગ્રન્થાઃ ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૫૩
- ચંપક શેઠની ચૌપાઈ ૨૬૫
- { ચયણુલબ્ધિ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૫
- { ચયનલબ્ધિ (,) ૨૭૫
- { ચવચણુલબ્ધિ (,) ૨૨૫
- ચૂલિયા (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫
- ચૌથઃ કર્મગ્રન્થ ૨૮૭
- પરિશિષ્ટ ૨૮૫
- છાસીઈ (ગ્નિન૦) ૧૬૭. જુઓ આગમિકવસ્તુવિચારસાર-પ્રકરણ
- વૃત્તિ (મલય૦) ૧૭૬

- ૬૨ હાં: ૧૯૬
- છાસીઈ (હેવ૦) ૧૭૬, ૧૮૫,
૨૮૬
- { — ટીકા (સ્વોપણ) ૧૬૬,
૨૮૬
- { — વૃત્તિ (સ્વોપણ) ૧૭૬,
૧૮૫, ૧૮૮, ૨૦૦, ૨૧૨
- જગચિન્તામણિ ચૈત્યવન્દન
૨૨૭
- જાંબૂસ્વામીનો રાસ ૨૬૩
- જિનરતનકોશ ૧૭૩, ૧૭૫,
૧૮૭, ૧૯૨, ૨૦૧, ૨૧૦,
૨૧૪, ૨૧૬, ૨૨૩, ૨૩૩,
૨૩૭, ૨૫૩
- જીવસમાસ ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૯-
૨૨૧, ૨૫૯. જુઓ જીવ-
સમાસપગરણ
- ઉપોદ્દઘાત (સં.) ૨૧૭
- ટીકા (શીલાંક) ૨૨૨.
જુઓ વૃત્તિ (શીલાંક)
- { — ટીકા (હેમ૦) ૨૨૧
- { — વિવરણ (હેમ૦) ૨૧૮,
૨૧૯
- વૃત્તિ (ન૦ય) ૨૧૮
- „ (પ્રાચીન) ૨૧૮

- વૃત્તિ (હેમ૦) ૨૧૬-
૨૧૮. જુઓ ટીકા
(હેમ૦)
- વૃત્તિ (શીલાંક) ૨૧૬.
જુઓ ટીકા (શીલાંક)
- જીવસમાસપગરણ ૨૧૬. જુઓ
જીવસમાસ
- જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૨૬૩
- જૈન ગ્રન્થાવલી ૧૭૯-૧૮૧,
૧૮૩
- પ્રસ્તાવના ૧૭૬, ૧૮૦
- જૈનતત્ત્વપ્રદીપ ૧૬૭
- અનુવાદ ૧૬૭. જુઓ
આર્હતદર્શનદીપિકા
- x જૈન દર્શનનાં અનુયોગદ્વાર
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત-
ધર્તિહાસ ૨૩૭
- જોઈસકરણગ ૨૨૧
- ઠાણ ૧૬૦
- તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧૪, ૧૧૩, ૧૧૪,
૧૭૮, ૧૯૨, ૨૩૮. જુઓ
તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર અને
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર
- ટીકા (સિદ્ધ૦) ૪૮,
૧૭૭, ૧૮૪

તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર ૧૪૬,
૧૪૭, ૧૫૮, ૨૮૫ જુઓ
તત્ત્વાર્થસૂત્ર
— ટીકા (સિદ્ધં) ૧૫૮,
૧૫૯
— ભાષ્ય ૧૪૬-૧૪૮
તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૧૦૭ જુઓ
તત્ત્વાર્થસૂત્ર
તિજયપદ્ધત્ત ૨૨૭
તેર કાઠિયાઓની સજ્જાય
(વીરં) ૩૦૧
તેર કાઠિયાની અજ્ઞાતકર્તૃક
સજ્જાય ૩૦૨
તેર કાઠિયાની સજ્જાય
(ઉત્તમં) ૩૦૨
થેરાવલી (ગ્રન્થાંશ) ૧૮૪
દિગંબર સમાજની ' સંસદ '
પદની ચર્ચા ૨૬૩
દ્વિટ્ટિવાય ૧૭૪, ૧૮૩, ૨૨૪,
૨૨૫, ૨૩૧, ૨૫૨, ૨૭૫,
૨૮૬. જુઓ દૃષ્ટિવાદ
દ્વીપક ૨૫૪, ૨૫૫
દૃષ્ટિવાદ ૨૧૭. જુઓ દ્વિટ્ટિવાય
દેશીનામમાલા ૧૬૦.

દ્વેષની સજ્જાય (ગ્રન્થાંશ)
૩૦૧
ધર્મ ઓર દર્શન ૧૯
ધર્મસારપ્રકારણ ૨૪૮
નન્દિ, જુઓ નન્દી
— ટિપ્પનક (અનુપલબ્ધ,
હોમં) ૨૧૮
— ટિપ્પણક (શ્રીચન્દ્રં)
૨૧૮
નન્દી ૧૮૪. જુઓ નન્દિ
— ચુષ્ણ ૧૮૫
નાણુપ્પવાય ૨૮૩
નાયાધર્મકહા ૨૦૫
નિરયાવલી ૨૯૮
નિસીહ
— ભાસ ૧૬૧
— વિસેસચુષ્ણ ૧૬૧
પંચમ કર્મગ્રન્થ. જુઓ સયગ
(દેવેં)
— પ્રસ્તાવના (દિં) ૫૬
પંચસંગહ (ચન્દ્રર્ષિ) ૧૫,
૧૫૭, ૧૭૩, ૧૮૬, ૧૮૭,
૧૯૪, ૨૩૦, ૨૪૭-૨૫૦,
૨૫૩, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૦.

- જુઓ પંચસંગહપગરણુ,
પંચસંગ્રહ અને પંચ-
સંગ્રહશાસ્ત્ર
- છાયા ૨૪૮
 - ટીકા (મલયં) ૨૪૭-
૨૪૯, ૨૫૩-૨૫૬, ૨૫૮
 - જુઓ વૃત્તિ (મલયં)
 - વૃત્તિ (મલયં) ૨૧૩.
 - જુઓ ટીકા (મલયં)
 - વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૯૪,
૨૩૦, ૨૪૭-૨૫૦
 - વૃત્તિઓ ૨૪૮
- પંચસંગહપગરણુ ૨૨૩, ૨૨૪,
૨૨૭, ૨૩૧, ૨૪૨, ૨૪૪,
૨૪૯ જુઓ પંચસંગહ
- { — ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૨૨૪
 - { — વિવરણુ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૨૪
 - { — વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૨૨૭
- x પંચસંગહપગરણુનું પર્યા-
લોચન ૨૨૩
- પંચસંગ્રહ ૧૭૩, ૨૩૫, ૨૪૭,
૨૪૮, ૨૫૬, ૨૫૯. જુઓ
પંચસંગહ
- અનુવાદ ૨૪૮, ૨૪૯
- ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૨૪૮,
૨૫૪-૨૫૬
- ટીકાઓ, ત્રણ ૨૫૫
 - મૂલટીકા ૨૩૫
 - વિવરણો ૨૫૫
 - વૃત્તિ (રામં) ૨૫૪
- પંચસંગ્રહ (ખંડ ૨)
- આમુખ ૨, ૨૪૮,
૨૫૪, ૨૫૭
 - પ્રશ્નાવલીઓ ૭
 - પ્રશ્નાવલીનો અનુવાદ ૨
 - પ્રશ્નાવલી, ખીજી ૫
- પંચસંગ્રહનો અનુવાદ ૨૫૬
- નિવેદન ૨૫૬
- પંચસંગ્રહશાસ્ત્ર ૨૪૯. જુઓ.
પંચસંગહ
- પંચસુત્ત ૨૨૩
- પઠમાણુઓગ (ગ્રન્થાંશ)
૨૨૫
- પણ્ણત્રણા ૧૭૨, ૧૭૫
- જુઓ પ્રજ્ઞાપના
- { — ટીકા (હરિં) ૧૭૨
 - { — વૃત્તિ (હરિં) ૧૮૪

પરિકરમ (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫

પવચણુસારુદ્ધાર ૨૨૦

{ — ટીકા ૨૨૦
— વૃત્તિ ૨૫૯

પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને
સાહિત્ય ૧૮૨, ૨૧૯, ૨૮૪

પાઠ્યલક્ષ્મીનામમાલા ૧૬૦

પાહુક ૨૨૫, ૨૭૫, ૨૮૩

પિણ્ડવિશુદ્ધિ (?) ૧૮૫

પુન્વ ૨૭૫, ૨૮૩, ૨૮૬.

જુઓ પૂર્વ

પુન્વગય (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫,
૨૭૫. જુઓ પૂર્વગત

પુન્વ, ઓઠ (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫

પુન્વન્ત (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫

પૂર્વ ૨૭૫, ૨૮૩. જુઓ પુન્વ

પૂર્વગત (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૫.

જુઓ પુન્વગય

પેન્નજહોસ ૨૮૩

પ્રકરણુમાલા ૨૨૮

પ્રકૃતિવિચ્છેદ (જય૦) ૧૭૭

પ્રકૃતિસ્વરૂપ (જય૦) ૧૭૭

પ્રજ્ઞાપના ૨૫૯. જુઓ પણ્ણવણુ

પ્રદેશન્યાયા ૧૭૨, ૧૮૪

પ્રશ્નન્યાકરણુ (?) ૧૮૫

પ્રાકૃત ટીકા (?) ૨૩૩

પ્રાચીન સજ્ઞાય તથા પદ-
સંગ્રહ ૨૯૭

ખન્ધન (ગ્રન્થાંશ) ૧૮૮, ૨૨૬

ખન્ધનકરણુ (ગ્રન્થાંશ) ૨૫૩

{ ખન્ધશતકપ્રકરણુ ૧૮૭. જુઓ
બૃહુચ્છતક, શતક (શિવ૦)
સતગ (શિવ૦) અને સયગ
(શિવ૦)

{ (ખન્ધ)સયગ ૧૮૬, ૧૮૮
ખન્ધસયગ ૧૭૩, ૧૭૮,
૧૮૬, ૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૪
૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૪-૨૦૭,
૨૦૯, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૬,
૨૪૦, ૨૪૬, ૨૫૩

— અનુવાદ ૨૦

— અવચૂરિ ૨૦૩

— ગુરુભાસ ૧૯૭, ૨૦૧,
૨૦૩, ૨૦૬

— સુણિણુ ૧૮૮, ૧૮૯,
૨૦૧, ૨૦૨, ૨૮૬

— સુણિણુ (સુદ્રિત) ૨૦૫,
૨૦૭, ૨૦૯. ૨૧૪,

જુઓ લઘુણિ

- ચુલ્લિયુઓ ૨૧૦ જુઓ ચૂલિયુઓ
- ચુલ્લિયુ, એ ૨૧૪
- ચૂલિ ૧૮૮, ૧૯૭, ૧૯૮
- ચૂલિઓ ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૧૦. જુઓ ચુલ્લિયુઓ
- ચૂલિ, ત્રણ ૨૧૫
- „ એ ૨૦૦
- છાયા ૨૦૩
- ટિપ્પણક (ઉદ્દય) ૨૦૩
- „ (મુનિ) ૨૦૩
- „ , એ ૨૦૩
- ટીકા ૧૮૬, ૨૦૧. જુઓ વિનેયહિતા અને વૃત્તિ
- પ્રસ્તાવના ૧૯૮, ૧૯૯
- ખુલુચૂલિ ૨૦૦-૨૦૨, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩-૨૧૫
- ભાસ (ગા. ૧-૨૫) ૨૦૨, ૨૧૪
- ભાસ (ગા. ૧-૨૪) ૨૦૨, ૨૧૪
- ભાસ (ગા. ૧-૨૪) ૨૦૨

- ભાસ (ગા. ૧-૧૪) ૨૦૩, ૨૧૪
- ભાસ, ત્રણેક ૨૦૨
- લઘુચૂલિ ૧૮૮, ૨૦૦-૨૦૨, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩-૨૧૫. જુઓ ચુલ્લિયુ (મુદ્રિત)
- લઘુભાસ ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૨
- લઘુભાસ, ત્રણેક ૨૧૪
- લઘુભાસનાં ટિપ્પણો ૧૯૮
- વિત્તિ ૨૦૧. જુઓ ટીકા
- વિવરણાદિ ૨૦૮
- વિવરણો ૧૯૭, ૨૦૮, ૨૧૦
- વૃત્તિ ૧૮૭, ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૧૦. જુઓ ટીકા
- વૃત્તિ, એ ૨૦૧
- x બન્ધસયગ અને એનાં વિવરણોનું સરવૈયું ૨૧૫
- બન્ધસામિત્ત (દેવે) ૧૭૬
- વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ ૧૭૬, ૧૭૭

- અન્ધસામિત્ત (પ્રાચીન) ૧૭૫,
૧૭૬, ૨૫૬. જુઓ અન્ધ-
સ્વામિત્વ (પ્રાચીન)
— વૃત્તિ (હુરિં) ૧૭૬
- અન્ધસ્વામિત્વ (જયં) ૧૭૭
- અન્ધસ્વામિત્વ (પ્રાચીન)
૧૭૫. જુઓ અન્ધસામિત્ત
(પ્રાચીન)
- { અન્ધુદયસન્તજુતથય
(પ્રાચીન) ૧૭૫
અન્ધોદયસદુક્તાસ્તવ
(પ્રાચીન) ૧૭૫
- બૃહસ્પતક ૨૦૪, ૨૦૬. જુઓ
અન્ધસયગ
— બૃહસ્પત્યુષ્ણિ ૨૦૦,
૨૦૧, ૨૧૨
- બૃહદ્વિષ્ણિકા ૨૩૪
- બૃહત્કર્મપ્રકૃતિયુષ્ણિ ૨૦૨
- બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ ૨૬૩
- ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ
કાવ્યસંગ્રહ ૧૪૫
- માનની સજ્જાય (ઉદયં)
૨૬૩
- માનની સજ્જાય (ઋષભં)
૨૬૭
- માનની સજ્જાય (અન્ધાંશ)
(યશોં) ૨૬૬
- માનની સજ્જાય (અન્ધાંશ)
(યશોં) ૩૦૧
- માનની સજ્જાય (અન્ધાંશ)
(વીરં) ૩૦૧
- માયાની સજ્જાય (ઉદયં)
૨૬૪
- માયાની સજ્જાય (સમયં)
૨૬૫
- માયાની સજ્જાય (અન્ધાંશ)
(યશોં) ૩૦૦
- મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્ર ૨૧૮
- યશોદોહન ૨૬૬
- રત્નચૂડકથા (અન્ધાંશ) ૨૦૫
- રાગની સજ્જાય (અન્ધાંશ)
૩૦૦
- લોકપ્રકાશ ૧૫૫
- લોગબિન્દુસાર (અન્ધાંશ)
૨૨૫
- લોભની સજ્જાય (ઉદયં)
૨૬૪
- લોભની સજ્જાય (પદ્મં) ૨૬૮
- લોભની સજ્જાય (ભાવં) ૨૬૬

दोबानी सनआय (३५०) २६७

दोबानी सनआय (ग्रन्थांश
(यशो०) ३००

{ पत्थु २७५, २८३
{ पस्तु २८३

विआहुपण्णत्ति १७

विनेयाहुता (टीका) १६७-
१६६, २००-२०२, २०४,
२०७, २१०-२१४

— भाषान्तर २०४

विसेसणुवर्ध २३१, २५२

विसेसावस्सयभास १७, १४४,
१६०, १७१

— विवरणो १६१

— वृत्ति (मलय०) १७,
२१८

वेयअन्ध (ग्रन्थांश) १७२

वेयवेय (ग्रन्थांश) १७२

वैराग्यरसमंजरी

— स्पष्टीकरण १४५

शतक (? शिव०) २३६, २४४

शतक (शिव०) १७३, १७४,
१८६, १८७, १६४, २०४,
२०६, २३८, २४०, २४१,

२४६ जुओ अन्धशतक-
प्रकरण

शतकयूष्णि २४८

शतकभृहुच्यूष्णि १८८, २११,
२१२, २४८

शण्डप्राभृत (?) १८५

श्रीबन्धशतकप्रकरणम् १६८

श्रीमच्छी (च्छ) वशर्मसूरी-
श्वरसंहस्यं सचूर्णिकम् ।
श्रीशतकप्रकरणम् २१०

श्रीशतकप्रकरणम् १६७

श्रीसप्ततिकाभाष्यम् २३५

षडशीतिकशास्त्र १७६. जुओ
कर्मग्रन्थ, योथो

सन्नजन सन्मित्र याने ओकाइश
भडानिधी(धि) ३०४

{ सनआयमाला २६६
{ ,, ,, श्री ३०३

सतग (शिव०) २०४, २०६.
जुओ अन्धशतकप्रकरणः

सत्कर्म २४६

सत्कर्मन् १७४, १६४, २४६,
२५३

सत्कर्मप्राभृत २५३

સત્તરિ ૨૪૬

,, ૨૪૦, ૨૪૨. જુઓ
સત્તરિયા, સપ્તતિ, સપ્ત-
તિકા અને સપ્તતિકા-
પ્રકરણુ

સત્તરિયા ૨૨૩, ૨૨૫-૨૩૨,
૨૩૬-૨૪૩, ૨૪૫, ૨૪૬.
જુઓ સત્તરિ

- અન્તરભાસ ૨૨૮, ૨૩૨,
૨૩૭
- અન્તર્ભાષ્ય ૨૩૨, ૨૩૮,
૨૪૦, ૨૪૨
- અવચૂરિ ૨૩૭
- ચુષ્ણુ ૨૨૫, ૨૩૩-૨૩૭,
૨૩૬, ૨૪૨
- ચુષ્ણુઓ ૧૬૩, ૨૩૩
- ચૂષ્ણિ (?) ૨૩૩
- ચૂષ્ણિ ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૬
- ,, (સોમ૦) ૨૩૭
- ચૂષ્ણિઓ ૨૩૨, ૨૩૩
- ટપ્પો ૨૨૮, ૨૩૭
- ટિપ્પણુ (પ્રાકૃત) ૨૩૩,
૨૩૪
- ટીકા (દેવે૦) ૨૩૭

— ટીકા (પાઠ્ય, ચન્દ્રર્ષિ)
૨૩૪

— ટીકા (પ્રાકૃત) ૨૩૩

— ટીકા (મલય૦) ૨૨૭,
૨૩૩-૨૩૭. જુઓ
વિવૃતિ અને વ્યાખ્યા

— બાલાવબોધ ૨૩૭

— ભાષ્ય ૨૩૩, ૨૩૬

— ભાસ ૨૩૩-૨૩૬, ૨૩૭

— ભાસની ટીકા ૨૩૫

— વિવરણુ ૨૩૭

— વિવરણો ૨૩૭

— વિવૃતિ (મલય૦) ૨૦૧,
૨૧૧, ૨૩૨, ૨૩૩.

જુઓ ટીકા (મલય૦)

— વૃત્તિ (મુનિ૦) ૨૩૭

— વ્યાખ્યા (મલય૦) ૨૩૫

જુઓ ટીકા (મલય૦)

સત્તરિયા (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૪,
૨૩૧, ૨૪૨

સત્તરિયા, વિવિધ ૨૪૬

સત્તરિયાઓ, અન્ય ૨૪૨

સન્તકર્મ ૨૪૨. જુઓ સત્કર્મ
(?)

સપ્તતિ ૨૨૭, ૨૩૨. જુઓ
સત્તરિ

૧ શું આ દિગંબરીય કૃતિ છે ?

- ચૂર્ણિ ૨૩૫
- ચૂર્ણિ ૨૩૪, ૨૩૫
- સપ્તતિકા ૧૭૪, ૧૯૪, ૨૨૪,
૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૧ ૨૪૯,
૨૫૨, ૨૫૬ જુઓ સત્તરિ
- ચૂર્ણિ ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૪૮,
૨૫૨
- ભાષ્ય ૨૩૬
- સપ્તતિકા (ગ્રન્થાંશ) ૨૩૧
- સપ્તતિકાપ્રકરણ (ષષ્ઠકર્મ-
ગ્રન્થ) ૨૩૮. જુઓ સત્તરિ
- પરિશિષ્ટો, પાંચ ૨૩૮
- પ્રસ્તાવના (હિન્દી) ૨૩૮
- સમવાય ૧૬૦
- સમ્મત્તપયરણ ૧૧૮
- સયગ (દેવે૦) ૧૨૨, ૧૩૧,
૧૭૩, ૧૭૬, ૨૦૬
- ટિપ્પણ ૧૨૪
- { — ટીકા (સ્વોપજ્ઞ) ૧૫,
૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૩,
૧૭૩, ૨૩૪, ૨૮૬
- { — વૃત્તિ (સ્વોપજ્ઞ) ૧૭૬,
૨૦૧, ૨૧૨
- સયગ (? શિવ૦) ૧૯૪
- સયગ (શિવ૦) ૧૭૩, ૧૭૬,
૧૮૬, ૧૮૭, ૨૦૪, ૨૦૯,

- ૨૨૫, ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૪-
૨૪૬, ૨૪૯, ૨૫૩, ૨૫૭
- જુઓ બન્ધશતક પ્રકરણ
- ગુરુભાસ ૧૮૭. જુઓ
બૃહદ્ભાષ્ય
- ચૂર્ણિ (અજ્ઞાત) ૧૮૭,
૧૮૮
- ચૂર્ણિ ૨૪૦
- ચૂર્ણિઓ ૨૧૦
- ટિપ્પનક ૧૮૭
- બૃહદ્ચૂર્ણિ ૨૩૫
- બૃહદ્ભાષ્ય ૧૮૭. જુઓ
ગુરુભાસ
- ભાસ (ગા. ૧-૨૪) ૧૮૭.
જુઓ લઘુભાસ
- ભાસ, ત્રણેક ૧૮૭
- લઘુચૂર્ણિ ૨૨૫, ૨૩૫
- લઘુભાસ ૧૮૭. જુઓ
ભાસ
- વૃત્તિ ૧૮૭, ૧૮૮
- સયગ, ન૦ય ૧૯૯
- સયગ, વિવિધ ૨૪૬
- સયગો ૨૯૭. જુઓ શતકો
- સવાસો ગાથાનું સ્તવન, સીમંધર-
સ્વામીની વિનતિરૂપ નય-
રહસ્યગર્ભિત ૧૨

{ સિત્તરિ ૧૭૪, ૧૭૬,
૨૨૪, ૨૨૭, ૨૪૧, ૨૫૨,
૨૫૫. જુઓ સત્તરિ
સિ(સ)ત્તરિ ૧૭૮

- અંતરલાસ ૨૨૪
- ચુષ્ણુ ૨૨૪, ૨૩૨,
૨૩૫, ૨૪૪, ૨૫૬
- ચૂર્ણિ ૨૫૬
- ટિપ્પણુ ૨૨૪
- ટીકા (મલય૦) ૨૩૨
- પ્રસ્તાવના ૨૨૪

સિદ્ધપાહુડ ૨૫૪

×સિદ્ધરાજના સમયની સ્મ-
શાનયાત્રાઓ ૨૦૬

સિદ્ધહૈમચન્દ્ર ૧૬૦, ૨૨૭

સુત્ત (ગ્રન્થાંશ) ૨૨૫

સૂક્ષ્મર્થસંગ્રહક (જય૦) ૧૭૭

(આ)

અન્તરાણુગમ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૮

અપ્પાબહુગાણુગમ (ગ્રન્થાંશ)

૨૭૮

આગમ ૨૬૧. જુઓ ખટ્ટ-
ખણ્ડાગમ, ખણ્ડસિદ્ધાન્ત,

સૂચગઠ ૧૪૮-૧૫૧

— ટીકા (શીલાંક) ૧૫૧,
૨૧૬, ૨૫૬

— નિજજુત્તિ ૨૬૧

સૂર્યચશાનો રાસ ૨૬૩

સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા

— સ્પષ્ટીકરણુ ૧૪૫

સ્થૂલભદ્રનો રાસ-નવ રસો ૨૬૩

Cyclopedia of Les'ya ૧૬૬

Descriptive Catalogue
of the Government
Collections of Manu-
scripts ૨૬૩, ૨૬૫

Doctrine of Karman in
Jain Philosophy, The
૧૮૧, ૨૨૬

History of the Canoni-
cal Literature of the
Jainas, A. ૨૧૬, ૨૨૦

દ્વિગંબર

ખણ્ડસિદ્ધાન્ત, છખણ્ડ-
સિદ્ધાન્ત, છખણ્ડાગમ,
તત્ત્વાર્થમહાશાસ્ત્ર, પર-
માગમ, મહાકર્મપ્રકૃતિ-
પ્રાભુત, ૫૪ ખણ્ડસિદ્ધાન્ત,

સત્કર્મપાહુડ, સત્કર્મ-
પ્રાભુત અને સન્તકર્મ-
પાહુડ

ઉચ્ચારણાવૃત્તિ ૨૮૨, ૨૮૩

{ કર્મકાણ્ડ (ગ્રન્થાંશ) ૧૨૨,
૧૨૪, ૧૩૧, ૨૩૨, ૨૬૨
કર્મકાણ્ડ (ગ્રન્થાંશ) ૨૩૨, ૨૪૩

કર્મ પ્રકૃતિસ્તવ (ગ્રન્થાંશ)
૨૪૫

કષાયપ્રાભુત ૨૩૯, ૨૪૨, ૨૫૩,
૨૮૨, ૨૮૩. જુઓ કસાય-
પાહુડ અને કસાયપાહુડ-
સુત

કસાયપાહુડ ૧૭૪, ૧૯૧,
૧૯૩, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૭૧,
૨૭૫, ૨૭૮, ૨૮૨-૨૮૪.

જુઓ કષાયપ્રાભુત

— ચૂર્ણિસૂત્ર ૨૮૨

— ટીકા ૨૭૧

— ” ”

— ” ”

— ” ૨૭૨

— ટીકાઓ ૨૭૦, ૨૭૧

— પ્રસ્તાવના ૨૮૩

— વિવરણો ૨૮૩

— વૃત્તિ ૨૭૨

કસાયપાહુડસુ-ત. જુઓ
કષાયપ્રાભુત

— પ્રસ્તાવના ૨૮૨

{ કાલાલુગમ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૭
કાલાનુગમ (, ,) ૨૭૭

ક્ષયણાસાર ૨૮૩

{ ક્ષુદ્રકમન્ધ (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૪.
જુઓ ખુદામન્ધ
ક્ષુલ્લકમન્ધ (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૨

ક્ષેત્રાનુગમ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૭.
જુઓ ખેત્તાલુગમ

ખટખણ્ડાગમ. જુઓ આગમ

{ ખણ્ડસિદ્ધાન્ત ૨૬૧. જુઓ
આગમ
ખણ્ડસિદ્ધાન્ત

ખુદામન્ધ (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૨,
૨૭૫, જુઓ ક્ષુદ્રકમન્ધ

ખેત્તાલુગમ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૭.
જુઓ ક્ષેત્રાનુગમ

ગોમ્મટસાર ૧૨૨-૧૨૪, ૧૩૧,
૧૬૬, ૧૭૩, ૨૩૨, ૨૪૩,
૨૬૨, ૨૭૪, ૨૮૭

ચુલ્લિસુત ૨૮૩, જુઓ ચૂર્ણિ-
સૂત્ર

ચૂડામણિ (કન્નડ) ૨૬૨, ૨૭૨.

જુઓ તત્ત્વાર્થમહાશાસ્ત્ર-
વ્યાખ્યાન

ચૂર્ણસૂત્ર ૨૮૨. જુઓ ચુષ્ણુસુત્ર

— ટીકા ૨૮૨

ચૂર્ણિસૂત્રો ૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૩

— પ્રસ્તાવના ૧૮૮

{ ચૂલિકા (અન્યાંશ) ૨૪૫, ૨૭૯
ચૂલિયા („) ૨૭૯

છખણ્ડાગમ ૧૭૩, ૨૨૬, ૨૪૫,

૨૫૩, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૭-
૨૭૧, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૮,

૨૮૧, ૨૮૪. જુઓ આગમ

— ટીકા (કુન્દ૦) ૨૭૧,
૨૭૩ જુઓ પરિક્રમ

— ટીકા (ગ્નિન૦) ૨૮૩

— „ (તુમ્બુ૦) ૨૭૨,
૨૭૩. જુઓ ચૂડામણિ

— ટીકા (બપ્પ૦) ૨૭૩,
૨૮૩

— ટીકા (વીર૦) ૨૬૧,
૨૭૪, ૨૭૮. જુઓ ધવલા

— ટીકા (શામ૦) ૨૭૧,
૨૭૨

— ટીકા (સમન્ત૦) ૨૭૩

— ટીકાઓ ૨૭૧

— વૃત્તિ ૨૭૨. જુઓ
પંચિકા

— પ્રસ્તાવના ૧૭૧, ૨૬૧-
૨૬૩, ૨૬૬, ૨૬૮, ૨૬૯,
૨૭૧, ૨૭૫

{ જયધવલ ૨૬૯, ૨૭૮, ૨૮૩
જયધવલા ૨૭૧-૨૭૪, ૨૮૨-
૨૮૪

જીવકણ્ડ (અન્યાંશ) ૧૬૬,
૨૪૩, ૨૬૨

જીવકૃણુ (અન્યાંશ) ૨૬૨,
૨૬૩, ૨૬૯, ૨૭૫-૨૭૭,
૨૭૯. જુઓ જીવસ્થાન

જીવસમાસ (અન્યાંશ) ૨૪૩,
૨૪૫

જીવસ્થાન ૨૬૨. જુઓ જીવકૃણુ
જોષ્ણિપાહુડ ૨૮૨

તત્ત્વાર્થમહાશાસ્ત્ર ૨૬૨. જુઓ
આગમ

— વ્યાખ્યાન ૨૬૨. જુઓ
ચૂડામણિ

દંવપમાણુલુગમ (અન્યાંશ)
૨૭૬, ૨૭૭

{ धवल २६६, २७८
धवला १७१, १७४, १८६,
२२६, २४३, २४५, २६१-
२६३, २६८-२८२, २८४

— अनुवाद (हिन्दी) २७४

— टिप्पण्यो २७४, २७६

— परिशिष्टो २७४

— प्रस्तावना २७०, २७३,
२७४, २७७-२८१

धवलानुंगणित (प्रस्तावनांश)
(अत्रेण) २७८

— प्रस्तावनांशो अनुवाद
(हिन्दी) २७८

निबन्धनाह अधिकार २६८

पंचसंगड २४०

” (१ अज्ञात) १८७

” (अज्ञात) १७४.

जुओ पंचसंगड

पंचसंगड (धड्ड) १७४.

जुओ पंचसंगड (धड्ड)

पंचसंगड (नेमि०) २५८

पंचसंगड (अज्ञात) २५८

” (,,) १७४. जुओ

पंचसंगड (अज्ञात)

पंचसंगड (अमित०) १७३,

२४३-२४५, २५८

पंचसंगड (धड्ड) २५८. जुओ

पंचसंगड (धड्ड)

पंचसंगड (प्राकृत) २४१.

२४३-२४६

पंचसंगड-सत्तरि (अन्थांश)

२४५

पंचिका २७२, २७३

पञ्जि (चि का २६६

पद्धति २७१, २७२, २८२

पयडिसमुल्लित्तणु (अन्थांश)

२४३. जुओ प्रकृतिस-
मुत्कीर्तन

परभागम २६१ जुओ आगम

परिकम्भ २७१. २६२ जुओ

परिकम्भसुत्त

— टीका २७२. जुओ पद्धति

पिण्डिया २७६, २७७

प्रकृतिबन्ध (अन्थांश) २६७.

— अनुवाद (हिन्दी) २६७

प्रकृतिसमुत्कीर्तन (अन्थांश)

२४३. २४५. जुओ पयडि-
समुल्लित्तणु

प्रतिकम्भ २६८

प्राकृत और संस्कृत पंचसंग्रह

तथा उनका आधःर २४४

પ્રેમી-અભિનન્દન-ગ્રન્થ ૨૨૭,
૨૪૪

ક્રૌંસણાણુગમ (ગ્રન્થાંશ)
૨૭૭. જુઓ સ્પર્શાનુગમ

{ બન્ધણુ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૫
બન્ધન („) ૨૭૫

બન્ધવિધાન (ગ્રન્થાંશ) ૨૪૫,
૨૭૫

બન્ધસામિત્તવિચય (ગ્રન્થાંશ)
૨૬૨, ૨૬૫, ૨૭૫. જુઓ
બન્ધસ્વામિત્વવિચય

બન્ધસ્વામિત્વ (ગ્રન્થાંશ)
૨૪૫, ૨૮૧

બન્ધસ્વામિત્વવિચય (ગ્રન્થાંશ)
૨૬૨. જુઓ બન્ધસામિત્ત-
વિચય

બન્ધે દ્વયસત્ત્વયુક્તપદ ૨૪૩

ભગવદ્ધિઆરાહુણા ૨૭૮

ભાવાણુગમ (ગ્રન્થાંશ) ૨૭૮

મહાકર્મપ્રકૃતિપ્રાભૂત ૧૭૩.
જુઓ આગમ

મહાબન્ધ (ગ્રન્થાંશ) (પાઠ્ય)
૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૬-૨૬૯,
૨૭૫. જુઓ મહાબન્ધ
(સં.) અને મહાધવલ

— ટીકા ૨૬૭

— પંચિ(ચિ)કા ૨૬૯

— પ્રસ્તાવના ૨૬૭ ૨૬૯

— વૃત્તિ ૨૬૯

— „ (પ્રાકૃત) ૨૬૯

{ મહાબન્ધ (સં.) ૨૬૨.
જુઓ મહાબન્ધ (ગ્રન્થાંશ)
(પાઠ્ય)
મહાધવલ (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૬,
૨૬૯, ૨૭૩

લબ્ધિસાર ૨૮૦, ૨૮૩

— પ્રસ્તાવના ૨૮૩

{ વગ્ગણા (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૨,
૨૬૬, ૨૭૫
વર્ગણા (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૨,
૨૬૬

વિજ્ઞયધવલ ૨૬૯

વિચાહુપણુત્તિ ૨૭૩

વેદના (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૨,
૨૭૫, ૨૮૨. જુઓ વેચણા

વેદનાકૃત્સન ૨૭૫. જુઓ કમ્મ-
પગડિ (પાહુડ)

વેચણા (ગ્રન્થાંશ) ૨૬૨, ૨૭૫,
૨૮૧. જુઓ વેદના

વેચણાકસિણુ ૨૭૫. જુઓ
કમ્મપગડિ (પાહુડ)

शतक २४४ (?)
 ,, (ग्रन्थांश) २४६
 ,, (ग्रन्थांश २४३
 ,, (ग्रन्थांश) २४५
 — भाष्य २४३
 शतको २०७. जुओ अथगो
 शब्दानुशासन २७२
 श्रुतावतार २६१, २६२, २६८,
 २६९, २७१, २७३
 षट्पण्डसिद्धान्त २६१. जुओ
 आगम
 षट्पण्डागम २६१, २६९,
 जुओ आगम
 — प्रस्तावना २६९, २७०,
 २७५
 षट्खण्डागम, कम्पयडी,
 सतक और सित्तरी-
 प्रकरण २२७
 सत्कर्मन् २१४, २६६. जुओ
 सन्तकर्म
 { सत्कर्मपाहुड २६२, २७०.
 जुओ आगम
 सत्कर्मप्राभुत १७३, २६२
 सत्तरि २४०, २४५
 — भाष्य २४५

सत्तरि (ग्रन्थांश) २४६
 { — भाष्य २४६
 — भास २४६
 सत्तरिया (ग्रन्थांश) २४६
 { — भाष्य २४६
 — भास २४६
 सन्तकर्म २६६. जुओ सत्-
 कर्मन्
 सन्तकर्मपाहुड २६२ जुओ
 आगम
 सन्तपड्वण्णा (ग्रन्थांश) २७६,
 २८१
 सन्तपड्वण्णा-आलाप (ग्रन्थांश)
 २७६
 सन्तपड्वण्णासुत्त (ग्रन्थांश)
 २७६. जुओ सन्तसुत्त
 सन्तसुत्त (ग्रन्थांश) २७६
 सप्ततिका (ग्रन्थांश) १७४,
 २४३, २४५
 सप्ततिका (ग्रन्थांश) २४१
 ,, (ग्रन्थांश) २४३
 — भाष्य २४३, २४५
 समयसार १२
 अथग (ग्रन्थांश) २४५
 अथगो २०७ जुओ शतको
 सर्वार्थसिद्धि २६९, २७०

૩૪૮ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

સિતરિ (ગ્રન્થાંશ) ૨૩૮, ૨૪૦ | સ્પર્શાનુગમ ૨૭૭. બુચ્ચો
ફ્રાસણાણુગમ

(ઈ) અનૈન

અભિધર્મકોશ ૩૮

કન્દલી (ટીકા) ૩૭

ગીતારહસ્ય ૪૪

ન્યાયમંજરી (ઉત્તર ભાગ)

૩૩, ૩૭

ભગવદ્ગીતા ૪૩

મનિઝમનિકાય ૧૦૦

યોગદર્શન ૩૮, ૪૩, ૪૫,

૫૩, ૫૪, ૯૧

— ભાષ્ય ૫૩, ૯૧

{ યોગવાસિષ્ઠ ૯૧-૯૩, ૯૬,
૧૦૩
યોગવાસિષ્ઠ-રામાયણ ૯૩
વિજયધવલ ૨૬૯
વેદાન્તસૂત્ર ૪૪
સામગ્ગાફલસુત ૧૦૦
સાર્થ ગૂજરાતી જ્ઞેડણીકોશ
૧૫૩
સુમંગલવિલાસિની (ટીકા)
૧૦૦
સુશ્રુતસંહિતા ૫૭
સેઉમન્ધ ૧૬૦

પરિશિષ્ટ ૩ : પ્રકીર્ણક નામો

અખંડ આનંદ ૬૮
 અગસ્ત્ય ૯૩
 અંગો ૨૭૦
 અતિશય-ધવલા ૨૭૪
 અનન્તનાથના મંદિરનો ભંડાર
 ૧૯૨
 અનેકાન્ત ૧૭૪, ૧૮૭
 અભયદેવસૂરિ ૨૩૬
 અભયદેવસૂરિ (નવાંગી૦)
 ૨૧૬. જુઓ નવાંગીવૃત્તિકાર
 અભયદેવસૂરિ (મલ૦) ૨૦૬
 અમરાવતી ૨૭૬
 અમોઘવર્ષ, પહેલો ૨૭૪
 અરિષ્ટનેમિ ૯૩
 અ(આ)ષાઠમૂર્તિ ૩૦૦
 અષ્ટાંગ મહાનિમિત્ત ૨૭૦
 આગમોદય સમિતિ ૨૪૭
 આગમોદ્ધારક ૧૮૬, ૨૩૬.
 જુઓ આનન્દસાગરસૂરિ
 આજીવિક દર્શન ૧૦૦, ૧૦૨,
 ૧૦૩

આત્માનંદ જૈન ગુસ્તક પ્રચારક
 મંડલ ૨૩૮
 આત્માનંદ પ્રકાશ ૧૭૩, ૨૨૩
 { આદિજિનેશ્વર ૩૦૪
 આદીસર ૩૦૪
 આનન્દસાગરસૂરિ ૧૬૨.
 જુઓ આગમોદ્ધારક
 ઈશ્વર ૩૦૪
 ઉત્તમવિજય ૨૬૮
 { ઉત્તર-પડિવાત ૨૭૭
 ઉત્તર-પ્રાતિપાત ૨૭૭
 ઉદ્દ્યોતનસૂરિ ૨૫૬
 ઉપનિષદો ૯૦
 ઉમાસ્વાતિ ૨૮૫
 એલાચાર્ય ૨૭૪
 ઐરાવણ ૩૦૦
 { કમળાખહેન ૩૦૩
 કમળાખેન અમીચંદ ૨૬૬
 ક(કુ)રગડુ ૨૬૬. જુઓ કુરગડુ
 કલિકાલસર્વજ્ઞ ૧૪૫
 કલ્યાણવિજય ૨૩૭
 કાનડી ૨૭૨

૧. આમાં પૃ. ૩૧૨-૩૧૮ગત નામોને સ્થાન અપાયું નથી.

૩૫૦ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

કાન્તિવિજયજી ૨૨૩

કારંબા ૨૬૯

કાલ ૨૬૮

કિન્નાસકુમાર ૩૦૨

કુન્દકુન્દપુર ૨૭૧

કુન્દકુન્દાચાર્ય ૨૭૧. જુઓ
પદ્મનન્દ

કુમારપાલ ૧૮૨

કુરગડુ ૨૬૬. જુઓ ક(કુ)ર-
ગડુ

કુશલસાગર ૩૦૨

કુસુમપુર ૩૦૦

કૃષ્ણ ૨૬૪, ૨૬૭. જુઓ ગિર-
ધર, ત્રિકમ અને ત્રીકમો

કોણિક ૨૬૮

ખન્ધક ૩૦૪

ખંભાતના શાન્તિનાથનો ભંડાર
૨૧૮

ગણુધર ૨૮૨

ગર્ગર્ષિ ૧૭૫, ૨૫૭

„ (અન્ય) ૨૫૭

ગિરધર ૨૬૭ જુઓ કૃષ્ણ

ગિરનાર ૨૭૦

ગિરિનગર ૨૭૦

ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાત-
દર્પણ ૨૦૬

ગુણુધર ૧૭૪, ૨૫૪

ગૂર્જર અન્થરત્ન કાર્યાલય ૯૧

ગ્રિવેયક, નવમું ૨૬

ચક્રેશ્વરસૂરિ ૧૯૯, ૨૦૫ (ઉપ-
દેશક)

ચણ્ડકોશિક ૨૬૩

{ ચન્દરિસિ ૨૫૫

{ ચન્દ્રર્ષિ ૨૩૩, ૨૫૫-૨૫૭

{ „ મહુત્તર ૨૩૫, ૨૪૮

ચામુંડરાય ૨૮૩

જ્જરાસન્ધ ૨૬૭

જિનચન્દ્ર ૨૫૬

જિનભદ્ર ૨૫૬

{ જિનવલ્લભગણિ ૨૫૬

{ જિનવલ્લભસૂરિ ૨૩૩

જિનેશ્વરસૂરિ ૨૫૬

જૈન આત્માનન્દ સભા ૨૨૮,
૨૩૬, ૨૪૭, ૨૫૦

જૈન આનન્દ પુસ્તકાલય ૨૦૩

જૈન ધર્મ પ્રકાશ ૬, ૧૧૭,
૨૨૩

જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ૧૭૭,
૨૨૮, ૨૩૫

जैन सत्य प्रकाश ५६, ५७,
 १०३, २६३
 जैन साहित्योद्धार इंड
 कार्यालय २७६
 तुम्भुलूर २७२, २७३
 त्रीकभो २६७. जुमो कृष्ण
 दक्षिण-पडिवात्त २७७. जुमो,
 दक्षिण-प्रतिपत्त
 दक्षिण पंथ २७०
 दक्षिण-प्रतिपत्त २७७. जुमो
 दक्षिण - पडिवात्त
 दशरथ २६६
 दशार्णभद्र २६६
 दुर्योधन २६४
 ह्यगणित १८५
 देवल महत्तर २५७
 देवर्द्धि १८५. जुमो देववायक
 देवसुन्दरसूरि २३७
 देवसूरि २५६
 देवेन्द्रसूरि १८५
 होलतसागर २३६, २३८
 धरसेन २७०
 ” २८२
 धर्मघोषसूरि २१८
 नन्हल १८४

नन्हषेणु ३००
 नवांगीवृत्तिकार २३६. जुमो
 अलयदेवसूरि (नवांगी०)
 नेमित्यन्द्र २५६
 नैयायिकादि ३७
 पद्मनन्ह २७०. जुमो कुन्-
 कुन्हाचार्य
 पद्मविजय २६७
 परमानन्हसूरि २०५ (उपदेशक)
 पार्श्वर्षि २५५, २५७
 पुण्यविजय २५४
 पुण्यदन्त २५४, २७०
 प्रद्युम्न २०६
 अर्यदेवगुरु २७३
 अरमा ३००. जुमो अरमा
 { आहुणल ३०४
 { आहुणलि ३००, ३०१
 जीगणित २७७
 जुद्धिसागरसूरि २५६
 औद्ध दर्शन ४३, ५०, ५७,
 १०२, १०३
 अरमा ३००, ३०४. जुमो अरमा
 अरमाहुस्वामी, श्रुतकेवली
 ११३

उपर कर्त्तसिद्धान्त : उपरेभा अने प्रौढ ग्रन्थो

भरत ३०४

बाण्डारकर प्राच्य - विद्या-

संशोधन-मन्दिर २६७

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी २६७

'लीम-शकुनि' न्याय २१

बु(भ)वनपति ३०४

भूतभलि २५४, २७०

भरीयि २६६

भलयगिरिसूरि २२६, २४३

भदिलनाथ २६४. ३०४

भट्टार २५७

भडावीरस्वामी २८२

भाघनन्द २७०

भाथुरी वायना २२०

भीमांसके ४४

{ मुक्ताभाषं जैन ज्ञानमन्दिर
२४७

{ मुक्ताभाषं ज्ञानमन्दिर २३४

भुंज ३०४

भुनियन्द्रसूरि २१८

भूडभिद्री २६३, २६७, २७५

यापनीय २८१

यापनीयो २८५

योगदर्शन ५७, १०३

रविनन्द २७३

रविप्रभा २०३

{ राम २६६

{ रामचन्द्र ६३

रावण २६४, ३००

लण्डिहत्ता २६५

वत्थु २२५

वराड २७६. जुओ Berar

वधमानसूरि २५६

वसिष्ठ ६३

वसुभूति २६६

वालमीकि ६३

विजयदानसुरीश्वर जैन ग्रन्थ-

माला, श्रीमद् २६७

विजयरामचन्द्रसूरि १८७,

१६७

विरडाचार्य १८३. जुओ डुरि-

भद्रसूरि

विष्णु ३०४

वीर २५०

वीरदेवसूरि २१८

वीरविमल ३०१

वीरससाज १८७, १८८, १६७

१६८, २१०

वीरसागर २९६

वेद ६०

वेदा-तीज्यो ४४

वेदा ६०

वैदिक

— ग्रन्थो ६१

— दर्शन १०२

— साहित्य ६०

वैशेषिको ३७

शामकुण्ड २७२

शिवभूति २६५

शिवरत्न २६३

{ शिवशर्म २४१. जुज्यो सिव-
सम्भ

{ शिवशर्मन् २०५

{ शिवशर्मसूरि १६८, १६९

शीलगुणसूरि २१६

शीलांकनामक मुनिवरो २१६

शीलांकसूरि २२०, २५६

शुभानन्द २७३

श्रीयन्द्रसूरि २१८

श्रेष्ठिक २६६

संजह २६३

सनतकुमार २६६

समन्तलद्र २७३

सम्भूय २६५

सरस्वती ३०४

सागर २६६

सिद्धयक साहित्य प्रचारक
समिति २५६

सिद्धराज नयसिंह २०६

सिद्धर्षि २५७

सिवसम्भ २०५. जुज्यो

शिवशर्म

सीता २६६

सुतीक्ष्ण ६३

सुभूम २६४, २६६

सुवर्णपुरुष २६८

सोमठ २७०

स्थूलि(ल)लद्र २६६, ३००

स्वयम्भूरमणु (समुद्र) ३००

हर ३००

हरि ३००

,, (ध-द्र) ३००

हरिकेशी २६६

हरिलद्रसूरि १८३. जुज्यो

विरहाचार्य

हीरालाल हुंसराज २४७

{ हेमचन्द्र २०६

{ हेमचन्द्रसूरि (मल्ल) १६६,

२१८

Berar २७६. जुज्यो वराड

પરિશિષ્ટ ૪ : પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી

અ
અકર્મકં ૮, ૯, ૨૫
અકાળ મૃત્યુ ૪૬, ૫૧. જુઓ
અપવર્તના
અકુશળ ૪૨, ૪૩
અગુરુલઘુ ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૪૦
અધાર્તિ-કર્મ ૧૯, ૪૨, ૧૨૬
અડ્-ગોપાડ્-ગ ૧૨૮, ૧૩૯,
૧૪૨
અડ્-ગોપાડ્-ગ-નામકર્મ ૨૭
અચક્ષુર્દર્શનનું આવરણ ૮૩, ૮૫
અચક્ષુર્દર્શનાવરણ ૧૩૨, ૧૩૩,
૧૩૭
અચિત્ત મહાસ્કન્ધ ૧૦
અજોગિભાવ ૨૯૦
અજ્ઞાન ૩૦૧, ૩૦૨
અણિહ ૧૫૦
આણુભાગ ૨૯૦. જુઓ અનુભાગ
આણુપ્રતો ૧૦૯
અતિમાનવ ૬૯

અતિસન્ધાન ૧૪૭. જુઓ
માયા
અદૃષ્ટ ૩૦, ૩૩, ૪૪
અદૃષ્ટ-જન્મ-વેદનીય ૪૩
અદૃષ્ટ-જન્મ-વેદનીય-અનિ-
ચતવિપાક ૫૩
અદ્દા ૨૬૦
અદ્દાક્ષય ૭૯
અધર્મ (વૈશેષિકાદિ) ૩૭
અધર્માસ્તિકાય ૮
અધઃકર્મ ૨૬૬
અધ્યવસાય ૨૨, ૭૪
અદ્રુવ (પ્રકૃતિઓ) ૨૫૧
અદ્રુવ બન્ધ ૨૮૨
અધવાન ૨૮૨
અનન્તકાય ૬૦
અનન્તર ૨૬૫
અનન્તવિયોજક ૧૦૮, ૧૧૦
અનન્તાંશક્ષપક ૧૧૬
અનન્તાનુબન્ધવિયોજક ૧૦૮

૧. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ માટેના ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી શબ્દો જે પૃ. ૧૪૬-૧૫૨માં મેં નોંધ્યા છે તે અત્ર જતા કરાયા છે.

અનન્તાનુમ્બંધી કષાય(ચો)

૭૧, ૭૬, ૮૧, ૮૨, ૮૫,
૧૧૦, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૪૪,
૧૪૫

અનન્તાનુમ્બંધી કોષ ૭૦, ૭૧,

૮૬, ૧૦૫, ૧૩૩, ૧૩૭

અનન્તાનુમ્બંધી ચતુષ્ક ૨૪૧

અનન્તાનુમ્બંધી માન ૧૦૫,

૧૩૩, ૧૩૭

અનન્તાનુમ્બંધી માયા ૧૦૫,

૧૩૩, ૧૩૭

અનન્તાનુમ્બંધી લોભ ૧૦૫,

૧૩૩, ૧૩૭

અનપવર્તના ૪૬

અનપવર્તનીય ૪૬

અનાદિ ૨૫૧

અનાદિબન્ધ ૨૮૨

અનાદેય ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩

અનારબ્ધ કાર્ય ૪૪

અનાર્જવ ૧૪૭, જુઓ માયા

અનિયત ૪૩

અનિયત-વિપાક ૪૩, ૫૩

અનિયત-વિપાક-અનિયત-
વેદનીય ૪૪

અનિવૃત્તિકરણ ૪, ૭૪-૭૭

અનિવૃત્તિ-ગુણસ્થાન ૬૫

અનિવૃત્તિ-બાહર-સમ્પરાય ૭૭,
૮૩, ૮૪

અનિહ ૧૫૦

અનુહય કાળ ૪૭

અનુભાગ ૪૫, ૭૫, ૧૫૭.

જુઓ અણુભાગ, અનુભાવ,
રસ અને વિપાક

અનુભાગ-બન્ધ ૧૫૭, ૨૬૬

અનુભાવ ૩૬, ૧૫૮, જુઓ
અનુભાગ

અનુભાવ-બન્ધ ૪૦

અનુયોગદ્વાર ૨૮૧

,, , આઠ ૨૬૩

અનુયોગદ્વારો ૨૪, ૨૬૬

અનુશય ૩૮

અન્તર ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૮

અન્તરકરણ ૭૭

અન્તરકરણવિધિ ૨૪૧

{ અન્તરાય ૪૧, ૪૨, ૮૫,
૧૦૪, ૧૧૧, ૧૨૧, ૧૨૪,
૧૨૫, ૧૪૧, ૧૪૩

{ અન્તરાય ક્રમ ૧૭, ૧૮,
૪૧, ૪૨, ૧૩૦, ૧૩૩.

૩૫૬ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

અન્તર્મુદ્દત ૬૬, ૬૭, ૭૪,
૭૫, ૭૮, ૭૯, ૧૧૧,
૧૨૦

અન્ધપુત્રુજનન ૯૮, ૯૯

અપકર્ષણ ૨૩૦

અપરપર્યાય-વેદનીય ૪૩

અપર્યાય ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩

અપવર્તના ૪૫

,, ૪૬. જુઓ અકાળ
મૃત્યુ

{ અપવર્તના ૪૬, ૫૨
અપવર્તના-કરણ ૨૨, ૫૧,
૧૮૨, ૨૫૧

અપવર્તનીય આયુષ્ય ૪૬

અપુન્વ-કરણ ૨૯૦

અપૂર્વ ૩૧, ૪૪

અપૂર્વકરણ ૪, ૭૪-૭૭, ૮૩

,, ગુણુસ્થાન ૬૫,
૭૭, ૮૩

અપૂર્વ સ્થિતિબન્ધ ૭૬

અપ્પત્તિય ૧૫૯. જુઓ કોધ

અપ્રત્યાખ્યાન કોધ ૮૬

,, માન ૮૬

,, માયા ૮૬

,, લોભ ૮૬

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય
૮૩, ૧૦૯

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ ૭૦,
૭૮, ૮૧, ૮૬, ૧૦૪,
૧૦૫, ૧૩૪, ૧૩૭

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માન ૭૮,
૮૬, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૪,
૧૩૭, ૧૪૧

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માયા ૮૬,
૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૪

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ લોભ ૭૮,
૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૪, ૧૩૭

અપ્રમત્ત ગુણુસ્થાન ૬૫

અપ્રમત્ત-સંયત-ગુણુસ્થાન
૭૩, ૭૭, ૮૩

અપ્રશસ્ત-વિહ્વાયોગતિ ૧૪૦,
૧૪૩

અપ્રીતિ ૧૪૯. જુઓ ક્રોધ

અખંધ ૧૨૬

અખાધા કાલ(ળ) ૨૪, ૪૭,
૪૯, ૫૦, ૫૪, ૨૮૦

અલબ્ય ૨૬, ૬૧, ૧૦૬

અભિમાન ૧૪૭, ૨૬૪, ૨૬૭

અભિલાષ ૧૪૮, જુઓ લોભ

અભિવંગ ૧૪૮

અમુક્ત ૧૦૬

અયશઃકીર્તિ ૧૩૫, ૧૪૦,
૧૪૩

અયોગિ-કેવલી ૬૮. જુઓ
અયોગી કેવલી

અયોગિ-કેવલી ગુણુસ્થાન
૨૩૯

અયોગી ૩૫

અયોગી કેવલી ૯, ૧૧૧, ૧૧૬.
જુઓ અયોગિ-કેવલી

અરતિ ૪૨, ૭૭, ૭૮, ૧૦૫,
૧૨૮, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૭,
૧૪૧

અરહા ૯૮, ૯૯

અલોક ૭

અલોકાકાશ ૭, ૩૪

અદ્યખહુત્થ ૨૬૩, ૨૭૯

અદ્યખહુત્વાનુગમે ૨૬૫

અવક્રાન્ત્ય ૨૬૫

અવગાઠ ૧૭

અવગાહન ૨૩

અવધિ-જ્ઞાનાવરણ ૧૩૧, ૧૩૨,
૧૩૬, ૧૩૭

અવધિ-દર્શન ૨૮૮

અવધિદર્શનનું આવરણ ૮૩,
૮૫

અવધિદર્શનાવરણ ૧૩૨, ૧૩૩

અવર્ણવાહ ૩૦૨

અવલિપ્તતા ૧૪૭. જુઓ
અહુંકાર, ઉત્સેક અને મહ

અવિરસિ ૩૦

અવિધા ૩૧

અવિરઘ ૨૮૯

અવિરત ૧૦૯

„ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણુસ્થાન
૬૩, ૭૨

અવિરતિ ૧૪

અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ ૬૨

અવ્યવહાર સશિ ૬૧

અવ્યાકૃત ૪૩

અવ્યાક્ષેપક ૩૦૨

અવોગાઠ-ઉત્તરપ્રકૃતિ-ખન્ધ
૨૮૧

અશુભ ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩

અષ્ટવિધ-ખન્ધક ૧૨૦, ૧૨૧,

અસંસક્તિ ભૂમિકા ૬૫, ૬૭

અસંજય ૨૮૯

અસમ્પ્રજ્ઞાત યોગ ૯૩

અસહુસા-વેદનીય ૪૩

અસાત વેદનીય ૧૯, ૫૧,
૧૩૭

૩૫૮ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

અસિદ્ધ ૧૦૬
અસ્થિર ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩
અહંકાર ૧૪૭. જુઓ અવ-
લિપ્તતા

આ

આગતિ ૨૮૦
આગાલ ૫૦, ૫૧
આચરણ ૧૪૭. જુઓ માયા
આજીવિકા-મહ ૬૬૬
આઠ પ્રદેશો ૧૩, ૨૦, ૪૦
આતપ ૧૨૮, ૧૪૦
આત્મપ્રદેશો ૪૦
આદિ ૧૫૦. જુઓ માયા
આદેય ૧૪૦, ૧૪૩
આદેશ ૨૬૫, ૨૭૭, ૨૭૮.
જુઓ માર્ગણા
આનુપૂર્વી ૧૨૮, ૧૪૦, ૧૪૩
આત્મ રસ ૧૩૬
આયુષ્ક ૪૧
આયુષ્ક કર્મ ૪૧, ૪૫, ૧૨૦,
૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૩૬,
૧૩૭. જુઓ આયુષ્ય કર્મ
આયુષ્ય ૪૫, ૫૧
" , સોપકમ ૪૬

આયુષ્ય કર્મ ૧૭, ૧૬, ૨૨,
૨૮, ૪૭, ૫૧, ૮૫, ૧૩૦,
૧૪૨. જુઓ આયુષ્ક કર્મ
આર્ત ધ્યાન ૧૧૨
આવલિકા ૪૬, ૬૪
આવલી ૧૨૩
આશંસા ૧૪૮. જુઓ લોભ
આશય ૩૦
આશા ૧૪૮. જુઓ લોભ
આહારક અંગોપાંગ ૧૩૬,
૧૪૨
આહારક-આહારક ૧૩૮
આહારક-કાર્મણ્ય ૧૩૮
આહારક-તૈજસ ૧૩૮
આહારકમિશ્ર ૨૮૮
આહારકમિશ્ર યોગ ૨૮૭
આહારક વર્ગણા ૧૧
આહારક શરીર ૧૨૬, ૧૩૮,
૧૪૨, ૧૮૭, ૨૮૬-૨૮૮
આહારગ ૨૮૭
આળસ ૩૦૧, ૩૦૨
ઇ
ઇચ્છા ૧૪૮. જુઓ લોભ
ઇન્દ્રિય ૨૩૦

ઈ

{ ઈર્થાપથ-કર્મ ૨૬૬
ઈર્થાપથિક કર્મ ૧૪, ૧૫,
૧૯

ઈહા ૧૪૮. જુઓ લોભ

ઉ

{ ઉક્ત ૧૪૯, ૧૫૦. જુઓ
અહંકાર
ઉક્તો ૧૫૦

ઉચ્ચ ગોત્ર ૧૪૧

ઉચ્ચણ ૧૫૧. જુઓ અહંકાર

ઉચ્ચવાસ ૧૨૮, ૧૪૦

ઉજુગત ૧૦૦, ૧૦૧. જુઓ
ઋજુગત

ઉત્કર્ષ ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૫૦,
૧૫૭. જુઓ માન

ઉત્કર્ષણ ૨૩૦

ઉત્કૃષ્ટ પદ ૧૩૬, ૧૪૧-
૧૪૨

ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૩૬

ઉત્તર પ્રકૃતિઓ ૪૨, ૫૧,
૧૨૬-૧૨૮, ૧૩૦-૧૩૩.
૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૧,
૧૪૩, ૨૩૦

ઉત્તર-પ્રકૃતિ-અન્ધ ૨૮૧

ઉત્સેક ૧૪૭. જુઓ અહંકાર
ઉદય ૩-૫, ૨૨-૨૪, ૨૬,
૪૭, ૪૯-૫૩, ૫૪, ૮૧,
૮૨, ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૧૪,
૧૧૮, ૧૨૨, ૧૭૨,
૧૭૭, ૧૮૨, ૨૩૦

ઉદયકાળ ૪૯

ઉદયવિકલ્પ ૨૩૯

ઉદયસ્થાનો ૨૩૦

ઉદયાવલિકા ૪૯-૫૧

ઉદાર ૫૪

ઉદીરણા-૨૨, ૨૪-૨૬, ૧૭૭,
૨૩૦

ઉદીરણા-કરણ ૧૮૨, ૨૫૧

ઉદ્દ્યોત ૧૨૮, ૧૪૦

ઉદ્ભવર્તાન ૫૨

ઉદ્ભવર્તાના ૪૫, ૪૬

,, - કરણ ૨૨, ૧૮૨,
૨૫૧

ઉપક્રમ ૪૬

ઉપઘાત ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૪૦

ઉપધિ ૧૪૭. જુઓ માયા

ઉપપદ-વેદનીય ૪૩

ઉપભોગ ૧૮

૩૬૦ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

ઉપલોગાન્તરાય ૧૩૩, ૧૪૧
 ઉપયોગ ૨૭૬
 ઉપશમ ૫૪, ૮૧, ૧૧૦, ૧૪૫
 ઉપશમક ૧૦૮, ૧૧૦. જુઓ
 મોહોપશમક
 ઉપશમન ૨૩૦
 ઉપશમના ૫૨, ૫૩
 ઉપશમના-કરણ ૧૮૨, ૧૯૨,
 ૨૫૧
 ઉપશમ-પ્રકૃતિ ૨૪૧
 ઉપશમવિધિ ૨૪૧
 ઉપશમ-શ્રેણિ ૬૫, ૬૬, ૭૦,
 ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૭૮, ૮૦,
 ૮૨-૮૬, ૧૦૩, ૧૦૫,
 ૨૩૦
 ઉપશાન્તમોહ ૧૦૮, ૧૧૦,
 ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૬
 ઉપશાન્તમોહ ગુણુસ્થાન ૬૬,
 ૭૬
 ઉરુલમિસ્સ ૨૮૭
 ઉવસન્ત ૧૧૩, ૧૧૪
 ઉવસમ ૨૪૧
 ઉવસમગ ૨૬૦
 ઉવસામગ ૧૧૪

ઉવસામન્ત ૧૧૩
 ઉવહિ ૧૪૭. જુઓ માયા
 ઉબ્ધુ સ્પર્શ ૧૩૬
 ઉસ્સયણુ ૧૫૦, ૧૫૧. જુઓ
 માન
 ઋ
 ઋજુગત ૧૦૧. જુઓ ઉજુગત
 ઋજુસૂત્ર ૨૧
 ઋદ્ધિમદ ૨૬૬
 ઋ
 ઋકવિધખન્ધક ૧૨૧
 ઋકસ્થાનિક ૧૫૭
 ઋકાગ્ર ૬૧, ૬૩
 ઋકેન્દ્રિય ૧૨. જુઓ ઋગેન્દ્ર
 " ભાતિ ૧૩૫, ૧૪૮
 ઋકેન્દ્રિયો ૨૮૬, ૨૮૮
 ઋકૈકોત્તર પ્રકૃતિખન્ધ ૨૮૧
 ઋગેન્દ્ર ૨૮૭. જુઓ ઋકેન્દ્રિય
 ઋ
 ઋઘ ૨૬૫, ૨૭૭, ૨૭૮
 ઋ
 ઋઠ્ઠિક ૨૭૮
 ઋઠ્ઠારિક-અંગોપાંગ ૧૩૬,
 ૧૪૨

औदारिक-औदारिक १३८
 औदारिक-कार्मण्य १३८
 औदारिक-तैजस १३८
 औदारिक-तैजस-कार्मण्य १३८
 औदारिक-मिश्र २८८
 औदारिक-मिश्र काययोग
 २८६, २८८
 औदारिक वर्गण्य ११
 ,, शरीर १२६, १३५,
 १३८, १४२, २६५, २८२,
 २८४
 औपशमिक सम्प्रक्ष्व ७७, २८८
 क
 कंठ २८६
 कटु रस १३६
 कण्डकौ ५५
 कपट ६५, १४७. जुओ माया
 करण्य ५, २२, ४६, ५०, ५२
 करण्य २६५
 करण्य, आठ १७७, १८३, २५१
 करण्यो ५५, ७४, ७७, ८२.
 ८३
 करण्यो, आठ १८१, १८२,
 १८२

कर्कश स्पर्श १३६
 कर्म २६६
 कर्म, हस प्रकारो २६६
 कर्महस्तिक १२६
 कर्मद्रव्यप्रकृति २६६
 कर्मनां नाम, लेह, स्थिति
 अने क्षण, आठ १७२
 कर्मनी हस अवस्था २३०
 कर्मनी वर्गण्यो २५
 कर्म-पुद्गल १५८
 कर्म-पुद्गल-द्रव्य १२३
 कर्म-पुद्गलो १५८
 कर्मप्रकृति १२०, १७२, २३२
 कर्मप्रकृतिना लेह, अंध, उदय
 अने स्थिति १७२
 कर्मअन्ध १३, १४, २०,
 २६४, २६६
 कर्म-वर्गण्य १५८
 कर्माशय ३८, ४३, ४५, ५३
 कल्याण्युत्थुञ्जन ६८
 कषाय १४-१६, ३५-४०, ७०,
 ७१, ७७, ८०, ८३, ८६,
 ८७, ८८, १४४-१४६,
 २६२. जुओ कसाय

કષાય, ચારે, ૨૬૩, ૨૬૬
 કષાયની વ્યુત્પત્તિ ૧૪૪
 કષાયનું લક્ષણ ૧૪૪
 કષાયમીમાંસા ૧૪૫
 કષાય-મોહનીય અનન્તાનુ-
 બન્ધી ૧૪૪
 કષાયમોહનીય અનન્તાનુ-
 બન્ધીનું લક્ષણ ૧૪૪
 કષાયમોહનીય કર્મ ૧૪૪
 " " , ચાર પ્રકારો
 ૧૪૬
 કષાય-મોહનીય, સંજ્ઞવલન
 ૧૨૭, ૧૨૮
 કષાય રસ ૧૩૯
 કષાયો ૧૧૨, ૧૨૦, ૨૬૨,
 ૨૬૪
 ,, , ચાર ૧૪૪, ૨૬૪, ૨૬૫
 ,, , બાર ૧૩૪
 ,, , સોળ ૧૩૩
 કસાય ૧૧૪, ૧૪૪, ૨૬૦.
 જુઓ કષાય
 કાંબી (લેસા) ૧૬૮
 કાંક્ષા ૧૪૮. જુઓ લોભ

કાઠિયા ૩૦૨
 કાઠિયાઓ તેર, ૨૦૧, ૩૦૩
 કાઠિયો ૩૦૧, ૩૦૨
 કાતરિકા ૧૪૬. જુઓ માયા
 કાપોત લેશ્યા ૧૬૬
 કામ ૭૦
 કામ ૧૪૮. જુઓ લોભ
 કાય ૨૬૦
 કાયજોગ ૨૬૦
 કાર્મગ્રન્થકો ૨૮૫-૨૮૮
 કાર્મણુ ૧૩૮
 કાર્મણુ કાર્મણુ ૧૩૮
 કાર્મણુ વર્ગણા ૧૦-૧૩, ૨૩,
 ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૩૯,
 ૪૦, ૫૪, ૧૧૬
 કાર્મણુ શરીર ૧૨૬, ૧૩૫,
 ૧૩૮, ૧૪૨
 કાળ ૨૬૩-૨૬૫, ૨૭૬
 કાળ મૃત્યુ ૪૬
 કિટ્ટિ ૭૬, ૨૬૦
 { કિણુક લેસા ૧૬૬. જુઓ
 કૃષ્ણ લેશ્યા
 કિણુક લેસા ૧૬૮

किरिया २६१
 कुतूहल ३०१, ३०२
 कुशण ४२, ४३
 कुशील ११२
 कुसृति १४७. जुमो माया
 कुण-मह २६६
 कूट १४७. जुमो माया
 कृति २६५, २८२
 कृति २६५
 ,, ,, सात प्रकारो २६५
 कृपण ३०२
 कृपणता ३०१
 कृष्ण ४२
 कृष्ण लेश्या १६६, १७०.
 जुमो किरुडु लेसा
 कृष्ण वर्ण १३६
 कुवलयज्ञान २८२
 कुवलयज्ञानावरण १२६, १२७,
 १३१, १३२, १३६
 कुवलयज्ञानी १२०, २८०
 कुवलय-दर्शननुं आवरण ८३,
 ८५
 कुवलय-दर्शनावरण १२७, १३२,
 १३७, १४१

कैतव १४७. जुमो माया
 { कोप १४६
 कोड १४६, १४६
 क्रियमाण ४४
 क्रियाओ, पच्यीस १४४
 क्रिया-कर्म २६६
 कीडा १०१. जुमो भिडा
 { कुध् १४६. जुमो कोप
 कुधा १४६
 कोध १४, ३५, ४२, ६५,
 ७०, ७१, ७३, ७८, ८०,
 ८२, ८६-८८, १४४,
 १४५, १४८, १४९, १५१,
 २६२, २६८, २६९,
 ३०१, ३०२. जुमो कोप.
 कोधना पर्यायो १४५, १४६
 कोध-अत्याख्यान १४४
 कलेश ३०, ३८, ५३
 कलेशो ५४
 क्षणिक वाह २१
 क्षपक १०८, १११, ११३,
 ११५, ११६. जुमो.
 अस्त्रिभोडक्षपक

સપક-શ્રેણિ ૬૫-૬૭, ૭૦,
૭૩, ૭૪, ૮૦-૮૨, ૮૪-
૮૭, ૮૮, ૧૦૩, ૧૦૫,
૨૩૦, ૨૩૨

સમાના પાંચ પ્રકારો ૧૪૫

ક્ષયોપશમ ૫૪, ૧૦૯

ક્ષાયોપશિક સચક્ત્વ ૨૮૮

ક્ષિપ્ત ૯૧-૯૩

ક્ષીણુકપાય ૮૪

ક્ષીણુમોહ ૧૦૮, ૧૧૧-
૧૧૩, ૧૧૬

ક્ષીણુમોહ ગુણુસ્થાન ૬૬, ૮૪

ક્ષેત્ર ૨૬૩, ૨૬૫

” ૨૭૬

ક્ષેત્રાનુગમ ૨૬૪

ખ

ખવખ ૧૧૩

ખવગ ૧૧૪

ખવય ૨૯૦

ખિડા ૧૦૦, ૧૦૧. જુઓ કીડા

ખીણુખવગ ૨૫૩

ખીણુમોહ ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૬

ગ

ગણુધર ૨૮૨. જુઓ ગણુહર

ગણુના ૨૬૫

ગણુહર ૨૮૬. જુઓ ગણુધર

ગતિ ૨૨, ૩૨, ૪૧, ૫૧, ૮૨,

૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૮, ૧૪૨,

૨૩૦, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૭૭,

૨૮૦

ગતિ-આગતિ ૨૬૩

ગતિ-સંયુક્ત ૨૮૧

ગતિસ્વામિત્વ ૨૮૧

ગન્ધ ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૫

ગર્હ ૧૪૮. જુઓ લોભ

ગર્વ ૧૪૭, ૨૯૪. જુઓ

અહંકાર

ગાઢ્ય ૧૪૮. જુઓ લોભ

ગુણુ ૨૮૬

ગુણુ-શ્રેણિ ૭૫, ૭૬

ગુણુ-સંક્રમણુ ૭૬

ગુણુસ્થાન ૬, ૨૫, ૫૧, ૬૨-

૬૮, ૭૨-૭૪, ૭૭, ૭૯,

૮૦, ૮૩, ૮૪, ૧૦૪,

૧૦૯-૧૧૨, ૧૨૦, ૨૬૪,

૨૭૬-૨૭૮, ૨૮૬, ૨૮૭,

૨૯૬

शुष्कस्थानको ११४

शुष्कस्थानो ५५, ८८, १२०,
१२१, २३० २६३-२६५,
२७८, २७९, २८८

शुशु स्पर्श १३९

{ गोत्र ४१, १२५, १४१, १४३
गोत्र-कर्म १७, १९, ४१,
१२१, १२२, १२४,
१३०, १३६

गोत्र-मह २९९

ग्रन्थ २६५

ग्रन्थि-लेह २८८

त्रैवेयक २६

घ

घाति-कर्म १९, ४२, १२६.
शुशो घाती कर्म

घाति-कर्मो १२६, १३१

घाती कर्म १११. शुशो घाति-
कर्म

घृष्टा ९०. शुशो शुशुष्ठा

च

चक्षुर्दर्शनं आवरणं ८३ ८५,

चक्षुर्दर्शनावरणं १३२, १३३,
१३७

चतुरिन्द्रिय जाति १३८

चरण्यकरण्य ३०१

चारित्र ११२, ११३

चारित्रमोहक्षपक १०८ शुशो
क्षपक

चारित्रमोहनीय ४२, ५२,
७७, ९७, १२७

चित्तनी पांच भूमिकायो ९२

चित्तोन्नति १४७. शुशो अहं-
कार

चूडिका, नव २६३

चेतनकर्म १२

छ

छद्मन् १४७. शुशो माया

छद्मस्थ २१

छद्मस्थता ११२

{ छन्न १५०. शुशो माया
छल १४७

ज

जघन्य पद १३६, १४१

जलण्य १४९. शुशो कोप

जात्रत ९४, ९५

,, स्वप्न ९४, ९५

૩૬૬ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

જાતિ ૪૧, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૮,
૧૪૨

જાતિ ૪૫

જાતિ-ભવ્ય ૨૬, ૧૦૬, ૧૦૭

જાતિ-મહ ૨૬૬

જાતિસ્મરણ ૨૮૦

{ જિણુ ૧૧૩, ૧૧૪. જુઓ
ભવસ્થ કેવલી અને
સયેગી કેવલી
જિન ૧૦૮, ૧૧૧-૧૧૩,
૧૧૫, ૧૧૬

જિન (અજૈન) ૧૦૦, ૧૦૧

જુગુપ્સા ૭૦, ૭૮, ૯૦,
૧૦૫, ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૩૭.

જુઓ ધૃષ્ટા

જીવન્મુક્તા ૯, ૩૫, ૫૪,
૬૮, ૮૦, ૮૫, ૮૬, ૯૭

જીવન્મુક્તિ ૬૭, ૬૯, ૮૫

જીવપારિણામ ૨૮૯

જીવસમાસ ૨૭૬

જીવસ્થાનો ૨૩૦

જોગ ૨૯૦

જોગનિરોધ ૨૯૦

{ જ્ઞાનાવરણ ૪૧, ૪૨, ૮૫,
૧૦૪, ૧૧૧, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૫,
૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૧
જ્ઞાનાવરણકર્મ ૧૭, ૧૮,
૪૧, ૧૨૬, ૧૩૧-૧૩૩

જ્ઞાનાવરણાદિ ૧૫૭

જન્મલન ૧૪૯. જુઓ કોપ

ઝ

ઝાણુ ૨૯૦. જુઓ ધ્યાન

ણ

ણ્યવાય ૨૯૧

ણિદ્દા ૨૯૧. જુઓ નિદ્રા

ણુમ ૧૪૬. જુઓ માયા

ત

તત્ત્વો, નવ ૨૬૮

,, , સાત ૨૬૮

તથાભવ્યતા ૬૦

તત્તુ ૫૪

તત્તુમાનસા ૯૫, ૯૬

તપકર્મ ૨૬૬

તપ-મહ ૨૬૬, ૨૬૯

તમોગુણુ ૯૨

તામસ ૪૩

तिष्ठत रस १३६
 तिर्य'च ५६, २८०
 ,, -गति ८३, १३५,
 १३८, १४२
 तिर्य'चगति-आनुपूर्वी १४०
 तिर्य'चतुं आद्युष्य-द्रव्य १४२
 तिर्य'आनुपूर्वी १३५
 तीर्थ'कर १२८, १४०
 तुर्य'गा ६५, ६७
 तुर्यातीत ६७
 { तृप् १४८. जुओ लोभ
 { तृष्णा १४८
 तेउलेसा १६८. जुओ तैजस
 लेश्या
 तैजस काम'लु १३८
 तैजस-तैजस १३८
 तैजस लेश्या १६६. जुओ
 तेउलेसा
 तैजस वर्ग'लु ११
 ,, शरीर १२६, १३५, १३८,
 १४२
 त्रस १४०
 त्रसदृशक १८, १२८, १३०,
 १४०

त्रस-नामकर्म १४३
 त्रसादि १४३
 त्रिस्थानिक १३७
 त्रीन्द्रय भाति १३८
 थ
 थंडिल्ल १५०, १५१. जुओ
 डोप
 थिर्ध २६०
 थि(थो)लुगिद्धि २६१. जुओ
 स्त्यानगृद्धि
 थीलुगिद्धि १६०
 थीलुद्धि १६०. जुओ
 स्त्यानद्धि
 थीलुद्धिय १६०. जुओ स्त्या-
 नद्धिक
 ढ
 ढंसलु ११३, ११४
 ढंडक १७२
 ढंडको १७२
 ढंल १४७, ३०२. जुओ माया
 ढर्प १४७. जुओ अडुंकार
 दर्शनमोड ११०, ११६
 दर्शनमोडक्षपक १०८, ११०
 दर्शनमोडनीय ४२, ५२, ७६,
 ८२, ८५, १२७

૩૬૮ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રોઠ ગ્રન્થો

{ દર્શનાવરણ ૪૧, ૪૨, ૮૩,
૮૫, ૮૭, ૧૦૪, ૧૦૫,
૧૨૧, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૩૭,
૧૪૧, ૧૬૦
દર્શનાવરણ કર્મ ૧૭, ૧૮,
૧૨૭, ૧૩૨

{ દલિકો ૨૪, ૨૫, ૨૭,
૭૫, ૧૫૬
દળિયાં ૫૧, ૭૫, ૭૮

દાનાન્તરાય ૪૨, ૧૩૩, ૧૪૧

દુઃખવેદનીય ૪૩

દુર્ગન્ધ ૧૩૬

દુર્ભંગ ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૧,
૧૪૩

દુઃસ્વર ૧૪૦

દુઃખોહુક્ષયક ૧૧૬

દુઃખ-જન્મ-વેદનીય ૪૩

દુઃખ-ધર્મ-વેદનીય ૪૩

દેવ ૧૪૨

દેવગતિ ૧૦૪, ૧૩૮, ૧૪૨

દેવગતિ-આનુપૂર્વી ૧૪૦

દેશઘાતિની ૧૨૬-૧૨૮,
૧૩૧, ૧૩૩

દેશઘાતિની પ્રકૃતિ ૧૩૩

દેશઘાતિની પ્રકૃતિઓ ૧૨

દેશઘાતી દ્રવ્ય ૧૩૨-૧૩૪

દેશઘાતી રસ ૧૨૬, ૧૨
૧૩૧

દેશવરત ૧૦૬

„ ગુણુસ્થાન ૭૩

દેશવરતિ ૨૬, ૧૧૫

દેશોપશમના કરણ ૨૫૧

દોસ ૨૬૦

દ્રવ્ય ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૭૬

દ્રવ્યકર્મ ૧૨, ૩૭, ૩૮, ૨૬

દ્વિસ્થાનિક ૧૫૭

દ્વીન્દ્રય-ભાતિ ૧૩૮

દ્વેષ ૧૨, ૬૩, ૮૮, ૧૧૨
૧૪૬, ૨૬૨, ૩૦૧. જુઓ
કોપ

ધ

ધર્મ (વૈશેષિક) ૩૭

ધર્મ ધ્યાન ૧૧૨

ધર્મલાભ ૩૦૨

ધર્માધર્મ ૩૦

ધર્માસ્તિકાય ૮

ધ્યાન ૧૧૨. જુઓ ઝાણ

ध्रुव २५१

ध्रुवअन्ध २८२

ध्रुवअन्धनी १३०

न

न-दुःख-सुख-वेदनीय ४३

नपुंसक-वेद ७०, ७८, १०५,
१३७

नय २१, २६५

नरक ३२, २८०

नरक-गति-८३, १३८. जुओ
नारक गति

नरकगति-आनुपूर्वी १४०

नाथ २८७

नाना-श्रव-अन्तर २६४

नाना-श्रव-काण १२६, १३५,
१३६, १३८, १४०,
१४२, २६४

नाम २६५, २६६

„ ४१, १२५

नाम-कर्म १७-१६, २७,
४१, ४५, ८३, ८७,
१२१, १२२, १२४,
१२८, २३६, २६६

नाम-प्रकृति १०५

नाम-प्रकृतियो १३०

नारक १४२, २८०

नारक-गति १४२. जुओ नरक-
गति

निकायना ५२, ५३, २३०

निकायना-करण १८२, २५१

निकायित १६, ४८, ५२

„ अन्ध १७, ४८

निकृति १४७. जुओ माया

निक्षेप २६५, २६६

निगोह ६०-६२

„ , सूक्ष्म २६, ३३, १०६

निहाहुअ २५३ जुओ निद्रा-
द्विक

निद्रा ८३, ८४, १३२, १३७,
१४१. जुओ निद्रा

निद्रा, ज्ञातज्ञातनी ४१

„ , पांच प्रकारनी ८३,
१२७, १६०

निद्राद्विक १०४. जुओ निहा-
हुअ

निद्रानिद्रा ८३, ८४, १३२,
१३७, १४१

નિઘંત ૧૬, ૪૮, ૫૨
 નિઘંતિ ૫૨, ૫૩, ૨૩૦
 નિઘંતિ-કશ્ચ ૧૮૨, ૨૫૧
 નિભ ૧૪૭, ૧૫૦. જુઓ માયા
 નિયં ૧૧૮
 નિયત ૪૩
 „ - વિપાક ૪૩
 „ - વિપાક-નિયત-વેદ-
 નીય ૪૪
 નિરંજન ૮, ૩૩
 નિરંતરબન્ધી પ્રકૃતિઓ ૨૮૨
 નિરાકાર ૮, ૩૩
 નિરુદ્ધ ૯૧, ૯૩
 નિરુપક્રમ ૪૬
 „ આયુષ્ય ૪૬
 નિર્ગ્ન્ય ૧૧૨
 „ (પ્રકાર) ૧૧૨
 નિર્જરા ૫, ૬, ૧૦૭, ૧૧૨,
 ૧૧૪-૧૧૬, ૧૨૨
 નિર્માણ ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૪૦,
 ૧૪૩
 નિષેક ૨૪, ૨૫, ૫૦
 „ - કાળ ૪૯

નિહા ૧૫૦. જુઓ માયા
 નીચ ગોત્ર ૧૪૧
 નીલ લેશ્યા ૧૬૯
 નીલ વર્ણ ૧૩૯
 નીલા લેસા ૧૬૦
 નો-કષાય ૭૦, ૭૭, ૮૧,
 ૮૩, ૮૫, ૮૬, ૮૯, ૯૦,
 ૧૩૪
 નોકષાય, નવે ૧૩૪
 નોકષાય-મોહુનીય ૧:૭-૧૨૮,
 ૨૮
 નોકષાયો ૧૩૪
 નો-કૃતિ ૨૬૫
 ૫
 પગાસ ૧૫૦. જુઓ કોપ
 પચ્ચક્ષ્ણાણુ ૨૮૯
 પંચેન્દ્રિય જાતિ ૧૩૮
 પંચેન્દ્રિયાદિ જાતિ ૧૯
 { પદ્ધતિમર્શા ૧૦૧
 { પદ્ધતિમંસા ૧૦૦, ૧૦૧
 પદાર્થભાવની ૯૫, ૯૭
 પદોસ ૨૯૦

पद्मवेश्या १६६
 पन्न १००, १०१. जुओ प्राज्ञ
 पभक्त २६०
 पभाय २६०. जुओ प्रभाह
 पभडा लेखा १६८
 परमाणु १२६
 परमाणुओ १२६
 परमाणु-वर्गणा ३४
 परमात्मा ७०
 परमुक्त ६, ३५
 पर-मुक्ति ६६, ८५
 पराधात १२८, १४०
 परिकुंयन १५१. जुओ माया
 परिष्णाम २२
 परिभाष्य २६५
 परिशातन २६२, २८२
 परौदय-अन्धरूप प्रकृति २६५
 पर्याप्त १४०, १४३
 पर्याप्त २७६
 पर्याय २१, २६०
 पवित्रयण १५०. जुओ माया

पसंप्त १५०. जुओ लोभ
 पाप १२, ३३, ४२
 पापस्थानक २६६, ३००
 प.पस्थानके २६६
 ,, ,, अराढ २६६, ३०३
 पिण्ड-प्रकृति १३५, १४०
 पिण्ड-प्रकृतिओ १८, १३५
 पीत वण् १३६
 पुण्य १२, ३३, ४२, ५६
 पुण्य प्रकृतिओ २८५
 पुद्गल ८, १०, ११, १६,
 २६, ३४, ३५, ५५, ७४,
 १२०, १२२
 पुद्गल-कर्म १२
 पुद्गल-परावर्त ६२
 पुद्गलो १५८
 पुधत्त २७७ जुओ पृथक्त्व
 पुनर्न-म ५, ३०-३३
 पुरुष-वेह ७०, ७८, १०४,
 १०५, १३७, २८५
 पुरुषार्थ ३३
 पुलाक ११२

પૂર્વધર ૧૧૨, ૧૮૪, ૧૮૯
 પૃથક્ત્વ ૨૭૭ જુઓ પુષ્પત
 પ્રકાશ ૧૫૦. જુઓ કોપ
 પ્રકૃતિ ૧૫-૧૭, ૨૨, ૩૯-૪૧,
 ૫૨, ૮૫, ૧૩૦, ૧૩૨,
 ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬,
 ૧૪૩, ૧૫૫-૧૫૭, ૨૩૬,
 ૨૬૫, ૨૬૬
 પ્રકૃતિ (અજ્ઞેન) ૩૧
 પ્રકૃતિઓ ૭૮, ૮૭, ૧૨૦,
 ૧૨૧, ૧૨૭-૧૩૦, ૧૩૨,
 ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩,
 ૨૬૪, ૨૮૦
 પ્રકૃતિ-બન્ધ ૧૫, ૪૦, ૪૧,
 ૧૫૫, ૧૫૭, ૨૬૬, ૨૬૭
 પકૃતિસમુત્કીર્તના ૨૬૩
 પ્રકૃતિસ્થાન ૨૩૦
 પ્રચલા ૮૩, ૮૭, ૧૩૨, ૧૩૭,
 ૧૪૧
 પ્રચલા-પ્રચલા ૮૩, ૧૨૭,
 ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૪૧
 પ્રજ્ઞા-મહં ૨૬૯

પ્રણિધિ ૧૪૭. જુઓ માયા
 પ્રતિષ્ઠ ૧૪૬, જુઓ કોપ
 પ્રત્યય ૨૬૫
 પ્રત્યાખ્યાનાવરાણુ-કષાય ૭૧,
 ૮૧, ૮૩, ૧૦૬
 પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ ક્રોધ ૭૦,
 ૭૮, ૮૧, ૧૮૬, ૧૦૪,
 ૧૦૫, ૧૩૪, ૧૩૭
 પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ માન ૭૮,
 ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૪,
 ૧૩૭
 પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ માયા ૮૬,
 ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૪, ૧૩૭
 પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ લોભ ૭૮,
 ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૪,
 ૧૩૭
 પ્રત્યેક ૧૪૦, ૧૪૩
 પ્રત્યેક-પ્રકૃતિઓ ૧૮
 પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ૫૯, ૬૦
 પ્રદેશ ૧૦, ૧૩, ૧૬, ૨૩,
 ૩૪, ૩૮, ૪૦, ૫૨,
 ૧૩૬, ૧૫૭, ૧૫૮

૧. આ પૃષ્ઠમાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણુને બદલે 'પ્રત્યાખ્યાન' અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુને બદલે 'અપ્રત્યાખ્યાન' છે.

प्रदेश-अन्ध १५, ४०, १५५-
१५८, २६६

प्रदेशाग्र १३६

प्रदेशानुभव १५८

प्रदेशो १५७

प्रदेशोदय २१, ४७, ५२, ५३

प्रमत्त-गुणस्थान ६५

„ - संयत-गुणस्थान ७३

प्रमाह १४, २८, ७३, ३०१,
३०२. जुओ पमाय

प्रयोग-कर्म २६६

प्रवृत्ति ३८

प्रशस्त-विहायोगति १४०,
१४३

प्रशस्य १५०. जुओ लोभ

प्रसुप्त ५४

प्राज्ञ १०१. जुओ पन्न

प्राण २७६

प्रारब्ध ४४

प्रारब्ध-कार्य ४४

३

इङ्ग २६०

अ

अकुश ११२

अद्ध १६, १७, ४८, ५४

अद्धोय २५०

अद्ध-स्पृष्ट १७

अद्ध-स्पृष्ट-निकायित १७

अन्ध ४-६, १३-१५, १७,

२४, ३६, ३८-४०, ४५,

४७, ८३, १२०, १२३.

१२६, १२८-१३०, १३४,

१३५, १५५, १७२, १७७,

२३०, २६२, २७६-२८१,

२८६

अन्धक २५०

„ अण २६४

अन्ध-तत्त्वं २६८

अन्धन १२८-१३०, १३८, १४२

अन्धन-करण ४६, ५३, १८२,

२५१

अन्धना प्रकारो २५०

„ हेतुओ २५०

अन्धनीय २६६

अन्धविधान २५१, २६६

અન્ધ-સત્તા ૫૪
 અન્ધ-સ્થાનો ૨૩૦
 અન્ધસ્વામિત્વવિચય ૨૮૧
 અન્ધાવલિકા ૪૯
 અન્ધો ૨૬૬
 અળ-મહ ૨૬૬
 ખાદર ૬૦, ૧૪૦, ૧૪૩
 „ -તણુ ૨૬૦
 ખાચર ૨૬૦
 „ -કિટ્ટિ ૨૬૦
 „ -તણુ ૨૬૦
 ખીજ-જાગત ૬૪, ૬૫

ભ

ભાંગવિચય ૨૬૪
 ભજન ૧૫૧. જુઓ લોભ
 ભંડેન ૧૪૬. જુઓ કૌપ
 ભય ૪૨, ૭૦, ૭૮, ૮૯,
 ૧૦૫, ૧૩૫, ૧૩૭, ૩૦૧,
 ૩૦૨
 ભયણુ ૧૫૦, ૧૫૧. જુઓ
 ભજન અને લોભ
 ભવ ૧૯, ૨૦, ૧૨૮

ભવક્ષય ૭૯
 ભવસ્થ-કેવલી ૧૧૫ જુઓ
 જિણુ
 ભવાતીત ૯
 ભવ્ય ૨૬, ૨૮, ૩૩ (ભવ્યો),
 ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૦, ૧૧૧
 ભવ્યાત્મા(ઓ) ૬૮, ૬૯,
 ૮૦

ભાગાભાગાનુગમ ૨૬૫
 ભામ ૧૪૬. જુઓ કૌપ
 ભાવ ૨૬૩
 „ ૨૬૫
 „ ૨૬૬, ૨૭૬
 „ ૨૭૮

ભાવ-કર્મ ૧૨, ૩૭, ૩૮, ૫૩,
 ૨૬૬

ભાષા-વર્ગણા ૧૧, ૩૪
 ભોગ ૧૮

„ (અજ્ઞેન) ૪૫
 ભોગવટો ૨૩, ૨૪
 ભોગાન્તરાય ૧૩૩, ૧૪૧

મ

મન્જલ્થ ૧૪૯. જુઓ લોભ

૧. આના ગુજરાતી પર્યાયો મેં “પર્યાય-કોશ : ભવનો ભંડેન”
 નામના મારા લેખમાં આપ્યા છે. આ લેખ “બુદ્ધિપ્રકાશ”
 (પુ. ૧૦૦, અં. ૩)માં છપાયો છે.

भतिज्ञान २८७
 भति-ज्ञानावरण १३१, १३२,
 १३७
 भत्सर ७०
 भह ७०, १४५, २६६, २६७,
 ३००
 भह, आठ २६६
 भहना आठ प्रकार २६६, ३००
 भहना प्रकारो १४५
 मध्यस्थ १४६ जुओ मन्त्रार्थ
 मन(नो)वर्गणा ११, ३४
 मनःपर्याव-ज्ञानावरण १३१,
 १३२, १३६, १३७
 मनुष्य-गति १३८, १४२
 मनुष्यगति-आनुपूर्वी १४०
 मनुष्यनुं आयुष्य-द्रव्य १४२
 मनुष्यानुपूर्वी १०४
 मनोरथ १४०. जुओ वीर
 मन्ड १००, १०२
 मन्थु १४६. जुओ कोप
 ममता १४७. जुओ अहंकार
 महात्म्यत ६४, ६५

महादंडक २६३
 महाभूतो ३२
 महाव्रतो ६४, ६५, ७२,
 १०६
 मान १४, ३५, ४२, ६५, ७०,
 ७१, ८०, ८१, ८६, ८८,
 १४४, १४५, १४६-
 १५१, २६२, २६४, २६७-
 २६९, ३०१
 मानना पर्यायो १४६, १४७
 माया १४, ३५, ४२, ६५,
 ७१, ७३, ८०, ८६, १४४,
 १४७-१५२, २६२, २६४,
 २६५, २६८, २६९
 माया (वेदान्ती) ३१
 मायाना पर्यायो १४७
 मायाप्रत्ययिक क्रिया १४४
 मार्गणा २६३, २६५. जुओ
 आदेश
 मार्गणा, उपयोगनी २४६-२५०
 मार्गणा, योगनी २४६-२५०
 मार्गणाओ २६४, २७६
 मार्गणाद्वारो ५५

માર્ગણાસ્થાન ૨૭૭, ૨૭૮

માર્ગણા-સ્થાનો ૨૩૦, ૨૬૪,
૨૭૯

માર્ગાનુસારિપાણું ૬૨

માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો ૨૯

મિચ્છત્ત ૧૧૮, ૨૮૯. જુઓ
મિચ્ચાત્વ

મિચ્છદ્દિટ્ટિ ૨૮૯. જુઓ
મિચ્ચાદ્દિટ્ટિ

મિચ્ચાત્વ ૧૨, ૧૪, ૭૫, ૮૨,
૧૧૦, ૧૨૭, ૧૩૩, ૧૩૪,
૧૩૭, ૨૮૭ જુઓ મિચ્છત્ત

મિચ્ચાત્વ-મોહનીય ૧૦૫

મિચ્ચાત્વી ૨૮૭

મિચ્ચાદ્દિટ્ટિ ૭૪, ૧૧૪, ૧૩૫.
જુઓ મિચ્છદ્દિટ્ટિ

મિચ્ચા-દ્દિટ્ટિ-ગ્રન્થિક ૧૧૪

મિચ્ચા-મોહ ૧૦૫

મિશ્ર ૧૨૭

મિશ્રમોહ ૧૦૫

મિશ્ર મોહનીય ૧૦૫

મિષ ૧૪૭. જુઓ માયા

મિષ્ટ ૨૨ ૧૩૯

મુક્ત ૫૪, ૧૦૬, ૧૨૦

મુક્તિ ૨૬૨

મૂઠ ૯૧-૯૩

મૂર્છા ૧૪૮. જુઓ લોભ

મૂલ-પ્રકૃતિ ૧૩૬. જુઓ મૂળ
કર્મ-પ્રકૃતિ અને મૂળ
પ્રકૃતિ

મૂલ પ્રકૃતિઓ ૧૨૦-૧૨૩,
૧૨૬. જુઓ મૂળ પ્રકૃતિઓ

{ મૂળ કર્મપ્રકૃતિ ૨૭૯ જુઓ
મૂલ-પ્રકૃતિ
મૂળ પ્રકૃતિ ૫૧, ૨૩૦,
૨૭૯

મૂળ પ્રકૃતિઓ ૪૧, ૪૨, ૫૫,
૧૨૫, ૨૫૬. જુઓ મૂલ
પ્રકૃતિઓ

મૂળપ્રકૃતિખન્ધ ૪૧, ૨૮૧

મૃદુતા ૧૪૫

મૃદુ સ્પર્શ ૧૩૯

મોક્ષ ૩૩

મોહ ૬૫-૬૭, ૭૦, ૭૨, ૭૩,
૮૫, ૮૮, ૧૧૧, ૧૧૬,
૩૦૧, ૩૦૨

भोडुअवय ११३, ११४

भोडुनीय ४१, १२५, १३७,
१४१

भोडुनीय कर्म १७, १८,
४१, ४२, ७७, ८७,
११०, १११, ११५,
११६, १२०, १२२,
१२४, १२७, १३३,
१३४

भोडुनीय प्रकृतियो ७७, ८२,
८३

भोडुशमक ११६

भोडोपशमक १०८. जुओ।
उपशमक

य

यति ११६

यथाख्यात चरित्र ११३. जुओ।
वीतराग-चरित्र

यथाप्रवृत्ति-करण्य ७४-७७,
८२

यमो ६४, ७२, ७३

यशःकीर्ति १३६, १४०, १४३

यमिग १४-१६, १६, ३५-३७,
३६, ४०

यमकाण १०३

योग के आध्यात्मिक विकास-

९१-९३

योगनिरोध २८०

योगो ६८

२

रक्त वर्षा १३६

रत्नेगुण्य ६२

रति ४२, ७०, ७८, १०५,
१२८, १३४, १३५, १३७,
२८५

रमण्य ३०१

रस ४५, ५२, १५७. जुओ।
अनुभाग

रस १२८, १२६, १३५, १३६-

रस, कर्मनो ६, १५, १६, २२-

रस-घात ७५, ७६

रस-अन्ध १५, १५५, १५६

रस-वीर्य १५७

राग १४८. जुओ। क्षेत्र

,, १२, ६३, ६८, ८८,
११२, १५१, २६०, २६२,
३००

રાજસ ૪૩

રીસ ૩૦૨

રુપ્ ૧૪૬. જુઓ કોપ
રુપા ૧૪૬

રૂક્ષ સ્પર્શ ૧૩૯

રૂપ-મદ ૨૯૬

રોપ ૧૪૬. જુઓ કોપ

રૌદ્ર ધ્યાન ૧૧૨

લ

લક્ષ ૧૪૭. જુઓ માયા

લઘુ સ્પર્શ ૧૩૯

લખિષ ૨૮૭, ૨૮૮

લાભાન્તરાય ૧૩૩, ૧૪૧

લિપ્સા ૧૪૮. જુઓ લોભ

લેશ્યા ૧૬૬, ૧૬૭
લેસા ૨૯૦

લોક ૭, ૧૧

લોકાકાશ ૮, ૧૦, ૧૧, ૩૪

લોભ ૧૪, ૩૫, ૪૨, ૬૫,
૬૬, ૭૦, ૭૧, ૮૦, ૮૧,
૮૬, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૪૪,
૧૪૯-૧૫૨, ૨૯૨, ૨૯૪-
૨૯૬, ૨૯૮-૩૦૦

લોભના પર્યાયો ૧૮૮

લોભ-પ્રત્યાખ્યાન ૧૪૪

લોભ-મદ ૨૯૬

લોભસમુદ્ર ૩૦૦

વ

વંચના ૧૪૭. જુઓ માયા

વર્ગણા ૧૧, ૧૨, ૩૪, ૫૫

વર્ગણાઓ ૨૭, ૨૬૬

વર્ણ ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૫,
૧૩૯

વર્ણચતુષ્ક ૧૩૦

વશ ૧૪૮. જુઓ લોભ

વાંછા ૧૪૮. જુઓ લોભ

વાસના ૩૦

વિઉક્લસ ૧૪૯. જુઓ માન

વિઉવગ્ગ ૨૮૭

વિકથા ૩૦૨. જુઓ વિકહા

વિકલોન્દ્રય ૫૯, ૨૫૯

વિકહા ૨૯૦. જુઓ વિકથા

વિક્ષિપ્ત ૯૧-૯૩

વિગલ ૨૫૯

વિચારણા ૬૫, ૬૬

विच्छिन्न ५४
 विद्या-मह २६६
 विपाक २, ४, २१, ४५, ५३,
 ११६, १५७, १८१
 ,, ३६ शुभो अनुभाव
 विपाक-उद्दीरणा ५०, ५१
 विपाक-काल (ण) ४३, ५०
 विपाक-काल-नियत ४४
 विपाकानियत ४४
 विपाकाहय २१, ४७, ५२, ८०
 विभावहशा १२
 { विरम ११३
 { विरत १०८, १०६
 विरताविरति ११५
 विरति १०६
 विरिय २६०
 विषय ३०२
 विषयाभिलाष ३००
 विहायोगति १२८
 वीतराग-आरित्र ११३. शुभो
 यथाभ्यात-आरित्र
 वीतरागता ६५, ६७, ८८-९०

वीर्यान्तराय १३३, १४१
 वृत्ति ३८
 वेद ४२, ८६, ९०, १२८,
 १३५, १४२
 वेद, त्रय १३४
 वेदन २३२
 वेदना (करण) १८३
 { वेदनीय ४१, १२५, १३७,
 १४१
 { वेदनीय कर्म १७, १६, २७,
 ४१, ५१, १२१-१२४,
 १२७, १३०, १३६
 { वेदो, त्रय १२८
 { वेदो, त्रये १४१, १४२
 वेयणा २८६
 वैदिक्य अंगोपांग १३६, १४२
 वैदिक्य-कर्मण्य १३८
 वैदिक्य-तैजस १३८
 वैदिक्य-तैजस-कर्मण्य १३८
 वैदिक्य-मिश्र २८८
 वैदिक्य-मिश्र-योग २८७
 वैदिक्य-वर्गणा ११
 वैदिक्य-वैदिक्य १३८

વૈક્રિય શરીર ૧૨૯, ૧૩૮,
૧૪૨, ૨૮૬-૨૮૮

વ્યક્ત મિથ્યાત્વ ૬૨

વ્યપદેશ ૧૪૭. જુઓ માયા

વ્યવહારરાશિ ૬૧

વ્યવહારિયા ૬૧

વ્યાક્ષેપ ૩૦૧

વ્યાજ ૧૪૭. જુઓ માયા

વ્યુત્કર્ષ ૧૪૯. જુઓ માન

શ

શકતા ૧૪૭. જુઓ માયા

શમ ૧૪૫

શરીર ૧૨૮-૧૩૦, ૧૪૨

જુઓ સરીર

શરીરો ૧૩૫

શાઠ્ય ૧૪૭. જુઓ માયા

શાન્તમોહક ૧૧૬

શીત સ્પર્શ ૧૩૯

શીલ ૨૬૬

શુક્લ ૪૨

„ ધ્યાન ૧૧૨

શુક્લ લેશ્યા ૧૬૬, ૧૭૦.

જુઓ સુક્લ લેસા

શુભ ૧૪૦, ૧૪૩

શુભેચ્છા ૯૫, ૯૬

શૈલ ૧૦૧

શૈલેશી અવસ્થા ૧૧૫

શોક ૪૨, ૭૦, ૭૮, ૮૯, ૯૦,

૧૦૫, ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૩૫,

૧૩૭, ૩૦૧, ૩૦૨

શ્રમણ ૧૦૧, ૧૧૧. જુઓ

સમણ

{ શ્રાદ્ધ ૧૧૬

{ શ્રાવક ૧૦૮, ૧૦૯ જુઓ
સાવય

શ્રાવિકા ૧૦૯

શ્રુતકેવલી ૧૮૩, ૧૯૮

શ્રુતજ્ઞાન ૨૮૭

શ્રુત-જ્ઞાનાવરણ ૧૩૧, ૧૩૨,

૧૩૭

શ્રુતધરો ૨૫૦

શ્વાસોચ્છ્વાસ-વર્જણા ૧૧

શ્વેત વર્ણ ૧૩૯

૫

ષડ્વિધ-બન્ધક ૧૨૧

ષડ્વિધુ ૭૦

स

संयम २६६

संयोजना ६६

संविग्न ३००

संवेध २३०, २५१

संसारी १०६

{ " आत्मा १८, ३६,
५४, ११८, २८०
संसारी एव ८, ६, ११-१३,
१६, २०, २३-२८, ३०,
३१, ३६, १२०-१२२,
१५८

संसारी एवो २६२, २६७

संस्कार ३०, ३८

संस्थान १३०, १३८

" - नामकर्म २७

संस्थानो १३८

{ संहृत्तन १२८, १३०, १३६

" - नामकर्म २७

संहृत्तनो १३६

सकहागामी ६८, ६६

सकर्मक दशा ६

संकम ५१, ५२

संकम- करण २२, ५३, २५१,

२५२. जुषो संकमणु-करण

संकमणु ५१, ११८, ११६.

२३०

संकमणु-करण ५४, १८२,

१६२. जुषो संकम-करण

संकमणु-सत्ता ५४

संकुलेश ३

संख्या २६३

संघात १२६, १३०, १३८,

१४२

संघातन १२८, २६५, २८२

संघातो १३८

सन्ध्यादानं हभय ८, २६, ३३,

६८

" स्वरूप १०७

सन्ध्यातीय प्रकृतियो १४०-

१४१

सन्धित ४४

सन्धोयणु ११४

संज्ञा २७६, २८६

संज्ञी ५६

संज्ञवलन कषाय ७२, ८६,

१३४

સંબલન કપાયો ૧૨૭, ૧૩૪
 ,, કોષ ૭૦, ૭૧, ૭૮,
 ૮૩, ૮૬, ૧૦૪, ૧૨૮,
 ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૭, ૧૪૨

સંબલન માન ૮૩, ૮૬, ૧૦૪,
 ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૭, ૧૪૨

સંબલન માયા ૮૩, ૮૬,
 ૧૦૪, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૭,
 ૧૪૨

સંબલન લોભ ૭૮, ૭૯, ૮૧,
 ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૭,
 ૧૦૪, ૧૩૩, ૧૩૪,
 ૧૩૭, ૧૪૨

સત્ ૨૬૩

સત્કર્મનું ૨૫૨

સત્તા ૫૩, ૫૪, ૮૨, ૧૧૮,
 ૧૭૭, ૧૮૨, ૨૩૦, ૨૩૬,
 ૨૫૨

સત્તાસ્થાનો ૨૩૦

સત્વાપત્તિ ૬૫, ૬૭

સત્યની પાંચ ભાવનાઓ ૧૪૪

સદ્ગુણા ૨૮૬

સન્નિકર્ષ ૨૬૫

સપ્તવિધ ગન્ધક ૧૨૦

સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન ૧૪૯
 સમકિત ૨૯૪. જુઓ સમ્યક્ત્વ
 સમણ ૧૦૦, ૧૦૧. જુઓ
 શ્રમણ

સમય ૨૯૦

સમવધાન કર્મ ૨૬૬

સમાધિ ૬૨, ૬૩

સમુત્કીર્તન ૨૮૧

સમુદ્ધાત ૫૫

સમ્પરાય ૧૪

સમ્પ્રજ્ઞાત યોગ ૬૩

સમ્મત ૧૧૩, ૧૧૪, ૨૮૬.

જુઓ સમ્યક્ત્વ

સમ્મદ્સણ ૨૮૬

સમ્મૂલ્લિખ ૬૨

સમ્યક્ચારિત્ર ૧૧૨

સમ્યક્ત્વ ૨૬, ૭૪, ૭૭,

૧૧૦, ૧૧૪-૧૧૬, ૧૨૭,

૧૪૫, ૨૮૦, ૨૮૫-૨૮૭.

જુઓ સમ્મત

સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ ૧૧૦

,, -મોહુનીય ૧૦૫

સમ્યક્ત્વોત્પત્તિ ૨૬૩

સમ્યજ્ઞાન ૨૮૭
 સમ્યગ્દર્શન ૧૦૮, ૧૦૯,
 ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૫૭
 સમ્યગ્દષ્ટિ ૧૦૭-૧૦૯
 સમ્યગ્દષ્ટિઓ ૨૪૨
 સમ્યગ્મોહ ૧૦૫
 સયોગિ-કેવલી ૬૭, ૬૮, ૮૫.
 જુઓ સયોગી કેવલી
 સયોગી ૩૫
 સયોગી કેવલી ૯, ૧૧, ૧૧૬.
 જુઓ જિણુ અને સયોગિ-
 કેવલી
 સરીર ૨૨૯. જુઓ શરીર
 સર્વઘાતિની ૧૨૬, ૧૨૭,
 ૧૩૧-૧૩૩
 સર્વઘાતી દ્રવ્ય ૧૩૧-૧૩૪
 સર્વઘાતી રસ ૧૨૬, ૧૨૭,
 ૧૩૧
 સર્વવિરત ૧૦૯
 સર્વવિરતિ ૨૬, ૧૧૫
 { સર્વાત્મક ૧૪૯ જુઓ લોભ
 સંવપ્પગ ૧૪૯
 સહસા-વેદનીય ૪૩

સાગરોપમ ૧૨૧, ૧૫૭
 સાતવેદનીય ૧૯, ૫૧, ૧૩૭
 સાત્ત્વિક ૪૩
 „ વિષય ૯૨
 સાદિ ૨૫૧
 „ ૧૫૦. જુઓ માયક
 „ બન્ધ ૨૮૨
 સાધારણ ૧૩૫, ૧૪૦
 „ વનસ્પતિકાય ૫૯,
 ૬૦
 સાન્તર-નિરન્તર-બન્ધી પ્રકૃ-
 તિઓ ૨૮૨
 સાન્તરબન્ધી પ્રકૃતિઓ ૨૮૨
 સામ્પરાયિક કર્મ ૧૪, ૩૭
 સાવય ૧૧૩, ૧૧૪. જુઓ
 શ્રાદ્ધ
 સાસણુ ભાવ ૨૮૭
 સાસ્વાદન ૨૮૬
 „ ગુણસ્થાન ૨૮૮
 સુશ્લેષા ૧૬૮, ૧૬૯. જુઓ
 શુક્લ લેશ્યા
 સિદ્ધ ૮, ૯, ૧૨, ૩૮, ૧૦૬.
 „ પરમાત્મા ૮, ૧૨, ૨૯

સુખ-વેદનીય ૪૩
 સુગન્ધ ૧૩૯
 સુત્ત ૨૮૯
 સુભગ ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૩
 સુપુત્રક ૯૪
 સુપુત્રિ ૯૬
 સુસ્વર ૧૪૦
 સૂક્ષ્મ ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩
 સૂક્ષ્મ સંપરાય ૬૬, ૭૯
 „ „ ગુણુસ્થાન ૮૪
 „ „ -ચારિત્ર ૧૧૨
 સેવાર્ત-સંહનન ૧૩૯
 સૈદ્ધાન્તિકો ૨૮૫-૨૮૮
 સોત ૧૦૦, ૧૦૧
 સોતાપન્ન ૯૮, ૯૯
 સોપક્રમ ૪૬
 સ્કન્ધ ૧૦, ૧૧, ૨૩, ૩૪, ૩૯
 સ્તંભ ૧૪૭. જુઓ અહુકાર
 { સ્થાનગૃહિ ૧૩૨, ૧૬૦,
 જુઓ થીલુગિદ્ધ
 સ્થાનર્હિ ૮૩, ૧૩૭,
 ૧૪૧, ૧૬૦, ૧૬૨-૧૬૫.
 જુઓ થીલુદ્ધિ

સ્થાનર્હિક ૧૬૦, ૧૬૧
 સ્ત્રી-વેદ ૭૦, ૭૮, ૧૦૫, ૧૩૭
 સ્ત્રીવેદી ૨૪૨
 સ્થાંડલ ૧૫૧ જુઓ કોષ
 સ્થાન, ભવનનાં ૨૬૨
 સ્થાન-સમુક્તીર્તના ૨૧૩
 સ્થાપના ૨૬૫, ૨૬૬
 „ -કર્મ ૨૬૬
 સ્થાવર ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩
 સ્થાવરદશક ૧૮, ૧૨૮, ૧૩૦,
 ૧૪૦
 સ્થિતિ ૪૫, ૨૮૦
 સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૬૩
 „ , કર્મની ૨, ૧૫, ૧૬,
 ૨૨, ૩૯, ૫૧, ૫૨, ૧૨૧,
 ૧૨૨, ૧૫૭, ૧૫૮
 સ્થિતિ, જઘન્ય ૨૬૩
 સ્થિતિઓ, જઘન્ય અને
 ઉત્કૃષ્ટ ૫૫
 સ્થિતિ કાળ ૨૪
 સ્થિતિ-ધાત ૭૫, ૭૬
 સ્થિતિ-બન્ધ ૧૫, ૪૦,
 ૧૫૫, ૧૫૭, ૨૬૬, ૨૬૯

પિરશિષ્ટ ૪ : પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી ૩૮૫

સ્થિતિ-અન્ધ, જઘન્ય તેમ જ
ઉત્કૃષ્ટ ૧૭૨

સ્થિર ૧૪૦, ૧૪૩

સ્તિગ્ધ સ્પર્શ ૧૩૯

સ્નેહ ૧૪૮. જુઓ લોભ

સ્નેહ-પ્રતિબદ્ધ ૧૭

સ્પર્શકો ૫૫

સ્પર્શ ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૫,
૧૩૯, ૨૬૬

સ્પર્શન ૨૬૩

સ્પર્શનાનુગમ ૨૬૪

સ્પૃષ્ટ ૧૬, ૧૭, ૪૭, ૪૮

,, અન્ધ ૧૭

સ્પૃહા ૧૪૮. જુઓ. લોભ

સ્મય ૧૪૭. જુઓ અહંકાર

સ્વપ્ન ૯૪, ૯૬

,, -ભગ્નત ૯૪, ૯૬

સ્વભાવ ૨૬૬

સ્વર્ગ ૩૨

સ્વામિત્વ ૨૬૪, ૨૬૫

સ્વોદય અન્ધરૂપ પ્રકૃતિ ૨૬૫

૬

હાસ્ય ૪૨, ૭૦, ૭૮, ૮૯,

૯૦, ૧૦૫, ૧૨૮, ૧૩૪,

૧૩૫, ૧૩૭, ૨૮૫

હુણ્ણક સંસ્થાન ૧૩૫, ૧૩૬

પરિશિષ્ટ ૫ : કર્મભીમાંસાનું આયોજન

ઉદભવ — આજથી દોઢેક હસકા ઉપર હું મુંબઈમાં રહેતો હતો અને એ સમયે મારે હાથે કવિવર ધનપાલની કૃતિઓનું ટીકા ઇત્યાદિ સહિત સંપાદન કાર્ય થતું હતું એવામાં ઉસભ-પંચાસિયા (ઋષભપંચાસિકા)ના ત્રીજા પદના સ્પષ્ટીકરણે મેં જે સમ્યક્ત્વને અંગે નાનકડો નિબંધ લખ્યો હતો તે છપાવવો શરૂ થયો. આનાં મુદ્રણપત્રો (proof-sheets) એક જૈન આચાર્યને મોકલાતાં એમાં એમણે ફેટલીક ભૂલ કાઢી પરંતુ એ મારે ગળે ઊતરી નહિ એટલે મેં તે પ્રમાણે ફેરફાર ન કર્યો. એવામાં કર્મસિદ્ધાન્તના વિશિષ્ટ અભ્યાસી તરીકે ઓળખાવાતા જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયપ્રેમસૂરિજીનું મુંબઈમાં આતુર્ભાસ થયું અને એમની સાથે પરિચય થતાં મેં આ મુદ્રિત લખાણ તપાસી જવા એમને સાહર વિજ્ઞપ્તિ કરી. એઓ આ જોઈ ગયા અને એમણે આ નિબંધ જોઈ એની તારીફ કરી અને એમાં કોઈ ભૂલ નથી પરંતુ ભૂલ સૂચવનારની ભૂલ હોવાનું કહ્યું. આ ઉપરથી મને એ વિચાર સ્પુર્યા :—

(૧) વિશેષજ્ઞ ગણાતા વિદ્વાનની પણ વાત તેમના તફરથી પ્રમાણ રજૂ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વીકારી ન લેવી.

(૨) જૈન દર્શનમાં ઓતપ્રોત બનેલા અને જૈનેના એક વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્ત ગણાવાને લાયક એવા કર્મસિદ્ધાન્તને અંગે સંક્ષિપ્ત કે માધ્યમિક કોટિનો ગ્રંથ ન રચતાં બને તેટલા વિસ્તારવાળી એક કૃતિ તૈયાર કરવી અને તેમાં માર્ગદર્શન મળે

૧. આવી એક કૃતિ “ જૈન ન્યાય ” (Jaina Logic) પરત્વે હાલમાં હું તૈયાર કરું છું.

અને કોઈ ભૂલચૂક થવા ન પામે તે માટે શ્રીવિજયપ્રેમસૂરિજી જેવાનો સહાકાર મેળવવો.

કર્મભીમાંસા નામનો સર્વાંગસુન્દર, સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચવા માટે અત્યારે હું જે વિશિષ્ટ પ્રયાસ કરવાની અભિલાષા રાખું છું તેનું ખીજ આમ દોઢેક દસકા જેટલું પ્રાચીન છે.

કેટલાંક વર્ષોથી હું એમ સાંભળતો આવ્યો છું કે જૈનાચાર્ય વિજયપ્રતાપસૂરિજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીકર્મવિજયજીએ કર્મ-સિદ્ધાન્તનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. થોડા વખત ઉપર એઓ અહીં થઈને મુંબઈ જતા હતા તેવામાં મારે એમને કલાકેક માટે મળવાનું થયું અને વાતચિત દરમિયાન મેં એમને મારી અભિલાષા જણાવી તો એમણે આ વાતને અનુમોદન આપ્યું. કર્મભીમાંસા રચાઈ રહે પછી હું એમના જેવાને એ બતાવવા ઇચ્છું છું પરંતુ આ પ્રાસાદ તૈયાર કરવા માટે એના પાયા તરીકે કામ લાગે એવા કેટલાક લેખો અત્યારે તો હું છપાવવા ઇચ્છું છું અને તેમાં કોઈ ત્રુટિ જણાય કે કોઈ સૂચના કરવા જેવી જણાય તો એમને તેમ જ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયપ્રેમસૂરિજી જેવાને એ તરફ મારું લક્ષ્ય ખેંચવા વિનવું છું.

પ્રકાશક — કર્મભીમાંસાની યોજના જે હાલમાં મે ઘડી છે તેની રૂપરેખા મારે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવી એમ આગમોદ્ધારકના

૧. આ સૂરિજી આ લખાણ ગ્રન્થરચ રૂપે હાલમાં છપાય છે ત્યારે વિલમ્બ નથી. એમનો તા. ૨૨-૫-'૬૮ને રોજ સ્વર્ગવાસ થયો છે એટલે પ્રો. કાપડિયાની ઇચ્છા ફલિત થાય તેમ નથી. — પ્રકાશક

કટલાક સંતાનીયો તરફથી મને સૂચના મળી છે અને એને હું વધારી લઉં છું કેમકે આ કાર્ય મોડુંવહેલું પણ સાંગોપાંગ રીતે એના યોગ્ય અધિકારી દ્વારા થવું જોઈએ એ બાબત તો બે મત નથી; કદાચ એ કાર્ય મારે હાથે પરિપૂર્ણતાને નહિ પામે તો પણ આ દિશા સૂચવવા પૂરતો તો આ પ્રયાસ સાર્યક ગણાશે એવી આશા રહે છે. વિશેષમાં આ યોજનાને સફળ બનાવવા માટે કેાઈ અણુધાર્યે સ્થળેથી પણ સૂચના મેળવવાનો પણ આ માર્ગ છે.

મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા — જૈનોનો કર્મસિદ્ધાન્ત ભવિત્વ્યતાના ઠાસાનુઠાસ બનવાનું ન શિખવતાં પૂર્ણ પુરુષાર્થ અજમાવવાનો — સચોટ ઉદ્યમ કરવાનો બોધપાઠ પૂરો પાડે છે. એ દુઃખ આવી પડતાં અકળાઈ ન જતાં તે સમતાપૂર્વક સહન કરવાનું બળ આપે છે. સંપત્તિમાં છકી ન જવાય તેની તકેદારી રખાવનાર એ રામબાણુ ઔષધ છે. આપણા જેવા સામાન્ય આત્માઓ માટે દૂષણોની ગવેષણાપૂર્વકની નિન્દા અને ગર્હાથી થતી આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ એ મોકળો કરે છે. એ પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની પૂરેપૂરી જવાબદારીનો યથાર્થ ખ્યાલ કરાવે છે.

આ કર્મસિદ્ધાન્ત સ્વપરકલ્યાણકારી છે એટલે નીતિ (Ethics)ની દૃષ્ટિએ અને સામાજિક શાસ્ત્ર (Sociology)ની દૃષ્ટિએ તો એનું મૂલ્ય છે જ. વળી એ જૈન દર્શનનો—એના તત્ત્વજ્ઞાનનો — દ્રવ્યાનુયોગનો એક અગત્યનો ભાગ છે એટલે ફિલસુફીના—દ્રવ્યમીમાંસા (Metaphysics)ના અભ્યાસીઓને તો એ જરૂર જ આકર્ષી શકે તેમ છે. આ કર્મનો સિદ્ધાન્ત અધ્યાત્મવિદ્યાનું એક મહત્ત્વનું અંગ હોઈ—આત્માની સ્વાભાવિક અને વૈભવિક દશા પર પ્રકાશ પાડનાર હોઈ એ વિદ્યાના જિજ્ઞાસુને

એનો અભ્યાસ રાજ્યક અને માર્ગદર્શક બને તેમ છે. આ સિદ્ધાન્તની ઝીણવટો—એમાં આવતા ભાંગાઓ (સં. ભંગ) અને 'ક'ડકો ગણિતજ્ઞાને બે ઘડી આનંદ આપે તેમ છે. કર્મની વર્ગણા અને એના બંધનું નિરૂપણ તેમ જ સમુદ્ધાતો રસાયણ-શાસ્ત્ર (Chemistry) અને પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics)ના અભ્યાસીને રસમય વાની પીરસે છે. કષાયો અને ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ મનોવિજ્ઞાન (Psychology)ના વિષયના શોખીનોને વિચારવા જેવું છે. કર્મસિદ્ધાન્તમાં આવતો જ્ઞાનનો અધિકાર જ્ઞાનભીમાંસા (Epistemology) સંબંધી જૈન મંતવ્ય રજૂ કરવામાં એછો છે.

આ પ્રમાણેની—કર્મસિદ્ધાન્તની અનેકવિધ મહત્તા અને ઉપયોગિતા હોવાથી તેા આને અંગે એક આકર-ગ્રંથ ગુજરાતીમાં રચ્યા બાદ કે એ રચનાની સાથે સાથે અંગ્રેજીમાં પણ એક આકર-ગ્રંથ રચવાનો હું વિચાર રાખું છું.

યોજના—ગુજરાતી કૃતિ પૂરતી યોજના હવે હું અહીં રજૂ કરું છું. કર્મસિદ્ધાન્ત પરત્વે શ્વેતાંબર તેમ જ દ્વિગંબર

૧ ક'ડકોને અંગેના વિષય 'કૂર્યાલી-શારદ' વાચક યશોવિજયે ગુજરાતીમાં સંયમશ્રેણિવિચાર નામની સન્જાયમાં ત્રણ ઢાલમાં નિરૂપ્યો છે અને એ જ બાબત આ સન્જાયના વિસ્તારરૂપે પં. ઉત્તમવિજયે સંયમશ્રેણિવિચાર નામના સ્તવનમાં ત્રણ ઢાલમાં ચર્ચા છે આ બંને કૃતિઓ " સ્તવન, સ્વાધ્યાય આદિ શ્રુતરત્નસંગ્રહ "માં " જૈનગ્રંથપ્રકાશક સમા " (અમદાવાદ) તરફથી વિ. ૧૯૬૬માં યંત્રાદિ સહિત છપાવાઇ છે. ચારિત્રની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિની તરતમતા યાને સંયમસ્થાન વિષે કેટલીક હકીકત શ્રી ભગવતી-સાર (પૃ. ૭૮-૮૦)માં આપાઇ છે.

અંધકારોએ પ્રૌઠ કૃતિઓ રચી છે. કેટલીક બાબતો જે સ્વેતાંબરીય કૃતિઓમાં જોવાય છે તે દિગંબરીય કૃતિમાં નથી. તેમ કેટલીક બાબતો એવી છે કે જે દિગંબરીય કૃતિઓમાં છે તે સ્વેતાંબરીય કૃતિઓમાં નથી. આથી મેં કર્મ-સિદ્ધાન્તના પરિપૂર્ણ નિરૂપણ માટે આ બંને ફિરકાઓના પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથોનો લાભ લેવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે.^૧ સાથે સાથે કર્મવિષયક જે અભ્યાસપૂર્ણ લેખ વગેરે આધુનિક વલ્લભોને હાથે લખાયા હોય તે પણ જોઈ જવાની મારી ઇચ્છા છે. એટલે એ વલ્લભો એમના આ લેખ વગેરેની મને નકલ પૂરી પાડી શકે તો તેમ, નહિ તો એ કયાં છપાયેલ છે તે જણાવી ઉપકૃત કરે.

- (૧) કર્મનું સ્વરૂપ અને વૈશિષ્ટ્ય.
- (૨) વર્ગણોનો વિચાર.
- (૩) બંધ — એના હેતુઓ, પ્રકારો અને સ્વામીઓ.
- (૪) નિહ્નવવાદ
- (૫) કર્મની મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિઓ.
- (૬) ઉદય, સત્તા અને અબાધાકાળ.
- (૭) ચૌદ ગુણસ્થાનો—સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ.
- (૮) યોગ, ઉપયોગ અને લેશ્યા.
- (૯) માર્ગણાદ્વારો.
- (૧૦) બંધસ્થાનો ઇત્યાદિનો પરસ્પર સંબંધ.
- (૧૧) આઠ કરણો.
- (૧૨) સ્પર્ધકો અને કંડકો.
- (૧૩) ઉપશમ-શ્રેણિ અને ક્ષપક-શ્રેણિ.
- (૧૪) સમુદ્ધાત.
- (૧૫) મુક્તનો અધિકાર.

આ પ્રમાણે પંદર બાબતો વિચારતી વેળા સમર્થનાત્મક પાઠો હું આપનાર છું જેથી મારું લખાણ આધારભૂત બને. શાસ્ત્રીય નિરૂપણમાં પારિભાષિક શબ્દોની આવશ્યકતા રહે છે કેમ કે એ દ્વારા એક તો વિચારની સૂક્ષ્મતા અને એકતા જળવાઈ રહે છે અને બીજું, વધારે પડતાં લખાણને-શિથિલતાને અટકાવી શકાય છે. જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્તનું આ નિરૂપણ શાસ્ત્રીય થવાનું છે એટલે એમાં પારિભાષિક શબ્દો તો વપરાશે જ પરંતુ એ હરેક શબ્દના અર્થ ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડવા માટે એની વ્યુત્પત્તિ એના પર્યાયવાચક શબ્દ ઇત્યાદિ દર્શાવાશે.

વિષયોને વિશદ બનાવવા માટે પ્રાચીન ઉદાહરણોનો અને ન્યાયોનો તેમ જ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક યુગનાં મંતવ્યોનો ઉપયોગ કરવા હું માગું છું. વિશેષમાં જરૂર જણાય ત્યાં યંત્રો (કોષ્ટકો) અને સ્થાપનાઓ પણ રજૂ કરીશ.

કર્મસિદ્ધાન્તને કેવળ શ્રદ્ધાનો વિષય ન બનાવતાં એની વિવિધ બાબતો તાર્કિક દૃષ્ટિએ વિચારવાની મારી ભાવના છે અને આમાં કંઈ ખેટું નથી કેમ કે નવ્ય કર્મગ્રંથોની ટીકામાં પણ આ માર્ગ થોડેઘણે અંશે દેવેન્દ્રસૂરિએ સ્વીકાર્યો જ છે.

તુલનાત્મક અભ્યાસને અને તાર્કિક દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય સ્થાન આપી તૈયાર કરાતી આ કૃતિના અંતમાં નીચે મુજબનાં પરિશિષ્ટો આપવાનો હું ઇરાદો રાખું છું :—

- (૧) કર્મ સંબંધી સાહિત્ય.
- (૨) પારિભાષિક શબ્દોની સૂચી.
- (૩) પિંડપ્રકૃતિદર્શક શબ્દકોશ.
- (૪) ઉદાહરણો અને ન્યાયોની સૂચી.

૩૯૨ કર્મસિદ્ધાન્ત : રૂપરેખા અને પ્રૌઠ ગ્રન્થો

- (૫) સાક્ષીભૂત ગ્રંથોનો નિર્દેશ.
- (૬) સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મગ્રંથકારો વચ્ચેના મતભેદો.^૧
- (૭) શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર માન્યતાઓમાં ભેદ.

કોઈ પણ કૃતિ વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવના વિના પરિપૂર્ણ ન ગણાય એટલે આને અંગે હું વિસ્તૃત ઉપોદ્દ્યાત લખવાનો છું. તેમાં હું મુખ્યતયા નીચે મુજબની બાબતો વિચારીશ :—

- (૧) ભારતીય દર્શનોમાં અને જૈન સાહિત્યમાં કર્મ-સિદ્ધાન્તનું સ્થાન.
- (૨) આગમોમાંની કર્મ સંબંધી સામગ્રી.^૨
- (૩) કર્મવિષયક કૃતિઓનો પરિચય અને એનું પૌર્વાપર્ય.^૩
- (૪) કર્મસિદ્ધાન્તની મહત્તા અને ઉપયોગિતા.
- (૫) કર્મસિદ્ધાન્તને અંગેના આક્ષેપો અને એનું નિરાકરણ.

આ આકર—ગ્રંથને વિશેષતઃ આવકારપાત્ર બનાવવા માટે ચિત્રો પણ આપવાનો મારો વિચાર છે. મારા આ કાર્યને વેગ મળે તે માટે જેમ વિશેષજ્ઞોનો સહકાર આવશ્યક છે તેમ એના પ્રકાશન માટે ઉદાર દિલના ધનિકો તરફથી દ્રવ્યની સહાયતાની અપેક્ષા રહે છે. આશા છે કે આ બંને પ્રકારનો સહકાર મને મળી રહેશે.

—જે. ધ. પ્ર. (યુ. ૬૭, અં. ૧)

૧. આ માટે જુઓ પૃ. ૨૮૫-૨૮૮. —પ્રકાશક

૨-૩ આ બંને બાબતો ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રો. કાપડિયાએ તૈયાર કરેલા અને અમે છપાવેલા નિમ્નલિખિત પુસ્તકમાં છે :—

“ કર્મસિદ્ધાન્ત સંબંધી સાહિત્ય. ”

—પ્રકાશક



किंमत रु. ८-५०